

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

જાનકવાસી જૈનોનું ધર્મકર્તવ્ય

સૂત્રાનુસાર
સત્ય ધર્મ
સ મ જ વા
આચારવા
છૂચ્છનારને

ભેટ

લેખક - સંપાદક
શ્રી નગીનદાસ ગિરધરલાલ

જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથમાળા મણકો ૪૯ મો

સ્થાનકવાસી જૈનોનું ધર્મ કર્તવ્ય

સત્ય ધર્મ સમજવા
ઇચ્છનારને માટે જ

તીર્થંકર ભગવાનોની આશાતના
અપમાન કરવામાં પાપ માનતા હો
અને તે પાપથી બચવા ઇચ્છતા હો
તથા મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મ સમજીને
તેને અનુસરવા માગતા હો તો
આ પુસ્તક સાઘંત ધ્યાનથી અને
સમજપૂર્વક વાંચશો, વિચારશો અને
ચોખ્ખે લાગે તે પ્રમાણે વર્તન કરશો.

લેખક - સંપાદક
નગીનદાસ ગિરિધરલાલ શેઠ

પ્રકાશક

શ્રી જૈન સિદ્ધાંત સભા (રજીસ્ટર્ડ) ની વતી શેઠ નગીનદાસ
ગિરધરલાલ, શાંતિસદન, ૨૫૯, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ. ૭. WB.

સ્થાનકવાસીઓને લેટ

૫ હે લી
આવૃત્તિ

કાર્તિક
૨૦૨૦

વાંચો
વિચારો
મનન કરો
જાતે નિર્ણય કરો
તે પ્રમાણે
વર્તન
કરો

નવેમ્બર
૧૯૬૩

વીર સં.
૨૪૯૦

બીજા માટે કિંમત રૂ. સાડા ત્રણ

મુદ્રક

સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ વતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ
'પ્રતાપ' પ્રિ. પ્રેસ, પ્રતાપ સદન, નાણાવટ, સુરત.

જાગો ! શ્રાવક ! જાગો !

ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા

મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મને ઓળખો

સંપ્રદાય એ મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મ નથી.

જૈન ધર્મમાં અનેકાંતવાદ છે

સંપ્રદાયવાદમાં

કંઈને કંઈ એકાંતવાદ છે

મૂળ ધર્મને માને તે જ સાધુ

સંપ્રદાયના એકાંતવાદનો ઉપદેશ કરી

તેને ટકાવી રાખનાર સાચો સાધુ નથી

મૂળ ધર્મને માને તે જ સાચો શ્રાવક

એકાંતવાદની હિમાયત કરનાર

સાચો શ્રાવક નથી

એકાંતવાદ તે મિથ્યાત્વ છે

મિથ્યાત્વ એ મોટું પાપ ગણાય છે.

એ પાપથી બચવા માટે

મૂળ શુદ્ધ સત્ય જૈન ધર્મને

ઓળખો, સમજો, અપનાવો.

ધમ ને ઓળખો

ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલો
જૈન ધર્મ એક જ છે
જૈન ધર્મ સત્ય અને અનૈકાંતવાદના
પાયા પર રચાયેલો છે.

*

મૂળ ધર્મથી અમુક અંશે વ્યુત થઈને
સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થાય છે
જેટલે

કેઈ પણ જૈન સંપ્રદાય તે મૂળ જૈન ધર્મ
હોઈ ન શકે

જેટલે અંશે મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મથી વિરુદ્ધ
તેટલે અંશે અસત્ય અથવા મિથ્યાત્વ

*

સંપ્રદાયોમાં જે કંઈ એકાંતવાદ તે
ધર્મવિરુદ્ધ માટે મિથ્યાત્વ અથવા અધર્મ
એકાંતવાદને અપનાવવો કે
પોષવો તે અધર્મ છે.

મિથ્યાત્વ—અધર્મથી બચવા માટે
મુળ શુદ્ધ જૈન ધર્મને
ઓળખો, સમજો, અપનાવો

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકનો હેતુ

ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલો જૈન ધર્મ એક જ હતો. તેમાં ફાંટા કે સંપ્રદાયો નહોતા. ત્યારે આજે જૈન ધર્મ અનેક સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. તેથી મૂળ જૈન ધર્મ શું હતો અથવા શું છે તે દરેક જૈને જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે ભગવાન મહાવીરના અનુયાયી તરીકે આપણે ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મને જાણવો અને અનુસરવો તે આપણી ફરજ છે. એમ કરીએ ત્યારે જ આપણે ભગવાન મહાવીરના સાચા અનુયાયી કહેવાઈએ.

જૈન ધર્મ એક જ હતો મારે એક જ રહેવો જોઈએ. એટલે કે જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોમાં ભેદભાવો મટી એકતા થવી જોઈએ. જૈન ધર્મની આવી એકતા મારેની મારી ધગસ મૂળથી જ હતી. તેમાં મારા અભ્યાસથી અને સ્વાધ્યાયથી મને જે સત્ય લાખ્યું તે મારે જૈન સમાજ પાસે મૂકવું જોઈએ એમ મારી એકતાની ધગસે પ્રેરણા કરી.

એમ કાંઈ એકદમ એકતા સધાઈ ન જાય તે તો હું સમજું જ છું, પણ એકતાના આંદોલન ફેલાવવામાં આવે તો અમુક થોડા વખતમાં તેની અસર થયા વિના રહે નહિ, એમ વિચારી મેં મારું “ મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો ” પુસ્તક તૈયાર કર્યું.

એ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મારો હેતુ એ જ હતો અને છે કે મૂળ જૈન ધર્મ શું છે તે ખતાવવું, અને તે ખતાવવા મારે મતભેદથી ક્યાં ક્યાં ખોટી માન્યતાઓ ધુસી ગઈ છે તેની કેટલીક જરૂરની વિગત આપવી જોઈએ તે પ્રમાણે આપી છે. આ પુસ્તક મારા “ જૈન ધર્મ અને એકતા ” નામના પુસ્તકના અનુસંધાનમાં છે તે પણ તેમાં ખતાવેલું છે.

મારું એ “ મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો ” નામનું પુસ્તક તે વખતે મેં શ્વેતાંજર મૂર્તિપૂજક તથા સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓને તથા જૈન પત્રોને મોકલી આપ્યું હતું. પરંતુ સ્થા. શ્રાવકોમાં “ જૈન સિદ્ધાંત ” માસિકના ગ્રાહકોને ભેટ આપવા ઉપરાંત આગ્યે જ બીજા દશેક શ્રાવકોને મોકલાયું હશે.

જૈન ધર્મને અનેક સંપ્રદાયોમાં અને ફાંટાઓમાં છિન્નલિન્ન કરનાર ફક્ત સાધુ મુનિઓ જ છે, તેમજ સંપ્રદાયોને-ફાંટાઓને ટકાવી રાખનાર સાધુ સાધ્વીઓ જ છે. શ્રાવક શ્રાવિકાઓને મૂળ જૈન ધર્મ બતાવવાને બદલે પોતપોતાના સંપ્રદાયના આગ્રહી બનાવનાર પણ સાધુ સાધ્વીઓ જ છે. તેથી મારું “ મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો ” પુસ્તક મેં બધા સાધુ સાધ્વીઓને મોકલી આપ્યું હતું.

એ પુસ્તક ઘણા મોટા ભાગને પસંદ પડ્યું છે અને તે તેમના તરફથી મને મળેલા તેમના પ્રશંસાપત્રો ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેમાંના કેટલાક પત્રો “ જૈન સિદ્ધાંત ” માસિકના જન્યુઆરી તથા માર્ચ ૧૯૬૩ના અંકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્વેતાંજર જૈનોમાં મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ મુખ્ય બે સંપ્રદાય છે. તે બેમાં મુખ્ય મતભેદ મૂર્તિપૂજનો છે. પરંતુ આજ સુધી મૂર્તિપૂજમાં મૂર્તિને પણ સમાવેશ થતો હતો. પણ મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજ એ બે જુદા જુદા વિષયો છે તે મેં શાસ્ત્રીય રીતે સવિસ્તર દાખલા દલીલોથી સ્પષ્ટતાથી મારા “ મૂળ જૈન ધર્મ ” પુસ્તકમાં બતાવી આપેલ છે. અને મૂર્તિ તીર્થકરોના સમયમાં પણ હતી અને સાવધ દ્રવ્ય મૂર્તિપૂજ પાંચમા આરામાં શરૂ થઈને વધતી વધતી હાલના સ્વરૂપે પહોંચી છે તે પણ તેમાં બતાવેલું છે.

સ્થાનકવાસીઓએ, ઉપરનો ભેદ નહિ જાણતા હોવાથી, પહેલેથી જ મૂર્તિપૂજની સાથે મૂર્તિને પણ અમાન્ય ઠરાવી છે. ત્યારે મારા પુસ્તકમાં મેં મૂર્તિ ધર્મ છે તે દાખલા દલીલથી બતાવેલું છે. ત્યાં એ પણ બતાવેલું છે કે મૂર્તિને દરેક જૈને માનવી જ જોઈએ તે જરૂર નથી. પણ અત્યારે માણસની કક્ષા પ્રમાણે તેને મૂર્તિ ધર્મારાધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

છતાં પણ ચુસ્ત સ્થાનકવાસી તરીકે સંપ્રદાયમેહી શ્રી રતનલાલજી ડોશીએ તેમના સમ્યગ્દર્શન પત્રમાં તથા શ્રી જીવજીલાલ છગનલાલ સંઘવીએ તેમના “સ્થાનકવાસી જૈન” પત્રમાં કેટલોક ખોટો ઉઠાપોહ મચાવેલો છે. સ્થાનકવાસીઓએ મારું “મૂળ જૈન ધર્મ” અને હાલના સંપ્રદાયો” પુસ્તક વાંચેલું ન હોવાથી ઉક્ત ઉઠાપોહની ખોટી વાતોથી ભોળવાઈ ન જાય અને ગેરસમજીત ઉભી ન થાય તેટલા માટે આ પુસ્તક તૈયાર કરવાની જરૂર પડી છે.

આ પુસ્તકમાં મૂર્તિને લગતા જે જે પ્રકરણો “મારા મૂળ જૈન ધર્મ” અને હાલના સંપ્રદાયો” પુસ્તકમાં છે તે બધા અહીં આપેલા છે. અને વાંચકોને સમજવાની સગવડ ખાતર તે પ્રકરણોના ભાગ જુદો જ રાખેલો છે અને તે પ્રકરણોના દરેક પાનાનાં મથાળે નામ તથા પાનાનો નંબર મૂળ પ્રમાણે જ છાપેલા છે.

જૈન સિદ્ધાંત માસિકના ગ્રાહકોને તથા બીજાઓને જેમને “મૂળ જૈન ધર્મ” અને હાલના સંપ્રદાયો” પુસ્તક અપાઈ ગયું છે તેમને આપવાની આ પુસ્તકની નકલોમાં ઉપર લખ્યા પ્રકરણોનો ભાગ ઉમેરેલો નથી.

આ પુસ્તક લખી પ્રસિદ્ધ કરવામાં મારો કોઈ અંગત સ્વાર્થ નથી. હું પોતે સંપ્રદાયવાદથી અક્ષગ રહી ફક્ત મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મ અનુસરવા

ધમ્મું છું અને જૈન નામધારી સર્વ ધર્મ બંધુઓ પણ શુદ્ધ સાચો જૈન ધર્મ જાણે, સમજે, પાળે અને અનુસરે એ જ એક ધર્મચાથી આ પુસ્તક પ્રગટ કરેલ છે. મને જે સત્ય લાગ્યું તે મેં મારી ફરજ સમજીને સમાજ પાસે મૂકેલું છે. જેને જે ઠીક લાગે તે પ્રમાણે તે અનુસરે.

પરંતુ એક વાત દરેક વાંચકે યાદ રાખવી જોઈએ કે સત્ય વાતને સત્ય તરીકે ન સ્વીકારાય તેમાં મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ ભવ-બ્રમણ વધારનાર છે. માટે ભવ-ભીરૂ રહીને સત્યને અપનાવવું એ દરેક મુમુક્ષુ જૈનનું ધર્મ-કર્તવ્ય છે.

સાધુસાધ્વીઓ હમેશાં સપ્રદાયવાદને પોષનારા જ રહેલા છે તેથી તેઓ આવકશ્રાવિકાને મૂળ જૈન ધર્મના રસ્તે દોરવે એવી આશા રાખવી તે ફેાગટ છે. માટે દરેક સમજુ આવકશ્રાવિકાએ પોતાની મેજે જ સાચો ધર્મ સમજીને તે પ્રમાણે વર્તવું એ જ કર્તવ્ય છે.

શેઠ નગીનદાસ ગિરધરલાલ

ભરમાતા નહિ

.. સંપ્રદાયવાદીઓના ખોટા પ્રચારથી
ભરમાતા નહિ

જિનમૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા એ બે બુદ્ધા
વિષયો છે તે ભૂલતા નહિ

જિનમૂર્તિ સૂત્રોથી તેમજ બીજા અનેક
પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે

સાવધ મૂર્તિપૂજા પંચમ આરાની પેદાશ છે
સૂત્રોમાં સાવધ મૂર્તિપૂજાનું નામનિશાન નથી
એ મેં મારા પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. છતાં
સંપ્રદાયવાદીઓ

“હું મૂર્તિપૂજાની હિમાયત કરું છું”
એવો લોકોમાં ખોટો પ્રચાર કરે છે

કારણ કે

સંપ્રદાયવાદીઓ અસત્ય બોલવામાં પાપ માનતા
નથી એમ તેમના વર્તનથી સિદ્ધ થાય છે.

અને

મારી સાચી વાતને ખોટી ઠરાવી શકતા નહિ હોવાથી
તેઓ અસત્યનો જ આશ્રય લઈને
ખોટો પ્રચાર કરે છે.

અનુક્રમણિકા

જગો ! શ્રાવક ! જગો !	૩
ધર્મને ઓળખો	૪
પ્રસ્તાવના	૫
ભરમાતા નહિ	૬
અનુક્રમણિકા	૧૦
જન ધર્મ	૨૩
બચો અને બચાવો	૨૪
૧. મૂળ જૈન ધર્મ	...	૨૫
૨. શ્વેતાંશર સંપ્રદાયમાં મતભેદ	...	૨૭
૩. સ્થાનકવાસી જૈનોનું ધર્મકર્તવ્ય	...	૩૦
એકતાનો પાથો	...	૩૧
૪. તીર્થંકરોના વખતમાં તીર્થંકરોની મુર્તિઓ		
હતી તેની વિવિધ પ્રમાણોથી સિધ્ધિ	...	૩૨
૧. સૂત્રોના પ્રમાણો	૩૩
ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ	...	૩૩
પ્રતિષ્ઠાના મોહથી સ્થા. તરફથી સત્યની અવગણના...	...	૩૪
મૃત્યુલોકમાંની મૂર્તિઓ	...	૩૫
સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાસક દશાંગની નોંધ	...	૩૫
ઉવવાઈ સૂત્રમાં નગરનું વર્ણન	...	૩૬
જંધાચારણ-વિધાચારણ	...	૩૬
અંબડ પરિવાજક	...	૩૭
આનંદ શ્રાવક	...	૩૯
દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ	...	૪૦
દેવ એક જ વાર પૂજે છે તે ખોટી વાત છે	...	૪૧
સ્થા. જીતવ્યવહારનો ખોટો અર્થ કરે છે	૪૨

દેવો પોતાના વિમાનમાં જ પૂજે છે તે વાત	
પશુ ખોટી છે	... ૪૨
દેવલોકની મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની જ છે	... ૪૩
દેવો અને મનુષ્યોનો ધર્મ જુદો નથી	... ૪૩
૨. પ્રાચીન શિલાલેખોના પ્રમાણે ૪૪
૩. પ્રાચીન અવશેષોના પ્રમાણે ૪૪
૪. સ્તૂપો, ગુફાઓમાં મૂર્તિના પ્રમાણે ૪૫
૫. બૌદ્ધ ગ્રંથની સાક્ષી ૪૬
મૂર્તિની સિદ્ધિ ૪૭
૫. મૂર્તિની ઉપયોગિતા અને તેનો પ્રભાવ	... ૪૮
મૂર્તિ ધર્મરુચિ ધર્મભાવના ટકાવે છે	... ૪૯
મૂર્તિ લક્ષિત, વૈરાગ્ય, પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે છે	... ૫૦
ધ્યાનમાં મૂર્તિ અવલંબન રૂપ છે	... ૫૦
મુનિ સુવ્રત સ્વામીના સ્તૂપનો પ્રભાવ	... ૫૧
યજ્ઞમાં મૂર્તિનો પ્રભાવ	... ૫૧
૬. રાજા નેપ્થુચંદ નેઝાર (ચીગનલાલ અ. સંઘવી)	... ૫૨
૭. ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર (આ. શ્રી. વિજયેન્દ્ર સુરિ)	... ૬૧
ઔપપાતિક સૂત્રનો પાઠ	... ૬૨
ભગવતીવાળા પાઠ પર વિચાર	... ૬૩
ઉપાસક દશાંગ સૂત્રનો પાઠ	... ૬૪
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ	... ૬૭
બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ	... ૬૮
ખ્રીસ્ત સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ	... ૬૮
કેટલાક કોષોમાં ચૈત્યના અર્થ	... ૬૯
..... જન સાહિત્યમાં ચૈત્યનો અર્થ	...

પં. બેચરદાસની અનધિકાર ચેષ્ટા	...	૭૦
ઔપપાતિક સૂત્રમાં પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યનું વર્ણન	...	૭૧
આપપાતિક સૂત્રમાં નગરનું વર્ણન	...	૭૩
રાજપ્રશ્રીય સૂત્રમાંનો પાઠ	...	૭૩
ચેદ્ય શબ્દ ઉપરની ટીકાઓ	...	૭૩
બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચૈત્ય	...	૭૪
વૈશાલીના સ્તૂપનું મહત્વ	...	૭૪
ધાસીલાલજીએ કરેલ ખોટો અર્થ	...	૭૫
થોડાક કોષોમાંથી બિંબનો અર્થ	...	૭૬
થોડા આધુનિક વિદ્વાનોના મત	...	૭૬

૮. ધાસીલાલજીએ સૂત્રોના કરેલા ખોટા અર્થ ૮૦

(આ. શ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ)

કય બલિકમ્ભાનો અર્થ	...	૮૧
ચેદ્યાઈ શબ્દનો કરેલ ખોટો અર્થ	...	૮૨
ધાસીલાલજીએ બૃહત્કલ્પમાંથી કરેલું ખોટું ઉદ્ધરણ	...	૮૨

૯. મૂર્તિને વંદન ... ૮૪

વંદન એ દેહ-પૂજા નથી	...	૮૪
મૂર્તિમાં ભગવાનનું આરોપણ કરી શકાય છે	...	૮૫

૧. વ્યવહારની રીતે ૮૬

મૂર્તિ ફક્ત જોવા માટે હોવાનું શ્રી ડોશીજીનું મંતવ્ય...	...	૮૭
જોવાનો હેતુ શો ?	...	૮૮
શ્રી ડોશીજી પ્રભુ-ભક્તિને ધમ્મામોહ કહે છે	...	૮૯
ધમ્મામોહ એટલે શું ?	...	૯૦

૨. ઐતિહાસિક રીતે ૯૨

ધરમાં દુકાનમાં ફાટા-ચિત્રો ભક્તિભાવથી રખાય છે...	૯૩
શ્રી ડોશીજી ભગવાનનું અપમાન કરે છે	... ૯૪

૩. ધર્મની રીતે ૯૫
----------------	---------

૪. સૂત્રશાસ્ત્રની રીતે ૯૮
------------------------	---------

જંઘાચારણ વિઘાચારણ	... ૯૮
-------------------	--------

અંબડ પરિવાજક	... ૯૮
--------------	--------

આનંદ આવક	... ૯૯
----------	--------

સ્થાનકવાસીઓ મૂર્તિ-વંદનને માને છે તેનો દાખલો...	૧૦૧
---	-----

સ્થાનકવાસી મુનિઓનું માનસ મૂર્તિ- વંદન સ્વીકારે છે તેનો દાખલો	... ૧૦૨
---	---------

૧૦. સ્થાનકવાસી જૈનોએ વિચારવા જેવું	... ૧૦૫
------------------------------------	---------

(૫. ટોડરમલજી)

સ્થાનકવાસીનો ક્રમભંગ ઉપદેશ	... ૧૦૫
----------------------------	---------

પ્રતિમા નિષેધ	... ૧૦૬
---------------	---------

દેવજ્ઞોકની પ્રતિમાઓ	... ૧૦૭
---------------------	---------

દેવનો જિત અવહાર	... ૧૦૭
-----------------	---------

પ્રતિમા વડે કાર્ય સિદ્ધિ	... ૧૦૮
--------------------------	---------

પ્રતિમા વિના શુભ ઉપગમીશું	... ૧૦૮
---------------------------	---------

મૂર્તિ મંદિર બનાવવામાં હિંસા	... ૧૦૯
------------------------------	---------

નિરવધ ક્રિયા અને પૂજા	... ૧૧૧
-----------------------	---------

વ્રત વિનાની ક્રિયાઓની અફળતા	... ૧૧૧
-----------------------------	---------

સામાયિક	... ૧૧૨
---------	---------

પ્રતિક્રમણ	... ૧૧૩
------------	---------

પૌષ્ઠ	... ૧૧૩
-------	---------

પૃથ્થુખાણુ	... ૧૧૩
------------	---------

શ્રાવકો ! જાગો ! સમજો ! ૧૧૫
૧૧. સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓનું કર્તવ્ય	... ૧૧૬
૧૨. સ્થા. મુનિઓની સત્ય અપનાવવાની અનિચ્છા	... ૧૨૧
પંડિત બેચરદાસજીના લેખમાંનો ઉપયોગી ભાગ	... ૧૨૩
૧૩. સંપ્રદાયવાદના બે દ્વંષણ	... ૧૨૬
નિકાચિત પાપથી બચવું હોય તો ૧૩૦
૧૪. શ્રી રતનલાલજી ડાશીની ચર્ચા પરથી	
ખાસ જણવા જેવું	... ૧૩૧

મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો

એ પુસ્તકમાંના અહીં ઉમેરેલા

મૂર્તિને લગતા પ્રકરણો

(પ્રકરણ ૭ થી ૧૩ તથા ૨૨ થી ૨૬)

૭. મૂર્તિનું અસ્તિત્વ	... ૮૧
સ્થાનકવાસીઓની માન્યતા	... ૮૧
મૂર્તિના વિચાર માટે ત્રણ મુદ્દા	... ૮૨
દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ	... ૮૨
મૂર્તિ એ વ્યવહાર ધર્મ છે	... ૮૩
ભગવાનની મૂર્તિ લકિત ઉત્પન્ન કરે છે	... ૮૪
મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધ નથી	... ૮૫
સંસાર વ્યવહારમાં મૂર્તિનો આદર	... ૮૫
મૂર્તિ એટલે શું ?	... ૮૬
મૂર્તિની હાંસી કરનારા વિચારો	... ૮૭
સ્થાનકવાસી પુસ્તકોમાં ચિત્રો	... ૮૭

સ્થાનકવાસી મુનિઓની મૂર્તિ	...	૮૮
સ્થાનકવાસીઓ વિચારે	...	૮૯
૮. અવલંબન માટે મૂર્તિની જરૂર	...	૯૦
જડ પદાર્થના ત્રણ ગુણ	...	૯૦
ધ્યાનમાં અવલંબન	...	૯૨
પ્રતિમા આરાધનાનો હેતુ	...	૯૨
૯. શાશ્વતી પ્રતિમાઓનું માહાત્મ્ય	...	૯૪
શાશ્વતી મૂર્તિ કયા તીર્થ કરતી ?	...	૯૪
દેવોનો જીવ વ્યવહાર શેને માટે છે ?	...	૯૬
જીવ વ્યવહારમાં ભાવ પ્રમાણે ફળ	...	૧૦૦
કલ્યાણકના જીવ વ્યવહારનું કારણ ?	...	૧૦૧
જીવ વ્યવહાર એટલે વ્યવહાર ધર્મ	...	૧૦૧
૧૦. પ્રાચીન કાળની મૂર્તિઓ	...	૧૦૩
પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિઓ હતી તે સાબિત		
કરતા ઉદાહરણો	...	૧૦૪
મૂર્તિની માન્યતા તીર્થ કર માન્ય હરે છે	...	૧૧૦
બૌદ્ધ ગ્રંથની સાક્ષી	...	૧૧૦
સ્થાનકવાસીઓ વિચારે	...	૧૧૧
૧૧. સૂત્રોમાં મૂર્તિમંદિરના વિધાનો	...	૧૧૨
ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ	...	૧૧૨
ચૈત્યનો અર્થ જ્ઞાન થતો નથી	...	૧૧૩
સ્થાનકવાસીનું વ્યાકરણના વિરોધનું કારણ	...	૧૧૩
દેવ્યં ચેદ્યંના અર્થ	...	૧૧૪
સ્થાનકવાસીઓના અર્થ ખોટા છે	...	૧૧૫
પ્રતિમા-પડિમા શબ્દ સૂત્રોમાં પ્રતિજ્ઞાના		
અર્થમાં વપરાયેલ છે	...	૧૧૫

સ્થાનકવાસીઓએ પણ કેટલેક ઠેકાણે ચૈત્યનો	
અર્થ મૂર્તિ કરેલ છે.	... ૧૧૬
સૂત્રોમાં વપરાયેલા શબ્દો અને તેના અર્થ	... ૧૧૬
ચાર નિદેશા	... ૧૧૭

સૂત્રોમાં ચૈત્યોના ઉલ્લેખો	... ૧૧૯
નગરનું વર્ણન	... ૧૧૯
અમરેન્દ્ર	... ૧૨૦
સમવાયાંગમાં ઉપાસક દશાંગની નોંધ	... ૧૨૧
આનંદ શ્રાવક	... ૧૨૨
અંગડ શ્રાવક (પરિવ્રાજક)	... ૧૨૩
વિદ્યાચારણ જંધાચારણ	... ૧૨૪
પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર	... ૧૨૬
નંદી સૂત્ર	... ૧૨૭
વ્યવહાર સૂત્ર	... ૧૨૮
મૂર્તિની મહત્તા	... ૧૨૮
મૂર્તિનું કાર્ય	... ૧૨૯
મૂર્તિવંદનનો ફાયદો	... ૧૨૯
સ્થાનકવાસીઓનું કર્તવ્ય	... ૧૩૦

૧૨. સૂત્રોમાં દ્રવ્ય મૂર્તિ પૂજનનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી ...	૧૩૧
પૂજા કોની અને શા માટે ?	... ૧૩૧
પૂજા કોની ?	... ૧૩૨
પૂજ્યને કલ્પતી વસ્તુથી જ પૂજા થાય	... ૧૩૨
થોડા પાપવાળી ક્રિયા	... ૧૩૩
હિંસાના ત્રણ પ્રકાર	... ૧૩૪
ફૂલ માટેની દલીલ	... ૧૩૭
હિંસાની વ્યાખ્યા	... ૧૩૭

સમવસરણમાં સચેત વસ્તુનો ત્યાગ	... ૧૩૮
જિનપ્રતિમા જિન સરિખી એટલે શું ?	... ૧૩૯
સૂત્રમાં સાવચ પૂજનો નિષેધ	... ૧૪૦
મહાનિશીય સૂત્રનો દાખલો	... ૧૪૧
વિવાહ ચૂલિયા સૂત્રનો દાખલો ૧૪૫
પૂજનો હેતુ	... ૧૪૬
પૂજ શા માટે ?	... ૧૪૯
પૂજનો સાચો અર્થ	... ૧૫૦
મહિયા	... ૧૫૦
કયબલિકગ્મા	... ૧૫૨
મૂર્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ થયો ?	... ૧૫૪
દેવલોકમાં મૂર્તિ પૂજ	... ૧૫૬
ઉવવાઈ સૂત્રમાં પૂજનો દાખલો	... ૧૫૭
આનંદ શ્રાવક	... ૧૫૯
અંખડ શ્રાવક	... ૧૫૯
સૂત્રોમાં પૂજવિધિ નથી કારણકે દ્રવ્યપૂજ થતી નહોતી	... ૧૬૦
દ્રોપદી	... ૧૬૦
પ્રક્ષેપ પાઠો	... ૧૬૨
પ્રાચીન મૂર્તિઓ શું બતાવે છે	... ૧૬૩
મૂર્તિપૂજ નહોતી તેનાં દષ્ટાંત	... ૧૬૪
પૂજવિધિ નાની શરૂઆત પછી વધતી ગઈ	... ૧૬૫
પૂજવિધિથી કંટાળેલાઓએ પૂજ-વિરોધ અપનાવ્યો	... ૧૬૬
સધુઓ માટે સમાધાન કરવું અશક્ય નથી	... ૧૬૭
પાંચમા આરાના અંત સુધી સંપ્રદાયો નહિ પથ્ય	...
શુદ્ધ જૈન ધર્મ ટકી રહેશે	... ૧૬૮
મારી આભોચના	... ૧૬૯

૧૩. કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ	... ૧૭૦
આ પુસ્તકમાંના લેખોનો હેતુ શો છે ?	... ૧૭૦
એવી સત્યની શોધ શા માટે ?	... ૧૭૧
પાંચમો સંપ્રદાય ઉમેરવો છે ?	... ૧૭૨
મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા	... ૧૭૩
કયો જૈન ધર્મ સત્ય ?	... ૧૭૪
સંપ્રદાય એ દુષ્મ કાળનો પ્રભાવ છે	... ૧૭૫
શોધમાં મુશ્કેલી	... ૧૭૬
મૂર્તિ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ	... ૧૭૭
પૂજા સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ	... ૧૭૮
બોધિ દુર્લભતાનું કારણ	... ૧૮૦
૨૨. મૂર્તિ વિરોધની પૃષ્ઠ ભૂમિ	... ૩૮૪
(લેખક-શ્રી કસ્તૂરભલજી બાંકિયા)	
વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં જૈન મંદિર વિષયનો વિવાદ	... ૩૮૫
મંદિર સંબંધી જુદા જુદા મતભેદો	... ૩૮૬
વિવાદનો લાભ સ્થાનકવાસીઓને મળ્યો	... ૩૯૦
૨૩. ચાર નિષ્કેપો (લેખક પં. મુનિશ્રી ભદ્રંકર વિજયજી)	... ૩૯૨
ભાવ નિષ્કેપાને જ માનનારાના વર્તનમાં વિરોધ	... ૩૯૬
નામ નિષ્કેપો	... ૩૯૭
ચાર તથા દશ પ્રકારના સત્ય	... ૩૯૮
સ્થાપના નિષ્કેપો	... ૪૦૦
સૂત્રો અક્ષરોની સ્થાપના જ છે	... ૪૦૧
સ્થાપના પૂજનીય હોવા માટે શંકા સમાધાન	... ૪૦૨
નિર્જીવ સ્થાપનાની જગ્યાએ અસર જણાવતા દર્શાવો	... ૪૦૩
દ્રવ્ય નિષ્કેપો	... ૪૦૬
ભાવ નિષ્કેપો	... ૪૧૩

હેય, જોય, ઉપાદેયના નિક્ષેપાની સમજ	... ૪૧૪
ઉપાદેય વસ્તુના નિક્ષેપા	... ૪૧૫
શ્રદ્ધા સમાધાન ૪૧૬
આરે નિક્ષેપા વંદનીય છે તે માટે સૂત્રનો દાખલો	... ૪૧૬
૨૪. સ્થાપનાની ઉપાસના (લેખક પં. મુનિશ્રી ભદ્રંકર વિજયજી)	... ૪૧૯
મૂર્તિપૂજના વિરોધીઓ મૂર્તિપૂજને માને છે	... ૪૨૩
મુસલમાનો	... ૪૨૩
ખ્રિસ્તીઓ	... ૪૨૫
પારસી	... ૪૨૬
નાનકપંથી	... ૪૨૬
દાદુપંથી	... ૪૨૬
આયં સમાજીઓ	... ૪૨૬
સ્થાનકવાસીઓ	... ૪૨૭
૨૫. દેવપૂજા (લેખક—શ્રી જિનેન્દ્રકુમાર)	... ૪૨૮
દેવ કોણ ? ૪૨૮
પૂજા શું ?	... ૪૨૯
પૂજાની આવશ્યકતા શા માટે ?	... ૪૩૦
દેવના આશ્રયની શી આવશ્યકતા ? ૪૩૧
દેવથી મને શાંતિ કેવી રીતે મળે ? ૪૩૨
પૂજામાં કર્તાવાદ શા માટે ?	... ૪૩૫
પૂજામાં પ્રતિમાની આવશ્યકતા શા માટે ?	... ૪૩૭
ચિત્રનો મન ઉપર પ્રભાવ	... ૪૩૮
કલ્પનાઓનું બળ	... ૪૪૦
પ્રતિમા શું આપે છે ?	... ૪૪૨
બીજા અને શુરુ દોષનું દૃષ્ટાંત	... ૪૪૩
મંદિરની આવશ્યકતા શી છે ?	... ૪૪૫

શાંતિ માટે વિકલ્પને દબાવવા ... ૪૪૬

વિકલ્પ ક્રમે ક્રમે દબાય છે ... ૪૪૬

૨૬. મુર્તિ સંબંધી પ્રશ્નોત્તર ... ૪૫૦

(લેખક—પં. શ્રી ભદ્રકરવિજયજી)

૧. શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ સમયે બે હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો ભસ્મગ્રહ બેસવાથી શાસનને ધક્કો લાગ્યો. પણ તે ઉતર્યા બાદ સત્ય ધર્મ પેદા થયો એમ કહેવાય છે તો તેમાં તથ્ય શું છે? ... ૪૫૦
૨. પત્થરની ગાય દોહવાથી જોમ દૂધ આપે નહિ તેમ પત્થરની મૂર્તિ પૂજવાથી પણ શું કાર્ય સિદ્ધ થાય? ૪૫૨
૩. જડને ચેતનની ઉપમા આપી શકાય? ... ૪૫૩
૪. અક્ષરાકારને જોવા માત્રથી જ્ઞાન થાય છે તેમ મૂર્તિને જોવા માત્રથી જ્ઞાન થતું કેમ દેખાતું નથી? ... ૪૫૪
૫. સ્ત્રીની મૂર્તિ જોવાથી પ્રત્યેકને કામવિકાર ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે પણ પ્રતિમા જોઈને બધાને વિરાગભાવ ઉત્પન્ન થતો દેખાતો નથી તેનું શું કારણ? ... ૪૫૪
૬. જિનપ્રતિમાને નમસ્કાર કરવાથી તે નમસ્કાર મૂર્તિને થયો પણ ભગવાનને નહિ. ... ૪૫૮
૭. મૂર્તિમાં શું વીતરાગના ગુણો છે? ... ૪૫૯
૮. પત્થરની મૂર્તિમાં પ્રભુના ગુણોનું આરોપણ શી રીતે થાય? ... ૪૬૦
૯. નિરાકાર ભગવાનની ઉપાસના ધ્યાન દ્વારા થઈ શકે છે તો પછી મૂર્તિ માનવાનું શું કારણ? ... ૪૬૦

૧૦. નિરંજન નિરાકારની મૂર્તિ કેવી રીતે બની શકે ? ... ૪૬૭
૧૧. શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના વખતમાં બાકીના તેવીશ તીર્થ કરોના જીવ સંસારમાં બટકતા હતા છતાં તે સમયે તેમને વંદન કરવામાં ધર્મ કેવી રીતે સંભવે ? ... ૪૬૮
૧૨. મૂર્તિ તો એકેદ્રિય પાપાણુની હોવાથી પહેલા ગુણુસ્થાનકે છે તેને ચોથા પાંચમા ગુણુસ્થાનકવાળા શ્રાવક તથા છઠ્ઠા સાતમા ગુણુસ્થાનકવાળા સાધુ કેમ વંદન કરે ? ૪૬૯
૧૩. મૂર્તિ તો પાપાણુમય છે. તેને પૂજવાથી શું ફળ મળે ? મૂર્તિને કરેલી સ્તુતિ મૂર્તિ થોડી જ સાંભળવાની હતી ? ... ૪૭૦
૧૪. શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં પાંચ સંવર દ્વારમાં ચૈત્ય લખ્યા નહિ અને આસ્રવદ્વારમાં ચૈત્ય લખ્યા તેનું શું કારણ ? ... ૪૭૧
૧૫. ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ કેટલાક લોકો “સાધુ” કે “જ્ઞાન” કરે છે તે શું ઉચિત છે ? ... ૪૭૨
૧૬. શ્રી જિનપ્રતિમાથી જિનર્બિંબ નહિ લેતા શ્રી વીતરાગ દેવના નમૂના તુલ્ય સાધુને ગ્રહણ કરે છે તે વ્યાજબી છે ? ... ૪૭૪
૧૭. જિનપ્રતિમાને જોવાથી કે પૂજવાથી કોઈને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનું સાંભળ્યું છે ? ... ૪૭૫
૧૮. કોઈ વિધવા પોતાના મરણ પામેલા પતિની મૂર્તિ બનાવી પૂજા સેવા કરે તો તેથી તેને કામની શાંતિ કે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય ? ન થાય

તો પછી પરમાત્માની મૂર્તિથી પણ શું
કાયદો થવાનો ?

.... ૪૭૭

૧૯. ભગવાનની મૂર્તિ એજ ભગવાન હોય તો
તેમના અલંકાર પાપી લોકો કેમ ચોરી જાય
છે ? તેમની હજારોની રકમો લોકો હજમ કેમ
કરી જાય છે ? વળી ભગવાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે તો
તેમની મૂર્તિને જમીનમાંથી ખોદીને કેમ કઢાવી
પડે છે ? શાસનદેવો એ કાચ કેમ કરતા નથી !

... ૪૭૮

૨૦. આનંદ આદિ શ્રાવકોએ જિનમંદિર કરાવ્યાના
પાઠ કયા સૂત્રમાં છે ?

... ૪૮૦

૨૧. દેવો તો પોતાનો જીત આચાર સમજી પૂજા
કરે તેમાં પુણ્ય કેમ હોય ?

... ૪૮૦

૨૨. દેવો તો આખી જાદગીમાં એક જ વાર
મૂર્તિપૂજા કરે છે, પછી નહિ, તથા સમ્યગ્દષ્ટિ
અને મિથ્યાત્વી બન્ને વર્ગના દેવો તેમ કરતા
હોવાથી તે જીત આચાર જ કહેવાય. તેને
શુભ કરણી કેમ કહેવાય ?

... ૪૮૧

૨૩. અસંખ્યાતા વર્ષોની પ્રતિમાઓ હોવાનું કહો
છો પણ પુદ્ગળની સ્થિતિ તેટલા વર્ષોની ન
હોવાથી તેમ શી રીતે કહી શકાય ?

... ૪૮૭

જૈનધર્મ

જૈન ધર્મ ફક્ત સમજી પાંડિત કે
જ્ઞાની માટે જ નથી પણ
જ્ઞાની અજ્ઞાની સર્વને માટે છે

અણુસમજી બાળજીવોમાં ધર્મભાવના
ઉત્પન્ન કરવા તથા રક્ષાવવા માટે
મૂર્તિ એ એક ઉત્તમ સાધન છે

એટલે બાળજીવોને મૂર્તિનું
અવલંબન રેકા રૂપ છે

બાળજીવો માટે મૂર્તિનું
અવલંબન નકારવું તે—

—બાળજીવોને ધર્મનું એક ઉત્તમ
સાધન બંધ કરવા જેવું છે

—તેમ જ તે, જૈન ધર્મમાં એકાંતવાદ
અપનાવવા જેવું છે

જૈન ધર્મને જ્ઞાની માટેનો જ ગણીને તેને
એકાંત રૂપ આપી બાળજીવોને ધર્મ પામવાનું
સાધન બંધ કરવું તે ધર્મ વિરુદ્ધનું આચરણ
કરવા બરાબર છે

ધર્મ વિરુદ્ધનું આચરણ કરવાથી
પરભાવમાં દુર્સંભ-બોધી બનવાનો
ભય ઉત્પન્ન થાય છે

બચો અને બચાવો

અધર્મથી-પાપથી પોતે બચવું અને બીજાને
બચાવવા તે દરેક શ્રાવકનો ધર્મ છે.

જા જૈન ધર્મ સાચો ધર્મ છે.

મૂળ ધર્મ વિરુદ્ધ જે કંઈ સાંપ્રદાયિક
માન્યતા રાખવી તે અધર્મ છે.

જેટલે અંશે મૂળધર્મથી વિરુદ્ધ
તેટલે અંશે મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વ એ પાપ છે, અધર્મ છે.

સત્યનો સ્વીકાર કરવો તે ધર્મ છે.

સત્યનો સ્વીકાર કરવાની ના
પાડવી તે અધર્મ છે

અધર્મથી, પાપથી બચવા માટે

સંપ્રદાયવાદને તિલાંજલિ આપો,

સંપ્રદાયવાદમાં ઘસડનાર સાધુ-શ્રાવકને

જરાપણ ઉત્તેજન આપવું નહિ પણ તેમને સંપ્રદાયવાદમાં
જતા અટકાવી સત્ય ધર્મને રસ્તે વાળવા અને એ રીતે
તેમને સિથ્યાત્વના પાપથી બચાવવા—
તે દરેક સમગ્ર શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે.

મૂળ જૈન ધર્મ

જૈન ધર્મનો પાયો સત્ય ઉપર રચાયેલો છે. સમ્યક્ દર્શનથી જ સાચો ધર્મ પમાય છે અને સાચા દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા એ જ સમ્યક્દર્શન છે. એટલે સત્ય એ જ ધર્મ છે. અને જે કંઈ સત્યથી જોટલું વેગળું તેટલું તે સત્ય ધર્મની વિરુદ્ધનું છે એમ જ સમજવું જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલ જૈનધર્મ એક જ છે તેમાં ફાંટ કે સંપ્રદાયો નથી. આજે જૈન ધર્મમાં અનેક સંપ્રદાયો છે. તે દરેક સંપ્રદાય પોતાને સાચા જૈન ધર્મના અનુયાયી માને છે અને તેઓ માને છે તેને જ તેઓ મૂળ સાચો જૈન ધર્મ ગણે છે. પરંતુ બધાય સંપ્રદાયો સાચા હોય એમ તો ખતી શકે જ નહિ. કારણ કે બધા સાચા હોય તો પછી જુદાપણું હોય જ નહિ.

પરંતુ સંપ્રદાયો મોજુદ છે અને જુદાપણું પણ છે તે તો વાસ્તવિક સત્ય હકીકત છે. એટલે દરેક સંપ્રદાય કોઈ ને કોઈ રીતે મૂળ સત્ય શુદ્ધ જૈન ધર્મથી અમુક અંશે વેગળો છે, જુદો છે એ નક્કી થાય છે.

મૂળ શુદ્ધ જૈન ધર્મથી જોટલું વેગળાપણું તેટલે અંશે ભગવાનની પ્રરૂપણા વિરુદ્ધનું માટે મિથ્યાત્વ ગણાય અને મિથ્યાત્વ એ જૈન ધર્મમાં મોટામાં મોટું પાપ ગણાય છે. એ નદાપાપથી બચવા ઇચ્છનારે શુદ્ધ જૈન ધર્મ જાણવો, સમજવો, પાળવો, અનુસરવો જોઈએ. તેથી જૈન નામ ધારી દરેક શ્રાવકે મૂળ શુદ્ધ જૈનધર્મ શું છે તે અવશ્ય જાણવું જોઈએ.

મારા બે પુસ્તકો—(૧) જૈન ધર્મ અને એકતા તથા (૨) મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો—ની અંદર જૈનોના જુદા જુદા સંપ્રદાયોની જુદી જુદી માન્યતાઓ, મતભેદો સંબંધમાં વિસ્તારથી લખેલું છે, મુખ્ય મતભેદોનો સમન્વય કેમ થાય તે બતાવેલું છે. તેમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં મુખ્ય મતભેદ મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજનો છે તે પણ બતાવેલ છે.

મારા પુસ્તકમાં મેં, તીર્થંકર ભગવાનોના વખતમાં પણ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હતી તે અનેક શાસ્ત્રીય, તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તેમજ બીજા અનેક પ્રમાણોથી બતાવી આપ્યું છે. અને તેજ પ્રમાણે સાવધ મૂર્તિપૂજ સૂત્ર સિધ્ધાંતની વિરુદ્ધ છે અને તે પૂર્વાચાર્યોએ પાછળથી શરૂ કરેલી છે તે અનેક પ્રમાણો અને યુક્તિઓ સહિત સૂત્રના ઉલ્લેખો સહિત બતાવી આપ્યું છે

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં

મતભેદ

શ્વેતાંબર સંપ્રદાય મૂળ તો એક જ હતો અને તે સંપ્રદાયના સર્વ અનુયાયીઓ મૂર્તિને માનતા પૂજતા હતા.

લગભગ પાંચસો વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં લોંકાશાહ લહિયાનું કામ કરતા હતા તેમને એક પુસ્તકની લખામણીના હિસાબ સંબંધમાં યતિઓ સાથે તકરાર થતાં ક્રોધે ભરાઈને મૂર્તિમંદિર જ નહિ પણ સામાયિક વગેરે અનેક ધાર્મિક ક્રિયાને વિરોધ કર્યો હતો. (વિશેષ વિગત માટે મારા “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકમાંનું લોંકાશાહ નામનું પ્રકરણ વાંચવું.)

પરંતુ ત્યાર પછી લોંકાશાહના અનુયાયી યતિઓએ મૂર્તિને માન્ય કરી હતી. એટલે લોંકાશાહના અનુયાયીઓ મૂર્તિના વિરોધી રહ્યા નહોતા.

લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં લોંકાશાહના યતિઓમાંના એ યતિઓએ મુનિશ્રી ધર્મસહિજ તથા મુનિશ્રી ધર્મદાસજીએ જુદા પડી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો તેમાં તેમણે મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજનને ધર્મ વિરુદ્ધની બતાવી તેનો બહિષ્કાર કર્યો સંભવિત છે કે તે વખતે પણ મૂર્તિપૂજનો ઠ્ઠારો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તેથી ત્રાસી જઈને મૂર્તિપૂજનો વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો હશે પણ મૂર્તિ તથા મૂર્તિપૂજન એ જુદી

આપતો છે એની ખબર નહિ હોવાથી મૂર્તિનો પણ અજ્ઞાનતાથી વિરોધ કરી દીધો.

ખરી વાત એ છે કે તીર્થંકરોના વખતમાં પણ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ અને તેમનાં મંદિરો હતાં તેનાં અનેક પ્રમાણો આજે પણ મોજુદ છે. પરંતુ તે વખતે સાવધ પૂજા નહોતી.

સાવધ પૂજાની શરૂઆત પૂર્વાચાર્યોએ કરી હતી. પૂજાપદ્ધતિના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે પૂજાની શરૂઆત ઘણી નાની વિધિથી થઈ હતી. પરંતુ તે પછી પાછળના આચાર્યો એક પછી એક નવી નવી પૂજા પદ્ધતિ ઉમેરતા જ ગયા, વધારતા જ ગયા, એટલું જ નહિ પણ પૂજા વિધિઓ એટલી બધી ખર્ચાળ કરતા ગયા કે જાણે કે ધનવાનોનો જ ધર્મ હોય એમ જ પ્રતીતિ થાય.

સંભવ છે કે આચાર્યોએ પોતાનો શિથિલાચાર છુપાવવા લોકોને સાવધ પૂજાને માર્ગે ચડાવી દીધા અને ધનવાનો મારફત પોતાની વિક્ષતાની મહત્તાનો લોકોમાં પ્રભાવ ફેલાવવા માટે નવી નવી પૂજાવિધિઓ દાખલ કરી અને તેમાં જ ધર્મ મનાવ્યો, અને લોકોને સૂત્રના જ્ઞાનથી અજાણ રાખ્યા કે જેથી લોકો સાચી વાત જાણી શકે નહિ.

અત્યારે અનેક ખર્ચાળ પૂજાઓ અસ્તિત્વમાં છે એટલું જ નહિ પણ એવી પૂજાઓ કરાવીને આચાર્યો સાધુઓ પોતાની વાહવાહ પોકરાવે છે.

સાધુમુનિઓને મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી

નહિ અને કરતાને રૂંડું જાણવું નહિ, અનુમોદન આપવું નહિ એ પ્રમાણે નવ કોટિએ હિંસા ત્યાગના પ્રત્યાખ્યાન હોય છે તે પ્રમાણે સાધુના પહેલા મહાવ્રતની પ્રતિજ્ઞા છે. એ વ્રત પ્રમાણે સાધુથી સાવઘ પૂજનો ઉપદેશ પણ આપી ન શકાય ત્યારે આજે સાધુઓ જ ભારેમાં ભારે ખર્ચાળ પૂજ કરાવવામાં આનંદ માને છે ! અને એમાં જ ધર્મની ઉત્તતિ, ઉદ્યોત માને છે !

આ સર્વ સાવઘ પૂજઓ સૂત્ર સિધ્ધાંત વિરુદ્ધ છે, ધર્મ વિરુદ્ધ છે તે મેં મારા “ મૂળ જૈન ધર્મ ” પુસ્તકમાં વિસ્તારથી બતાવેલ છે.

મૂર્તિપૂજના અસહ્ય આડંબર-ઠાઠથી ત્રાસી ગયેલા જૈનોએ ઉક્ત મુનિશ્રીઓના પડકારને ઝીલી લીધો અને મૂર્તિ પૂજનો ત્યાગ કરી તેમના અનુયાયી થઈ ગયા. પરંતુ મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજ એ બે જુદી જુદી બાબતો છે તેનું ધ્યાન નહિ હોવાથી મૂર્તિપૂજની સાથે મૂર્તિનો પણ ત્યાગ થઈ ગયો.

સ્થાનકવાસી જૈનોનું ધર્મ કર્તવ્ય

સ્થાનકવાસીઓ પોતે સાચા જૈન ધર્મના અનુયાયી છે એમ માને છે અને કહેવડાવે છે. તે વાતને ખરેખર સાચી ઠરાવવી હોય તો તેમણે સત્ય વાતનો સ્વીકાર કરી સત્ય ધર્મના અનુયાયી બનવું જોઈએ.

જ્યારે ભૂલથી કે અજ્ઞાનતાથી મૂર્તિપૂજની સાથે મૂર્તિનો પણ દુષ્ટાક્રમ કર્યો ત્યારે મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજ એ બે બાબતો જુદી જુદી છે એમ ખબર નહોતી. પરંતુ અત્યારે જ્યારે મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજ એ બે જુદા વિષયો છે એમ સમજ પડી છે ત્યારે તે બંનેને જુદા માનવા જ જોઈએ.

મૂર્તિ મંદિરો તીર્થંકરો ભગવાનોના વખતમાં પણ હતા અને તીર્થંકર ભગવાનોએ પણ મૂર્તિ મંદિરોનો વિરોધ કર્યો નહોતો તે વાત આ પછીના પ્રકરણમાં પ્રમાણો સહિત સાબિત કરેલ છે. એટલે ભગવાને માન્ય રાખેલ હોવાથી મૂર્તિને માનવી, વાંદવી તે દરેક જૈનોનું ધર્મ કર્તવ્ય છે.

સારું તો એ હતું કે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં જ બંને મુનિઓએ મૂર્તિને માન્ય રાખીને સાવધ મૂર્તિપૂજનો જ વિરોધ કર્યો હોત. એમ ક્યું હોત તો શ્વેતાશ્વરોથી જુદા પડવાની જરૂર ન રહેત અને ભેગા

રહીને જ વિરોધ કરી શકાત. પરંતુ કાળ પ્રમાણે થવાનું હતું તે થયું તે માટે ખેદ કરવો નકામો છે. હવે તો જગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને સત્યને અપનાવાય તો એકતાનો પાયો નંખાઈ જાય.

એકતાનો પાયો

મૂર્તિનો વિરોધ મઠી જતાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એકતાનો પાયો નખાઈ જાય અથવા શ્વેતાંબર સંપ્રદાય આખો એક જ થઈ જાય. ત્યારે પછી સાવધ પૂજાને! સ્થાનકવાસીઓનો વિરોધ એટલો પ્રબળ થઈ જાય કે મૂર્તિપૂજક સાધુઓને સ્થા.ના વિરોધની સાચી વાત માન્યા વિના છૂટકો રહે જ નહિ. મૂર્તિ. પૂજક શ્રાવકોમાં પણ મોટો ભાગ તો મૂર્તિપૂજના આડંબર વિરુદ્ધ જ છે અથવા તો અજ્ઞાનતાથી પૂજાને માને છે. તેઓ પણ સત્ય સમજતાં સ્થાનકવાસીઓને અનુમોદન, સહકાર આપે. એટલે એકતામાં કાંઈ વાંધો રહે જ નહિ.

મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ સૂત્ર સિદ્ધાંત અનુસાર છે એટલે સ્થાનકવાસી પાસે તે સંબંધમાં ધર્મ બળ, જ્ઞાન બળ અને સંધ્યા બળ મજબુત થવાથી તેમની સફળતા થયા વિના રહે જ નહિ.

માટે મૂર્તિને અપનાવી મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરવો એ જ સ્થાનકવાસીનું ધર્મ કર્તવ્ય છે.

તીર્થંકરોના વખતમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હતી તેની વિવિધ પ્રમાણોથી સિદ્ધિ

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાંથી જુદા પડતી વખતે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયે જાહેર કરેલું કે તીર્થંકરોના વખતમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ નહોતી. તેથી સૌથી પહેલાં અહીં નીચેના જુદા જુદા અનેક પ્રમાણોથી તીર્થંકરોના વખતમાં મૂર્તિઓ હતી તે સિદ્ધ કરીશું—

૧. સૂત્રોના પ્રમાણો
૨. પ્રાચીન શિલાલેખોના પ્રમાણો
૩. પ્રાચીન અવશેષોના પ્રમાણો
૪. સ્તૂપો, શુક્રાઓના પ્રમાણો
૫. બૌદ્ધ ગ્રંથોના પ્રમાણો

આમ જુદી જુદી રીતે અનેક પ્રમાણોથી મૂર્તિની સિદ્ધિ થતાં સ્થાનકવાસીઓનું મંતવ્ય તદ્દન ખોટું છે તે આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

૧

સૂત્રોના પ્રમાણો

જૈન સૂત્રોમાં અનેક ઠેકાણે ચૈત્ય શબ્દ આવે છે. તેમાં જ્યાં જ્યાં યક્ષ-વ્યંતરના ચૈત્યની વાત આવે છે ત્યાં તે સ્થાનકવાસીઓએ તે ચૈત્યનો અર્થ યક્ષ-મંદિર અથવા યંતર-યતન કરેલ છે એટલે ત્યાં મતભેદ નથી.

જેઓ યક્ષના ચૈત્યો અને જિનચૈત્યોને એકસરખા ગણીને જિનચૈત્યોનો નિષેધ કરે છે અથવા જિનચૈત્યોને અમાન્ય ગણે છે તેમની વાત તે મૂર્ખાઈભરેલી જ ગણાય કારણકે યક્ષના ચૈત્યો અને જિનચૈત્યોમાં આકાશ પાતાળ જેવો તફાવત છે.

જેમ યક્ષના ચૈત્યોનો અર્થ યક્ષમંદિર કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં જિન ચૈત્યની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનો અર્થ જિનગિંધ, જિનમૂર્તિ અથવા જિન મંદિર એમ જ અર્થ થાય છે અને એમ જ અર્થ કરવો જોઈએ. છતાં સ્થાનકવાસીઓએ ૨૫૦૦ વર્ષથી થતો આવેલો અર્થ ફેરવીને મનઃકલ્પનાથી જ્ઞાન, સાધુ વગેરે અનેક જુદા જુદા અર્થ કરેલ છે. તે અર્થો સદંતર ખોટા છે અને સૂત્રોમાં તે તે ઠેકાણે સ્થાનકવાસીઓના અર્થ બંધ બેસતા થતા નથી, તેથી પહેલાં અહીં ચૈત્ય શબ્દના અર્થ સંબંધી વિવેચન કરીશું.

ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ

વ્યુત્પત્તિની રીતે ચૈત્ય શબ્દના જ્ઞાન, સાધુ વગેરે અર્થ થઈ શકતા નથી. તેમજ તા. ૫-૮-૧૯૬૩ના “સ્થાનકવાસી જૈન” પત્રના અંકમાં ૩૨ મા પાનાના પહેલા કોલમના છેડે તેના લેખકે પણ પં.

બેચરદાસજીનો મત ઉદ્ધૃત કરીને જણાવ્યું છે કે ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં આવે છે તે વ્યાકરણની રીતે ખોટો છે.

શબ્દકોષો—જુદા જુદા પ્રાચીન શબ્દકોષોમાંના કોઈપણ શબ્દકોષમાં ચૈત્યના અર્થમાં જ્ઞાન, સાધુ વગેરે અર્થ આપેલ નથી. પણ તેમાં આપેલા જિનચિંત, જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિર અર્થો જ જૈન સૂત્રોમાં બરાબર બંધબેસતા થાય છે.

ગોંડલના આધુનિક શબ્દકોષમાં અત્યાર સુધીમાં જુદા જુદા સંઘો તથા સમાજોએ ચૈત્ય શબ્દના જે જે અર્થ કર્યા છે તે સર્વ અર્થોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમાં સ્થા.ની માન્યતા ધ્યાનમાં લઈને સાધુ અર્થ પણ લખ્યો હોય તો તે અર્થ વ્યુત્પત્તિ રીતે ખોટો છે અને તે અર્થ જૈનસૂત્રોમાં લાગુ પડી શકતો નહિ હોવાથી જૈન સૂત્રો માટે તે અર્થ ખોટો છે.

વિશેષ વિગત માટે મારા “મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો” નામના પાનાં ૧૧૨ થી ૧૨૦ તથા “ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર” નામનું આ પુસ્તકમાંનું પ્રકરણ નં. ૭ જુઓ.

પં. બેચરદાસજીની અર્થ કરવામાં ભૂલ—પં. બેચરદાસજીએ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ ચિંતાપરનું સ્મારક કરેલ છે તે અર્થ સૂત્રોમાં લાગુ પડી શકતો નથી તે પણ આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ તેમના “ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર” નામના પ્રકરણ નં. ૭ માં વિસ્તારથી બતાવેલ છે.

પ્રતિષ્ઠાના મોહથી

સ્થા. તરફથી સત્યની અવગણના

શરૂઆતમાં મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરતી વખતે, મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજ એ બે જુદી જુદી બાબતો છે તે નહિ સમજવાથી સ્થાનકવાસી મુનિઓએ મૂર્તિને પણ ભૂલથી અમાન્ય કરી અથવા તો અજ્ઞાનથી અમાન્ય કરી. તે ગમે તેમ હોય પણ એક વખત અમાન્ય

કયાં પછી સાચી વાત સમજાણી હોય તો પણ પછી તો લીધી વાત મુકતાં માન પ્રતિષ્ઠા ગુમાવાય તે પરવડે નહિ તેથી સૂત્રોના ટપા લખી તેમાં ચૈત્ય શબ્દના અરિહંત, સાધુ, હ્રસ્વસ્થ, કેવળ જ્ઞાન વગેરે અનેક જુદા જુદા અર્થ કરી સૂત્રોમાં જુદે જુદે ઠેકાણે તે ખોટા અર્થો ઠસાડી દીધા.

તે પછી પણ સ્થાનકવાસી મુનિઓ શ્રી અમોલખઋષિજી તથા શ્રી ઘાસોલાજી મહારાજે પણ સંપ્રદાયવાદને પુષ્ટ કરવા માટે તેમના સૂત્રોમાં જાણી જોઈને ચૈત્ય શબ્દના ખોટા અર્થ કરેલા છે તે વાત પણ આ. શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ પ્રકરણ નં. ૭ તથા ૮ માં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપેલ છે. અને જુદા જુદા કોષોમાં ચૈત્યનો અર્થ જિનખિંખ કે જિન મૂર્તિ-મંદિર આપ્યો છે તે અર્થ જ જૈન સૂત્રોમાં લાગુ પડે છે તે પણ સૂરિજીએ દાખલાઓ આપીને બતાવેલ છે.

મૃત્યુલોકમાંની મૂર્તિઓ

સૂત્રોમાં મૃત્યુલોકમાંની અને દેવલોકમાંની એમ બન્ને જાતની જિનમૂર્તિઓની વાત-ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં દેવલોકની મૂર્તિઓ શાશ્વતી છે અને મૃત્યુલોકની મૂર્તિઓ અશાશ્વતી છે.

સ્થાનકવાસીઓ કહે છે કે અહીં મૃત્યુલોકમાં એટલે ભરતખંડમાં જિનમૂર્તિ હતી જ નહિ. ત્યારે ભરતખંડમાં પણ જિનમૂર્તિઓ મંદિરો હતાં તેના ઘણા ઉલ્લેખો સૂત્રોમાં છે તેમાંના થોડા નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સમવાયાંગ સૂત્રમાં ઉપાસક દશાંગ સૂત્રની નોંધ

ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં બ. મદાવીરના દશ મુખ્ય શ્રાવકોની વાત આવે છે. ઉપાસક દશાંગમાં શું શું આવે છે તેની નોંધ સમવાયાંગ

સૂત્રમાં આપેલ છે. તેમાં શ્રાવકોનાં ચૈત્યો-મંદિરો હતાં એમ કહેલ છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકનું પાના ૧૨૨ તથા ૪૮૦.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય દશ શ્રાવકોના ઘરમાં જિનમંદિર હતાં અને તેમને જિનમંદિરો કરાવેલાં પણ હતાં.

૨. ઉવવાઈ સૂત્રમાં નગરનું વર્ણન

સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં નગરનું વર્ણન આવે છે ત્યાં ત્યાં ઉવવાઈ સૂત્રમાંના ચંપાનગરીના વર્ણન પ્રમાણે સમજી લેવાનું કહ્યું છે. અને ઉવવાઈ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ચંપાનગરીમાં ઘણાં જિનમંદિરો હતાં. વિશેષ વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તક પાનું. ૧૧૯.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં ભરતખંડના જે જે નગરોની વાત સૂત્રોમાં આવે છે તે બધા નગરોમાં જિનમંદિરો હતાં.

૩. જંઘાચારણુ-વિઘાચારણુ

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શ. ૨૦ ઉ. ૬માં જંઘાચારણુ વિઘાચારણુ મુનિઓની વાત આવે છે કે તેઓ માનુષોત્તર પર્વત, નંદીશ્વરકીપ વગેરે ઠેકાણે જઈને તેમણે ત્યાંના જિનચૈત્યો-મંદિર-મૂર્તિઓને વંદન કર્યા અને “પાછા આવીને અહીંના (આ ક્ષેત્રના) જિનચૈત્યો-મંદિર મૂર્તિઓને વંદન કર્યા. વિશેષ વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તક પાનું. ૧૨૪

આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં અહીં જિન ચૈત્યો-મંદિરો હતાં અને તેથી જ

જઘાચારણ વિઘાચારણ મુનિઓએ અહીંની પ્રતિમાઓને વાંદી હતી.

૪. અંબડ પરિવાજાજક

શ્રી ઉવવાર્ધ સૂત્રમાં અંબડ પરિવાજાજક પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે—

“ મને અરિહંત અને અરિહંતના ચૈત્ય સિવાય અન્ય તીર્થિક, અન્ય તીર્થિક દેવો અને અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલા અરિહંત ચૈત્યોને વંદન કરવા, નમસ્કાર કરવા.....વગેરે કરવું કડપે નહિ.

અહીં પણ સ્થા.નો અર્થ ખોટો છે તે માટે જુઓ
“ મૂળ જૈન ધર્મ ” પાનાં ૧૨૩-૧૨૪.

શ્રી રતનલાલજી ડોશી સ્થાપિત સાધુમાર્ગી જૈન સંસ્કૃતિ રક્ષક સંઘ તરફથી મુનિશ્રી ઉમેશચંદ્રજીના અનુવાદ સહિતનું ઉવવાર્ધ સૂત્ર હમણાં જ ખદાર પડ્યું છે. તેમાં શ્રી ઉમેશ મુનિએ ટીકા કરતાં લખ્યું છે કે—

“ અહીં “ અરિહંત ચૈત્ય ”નો અર્થ “ નિર્ગ્રંથ શ્રમણ ” કરવો જોઈએ અને “ અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલ અરિહંત ચૈત્ય ”નો અર્થ “ દૃષ્ટિગ્રાહ તથા ચારિત્રગ્રાહ એટલે કે જિનશાસન છોડીને ખીજા સંઘમાં ભગી ગયેલ નિર્ગ્રંથ શ્રમણ ” એમ અર્થ કરવો જોઈએ. ”

શ્રી ઉમેશ મુનિજી એક વાત તદ્દન વિમારી દીએ છે કે જિન શાસન છોડી જનાર સાધુને જૈન સાધુ કે નિર્ગ્રંથ શ્રમણ કહેવાનો જ નથી. વ્યવહારમાં તો જૈન ધર્મ છોડી જનારને અજૈન જ કહેવાય છે. પણ શ્રી ઉમેશ મુનિજી સંપ્રદાયવાદના તોરમાં વ્યવહારને તદ્દન ભૂલી ગયા છે અને તેમણે ખોટી વાત આગળ ધરી છે.

ખીજું અરિહંત ચૈત્યનો અર્થ તેઓ શ્રમણ-સાધુ કરે છે અને

તેની પુષ્ટિમાં દિગંબર આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના બોધપણુકની ૮ મી ગાથા ઉધ્ધૃત કરે છે. તે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

“જે આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ જાણે છે તથા ચૈત્યસ્વરૂપ અન્ય આત્માઓને પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જાણે છે અને પાંચ મહાવ્રતોથી જે પવિત્ર છે એવા જ્ઞાનમય આત્માને ચૈત્યગૃહ જાણવા ”

આત્મજ્ઞાન એજ સાચું જ્ઞાન છે અને ચૈત્ય-જિનપ્રતિમા એ ભગવાનનું પ્રતીક છે. તે પ્રમાણે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે અહીં આત્મજ્ઞાની મહાત્માને ચૈત્યગૃહ-ભગવાનના પ્રતીક જેવા કહ્યા છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે આ વાત નિશ્ચયનયથી કરી છે ત્યારે મૂર્તિની માન્યતા એ તો વ્યવહાર ધર્મ છે.

વ્યવહાર ધર્મમાં વ્યવહારને છોડીને નિશ્ચયની વાત કરવી એ તો શુદ્ધ ધર્મનો અપલાપ જ છે. શું સ્થાનકવાસીઓ વ્યવહાર ધર્મ પાળ્યા વિના એકદમ સીધા નિશ્ચય ધર્મમાં આવી શકે છે ? નહિ જ.

દિગંબરો કે જેઓ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના ખાસ અનુયાયી છે તેઓ જિનપ્રતિમાને નથી માનતા એમ શું (કુંદકુંદાચાર્યની ગાથા ઉધ્ધૃત કરનાર) શ્રી ઉમેશમુનિજી કહી શકશે ? નહિ જ. દિગંબરો તો જિનપ્રતિમાને ઘરોઘર વ્યવહાર ધર્મ સમજીને માને જ છે.

વ્યવહાર ધર્મને છોડ્યો અને નિશ્ચય ધર્મમાં તો આવી શકાતું નથી એટલે જાને બાજુથી રખડ્યા. આ તો મુનિજીએ રજીવવાનો જ માર્ગ બતાવ્યો !

આમ છતાં અહીં એક વાત કહું કે જ્ઞાનીને ચૈત્યના જેવા કહીને ચૈત્યની મહત્તા તો વધારી છે.

અને તેથી પણ ચૈત્ય-મૂર્તિની માન્યતા ખોટી ઠરતી નથી કે તેનો નિષેધ થતો નથી પણ ઉલટી તે વિશેષ મહત્ત્વવાળી બને છે.

આ પ્રમાણે શ્રી ઉમેશ મુનિજીના અર્થ ખોટા ઠરે છે અને અંબડ પરિવ્રાજકના વખતમાં એટલે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં જિનમૂર્તિ-મંદિરો હતા એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ઉમેશ મુનિજીએ બીજો વાંધો એ રજુ કર્યો છે કે અરિહંત ચૈત્યનો જિનપ્રતિમા અર્થ કરવાથી અંબડ પરિવ્રાજકે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને વંદન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે એમ ગણાય અને અંબડ પરિવ્રાજક એમ કરે એ સંભવિત લાગતું નથી.

સમાધાન—ઉવવાઈ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

- (૧) અંબડપરિવ્રાજક બાર વ્રત ધારી આવક હતા.
- (૨) અંબડપરિવ્રાજક ૭૦૦ સાતસો પરિવ્રાજક શિષ્યોના આચાર્ય હતા.
- (૩) અંબડપરિવ્રાજકને વીર્યલબ્ધિ, વૈક્રિયલબ્ધિ અને અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ હતા.

આ પ્રમાણે અંબડપરિવ્રાજક અવધિજ્ઞાની, મહાતપસ્વી, લબ્ધિધારી આવક હોવા છતાં તેમનો વેષ તાપસનો હતો, તેઓ પરિવ્રાજકોના આચાર્ય હતા અને અન્ય ધર્મીઓ તેમને ગુરુ તરીકે પૂજતા હતા. આવી સ્થિતિમાં તેઓ જૈન સાધુઓને વંદન નમસ્કાર ન કરે તો તેમાં કશું અયોગ્ય નથી. એટલે અંબડપરિવ્રાજકની પ્રતિજ્ઞા યોગ્ય જ હતી.

૫. આનંદ આવક

શ્રી ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં આનંદ આવકે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે—

“મારે આજથી અન્ય તીર્થિક, અન્ય તીર્થિકોના દેવ

તથા અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલા અરિહંતના ચૈત્યોને વંદન નમસ્કાર કરવા કદપે નહિ.”

અહીં પણ સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્યનો અર્થ ખોટો કરે છે તે માટે જુઓ. “મૂળ જૈન ધર્મ” પાનું ૧૨૨

અહીં અન્ય તીર્થિકોનો દેવ ગુરુનો નિષેધ કર્યો એટલે જૈન ધર્મના દેવગુરુ સ્વયમેવ વંદનીય હરે છે.

અન્ય તીર્થિકદેવ એટલે હરિ, હર આદિ દેવો આનંદ શ્રાવકના વખતમાં એટલે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં વિદ્યમાન નહોતા પણ તેમની મૂર્તિઓ જ હતી. એટલે અન્ય તીર્થિક દેવની મૂર્તિનો નિષેધ કર્યો તેથી આપોઆપ જિનમૂર્તિને વંદન કરવાનું સિદ્ધિ થાય છે.

વળી નિક્ષેપાની રીતે જુઓ કે—જો એકલો ભાવનિક્ષેપો જ માનશો તો ભાવનિક્ષેપે હરિ, હર આદિ કોઈ સાક્ષાત્ વિદ્યમાન નહોતું તેથી આનંદ શ્રાવકે ચારે નિક્ષેપાએ અન્ય દેવોનો નિષેધ કર્યો છે એમ સ્વીકારવું જ પડશે. એટલે કે જોના ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય નથી તેના ચારે નિક્ષેપા વંદનીય નથી, તેજ પ્રમાણે જોઓ ભાવ નિક્ષેપે વંદનીય છે તેના ચારે નિક્ષેપા વંદનીય હરે છે.

વિશેષ વિગત માટે જુઓ. “મૂળ જૈન ધર્મ” પાનાં ૪૧૭-૪૧૮

આ ઉપરથી પણ ભગવાન મહાવીરના વખતમાં તીર્થિકરોની મૂર્તિઓ હતી તે અને તેને વંદન નમસ્કાર થતા હતા તે સિદ્ધ થાય છે.

દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ

દેવલોકમાં તીર્થિકરોની શાશ્વતી મૂર્તિઓ છે તે જૈન સૂત્રોમાં કહેલું છે અને સ્થાનકવાસીઓ તે માને છે જ. અને દેવો તે મૂર્તિઓને વાંદે પૂજે છે તે પણ સ્થાનકવાસીઓ માને છે જ.

ધર્મ તો દેવ કે મનુષ્ય બધાને માટે એકસરખો જ હોય અને છે. દેવને માટે એક ધર્મ અને મનુષ્યને માટે જૂદા ધર્મ હોય એવું બને જ નહિ. જૈન ધર્મમાં એવી રીતે જુદા જુદા ધર્મ બતાવેલા જ નથી. પણ જૈન ધર્મ સર્વ જીવો માટે એક સરખો છે એમ જ જૈન સૂત્રો કહે છે.

એટલે મૂર્તિને વાંદવી એ દેવોની પેઠે જ મનુષ્યનું પણ કર્તવ્ય ઠરે છે.

વધુ માટે જુઓ “ મૂળ જૈન ધર્મ ” પૃષ્ઠ ૮૨-૮૩

આ સંબંધમાં સ્થાનકવાસીઓએ જે દલીલો ઉપજાવી કાઢી છે તેને ખુલાસા આ નીચે આપેલા છે.

**દેવ એક જ વાર પૂજે છે
તે ખોટી વાત છે**

સ્થાનકવાસીઓ એમ દલીલ કરે છે કે દેવલોકમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એક જ વખત મૂર્તિ પૂજે છે તે વાત ખોટી છે. કારણ કે રાજપ્રત્નીય સૂત્રમાં સૂર્યાભદેવ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેને તેના સામાનિક દેવોએ કહ્યું છે કે—

“ અહીં સૂર્યાભિમાનમાં નિહાયતનમાં ૧૦૮ જિનપ્રતિમા છે તે આપને અર્ચા, વંદના, પર્યુવાસના કરવા યોગ્ય છે. એ આપનું પહેલું કરવા લાયક કામ છે તેમ જ પછી કરવાલાયક કામ છે અને તે વર્તમાનમાં તેમજ ભવિષ્યમાં સદાને માટે શ્રેયસ્કર છે, દિતકારી છે, સુખકારી છે, કલ્યાણકારી છે, નિસ્તાર એટલે મોક્ષનું કારણ છે અને અનુગામી એટલે આત્માની સાથે આવનાર છે.”

એટલે જૈન સૂત્ર જ પૂરવાર કરે છે કે દેવલોકમાં દેવો પોતાના કલ્યાણને અર્થે વારંવાર અનેક વખત પૂજા કરે છે.

વધુ માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પૃષ્ઠ ૯૬ થી ૯૮
તથા ૪૮૧ થી ૪૮૭

સ્થાનકવાસીઓ જીત વ્યવહારનો ખોટો અર્થ કરે છે

સ્થાનકવાસીઓની દલીલ છે કે દેવો તેમના જીત વ્યવહાર તરીકે પૂજા કરે છે અને એ જીત વ્યવહારનો અર્થ તેઓ વ્યવહારિક આચાર કરે છે પણ તે આચારને ધર્મયુક્ત માનતા નથી. આ તેમની દલીલ પણ ખોટી છે.

કારણ કે દેવલોકમાં બધા દેવો મિથ્યાદષ્ટિ હોતા નથી પણ સમ્યક્દષ્ટિ પણ ધણા હોય છે અને સમ્યક્દષ્ટિનો આચાર ધર્મયુક્ત જ હોય છે. રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં સ્પષ્ટ બતાવેલું છે કે દેવો ધર્મને માટે જ પૂજા કરે છે અને તે વાત ઉપર પણ બતાવી છે.

તીર્થંકરોના કલ્યાણક ઉજવવાનો દેવોનો જીત વ્યવહાર છે. પણ બીજા કોઈના કલ્યાણક કહેવ તા નથી કે દેવો બીજા કોઈના કલ્યાણક ઉજવતા નથી. એટલે કે દેવો તીર્થંકર ભગવાનની ભક્તિમાં જ ધર્મ માને છે માટે જ તેમના કલ્યાણકો ઉજવે છે.

એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દેવોનો જીત વ્યવહાર તે ધર્મયુક્ત છે અથવા દેવોનો જીત વ્યવહાર તે વ્યવહાર ધર્મ છે.

વધુ માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પૃષ્ઠ ૯૬ થી ૧૦૨
તથા ૪૮૧ થી ૪૮૭.

દેવો પોતાના વિમાનમાં જ પૂજે છે એ વાત પણ ખોટી છે

સ્થાનકવાસીઓની દલીલ છે કે દેવો જીત વ્યવહાર તરીકે પોતાના વિમાનમાં જ પૂજા કરે છે તે વાત પણ ખોટી છે કારણ કે જીવાભિગમ

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—નંદીશ્વર દ્વીપના પર્વતોના સિદ્ધાયતનોમાં દેવો અનેક વખત ભોગા થઈને અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવો ઉજવે છે.

વધુ માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પૃષ્ઠ ૯૯.

દેવલોકની મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની જ છે.

સ્થાનકવાસીઓની એક દલીલ એમ છે કે દેવલોકમાંની મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની નથી. આ વાત તેમની ખોટી છે. કારણ કે રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં દેવલોકની જિન પ્રતિમાઓ તીર્થંકરોની જ છે એમ કહેલું જ છે.

વિશેષ વિગત માટે “મૂળ જૈન ધર્મ” પૃષ્ઠ ૯૫ જુઓ.

દેવો અને મનુષ્યોનો ધર્મ જુદો નથી

સ્થાનકવાસીઓની દલીલ છે કે દેવોનો જીવ વ્યવહાર મનુષ્યોના વ્યવહાર માટે લાગુ પાડી શકાય નહિ. આ દલીલ તેમની ધણી વિચિત્ર છે. કારણ કે તેનો અર્થ એ થયો કે દેવોનો ધર્મ અને મનુષ્યનો ધર્મ જુદો છે. પરંતુ જૈન સૂત્રો તો દેવ, મનુષ્ય માટે જ નહિ પણ સર્વ જીવો માટે એક સરખો જ ધર્મ બતાવે છે. જુદી જુદી ગતિના જીવ માટે જુદા જુદા ધર્મ, સૂત્રોમાં બતાવ્યા નથી.

વળી એમ માનવાથી ઠેવી વિચિત્રતા ઊભી થાય છે તે જુઓ.

એક સ્થાનકવાસી સમક્ષિતી મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં બાય ત્યારે તે જીવ મૂર્તિને માનથી પૂજે. એટલે કે તે સમક્ષિતી મૃત્યુને મિથ્યાત્વી બની બાય. કારણ કે સ્થાનકવાસીઓ મૂર્તિની માન્યતાને મિથ્યાત્વ ગણે છે.

આનો અર્થ એ થાય કે સ્થાનકવાસી શુદ્ધ સમક્ષિત

શું તે સમજતા નથી અથવા શુદ્ધ સમકિતને માનતા નથી. કારણ કે શુદ્ધ સમકિતી પોતાની માન્યતામાં એવી રીતે ફેરફાર ન કરે.

સ્થા. મનુષ્ય તરીકે મૂર્તિને માને નહિ, મૂર્તિને વાંદે નહિ ત્યારે તેજ જીવ મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં ઉપજતાં મૂર્તિને માનતો પૂજતો થઈ જાય. એટલે કે તે સમકિત ગુમાવે.

તો શું સ્થાનકવાસીઓ દેવલોકમાં સમકિત ગુમાવી મિથ્યાત્વી બની જાય તેવા ધર્મને સાચો ધર્મ કહે છે? સ્થાનવાસીની સાચા ધર્મની વ્યાખ્યા શી છે? ગતિ પ્રમાણે ધર્મ બદલાય તેને સ્થાનકવાસી શું સાચો ધર્મ માને છે?

૨

પ્રાચીન શિલાલેખોના પ્રમાણે

પ્રાચીન કાળમાં એટલે તીર્થંકર ભગવાનોના વખતમાં મૂર્તિનું અસ્તિત્વ હતું તે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ઉપરના શિલાલેખો તથા પ્રાચીન તામ્રપત્રો ઉપરથી પણ પૂરવાર થાય છે.

તેની વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૧૧.

૩

પ્રાચીન અવશેષોના પ્રમાણે

હરપ્પા, મોહન જો ડેરા વગેરે પ્રાચીન શહેરોના ખોદકામ કરતાં અનેક પ્રાચીન મૂર્તિઓ નીકળી હતી. આ ખોદકામો અંગ્રેજ સરકારના

વખતમાં સરકાર તરફથી જ થયા હતા. અને તેમાંથી મળેલી મૂર્તિઓ પાંચથી દશ હજાર વર્ષ પહેલાંની છે એમ સરકારી પુરાતત્વ વિદ્યાએ નિષ્કૃષ્ટ કર્યો છે.

કોઈ ચુસ્ત સંપ્રદાયવાદી પોતાના સંપ્રદાયના મતની પુષ્ટિ માટે ખોટી રીતે એમ કહે કે હરપા તથા મોહન જે ડેરાના ખોદકામમાંથી જિન મૂર્તિઓ નીકળી નહોતી તો તેમનું તે કથન ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે તે સંબંધના સરકારી પુરાતત્વ વિદ્યાના પુસ્તકો મોજુદ છે.

એટલે કે તીર્થંકરોના વખતમાં જ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હતી એમ સાબિત થયું છે.

વિશેષ વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પૃષ્ઠ ૧૦૪ થી ૧૧૧.

૪

સ્તૂપો, ગુફાઓમાં મૂર્તિના પ્રમાણો

પ્રાચીન કાળમાં જૈન મુનિઓ વનમાં અને પર્વતની ગુફાઓમાં રહેતા હતા એ જાણીતી વાત છે. ભગવાન મહાવીરના સમય પહેલાંની ગુફાઓ આજે પણ મોજુદ છે.

ચંપા નગરીના મહારાજા કરકંડુ (પ્રત્યેક ગુફા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે) દક્ષિણના ચોડ, ચેર તથા પાંડ્ય દેશોનો દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે રસ્તામાં તેરાપુર (ધારાશિવ)ની નજીકમાં પહાડ પર એક પ્રાચીન જૈન ગુફા જોઈ. તે ગુફા તે વખતે લગભગ ૩૦૦ ત્રણસો વર્ષ જુની હતી. એટલે કે આજથી ૨૮૦૦ વર્ષ પહેલાંની તે ગુફા આજે પણ મોજુદ છે.

કરકંડુએ તે પછી ત્યાં બીજી વધારે ગુફાઓ ખનાવી અને ત્યાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન મૂર્તિ હતી તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી એ સદી પછી મહારાજા ખારવેલે બનાવરાવેલી ખંડગિરિ તથા ઉદયગિરિની ગુફાઓ પણ મોજુદ છે.

એ તથા ખીજી સર્વ ગુફાઓમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ પણ ક્રાતરેલી છે અને તે આજે પણ હયાત છે. આથી પણ સાબિત થાય છે કે તીર્થંકરોના વખતમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હતી.

વળી ભગવાન મહાવીરની પહેલાંના સ્વપોતી હકીકત પણ શાસ્ત્રોમાં આવે છે તે સ્વપોમાં પણ મૂર્તિઓ ક્રાતરેલી કે બેસાડેલી હતી તે વાત કંટાલીતીલાના તથા ખીજા સ્વપોના મળી આવેલા અવશેષો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

એટલે ભગવાન મહાવીરના વખત પહેલાં પણ મંદિરો ઉપરાંત ગુફાઓ તથા સ્વપોમાં પણ મૂર્તિઓ હતી તે સાબિત થાય છે.

પ

બૌદ્ધ ગ્રંથની સાક્ષી

બૌદ્ધ ગ્રંથ મહાવગ્ગ ૧-૨૨-૨૩ માં લખેલ છે કે મહાત્મા બુદ્ધ પહેલ વહેલા રાજગૃહમાં ગયેલા ત્યારે ત્યાંના સુપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં ઉતર્યા હતા. સુપાર્શ્વને સંક્ષેપમાં પાલી ભાષામાં “સુપ તિથ્થ” લખેલ છે. (જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૦૭ તથા ૧૧૦.)

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે—ભગવાન મહાવીરના સમયમાં રાજગૃહ નગરીમાં તેમની પૂર્વેના પ્રાચીનતર તીર્થંકરોના મૂર્તિ-મંદિરો હતાં.

આ વાત શ્રી ડોશીજીએ સંદેહાત્મક ગણી છે. પરંતુ મૂર્તિ મંદિરો તે વખતે હતા તેના પ્રમાણે તો છે તેથી આ વાત પણ સાચી હોઈ શકે. કારણ કે દિગંબર પંડિત શ્રી કાનતાપ્રસાદજીએ આ વાત અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરેલી છે.

મૂર્તિની સિદ્ધિ

આ પ્રમાણે સ્ત્રોતના તેમજ અન્ય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થંકરોના વખતમાં પણ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ હતી તેમજ મંદિરો પણ હતા.

જો મૂર્તિ મંદિરો ધર્મ વિરુદ્ધ હોત તો તીર્થંકરોએ તેમ કહ્યું જ હોત અને તો પછી તીર્થંકર ભગવાનના અનુયાયી જૈનોએ ભગવાનના વચનની વિરુદ્ધ જઈને તે બનાવ્યા ન જ હોય. તીર્થંકર ભગવાનોની સંમતિ-આજ્ઞા હોવાથી જ તેમના સમયમાં મૂર્તિ મંદિરો બન્યા હતા અને ટક્યા હતા.

અને તે મૂર્તિ-મંદિરો કાંઈ શોભા માટે બનાવ્યા નહોતા. શોભા માટે ભગવાનની આજ્ઞા હોય જ નહિ. એટલે કે તે મૂર્તિ-મંદિરો ધર્મારાધન માટે જ બનાવ્યા હતા. તે ધર્મારાધનમાં મૂર્તિને વંદન, નમસ્કાર વગેરે ભાવપૂર્ણનો સમાવેશ થાય છે. એની વિશેષ વિગત હવે પછીના “મૂર્તિને વંદન” પ્રકરણમાં આપી છે.

આ પ્રમાણે મૂર્તિ-મંદિર અને તેને વંદન નમસ્કાર સિદ્ધ થાય છે છતાં તે માનવાનો ઈન્કાર કરનારાઓ આવક કે સાધુ ગમે તે હોય પણ તેઓ કાં તો તેઓ પોતાને ભગવાન કરતાં વિશેષ જ્ઞાની માને છે અથવા તો તેઓ ભગવાનના વચનની વિરુદ્ધ વર્તવામાં જરાપણ પાપ માનતા નથી એમ જ સમજવું જોઈએ.

મૂર્તિની ઉપયોગિતા અને તેનો પ્રભાવ

કેટલાક સ્થાનકવાસીઓ કહે છે કે મૂર્તિ અનાદિ કાળથી હતી ખરી પણ તેની પૂજા (દ્રવ્ય, સાવધ પૂજા) કરવાની નથી તો પછી તેને માનવી તે ન માનવા બરાબર જ થયું.

તેનો જવાબ—સત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકારવું એ જ સાચો ધર્મ છે અને એ જ સાચા ધર્મીનું કર્તવ્ય છે. તીર્થંકરોના વખતમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિ હતી, મૂર્તિની માન્યતા હતી, એ વાત તો સૂત્રોથી તેમ જ બીજી અનેક રીતે સિદ્ધ થાય છે. છતાં મૂર્તિને ન માનવી તે સૂત્રોને તથા તીર્થંકર ભગવાનને ન માનવા બરાબર છે.

હા, જેમને સૂત્રોની વાત ન માનવી હોય તેમ જ પ્રાચીન પ્રમાણો ન માનવા હોય અને ફક્ત પોતાની માની લીધેલી માન્યતાને જ વળગી રહેવું હોય તેમને માટે કાંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. કારણ કે દરેક માણસ પોતાની માન્યતાને વળગી રહેવાને મુખ્યત્વાર છે.

બાકી જેઓ ભવભીરૂ છે, મુમુક્ષુ છે, સત્યાર્થી છે, જૈન સૂત્રોને માને છે તેઓએ સત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ અને ભગવાનના વખતમાં મૂર્તિની માન્યતા હતી તે પ્રમાણની માન્યતાને સત્ય તરીકે સ્વીકારવી એ ધર્મ્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

તેમણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મૂર્તિ એ ધર્મારાધનમાં આલંબનરૂપ છે, નિર્ભજને ટેકારૂપ છે પરંતુ જેમનું મન એટલું

બધું મજબૂત બન્યું હોય કે જેથી તેમને મૂર્તિના આલંબનની જરૂર ન હોય તો તેમને પણ મૂર્તિની જરૂર છે જ એમ કોઈ કહેતું નથી.

આ બાબત વિશેષ વિસ્તારથી સમજવા માટે “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પાના ૯૦ થી ૯૩, ૧૭૦ થી ૧૮૨ તથા ૪૧૯ થી ૪૪૯ વાંચો અને સમજો.

મૂર્તિની ઉપયોગિતા અને પ્રભાવ તો સૌએ જાણવા સમજવા જોઈએ અને તે જાણ્યા પછી જેમ તેને પોતાને યોગ્ય લાગે તેમ તેણે વર્તવું જોઈએ.

મૂર્તિનો પ્રભાવ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ વધે છે અને કેમ ટકે છે તે વાત જ્ઞાની ગુરુ પાસેથી જિજ્ઞાસુએ જાણી લેવી, સમજી લેવી યોગ્ય થશે.

(૧)

**મૂર્તિ ધર્મરુચિ, ધર્મભાવના
ઉત્પન્ન કરે છે, ટકાવે છે.**

સ્થાનકવાસીઓ ધર્મ ભાવના અને ધર્મ રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે સાધુ-સાધ્વીઓના ઉપદેશ ઉપર જ આધાર રાખે છે. પરંતુ સાધુ-સાધ્વીઓ તો મોટા ભાગે વિદારમાં જ હોય છે. એટલે કોઈ પણ ગામ કે શહેરમાં નિયમિત સાધુ-સાધ્વીઓનો યોગ મળી શકતો નથી. વળી ચોમાસામાં પણ દરેક ગામ કે શહેરમાં સાધુ-સાધ્વીનો જોગ હોય તે પણ નક્કી હોતું નથી. કારણ કે તેમની સંખ્યા જ બહુ ઓછી છે અને ગામડામાં તો બાગ્યે જ સાધુ-સાધ્વીના દર્શનનો યોગ મળે છે.

પરંતુ મંદિરમાં મૂર્તિના દર્શનનો યોગ તો હંમેશા મળે જ છે. અને વીતરાગ મૂર્તિના દર્શનથી જ ધર્મ ભાવનામાં ઘણી વૃદ્ધિ થાય છે.

પોતાની મેળે ધર્મ ભાવના જાગૃત રાખવાનું કામ તો ફક્ત જ્ઞાનીથી જ બની શકે. બાકી બીજાઓ માટે સાધુ-સાધ્વીઓની તેમ જ મૂર્તિની જરૂર છે જ.

(૨)

મૂર્તિ ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને પ્રેરણા

ઉત્પન્ન કરે છે.

શાસ્ત્ર વાંચવાથી જેમ ભગવાનના વચનોનો બોધ થાય છે તેવી જ રીતે જિનપ્રતિમાના દર્શનથી ભગવાનના સ્વરૂપનો બોધ થાય છે. એટલે વીતરાગ અવસ્થાની ભગવાનની મૂર્તિ જોઈને જ ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી જીવને પોતાનું જીવન પણ એવું જ ઉચ્ચ બતાવવાની પ્રેરણા મળે છે. કારણ કે એ વીતરાગ દશાનો પ્રભાવ માણસ ઉપર પણ વિના રહેતો નથી.

ચિત્રોનો પ્રભાવ—ફાટાઓ, છબીઓ, ચિત્રો, સીનેમાના ચિત્રો, સીનેમાના દૃશ્યો કે જે પણ ચિત્રો જ છે તે સર્વની માણસના મન ઉપર ધણી અસર થાય છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે જ. તે જ પ્રમાણે મૂર્તિ પણ તેટલી જ અથવા તેનાથી વધારે બાંડી અસર કરે છે.

આ બાબતમાં વિસ્તૃત વિવેચન માટે “મૂળ જૈન ધર્મ” પાનાં ૪૩૮ થી ૪૪૫, ૪૫૨, ૪૫૬, ૪૬૦, તથા ૪૪૭ માંનું લખાણ વાંચી જવું.

(૩)

ધ્યાનમાં મૂર્તિ
અવલંબન રૂપ છે

પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપસ્થ એ ત્રણ ધ્યાન સાકાર ધ્યાન છે અને તેમાં મૂર્તિ અવલંબનરૂપ થાય છે.

(૪)

મુનિ સુવ્રત સ્વામીના સ્તૂપનો પ્રભાવ

કોણિક મહારાજાએ વૈશાલિ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. તે વખતે ધણું મોટું યુદ્ધ થયું હતું. કોણિકનું લશ્કર ધણું મોટું હોવા છતાં તેનાથી વૈશાલિ જીતી શકાતું નહોતું ત્યારે દેવવાણીને અનુસરીને તેણે કૃળવાલુક મુનિ મારફત વૈશાલિમાંના શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીના સ્તૂપને તોડી પાડવાની વ્યવસ્થા કરી. કારણ કે તે સ્તૂપ સાચુત હોય ત્યાં સુધી વૈશાલિ જીતી શકાય તેમ નહોતું એવો તે સ્તૂપનો પ્રભાવ હતો.

તે સ્તૂપ તોડી પાડ્યા પછી જ કોણિક વિજયી થયો હતો. વિશેષ માટે જુઓ મૂ. જૈ. ધ. પાનું ૧૨૭ નંદી સૂત્ર.

(૫)

યજ્ઞમાં મૂર્તિનો પ્રભાવ

શ્રી શય્યાંભવ સ્વામી ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે યજ્ઞ કરાવતા હતા તે યજ્ઞ સ્તંભની નીચે જિન પ્રતિમા રાખેલી હતી તેને ગુપ્ત રીતે પૂજવામાં આવતી અને તેના પ્રભાવથી યજ્ઞ કાર્ય નિર્વિઘ્ને થતું. એવો જિન મૂર્તિનો પ્રભાવ હતો.

આ પ્રમાણે જિન મૂર્તિનો પ્રભાવ છે. જેનામાં ભક્તિભાવ ન હોય તેવા અશ્રદ્ધાળુને તો મૂર્તિનો કોઈ પ્રભાવ જણાય નહિ. પણ સાચા હૃદયના ભાવથી વિનયપૂર્વક મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર કરવાથી તેની ભાવપૂર્ણ કરવામાં આવે તો તેથી આત્માનું ધણું કલ્યાણ થાય.

વિશેષ વિગત માટે “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પાનાં ૧૨૭-૧૨૮ તથા ૪૨૮ થી ૪૪૯ વાંચો.

રાજ નેબુચંદ્રનેઝાર

આર્દ્રકુમારના પિતા અને ગિરનાર પર શ્રી નેમનાથ પ્રભુના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર આર્દ્રદેશના રાજા.

લેખક

શ્રી ચીમનલાલ અમુલખ સંઘવી

નોંધ

આર્દ્રકુમારને અભયકુમારે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની મૂર્તિ મોકલવાથી જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું તેથી દીક્ષા લઈ તેઓ હિંદુમાં આવ્યા હતા અને ભગવાન મહાવીરના અનન્ય ભક્ત બન્યા હતા. તે શાસ્ત્રીય વાત છે.

તે આર્દ્રકુમાર કયા દેશના હતા તે સંબંધમાં અજવાળું પાડતો એક લેખ “આર્દ્રકુમાર-નેબુચંદ્ર નેઝાર” નામનો લેખ મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત સ્મારક પુસ્તકમાં છપાયેલો છે તે ખાસ જાણવા જેવો હોઈને અત્રે ઉધ્ધૃત કરેલ છે.

રાજ નેબુચંદ્ર નેઝારે ગિરનાર પર્વત ઉપર બાવીશમા તીર્થંકર શ્રી નેમનાથપ્રભુના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. તે નેબુચંદ્રનેઝારના તામ્રપત્રની હકીકત મારા “મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો” નામના પુસ્તકમાં ૧૦૫ મે પાને આપી છે તે સંબંધમાં પણ આ લેખ સાડું અજવાળું પાડે

છે તેથી તે અત્રે ઉધૃત કરેલ છે. આ લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે રાજા નેણચંદ નેઝારે મહાવીર સ્વામીના વખતમાં હિન્દમાં આવેલ ત્યારે ગિરનારપરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો એટલે કે મૂળ મંદિર તો ભગવાન મહાવીરની પહેલાંનું જીનું હતું.

—ન. ગિ. શેઠ

શ્રી આર્દ્રકુમાર—નેણચંદનેઝાર

આજના આપણા કેળવાયેલ વર્ગ સામે મુખ્ય દલીલ એ રજૂ કરવામાં આવે છે કે, “તમે શ્રદ્ધાવાદને ફટકો લગાવ્યો છે, અને બુદ્ધિવાદને સમાજોપયોગી બનાવી શક્યા નથી.” આ દલીલ સાચી છે કે કેમ તેની ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના હું અહીં આપણા કેળવાયેલ વર્ગ સમાજને વિશેષ ઉપયોગી શી રીતે નીવડી શકે તેજ સૂચવીશ.

આધુનિક બૌદ્ધિક કેળવણી મુખ્યત્વે વકીલો, દાકતરો, રાજદારીઓ, સાહિત્યકારો, સંશોધકો, ઇતિહાસકારો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, કલાકારો, વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો, અર્થશાસ્ત્રીઓ વગેરેને પેદા કરે છે. આમાંથી દાકતરો, વકીલો, રાજદારીઓ વગેરે પાસે તો સમાજને ઉપયોગી નીવડવાનો સીધો વ્યવસાય છે. ખ્રિસ્તી મીશનના દાકતરો પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે કેટલી સેવાઓ આપે છે તે આપણાથી અજાણ નથી. એ જ રીતે આપણા દાકતરો, વકીલો વગેરે સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે છે, પણ અહીં એ બધા વિષયોને ન સ્પર્શતાં હું કેવળ મારા ક્ષેત્રને જ મર્યાદિત રહી, સંશોધકો, ઇતિહાસકારો, સાહિત્યકારો ને ભાષાશાસ્ત્રીઓનો અનેલો બૌદ્ધિક વર્ગ સમાજને વધારે ઉપયોગી શી રીતે બની શકે, તેજ સૂચવીશ.

જગમશ્વર ખ્રિસ્તી સંશોધકો ખ્રિસ્તી જગતના બુદ્ધિવાદી વર્ગની બાઈબલમાંની શ્રદ્ધા વધારવાને જૂના કરાર (Old Testament)

માંની પૌરાણિક હકીકતો પર પણ ઇતિહાસનો પ્રકાશ પાથરવાનો વર્ષો થયાં તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે તે માટે પશ્ચિમ એશિયામાં વર્ષોના ખોદકામ અને શોધકામ પછી તેમણે જૂના કરારમાં રજૂ થયેલી અતિ પ્રાચીન રાજવંશાવલિઓને સમાંતર ઐતિહાસિક વંશાવલિઓ તૈયાર કરી છે અને તેવા રાજ્યોના વિષયમાં બાઇબલમાં વર્ણવાએલા સંખ્યાબંધ પ્રસંગોને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં સમાવ્યા છે.

આપણે કદાચ આવી જવાબદારીમાંથી તો એમ કહીને છૂટી જઈ શકીએ કે, ‘અમારા પાસે એમના જેટલી નાણાકીય અને રાજકીય સગવડ નથી; પરંતુ એટલું તો કબૂલવું જ પડશે કે આ વિષયમાં આપણે લગભગ કશું જ નથી કર્યું, એટલું જ નહિ, પણ શક્ય પ્રસંગોમાં પણ ઉપેક્ષા સેવી છે.

ગ્રીસ, મિસર ને ઇરાનના પ્રાચીન લેખકોની કૃતિઓમાં, બેબીલોન, ચંપા, (ફ્રેન્ચ હિંદી ચીન) કંબોજ (કમ્બોડિયા)નાં ખોદાકામોમાં ને મધ્ય અમેરિકા ને મધ્ય આફ્રિકાના અવશેષોમાં પથરાયેલી જૈન સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ ફેંકવાને આપણે શ્રમ નથી ઉઠાવ્યો. સંપ્રતિનો વિશ્વબ્યાપી ધર્મપ્રચાર, આપણા ચક્રવર્તીઓના વિજયમાર્ગો ઇત્યાદિને ઐતિહાસિક રૂપ આપવાને આપણે આપણા અભ્યાસનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

અતિ પ્રાચીન પ્રસંગોને બાદ કરીએ તો પણ અમ્યકુમારની ગ્રેર-જીથી પ્રતિબોધ પામી લગવાન મહાવીરના ચરણે આવનાર અનાર્થ ભૂમિનો રાજકુમાર આર્દ્રકુમાર કોણ હતો, તે જાણવાનો પણ આપણે પ્રયત્ન નથી કર્યો.

થોડાંક વર્ષ પહેલાં ડૉ. પ્રાણનાથે પ્રભાસપાટણનું તામ્રપત્ર ઉઠેલી જણાવ્યું કે,* ‘બેબીલોનના નૃપતિ નેબુચન્દ્રનેઝારે રૈવતગિરિના નાથ નેમિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો’ ત્યારે આપણા હાથમાં સંશોધનનો એક વિષય આવેલ હોવા છતાં તેના પ્રત્યે જોષ્ટનું ધ્યાન ન

અપાયું. એ પછી નેબુચન્દનેઝારના જીવનચરિત્રનો ને બેબીલોનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં જે અનુમાનો તારવી શક્યો છું તે અહીં રજૂ કરી એવા વિષયોને બુદ્ધિમાન વર્ગ કંઈ રીતે સમાજોપયોગી બનાવી શકે તે સૂચવીશ.

આર્દ્રદેશ કે આર્દ્રનગર ક્યાં આવેલ છે તે સંબંધમાં જૈન સંશોધકોએ અભ્યાસમાં ઊતરવાની જરૂર જોઈ નથી. કેટલાકે પ્રસંગોપાત જરૂર પડતાં એડનને આર્દ્રનગર તરીકે ઓળખાવ્યું. પરંતુ એડનની ખીલવણી તો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪ ના રોમન-વિજય પછી થઈ છે, ને ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં તો ત્યાં માછીમારોનાં જૂંપડાં સિવાય કંઈ જ ન હોતું. ઉચ્ચારની ગણતરીએ પણ એડન શબ્દ આર્દ્રને સમાંતર નથી. એટલે આર્દ્રનગર માટે જ નજર દોડાવવી જોઈ એ.

પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલો મેસોપોટેમિયા દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તર, મધ્ય ને દક્ષિણ એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો હતો. ઉત્તર-વિભાગ પોતાના પાટનગર અસુરના નામ પરથી એસીરિયાના નામે ઓળખાતો, મધ્ય ભાગની પ્રાચીન રાજધાની કીશ હતી, પણ હમુરાબીના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૨૩ થી ૨૦૮૧) બેબીલોનની વિશેષ ખીલવણી થતાં મધ્ય ભાગનું પાટનગર બેબીલોન બન્યું ને સમય જતાં મધ્ય વિભાગ પણ બેબીલોનના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. સાગર કાંઠે આવેલા દક્ષિણ ભાગનું પ્રાચીન પાટનગર એર્ડ (Eridu) બંદર હતું પણ તે ધીમે ધીમે પુરાવા માંડતાં રાજધાની ઉરમાં ફેરવાણી. સમય જતાં બેબીલોનના સમર્થ રાજવીઓએ ત્રણે ભાગ પર પોતાની સત્તા વિસ્તારીને બેબીલોનને સંયુક્ત પ્રદેશનું પાટનગર બનાવ્યું.

જૈન સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલ આર્દ્ર નગર આ એર્ડ નગર હોવાનો પૂરતો સંભવ છે, પ્રાચીન કાળમાં જહોબલાલી ભોગવતાં આર્દ્રને સમાંતર આ સિવાય બીજું એક પણ નગર નથી.

ઐઘં અંદરની જાહોજલાલી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ માં શરૂ થાય છે. જલપ્રલય પૂર્વેનાં જગતનાં ચાર મુખ્ય અંદરોમાંનું એક હતું. સાગર કાંઠે યુકેટીસ નદીના મુખ પર વસેલું હોઈ તેનો દેખાવ એટલો સમો લાગતો. હિંદ સાથે એ અંદરને સીધા જળમાર્ગનો સંબંધ હતો.

ધીમે ધીમે નદીના કાંપને લીધે અંદર પુરાવા લાગ્યું. ને તેનું મહત્ત્વ ઘટવા લાગ્યું. આજે એ નગરના ખંડિયેરો ઉરથી ખાર માઈલ દક્ષિણ-પશ્ચિમે પથરાયલાં પહાં છે. અસરાથી ધરાક દોડતી રેલવે તે ખંડિયેરોની તેર માઈલ પૂર્વેથી પસાર થાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ માં બેબીલોનની ગાદીએ જગમશહુર સમ્રાટ નેબુચન્દ્રનેઝાર વિરાજ્યો. તેના પિતા નેબોપોલ્શારે તેને વિશાળ રાજ્યનો વારસો સોંપ્યો હતો, પણ નેબુચન્દ્રનેઝારને ભવ્ય સામ્રાજ્ય સર્જાવવું હતું. પિતાની હયાતી દરમ્યાન જ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૫ માં) તેણે એસીરિયાને હરાવીને તે પ્રદેશ તો બેબીલોનમાં જ ભેળવી દીધો હતો. હવે તે દિગ્વિજયે નીકળ્યો. નેકોને હરાવીને તેણે એશિયામાંથી યુરોપ અને આફ્રિકાનો પગ કાઢ્યો. ને પછી બેબીલોનની નખળી દશામાં જોણે જોણે તેને નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું તે બધાં રાજ્યોને તેણે જીતવા માંડ્યાં.

જુડાના યહૂદીઓએ બેબીલોનની સમૃદ્ધિ લૂંટીને પોતાના પાટનગર જેરુસેલમમાં પોતાના પ્રભુના નામે મંદિર બંધાવરાવેલું. નેબુચન્દ્રનેઝારે એ દેશ જીતી લઈ મહેરબાનીની રાહે ત્યાંના રાજાને તે પાછો સોંપ્યો. એ રાજાએ યોગ્ય વ્યવસ્થા ન જાળવતાં તેણે રાજા બદલાવ્યો, પણ બીજા રાજાએ બળવો કર્યો. નેબુચન્દ્રનેઝાર જંગી સૈન્ય સાથે એ દેશ પર ધસી ગયો અને તેણે રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી જેરુસેલમ લૂંટ્યું. યહૂદીઓના મંદિરમાંની અઢળક સંપત્તિ અને સોનાચાંદીનાં વાસણો તે બેબીલોન ઉપાડી ગયો. ટાયરના બળવાને પણ તેણે સખત હાથે દાબી દીધો. ને એ રીતે તે પશ્ચિમ એશિયાનો યશસ્વી સમ્રાટ બની રહ્યો.

બેબીલોનમાં તેણે અનેક દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. નગરના રક્ષણ માટે

તેણે બંધાવેલી લવ્ય દિવાલ જોઈ પરદેશી મુસાફરો મુગ્ધ બની ગયેલા. હીરોડોટસના કહેવા પ્રમાણે નગરનો ઘેરાવો ૫૬ માઈલનો હતો. અને એ દિવાલ તે નગરનું ચારે બાજુથી લોખંડી ઢાંચની જેમ રક્ષણ કરતી. ચીનની જે દિવાલ પર આજનું જગત અચંપો વર્ષાવી રહ્યું છે તે નેયુચન્દનેઝારની એ દિવાલના આધારે બંધાયેલી છે. બેબીલોનમાં તેણે એવા સ્વર્ગીય મહેલો બંધાવેલા કે તે પછીના યુગે મોઢ પામી એમને જૂલતા બાગો (Hanging gardens)ની ઉપમા આપેલી.

તેણે પોતાના નિવાસ માટે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૧ માં બંધાવેલો અદ્વિતીય મહેલ તો અવર્ણ્ય લેખાયો છે. તે મહેલ પંદર દિવસની અંદર જ બાંધવામાં આવેલો છતાં સૈકાઓ સુધી એની જાહેજલાલી એટલી જ અનુપમ રહેતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં હિદથી પાછા ફરેલ સિકંદરે એ મહેલ પર મુગ્ધ બની ત્યાં જ પોતાનો વાસો રાખ્યો. ત્યાં તેણે દિવસો સુધી રંગરાગ ઉડાવેલ અને એ જ મહેલમાં તેનું ખૂન થયેલું. એકંદરે શિલ્પ, સ્થાપત્ય, કલા અને સંસ્કારની ખીલવણીમાં નેયુચન્દનેઝારે બંધાવેલો ફાળો જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જ નહિ, અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પણ અજોડ છે.

નેયુચન્દનેઝાર સમસ્ત મેસોપોટેમિયાનો સમ્રાટ હોઇને સ્વાભાવિક રીતે જ તે ઐર્ધનો પણ સ્વામી હતો. અને બેબીલોનના ખોદકામમાં મળી આવેલા જૂના અવશેષોમાં બેબીલોન નામ મળી આવતું નથી તે જોતાં એ શહેનશાહત પ્રાચીન નગર ઐર્ધના નામે ઓળખાતી હોય તે સંભવિત છે. આ પુરવર કરી શકાય તો આપણે આદર્ષપતિ નેયુચન્દનેઝાર ઠરે છે. અને તેમ હોવાનાં બીજાં પણ અનેક પ્રમાણ છે.

તે ભગવાન મહાવીર અને મગધપતિ શ્રેણિકનો સમકાલિન ઐર્ધપતિ છે.

મગધપતિ શ્રેણિક આદર્શરાજને પ્રથમ બેટ મોકલાવે છે. અને તે

સમયના જગતનો ઇતિહાસ તપાસતાં હિંદની બહાર બેસીએન સિવાય એવું એક પણ મહારાજ્ય નથી કે જેને મગધપતિ ભેટ મોકલાવે.

પ્રભાસપાટણના તામ્રપત્રથી એ પુરવાર થયું છે કે તેણે ભગવાન નેમિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. એટલે સંભવિત છે કે જ્યારે આર્દ્રકુમાર હિંદ ચાલી આવ્યો અને પાછળ તેના પર દેખરેખ રાખવાને નીમેલા ૫૦૦ સામંતો પણ ભાગી આવ્યા, ત્યારે નેણુચન્દ્રનેઝાર પુત્રની શોધમાં તેની પાછળ કાઠિયાવાડમાં આવ્યો હોય અને તેના પર જૈન ધર્મનો પ્રભાવ પડતાં તેણે તે ધર્મ અપનાવ્યો હોય.

ઉત્તરાવસ્થામાં નેણુચન્દ્રનેઝાર કયો ધર્મ પાળતો હતો, તેનો હજી નિર્ણય થયો નથી. કેમકે, સાયરસના શિલાલેખોથી એ તો પુરવાર થયું છે કે બેબીલોનમાં વંશપરંપરાગત ચાલી આવતી મહુકની પૂજા અને બલિદાન આપવાની પ્રથા તેણે બંધ કરી હતી. ઉત્તરાવસ્થાના તેના પોતાના શિલાલેખોમાં તે પ્રજાને ઉદ્દેશીને જે ઢંઢેરો બહાર પાડે છે, તેમાં મહુક ઇત્યદિને ‘તમારા દેવો’ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમ જ બાઇબલના જુના કરારમાં નેણુચન્દ્રનેઝારની રાજકીય પ્રભુત્વનો સ્વીકાર થયા છતાં તેને અને તેના વારસાને ભયંકર નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે તથા નેણુચન્દ્રનેઝારે પોતે પણ જેસેલમમાં હુંદ ચલાવેલી છે તે જોતાં તે ચહુદી ધર્મનો પણ ન હતો. શરૂઆતમાં મહુકના તેણે બંધાવેલા ભવ્ય મંદિરથી એ તો નિશ્ચિત છે કે પુર્વાવસ્થામાં તે મહુકનો પૂજારી હતો; પણ ઉત્તરાવસ્થામાં પુત્રની દીક્ષા પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારેલ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

ઉત્તર વયમાં તેણે બેબીલોનમાં નવ ફૂટ પહોળી એક સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવરાવેલી. તે જ અરસામાં તેણે બંધાવરાવેલા પોતાના મુખ્ય પૂજન-મંદિરમાં એક મૂર્તિની સમીપ સાપનું અને બીજીની સમીપ સિંહનું બિંદનું હતું. નેણુચન્દ્રનેઝારે બંધાવેલા ઇસ્તારના દરવાજાનો ફેટલોક

ભાગ વડી જવાથી તે ટૂકડાઓ અર્ધીન અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનાં મ્યુઝિયમોમાં ઉપાડી જવાયા છે, પણ જે ભાગ હજી ત્યાં જળવાઈ રહ્યો છે, તેના પર વૃષભ, ગેંડો, ભુંડ, સાપ, સિંહ ઇત્યાદિ કોતરાયેલાં નજરે ચડે છે. બાઝ નગરના મંદિરમાંની મૂર્તિઓ બેબીલોનનાં પુરાણોમાં કે જૂના બાઈબલમાં વર્ણવાયેલ દેવોમાંથી કોઈને મળતી આવતી નથી. એટલે તેની પરખ ખોદકામના સંશોધકો હજી પણ કરી શક્યા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ નેબુચન્દનેઝારે જૈન ધર્મ અપનાવ્યો હોય એ દલીલમાં ટેકાડપ બનવા સાથે જ જૈન સંશોધકો માટે અભ્યાસનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરે છે.

બેબીલોનના મહાકાવ્ય ‘Epic of creation’માં બેબીલોનનો એક રાજકુમાર પોતાના એક મિત્રની મદદથી સ્વર્ગમાં પહોંચવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ અધવચથીજ સરકી પડે છે એવું સૂચન છે, જે રૂપક અભયકુમારની પ્રેરણાથી આર્યાવર્ત પહોંચીને દીક્ષા લેવાની આર્દ્રકુમારની તમન્ના અને પાછળથી તેણે કરેલા દીક્ષાત્યાગને સમાંતર છે.

બેબીલોન હિંદ સાથે સાંસ્કારિક સંબંધથી તો ઈ. સ. પૂર્વે પચીસસોથી સંકળાયેલ હોવાનું ઇતિહાસકારો કબુલ રાખે છે. હમુરાબીના કાનુની ગ્રંથ પર ભારતીય ન્યાયપ્રણાલી સંપૂર્ણ અસર છે. સ્ત્રી પર વ્યભિચારનો આરોપ આવે ને સ્ત્રી તે આરોપને અદાલતમાં ખોટો ન ઠરાવી શકે, તો તેને યુફ્રેટીસ નદીમાં ડુબાડી દેવી અને છતાં એ પવિત્ર નદી એ સ્ત્રીને શુચતી બહાર કાઢે તો માનવું કે તે સ્ત્રી પવિત્ર છે, એ પ્રથા સ્ત્રીની પવિત્રતા, કડક સગ્ન અને કુદરતી ચમત્કારથી નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાની ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રની પ્રણાલિકાને આભારી છે. તે ઉપરાંત પ્રાચીન પ્રવાસીઓની નોંધોના આધારે ગ્વણી શકાય છે કે ભરૂચ, ખંભાત ને સોપારાનાં બંદરો મારફત બેબીલોન ભારતવર્ષ સાથે ધમધોકાર વ્યાપાર પણ ચલાવતું હતું. બેબીલોનના શિલ્પ-સ્થાપત્ય પર પણ ભારતીય શિલ્પ-સ્થાપત્યની અસર છે.

આ રીતે આર્દ્રદેશ, આર્દ્રરાજ અને આર્દ્રકુમારનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ વિચારવાની સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં પડેલી છે. એ જ રીતે ખીજા પણ જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોનાં અનેક વિધાનો પર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રકાશ ફેંકી શકીએ એવી સામગ્રી આપણે શોધી શકીએ છીએ. અને ખીજા ધર્મોની જેમ જૈન ધર્મને પણ જગતવ્યાપી મહિમા આપવામાં આપણે આપણા અભ્યાસ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જે બુદ્ધિમાન વર્ગ એ રીતે ઉપયોગી થતો જણાશે, તો સમાજ એના પ્રત્યે જરા પણ ઉપેક્ષા દાખવી શકશે નહિ.

આ લેખનો મુખ્ય ભાગ વાક્યે વાક્યે પ્રમાણે માર્ગ છે, અને તેમ કરવા જતાં લેખ વધારે ઓટો થવાનો ભય હોઈ, એ ભાગની તૈયારીમાં જે ગ્રંથોનો કે પત્રોનો મુખ્ય આધાર લીધો છે તેની જ નોંધ અહીં રજુ કરેલ છે.

1. A History of Sumer and Akkad.
2. A History of Babylon.
3. A History of Assyria—By L. W. King.
4. Seven Great Monarchy of the East By Rawlinson.
5. Historians History of the World—માંનો બેખીલોન વિભાગ.
6. Ur of the Chaldees—By Leonard Woolley.
7. Cambridge Ancient History. Vol. I.
8. Ancient Geography,
9. Jews & Jerusalem.
10. Encyclopaedia Britannica—માંથી આ લેખમાં વપરાયેલ શબ્દોનો ભાગ.
11. ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર—પર્વ ૧૦.
12. The Times of India. 19-3-35.
13. Old Testament.

ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર

લેખક

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેંદ્રસૂરિજી

*

સ્થાનકવાસી મુનિઓએ

કરેલા ખોટા અર્થના

સાચા શાસ્ત્રીય ખુલાસા

*

નોંધ

આચાર્ય શ્રી વિજયેંદ્રસૂરિ મહારાજે તેમનાં “તીર્થ”કર મહાવીર, ભાગ ૨ જે” નામના હંમણાં જ બહાર પડેલ હિંદી પુસ્તકમાં સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્ય શબ્દના અર્થ સાધુ, જ્ઞાન વગેરે કરે છે તે તદ્દન ખોટું છે તે બતાવેલું છે. તે માટે તેમણે “ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર” નામનું ખાસ પ્રકરણ લખેલ છે તે ખાસ ઉપયોગી અને સમજવા જેવું હોઈને તેનો અનુવાદ અત્રે આપું છું.

—ન. ગિ. શેઠ

*

ઔપપાતિક સૂત્રનો પાઠ

ઔપપાતિક સૂત્ર (સટીક દયાવિમળ જૈન ગ્રંથમાળા નં. ૨૬) સૂત્ર ૪૦ પૃષ્ઠ ૧૮૪માં પાઠ છે કે—...વા ચેદ્યાઈ વંદિતપ.... એ જ પાઠ બાબુવાળી પ્રતિમાં તથા સુર સંપાદિત ઔપપાતિક સૂત્રમાં પણ છે.

સ્થા. સાધુ અમોલખ ઋષિએ ઉવવાઈ સૂત્ર છપાવ્યું છે તેમાં પણ આ પાઠ તે પ્રમાણે જ છે. (પત્ર ૧૬૩).

અહીં ચેદ્યાહતી ટીકા અભયદેવસૂરિએ આ પ્રમાણે કરી છે—
ચેદ્યાઈં તિ ઋઈંચૈત્યાનિ, જિન પ્રતિમા હત્યર્થઃ પણ અમોલખ ઋષિએ તેનો અર્થ સાધુ કર્યો છે. સ્થાનકતાસી વિદ્વાન રતનચંદ્રે તેમના અર્ધમાગધી કોષમાં પણ ‘સાધુ’ અર્થ આપ્યો છે. અને તેના ઉદાહરણમાં ત્રણ પ્રમાણ આપ્યા છે—(૧) ઉપાસકદશાંગ. ૧-૫૮; (૨) ભગવતી ૩-૨ તથા (૩) ઠાણાંગ ૩-૧.

ભગવતીસૂત્રના જે પ્રસંગનું રતનચંદ્રે લખ્યું છે ત્યાં પાઠ આ પ્રમાણે છે—ળળત્ય ઋઈંત ચેદ્યાણિ વા અળગારે વા. (ભગવતી સૂત્ર શ્. ૩, ઉ. ૨, સૂત્ર ૧૪૪. પત્ર ૩૧૩)

અહીં પાઠ જ વ્યક્ત કરી દીધો છે કે ચેદ્યાણિનો અર્થ સાધુ નથી. કારણકે તેની પછી જ અળગારે વા આવે છે.

(આનું વિશેષ વિવેચન આ પછીના પાના પર છે)

ઠાણાંગસૂત્રના ઠાણા ૩, ઉદ્દેશો ૧, સૂત્ર ૧૨૫ માં ચેતિતં શબ્દ આવે છે. તેની ટીકા અભયદેવ સૂરિએ આ પ્રમાણે કરી છે—જિનાદિ પ્રતિમેવ ચૈત્યં શ્રમણ.

અહીં શ્રમણનો અર્થ નહિ સમજવાથી ‘સાધુ’ અર્થ બેસાડવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં શ્રમણ શબ્દ સાધુને માટે નહિ પણ ભગવાન

મહાવીરને માટે વપરાયેલ છે. અમે આ સંબંધમાં થોડાં પ્રમાણે આપીએ છીએ.

(૧) કલ્પસૂત્રમાં ભગવાનના ત્રણ નામનો ઉલ્લેખ છે—(૧) વધર્ધમાન, (૨) શ્રમણ અને (૩) મહાવીર. અને શ્રમણ નામ પડવાનું કારણ બનાવતાં લખ્યું છે કે—સહસમુંદ્યાણે સમણે (કલ્પસૂત્ર સુખોધિકા ટીકા પત્ર ૨૫૪) અને એના ઉપર આ પ્રમાણે ટીકા ફેલી છે—સહસમુંદિતા-સહમાવિની તપઃ કરણાદિ શક્તિઃ તયા શ્રમણ હિતિ દ્વિતીય નામ.

(૨) આચારાંગમાં પણ એ પ્રકારનો પાઠ છે—સહસમુંદ્યાણ સમણે

(૩) આવશ્યક ચૂલ્હીમાં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે.

(૪) સૂત્રકૃતાંગમાં પણ શ્રમણસૂત્રની ટીકા કરતાં ટીકાકારે શ્રમણો મવત્તીર્યકરઃ લખેલ છે એટલે કે આર્દ્રકુમારના તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર.

(૫) યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે કે—શ્રમણો દેવાર્યે હિતિ ચ જનપદેન

શ્રમણ શબ્દનો અર્થ જ ભગવાન મહાવીર છે, સ્થાનકવાસી વિદ્વાન પોતે પણ આ વાતથી અવગત છે. રતનચંદે પોતાના કોર્ષમાં શ્રમણ શબ્દનો એક અર્થ ‘ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું એક ઉપનામ’ એમ આપેલો છે.

ઠાણાંગ સૂત્રની ટીકામાં જે શ્રમણ શબ્દ આવ્યો છે ત્યાં પણ તેનું તાત્પર્ય ભગવાન મહાવીરથી જ છે પણ સાધુથી નહિ.

ભગવતીવાળા પાઠ પર વિચાર

અમોલખ ઋષિએ ભગવતીવાળા પાઠનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે—“અરિદંત, અરિદંત ચૈત્ય તે હજ્જરથ, અણગાર....”
(“અમોલખ ઋષિનું ભગવતી સૂત્ર પત્ર ૪૯૯)

ચૈત્યનો અર્થ ‘છદ્મસ્થ’ કોઈ પણ કોષમાં મળતો નથી. સ્વયં સ્થાનકવાસી સાધુ રતનચંદે પોતાના કોષમાં ચૈત્યનો એક અર્થ ‘તીર્થ’ કરેલું જ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન’ એમ અર્થ આપેલ છે. ઉપાધ્યાય અમરચંદ્રે પણ ચેતિત્તેનો અર્થ જ્ઞાન કર્યો છે (સામાયિક સૂત્ર. પૃષ્ઠ ૧૭૩). છદ્મસ્થાવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન તો થતું જ નથી.

અને વળી છદ્મસ્થ કોણ? જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી સર્વ સાધુ છદ્મસ્થ જ રહે છે. અને સૂત્રકારનું તાત્પર્ય સાધુથી હોત તો આગળ (તેની પછી) અણુગાર શબ્દ લખ્યો નહોત.

અને જો અમોલખ ઋષિનું તાત્પર્ય તીર્થ કરથી હોય તો અરિહંત થયા પછી છદ્મસ્થ અવસ્થા રહેતી નથી. અથવા એમ કહીએ કે છદ્માવસ્થા સમાપ્ત થાય ત્યારે જ અરિહંત થવાય છે. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું તેનું વર્ણન કલ્પસૂત્રમાં આ પ્રમાણે આવે છે—

તણં મગવંત મહાવીરે અરહાજાયે, જિણો કેવલીં સવન્નૂસવ્વદરિસી...

ઉપાસક દશાંગ સૂત્રનો પાઠ

ઉવાસગ દસાઓ (ઉપાસક દશાંગ સૂત્ર)માં પાઠ આવે છે કે અરિહંત ચેદ્વાહં. હાર્નેલે (Hornel) ઉવાસગ દસાઓ સંપાદિત કર્યું છે તેમાં મૂળ સૂત્રમાં તેમણે આ પાઠ કાઢી નાખ્યો છે અને પાદટિપ્પણમાં પાઠાંતરરૂપે તે પાઠ આપ્યો છે. (પૃષ્ઠ ૨૩).

હાર્નેલે મૂળ પાઠમાંથી ઉક્ત પાઠ તો કાઢી નાખ્યો. પણ તેની ટીકામાંથી એ પાઠ કાઢી નાખવાની તેમની હિમત ચાલી નહિ. અને તેમણે ત્યાં ટીકા પણ છાપી છે કે—ચૈત્યાનિ અર્હંપ્રતિમાલક્ષણાનિ (પૃષ્ઠ ૨૪).

મૂળમાંથી તેમણે આ પાઠ શા માટે કાઢી નાખ્યો છે તેનું કારણ તેમણે તેમના અંગ્રેજી અનુવાદવાળા વિભાગની પાદટિપ્પણિમાં બતાવ્યું છે કે—

તેમનું કહેવું છે કે જો આ મૂળ ગ્રંથનો શબ્દ હોત તો ચેદ્યાણિ શબ્દ હોત. અને ત્યારે જ પરિગ્રહિયાણિ શબ્દથી તેનો મેળ એસત. પણ અહીં પાઠ ચેદ્યાણિને બદલે ચેદ્યં છે. તેથી તે સંદેહારપદ છે. (પૃષ્ઠ ૩૫).

પરંતુ હાર્નેલે એ ધ્યાન રાખવું જોઈતું હતું કે આ ગદ્ય છે, પદ્ય કે ગાથા નથી કે જેથી તુક મેળવવાની આવશ્યકતા હોય.

બીજી વાત—હાર્નેલે આઠ પ્રતિયો મેળવીને ગ્રંથનું સંપાદન કરેલ છે. પણ એ બધી પ્રતિયો તેની પાસે કેંઈ સુધી રહી નથી. અને તેથી તે સર્વ પ્રતિયોનો ઉપયોગ તે આખા પુસ્તકના સંપાદનમાં એકસરખો કરી શકેલ નથી. તેથી પાઠ મેળવવામાં હાર્નેલના સ્ત્રોતમાં ભારે વૈભિન્ન રહ્યું. પણ જો હાર્નેલે જરા પણ ગદ્યપદ્ય તરફ ધ્યાન દીધું હોત તો આ ભૂલ થાત નહિ.

ટીકામાં આ પાઠ હોવાનો હાર્નેલે સ્વીકાર કર્યો તો તેનું તાત્પર્ય એજ થયું કે ટીકાકારના સમયમાં એ પાઠ મૂળમાં હતો, નહિતર તે ટીકા જ કેમ કરી શકત? અને ટીકાકારના સમયમાં એ પાઠ હતો તો હાર્નેલને એવી બીજી કઈ પ્રત મળી કે જે ટીકાકારના કાળથી પ્રાચીન અને પ્રમાણિક હોય?

વળી આ પાઠ ઔપપાતિકમાં પણ આવે છે પણ હાર્નેલે તે ગ્રંથની સાથે મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ

હાર્નેલે એ પાઠ કાઢી નાખ્યો તેથી અંગ્રેજી જાણનારા અને જૈન સાહિત્યમાં કામ કરવાવાળાએ પણ તેની નકલ માત્ર કરીને પુસ્તકો સંપાદિત કર્યા અને પાઠ કેવો હોવો જોઈએ તેનો વિચાર જ કર્યો નહિ. પી. એલ. પૈદ્ય તથા એન. એ. ગોરે એવા જ અનુકરણવાદના શિકાર બન્યા છે.

બીજીની દેખાદેખીથી પણ એચરદાસે “ ભગવાન મહાવીરના

દશ ઉપાસકો ” નામના ઉપસાકદશાંગના ગુજરાતી અનુવાદમાં ચેદ્યાઈ વાળો પાઠ છોડી દીધો (પૃષ્ઠ ૧૪).

‘ પુષ્પલિકખુ ’ (સ્થા. મુનિ કુલચંદ્ર) એ ‘ સુતાગમે ’ ચાર ભાગમાં પ્રકાશિત કરાવેલ છે. તેના ચોથા ભાગમાં ઉવાસગ દસાઓ છે. તેના પૃષ્ઠ ૧૧૩૨ પર તેમણે પણ આ પાઠ કાઢી નાખ્યો છે. પણ પુષ્પલિકખુ હાર્નેલના પ્રભાવથી પર છે. ચૈત્યનો અર્થ મૂર્તિ છે અને મૂર્તિ નામ જૈનાગમમાં આવતું જ ન જોઈએ તે માટે તેમને શ્રેષ્ઠ એ લાગ્યું કે એ પાઠ જ નહિ હોય પછી લોકો શેનો અર્થ કરશે !

અમે અમારા આ “ તીર્થ” કર મહાવીર ” પુસ્તકમાં જ પુષ્પલિકખુની એવી અનધિકાર ચેષ્ટાઓની તરફ બીજા સ્થળો પર પાઠકાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અહીં અમે એ બતાવી દઈએ છીએ કે તેમની પૂર્વેના સ્થાનકવાસી વિદ્વાનો પણ ઉવાસકદસાઓ ઉપાસક દશાંગમાં એ પાઠ હોવાનો સ્વીકાર કરે છે.

(૧) અર્ધ માગધી કોષ ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૮૩૮માં રતનચંદ્રે એ પાઠનો સ્વીકાર કર્યો છે.

(૨) ધાસીલાલજીએ પણ ચેદ્યાઈ વાળા પાઠનો સ્વીકાર કર્યો છે. (પૃષ્ઠ ૩૩૫)

પણ રતનચંદ્ર તથા ધાસીલાલજીએ ચૈત્યશબ્દનો અહીં ‘ સાધુ ’ અર્થ કર્યો છે.

ચૈત્ય શબ્દ માત્ર એકલા જૈનોના જ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને પાલિમાં તેનો પ્રયોગ થયેલો મળે છે. એટલે તેના અર્થમાં કોઈપણ ફેરફાર કરવાનો સંભવ નથી.

ચૈત્ય શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાચીન સાહિત્યમાં કયા રૂપમાં થયેલ છે તેના કંઈક ઉદાહરણો અહીં આપીએ છીએ.

સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ

વાલ્મીકી રામાયણ

(૧) ચૈત્યં નિકુમ્બિલામય પ્રાપ્ય હોમં કરિષ્યતિ

—યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૮૪ શ્લોક ૧૩ પૃષ્ઠ ૨૩૮.

ઇદ્રજીત નિકુમ્બિલા દેવીના મંદિરમાં યજ્ઞ કરવા ખેડા છે.

(શાસ્ત્રી નરહરી મગનલાલ શર્મા કૃત ગુજરાતી અનુવાદ ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૧૦૯૮).

(૨) નિકુમ્બિલામભિપ્રયૌ ચૈત્યં રાવણિપાલિતમ્

—યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૮૫, શ્લોક ૨૯ પૃષ્ઠ ૨૪૦

લક્ષ્મણ રાવણપુત્રની રક્ષા કરવાવાળા નિકુમ્બિલાના મંદિર તરફ જવાને નીકળ્યા.—ગુજરાતી અનુવાદ પૃષ્ઠ ૧૦૯૯.

આવા જ અર્થમાં ચૈત્ય શબ્દ વાલ્મીકી રામાયણમાં બીજા પણ ધણા સ્થળે વપરાયો છે. વિસ્તાર ભયથી અહીં બધા પાઠ આપ્યા નથી.

મહાભારત

શુચિદેશયત્વાનં દેવગોષ્ઠં ચતુષ્પયમ્ ।

બ્રાહ્મણં ધાર્મિક ચૈત્યં નિયં કુર્યાત્ પ્રદક્ષિણમ્ ।

—શાંતિપર્વ અ. ૧૯૩.

આચાર્ય નીલકંઠે ટીકામાં ચૈત્યનો અર્થ દેવમંદિર કરેલ છે.

બૃહદહારીતસ્મૃતિ

તેના પણ બે શ્લોકમાં ચૈત્ય શબ્દ આવે છે તે આચાર્યશ્રીએ આપેલ છે પણ અહીં ઉધ્ધૃત કર્યા નથી.

આ ઉપરાંત ગૃહ સૂત્રોમાં પણ ચૈત્ય શબ્દ આવે છે. આસ્તિવાયન મૃદ સૂત્રમાં પાઠ છે કે—

ચૈત્યયજ્ઞે પ્રાક્ સ્વિષ્ટકૃતશ્ચૈત્યાય લિહિ હરેત.

—અ. ૧ ખંડ ૧૨ સૂ. ૧.

બૌદ્ધસાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ

બૌદ્ધગ્રંથ લલિતવિસ્તરામાં આવે છે કે જે સ્થળ પર છંદકને બુદ્ધે આબરણુ આદિ દર્ધને પાછો મોકલ્યો હતો ત્યાં ચૈત્ય બનાવવામાં આવ્યું. તે ચૈત્યને છંદક-નિવર્તન કહે છે. —પૃષ્ઠ ૧૬૩.

પાલી

એ રીતે બુદ્ધે જ્યારે તેમનો ચૂડામણિ ઉપર ફેંક્યો ત્યારે તે એક યોજન ઉંચે જઈને આકાશમાં રહી ગયો. શકે તેના ઉપર ચૂડામણિ ચૈત્યની સ્થાપના કરી. —જાતક કથા (પાલિ) પૃષ્ઠ ૪૬.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ જ પૂજાસ્થાન છે.

Buddhist Highbreed સંસ્કૃત ડિક્શનેરી ભાગ ૨ માં એવો અર્થ આપ્યો છે કે—Seems to be used more broadly than in sanskrit—as any object of veneration. પૃષ્ઠ ૨૨૩.

બીજા સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દ

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર

(૧) પર્વસુ ચ વિતદિચ્છત્રોલ્લોમિકાહસ્ત પતાકાચ્છા ગોપહારૈઃ ચૈત્યપૂજા કારયેત—કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર મૂળ પૃષ્ઠ ૨૧૦.

(૨) દૈક્ત ચૈત્ય—એ જ પૃષ્ઠ ૨૪૪.

એનો અર્થ ડો. આર. શ્યામા શાસ્ત્રીએ temple દેવાલય કયો છે. (પૃષ્ઠ ૨૭૩).

(૩) ચૈત્ય દૈવત્—એ જ. પૃષ્ઠ ૩૭૬.

તેનો અર્થ ડો. શાસ્ત્રીએ Altar યજ્ઞકુંડ કયો છે. (પૃષ્ઠ ૪૦૮).

(૪) પ્રશ્ય પાશ ચૈત્યમુપસ્થાપ્ય દૈવતપ્રતિમાચ્છિદ્રં પ્રવિશ્યાસીત્ (પૃષ્ઠ ૩૯૩).

આ પાઠનો અર્થ ૨૫૭ છે. કૌટિલ્ય અર્થ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે બીજા પણ ઘણે ઠેકાણે ચૈત્ય શબ્દ આવે છે.

આ પ્રમાણેથી સ્પષ્ટ છે કે—ચૈત્યનો અર્થ દેવપ્રતિમા કે દેવમંદિર જ છે. એનો અર્થ જ્ઞાન કે સાધુ થતો જ નથી.

કેટલાક કોષોમાંથી ચૈત્યનો અર્થ બિંબ કે મૂર્તિ થાય છે તેના અવતરણો અહીં ઉધૃત કર્યા છે.

કેટલાક કોષોમાં ચૈત્યના અર્થ

(૧) અનેકાર્થ સંગ્રહમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે કે—

चैत्यं जिनौकस्तद्विम्बं चैत्यो जिनसभातरुः ।

उद्देश वृक्षश्चाद्यं तु प्रेयं प्रश्नेऽमुतेपि च ॥

કા.ર ૪લોક ૩૬૨ પૃષ્ઠ ૩૦.

(૨) ચૈત્ય—Sanctuary Temple પૃષ્ઠ ૪૯૭

देवायतनं चैत्यं पृष्ठ १६१, पैग्यन्ती કોષ

(૩) ચૈત્ય—દેવતરૌ, દેવાવાસે, જિનત્રિવે, જિનસભાતરૌ, જિનસમીયાં દેવસ્થાને.—શબ્દાર્થ ચિંતામણી. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬૪૪.

(૪) ચૈત્ય—દેવસ્થાને શબ્દરતોમ મહાનિધિ પૃષ્ઠ ૧૬૦.

જૈન સાહિત્યમાં ચૈત્યનો અર્થ

જૈન સાહિત્યમાં એવાં કેટલાય સ્થળો છે કે જ્યાં ચૈત્યનો અર્થ બિંબ કે મૂર્તિ રૂપમાં લાગુ પડી શકતો જ નથી. એક પાઠ છે—

कलाणं मंगलं देवयं चेदयं पञ्जुवासेज्जा

આ પાઠ સૂત્રકૃતાંગ (આબૂવાળા) પૃષ્ઠ ૧૦૧૪, ઠાણાંગ સૂત્ર સત્રીક પૂર્વાર્ધ પત્ર ૧૦૮-૨, ૧૪૨-૨, ભગવતી સૂત્ર (સત્રીક સાનુવાદ) ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૨૩૩ નાતા ધર્મ કથા સત્રીક ઉત્તરાર્ધ પત્ર ૨૫૨-૨માં તથા ઔપપતિક સૂત્ર સત્રીક પત્ર ૮-૨ માં આવેલ છે.

હવે એની ટીકાઓ કેવી રીતે કરવામાં આવી છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ નાખી લેવી આવશ્યક છે—

(૧) મંગલ દેવતાં ચૈત્યમિવ પર્યુપાસતે

—દીપિકા સૂત્રકૃતાંગ બાબૂવાળા પૃષ્ઠ ૧૦૧૪.

(૨) ચૈત્યમિવ—જિનાદિ પ્રતિમેવ ચૈત્ય શ્રમણ

—ઠાણાંગ સૂત્ર સટીક. પૂર્વાર્ધ. પત્ર ૧૧૧-૨.

(૩) ચૈત્યમ્—દૃષ્ટ દેવતા પ્રતિમા—ઔપપાતિક સટીક પત્ર ૧૦-૨.

(૪) બેચરદાસે ભગવતી સૂત્ર તથા તેની ટીકાને સંપાદિત અને અનુવાદિત કરેલ છે. તેમાં ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદમાં બેચરદાસે લખ્યું છે કે—

“ ચૈત્યની-ધૃષ્ટ દેવની મૂર્તિની—પેઠે ”

પં. બેચરદાસની અનધીકાર ચેષ્ટા

બેચરદાસે “ જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાનિ ” માં કલ્પના કરી છે કે—ચૈત્ય-શબ્દ ચિતા ઉપરથી બનેલો છે અને તેનો મૂળ અર્થ દેવમંદિર કે પ્રતિમા નહિ પણ ચિતા પર બનેલું સ્મારક છે.

પરંતુ જૈન સાહિત્યમાં ચૈત્ય શબ્દના પ્રયોગનો પ્રશ્ન છે ત્યાં આવા પ્રકારની કલ્પના લાગુ પડી શકે નહિ. કારણ કે જ્યાં ચિતા ઉપર નિર્મિત સ્મારકનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં મહ્ય ચૈદ્યેસુ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. (આચારાંગ સટીક. ૨, ૧૦, ૧૯, પત્ર ૩૭૮-૧) તથા જ્યાં ધુમટ જેવું સ્મારક બનેલું હોય તેને માટે મહ્યથુમિયાસુ શબ્દ આવે છે. (આચારાંગ રાજકોટવાળું પૃષ્ઠ ૩૪૩),

નિશીથચુર્ણી સમાખ્યમાં પણ મહ્ય થૂમિયંસિ શબ્દ આવે છે. જ્યાં તેનો સંખ્ય મૃતકની સાથે થતો હતો ત્યાં તેની સાથે મહ્ય શબ્દ જોડી દેવામાં આવતો હતો.

આથી સ્પષ્ટ છે કે બધે ઠેકાણે ચૈત્યનો અર્થ મૃતકના અવશેષ પર બનેલું સ્મારક એમ અર્થ કરવો એ સર્વથા અસંગત છે.

બેચરદાસનું કહેવું એમ છે કે ટીકાકારોએ મૂર્તિ અર્થ કહેલો છે તે વસ્તુ તેમના કાળે એ અર્થ હતો પણ મૂળ અર્થ નહિ. પરંતુ એમ કહેવું તે પણ બેચરદાસની અનધિકાર ચેષ્ટા છે.

ઔપપાતીક સૂત્રમાં પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યનું વર્ણન

ઔપપાતિક સૂત્રમાં ચૈત્યનું વર્ણન છે. ઔપપાતિક એક આગમ ગ્રંથ છે. અને એમાંનું વર્ણન વાંચીને વાંચક પે તે જ પોતાની મેળે નિર્ણય કરી શકે છે કે જૈન સાહિત્યમાં ચૈત્યનું તાત્પર્ય કઈ વસ્તુ સાથે છે.

ચૈત્યના વર્ણનનો પાઠ

(ગુજરાતી અક્ષરમાં લખ્યું છે)

તીસેણું ચંપાએ જ્યારીએ બહિયા ઉત્તર પુરતિયમે દિસિભાએ પુણ્નદેણામં ચેઈએ હોત્યા. ચિરાઈએ પુન્નપુરિસ પણ્ણત પોરાણે-સદિએ કિતિએણા એ સચ્છતે સજ્જએ સધટે સપડાગે પડાગાઈ પડાગપંડિએ સલોભ હતથે કચવયડિએ લાછય ઉલ્લોઈ ય મહિએ ગોસીર સરસ રત ચંદણ દદર દિણ્ણ પંચ ગુલિતલે ઉર્વાચય ચંદન કલસે ચંદન ધડ સુકય તોરણ પડિદુઆર દેસજાએ અસિત્તા વસિત્ત વિહિલ વટ્ટ-વગ્ધારિય મદ્દલદામકલાવે પંચ વણ્ણ સરસ સુરલિ મુક્ક પુદ્ધ પુન્નેવયારં કલિએ કાલાગુરુ-પવરકુદુરુક-તુરુક ધૂવ મધમધંત ગંધુધયાલિરમે સુગંધવર ગંધગંધિએ ગંધવટ્ટિમૂ-એણુગણુગ જલ્લ મદ્દલ મુટ્ટિય વેલંબગ પવગ કહમ લાસગ આદકખગ લંખમંખ વણ્ણદલ્લ તુંખ વીણિય જુવગ માગદપગિએ બહુ જણમણવયસસ વિરયુયકિતિએ બહુ જણસસ આહુસસ આહુણિજ્જે પાહુણિજ્જે અચ્ચણિજ્જે વંદણિજ્જે નમંસણિજ્જે પુયણિજ્જે સક્કારણિજ્જે સમ્મપણિજ્જે કલ્લાણું મંગલં દેવયં ચેષ્ઠયં વિણ્ણએણું પન્નુવાસણિજ્જે દિવ્વં સચ્ચે સચ્ચોવાએ સણિણ્ણદિએ પડિહારે જગ સહસ્સ ભાગ પડિચ્છએ બહુ જણો અચ્ચેષ્ઠઆગમ્મ પુણ્ણદં ચેષ્ઠયં.

અર્થ—તે ચંપા નગરીની ઉત્તર-પૂર્વ દિશાના મધ્ય ભાગમાં ઈશ્વાન ખુણામાં પૂર્વના પુરુષોએ પ્રશ્ન-પ્રશંસિત કરેલ, ઉપાદેય રૂપમાં પ્રકાશિત કરેલ, ધણા કાળનું બનેલું અત્યંત પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ પૂર્ણ-ભદ્ર નામનું એક ચૈત્ય હતું. તે ધ્વજ, ધંટા, પતાકા, લોમહસ્ત, મોરપિચ્છી તથા વેદિકા આદિથી સુશોભિત હતું.

ચૈત્યની અંદરની ભૂમિ ગોમય (છાણ) આદિથી લીંપેલી હતી અને દિવાલો પર શ્વેતરંગની ચમકદાર માટી લગાડેલી હતી. અને તેના ઉપર ચંદનના થાપા લગાવેલા હતા. તે ચૈત્ય ચંદનના સુંદર કળશોથી મંડિત હતું. તથા તેના દરેક દરવાજા ઉપર ચંદનના ધડાનું તોરણ બાંધેલું હતું. તેમાં ઉપર નીચે સુગંધી પુષ્પોની મોટી મોટી માળાઓ લટકાવેલી હતી. પચરંગી સુગંધી ફુલો તથા ઉત્તમ પ્રકારની સુગંધ યુક્ત ધૂપોથી તે ખૂબ મહેકી રહ્યું હતું.

તે ચૈત્યનો અંદરનો ભાગ નટ, નર્તક, જલ્લ, મલ્લ, મોષ્ટિક, વિદૂષક, કૂદવાવાળા, તરવાવાળા, જ્યોતિષી, રાસ કરવાવાળા, કથા કરવાવાળા, ચિત્ર બતાવવાવાળા, વીણા બજાવવાવાળા, ગાવાવાળા ભોજક આદિ લોકોથી વ્યાપ્ત રહેતું હતું.

એ ચૈત્ય અનેક લોકોમાં અને અનેક દેશોમાં વિખ્યાત હતું. ધણા લોકો ત્યાં આહુતિ દેવાને, પૂજા કરવાને, વાંદવાને તથા પ્રણામ કરવાને માટે આવતા હતા, આ ચૈત્ય ધણા લોકોને સત્કાર, સન્માન તેમજ ઉપાસનાનું સ્થાન હતું. તથા કલ્યાણ અને મંગળરૂપ દેવતાના ચૈત્યની માફક વિનયપૂર્વક પર્યુપાસનીય હતું.

તેમાં દૈવી શક્તિ હતી અને તે સત્ય તથા સત્ય ઉપાય વાળા એટલે ઉપાસકોની લૌકિક કામનાઓને પૂર્ણ કરવાવાળું હતું. અને ત્યાં હજારો યજ્ઞોના ભાગ, નૈવેદ્યના રૂપમાં અર્પણ કરવામાં આવતા હતા. એ પ્રકારે અનેક લોકો દૂર દૂરથી આવીને એ પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યની અર્ચા પૂજા કરતા હતા.

પૂર્ણભદ્ર તો યક્ષ હોતો. તે ત્યાં (ચૈત્યની જગ્યાએ) મરી ગયેલો નહોતો કે જેથી ચિતા ઉપર મંદિર બનાવ્યું હોય.

ઔપપાતિક સૂત્રમાં નગરનું વર્ણન

જૈન શાસ્ત્રોમાં નગરના વર્ણન આવે છે. તેમાં પણ ચૈત્ય આવે છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં ચંપાતા વર્ણનમાં (સટીક પત્ર ૨ માં)—

આચાર્યંત ચેદ્ય

પાઠ આવે છે ત્યાં તેની ટીકા નીચે આપવામાં આવેલી છે—

આકારવન્તિ-મુંદરાકારાણિ આકારચિત્રાણિ વા યાનિ ચૈત્યાનિ-
દૈવતાયતનાનિ.....

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાનો પાઠ

રાયપસેણીમાં પણ એ પાઠ આવે છે. (ખેચરદાસ સંપાદિત. પત્ર ૪). ત્યાં તેની ટીકા છે કે—આકારવન્તિ મુંદરાકારાણિ ચૈત્યમ્

રાયપસેણીમાં જ એક અન્ય પ્રસંગમાં (સૂત્ર ૧૩૯)માં ધૂવં દાઝુજિ જિણવરાણં પાઠ આવે છે. આ પાઠથી સ્પષ્ટ છે કે જિનવર અને તેની મૂર્તિમાં કોઈ ભેદ નથી, જે મૂર્તિ તે જ જિન !

ખેચરદાસે રાયપસેણીના અનુવાદ (પત્ર ૯૩)માં તેનો અર્થ ક્યો છે કે—“તે પ્રત્યેક પ્રતિમાએ આગળ ધૂપ કર્યો.” ખેચરદાસે રાયપસેણીય સૂત્રનો એક ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કરાવેલ છે તેમાં પૃષ્ઠ ૯૬ પર એવો જ અનુવાદ આપેલો છે.

ચેદ્ય ચૈત્ય શબ્દ ઉપરની ટીકાઓ

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે ચેદ્ય શબ્દ ઉપર કરવામાં આવેલી થોડીક ટીકાઓ અહીં આપી છે—

- (૧) ચેઇયં—ઈષ્ટદેવ પ્રતિમા ભગ. ૨-૧. ભાગ ૧. પત્ર ૨૪૮.
 (૨) ચૈત્યાનિ—અર્હત્ પ્રતિમા આવશ્યક હરિભદ્રીય પત્ર ૫૧૦-૧.
 (૩) ચૈત્યાનિ—જિન પ્રતિમા પ્રશ્ન વ્યાકરણ પત્ર ૧૨૬-૧.
 (૪) ચૈત્યાનિ—દેવતાયતનનાનિ ઉવવાઈ. પત્ર ૩.
 (૫) ચૈત્યમ્—ઈષ્ટદેવ પ્રતિમા ઉવવાઈ. પત્ર ૧૦.
 (૬) વેયાવત્તં-ચૈત્યમિતિ કોડર્યં ઇત્યાહ—‘અવ્યક્ત’ મિતિ
 જીર્ણ પતિતપ્રાયમનિર્દારિત દેવતા વિશેષાશ્રય ભૂતમિત્યર્થઃ
 મલધારી હેમચંદ્રકૃત આવશ્યક ટીકા ટિપ્પણ પત્ર ૨૮-૧.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ચૈત્ય

ચૈત્ય એ પૂજનું સ્થાન હતું એ વાત બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ પ્રમાણિત છે. બુદ્ધે વૈશાલીના સંબંધમાં કહ્યું કે—

“વજ્જી યાનિ તાનિ વજ્જીનં વજ્જિ ચેતિયાનિ અબ્બન્તરાનિ ચેવ બાહિરાનિચ, તાનિ સક્કરોન્તિ ગરં કરોન્તિ માનેન્તિ, પૂજેન્તિ, તેસં ચ દિન્નપુવ્વંકૃતપુવ્વં બલિ નો પરિહાપેન્તી”તિ—દીધનિકાય (મહાવગ્ગ, નાલંદા સંસ્કરણ) પૃષ્ઠ ૬૦.

વજ્જિઓના નગરની અંદર કે બહાર જે ચૈત્ય છે તેનો તેઓ સત્કાર કરે છે, પૂજે છે. તેને માટે પહેલાં આપેલાં દાનનો, પહેલાં ધર્માનુસાર આપેલી બલિનો લોપ કરતા નથી.—દીધનિકાય હિંદી અનુવાદ પૃષ્ઠ ૧૧૯.

વૈશાલીના સ્તૂપનું મહત્ત્વ

વૈશાલીની ચૈત્યપૂજનું મહત્ત્વ જૈન ગ્રંથોમાં પણ વર્ણવેલ છે. ઉત્તરાધ્યયનની ટીકામાં મુનિસુવ્રત સ્વામીના સ્તૂપનું વર્ણન આવે છે. (નેમિચંદની ટીકા. પત્ર ૨-૧). તથા કુણ્ડિકના યુદ્ધના પ્રસંગમાં

કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી સ્વપ રહેશે ત્યાં સુધી વૈશાલીનું પતન થશે નહિ.

ધાસીલાલજીએ કરેલ જોટો અર્થ

ધાસીલાલજીએ ઉપાસક દર્શાવના તેમના અનુવાદમાં (પૃષ્ઠ ૩૩૯) લખ્યું છે કે—

“ ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ સાધુ થાય છે. બૃહત્કદપ બાળ્યના છટ્ટા ઉદ્દેશાની અંદર આધા આઘ-યમકર્મે ગાથાની વ્યાખ્યામાં ક્ષેમકાર્તિ સૂરિએ ચેત્યોદ્દેશિકસ્ય નો અર્થ “ સાધુઓના ઉદ્દેશથી બનાવેલ અશન આદિ ” એમ અર્થ કર્યો છે.

ધાસીલાલે જે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસંગ જ અહીં આપી દઉં છું કે જેથી વાંચકો સંદર્ભ સહિત આખી સ્થિતિ સમજી જશે. અહીં મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે—

આહા અધે ય કમ્મે, આયાહમ્મે ય અત્ત કમ્મે ય ।

તં પુણ આહાકમ્મં, કપ્પતિ ણ વ કપ્પતો કસ્સ ॥ ૬૩૭૫ ॥

—આધાકર્મ અઘઃકમ આત્મકર્મ ચેતિ ઔદ્દેશિકસ્ય સાધૂનુદ્દિસ્ય કૃતસ્ય મક્તાદેશ્વત્વારિ નામાનિ । તત્ પુનઃ આધાકર્મ કસ્ય કલ્પતે ? કસ્ય વા ન કલ્પતે ?—બૃહત્કદપ સનિયુક્તિ લઘુમાળ્ય વૃત્તિ સહિત, વિભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૧૬૮૨-૮૩.

અહીં મૂળમાં ચૈત્ય શબ્દ જ ક્યાં છે કે જેની ટીકાની અપેક્ષા રખાય ? ખરેખર લોકોને ભ્રમમાં નાખવાને માટે ચેતિ (ચ + હત્તિ) તથા ઔદ્દેશિકસ્ય એ ત્રણ શબ્દોની મધિ કરીને ચેત્યોદ્દેશિકસ્ય કરીને ધાસીલાલે તેનો ખોટી રીતે મેળ ખેસાડવાની કુચ્છેષ્ટા કરી છે. એ પાઠમાં કે તેની ટીકામાં ક્યાંય પણ ચૈત્ય શબ્દ આવતો જ નથી.

ઘાસીલાલજીનું કહેવું છે કે કોઈપણ કોષમાં ચૈત્ય શબ્દનો મૂર્તિ અર્થ બતાવેલ જ નથી. અને તેના સમર્થનમાં તેમણે ‘પદ્મચંદ્રકોષ’નું ઉદ્ધરણ આપ્યું છે.

પણ પહેલી વાત તો એ કે તે કોષમાં ‘સાધુ’ અર્થ ક્યાં લખ્યો છે ?

બીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એ જ કોષમાં અને ઘાસીલાલજીના એ જ ઉદ્ધરણમાં ચૈત્યનો એક અર્થ બિંબ પણ આપેલ છે. ઘાસીલાલે બીજા કંઈક ઉદ્ધરણોથી તેનો અર્થ કરતાં લખ્યું છે કે “બિંબ”નો અર્થ મૂર્તિ થતો નથી. ત્યારે અમે હવે અહીં થોડાક કોષોમાંથી “બિંબ” શબ્દનો અર્થ બતાવી દેવા ચાહીએ છીએ—

થોડાક કોષોમાંથી બિંબનો અર્થ

- (૧) બિંબ = A statue, figure, idol જેમકે—હેમચિન્દ્રનિમા સૌમ્યા માયેવ મયનિર્મિતા—રામાયણ ૬. ૧૨-૧૪—આપ્ટેની સંસ્કૃત ઈંગ્લીશ ડિક્શનેરી, ભાગ ૨. પૃષ્ઠ ૧૧૬૭.
- (૨) બિંબ = An image, shadow, reflected or presented form, picture—રામાયણ, ભાગવતપુરાણ, રાજતરંગિણી બિંબનો મૂર્તિના અર્થમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પણ પ્રયોગ કરેલ છે ચૈત્યં જિનૌક્તદ્ બિંબ—અનેકાર્થકોષ. કા. ૨ શ્લોક ૩૬૨.

થોડા આધુનિક વિદ્વાનોના મત

ચૈત્ય શબ્દના સંબંધમાં હવે અમે થોડા આધુનિક વિદ્વાનોના મત આપવા ચાહીએ છીએ. કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રમ થાય કે રહે નહિ માટે અમે મૂળ ઉદ્ધરણ જ અહીં આપી દેવા ઇચ્છીએ છીએ.

- (૧) ચૈતિય (સં. ચૈત્ય) In its most commonsense has come to mean a shrine associated with buddhism. But the word in its original use was not exclusively buddhist for there are references to Brahmanical and Jain Chaityas as well. Thus the word must have been originally used in the sense of any sacred spot or edifice or sanctuary meant for popular worship — Geography of Early Buddhism. વિમળચરણ લા. કૃત. પૃષ્ઠ ૭૪.

અર્થ—સાધારણરૂપમાં ચૈત્યનો અર્થ બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબંધિત મંદિર કે પૂજાર્થાન છે. પરંતુ મૂળ રૂપમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ કેવળ બુદ્ધધર્મથી સંબંધિત નહોતો. કારણ કે બ્રાહ્મણ અને જૈન ચૈત્યોના પણ સંદર્ભ મળે છે. તેથી કહેવું જોઈએ કે મૂળ રૂપમાં એ શબ્દનો અર્થ કોઈ પવિત્ર સ્થાનને માટે, વેદિકાના માટે અથવા પૂજા નિમિત્તે મંદિરને માટે થતો હતો.

- (૨) In the pitakas this word means a popular shrine unconnected with either Buddhist or Brahmanical ceremonial, some times perhaps merely a sacred tree or stone, probably honoured by such simple rites as decorating it with paint or flowers—સર ચાર્લ્સ હલિયટ કૃત Hinduism and Buddhism. ભાગ ૨. પૃષ્ઠ ૧૭૨-૭૩.

અર્થ—પિટકોમાં આ શબ્દનો અર્થ સર્વ સાધારણને માટે પૂજાર્થ છે. તેનો બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણો સાથે સંબંધ નથી. ક્યારે કે ક્યારે કે ચૈત્યમાં માત્ર વૃક્ષ કે પથર હતો. અને રંગો

તથા કૂલોથી તેને સજીને તેના પ્રત્યે આદરમાન પ્રગટ કરવામાં આવતા.

- (૩) The most general name for sanctuary is Chaitya. (પ્રા. ચૈતિય) a term not only applying to building but to sacred Trees, Memorial stone, Holy stupas, Images, religious inscriptions. Hence all edifices having the character of a sacred monument or Chaityas—એ. કર્ન લિખિત Manual of Buddhism (૫૭૮ ૯૧).

અર્થ—પૂજા સ્થાન માટે સૌથી પ્રચલિત શબ્દ ચૈત્ય (પ્રા. ચૈતિય) હતો. ફક્ત કોઈ ભવનને જ તે શબ્દ લગાડવામાં આવતો નહોતો; પણ પવિત્ર વૃક્ષ, સ્મારક શિલા, સ્તૂપ, મૂર્તિઓ તથા ધર્મલેખનને પણ લગાડવામાં આવતો. તેથી કહેવું જોઈએ કે સમ્રાજ્ઞા સ્થાન જ્યાં પવિત્ર સ્મારક હોય તે ચૈત્ય છે.

- (૪) In a secondary sense to a temple or shrine containing a Chaitya or Dhatugarbh. Chaityas or Dagobas or an essential feature of temples or chapels constructed for purpose of worship, there being a passage round the Chaitya for circumbulation (પ્રદક્ષિણા) and for this such temples have received their appellation the name of Chaityas, flowers, applied not only to sanctuaries but to sacred trees, holy spot and other religious monuments.—એ. યુનવેડેલ લિખિત Buddhist Art in India. અનુવાદક—રિપ્સન જે. બર્જેસ દ્વારા પરિવર્દિત. ૫૭૮ ૨૦-૨૧.

અર્થ—તેનો ખીજો ભાવ મંદિર કે પૂજસ્થાન છે કે જોનો ચૈત્ય કે ધતુગર્ભીયા સંબંધ રહેતો હતો. ચૈત્ય અથવા ડાગોળા મંદિર અથવા પૂજસ્થાનનું તે આવશ્યક અંગ હતું. ચૈત્યની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણા માટે સાંકડો રસ્તો રાખવામાં આવતો. અને તેથી તે મંદિરને ચૈત્ય નામ આપવામાં આવ્યું. ચૈત્ય શબ્દ મંદિરને જ નહિ પણ પવિત્ર વૃક્ષ, પવિત્ર સ્થાન અથવા ખીજા ધાર્મિક સ્મારકોને તે નામ આપવામાં આવતું.

(૫) Shrine = મંદિર.

—ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈન *Life in Ancient India as depicted in the Jain Canons.* પૃષ્ઠ ૨૩૮.

સ્થા. મુનિશ્રી ઘાસીલાલજીએ સૂત્રોના કરેલા ખોટા અર્થ

લેખક

જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિજી

*

નોંધ

આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિજી રચિત “ તીર્થ” કર મહાવીર ભાગ ૨ નો ” પુસ્તક હમણાં જ બહાર પડેલ છે તેમાં આચાર્ય મહારાજશ્રીએ સ્થા. મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે તેમના સૂત્રોમાં શબ્દોના ખોટા અર્થ કરેલા છે તે બતાવેલું છે. સાંપ્રદાયિક મોહને વશ થઈને શ્રી ઘાસીલાલજીએ શબ્દોના કેવા ખોટા અર્થ કર્યા છે તે આચાર્ય મહારાજે બતાવેલ છે તે હું તેમના શબ્દોમાં જ અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું એટલે કે મૂળ હાદીને અહીં અનુવાદ આપું છું.

—ન. ગિ. શેઠ

*

કયબલિકમ્મનો અર્થ

ઘાસીલાલજીએ ઉપાસક દર્શાંગનો જે અનુવાદ કર્યો છે તેમાં તેમણે ‘જાવ’ શબ્દથી વર્ણન પૂરું તો કર્યું પણ તેમાં બલિકમ્મ શબ્દ છોડી દીધો ! અને મૂળના જ્ઞાણ જાવ પાયચ્છિતે પાઠમાંથી પાયચ્છિતેના અનુવાદ છોડી દીધો !

આ પાઠ ઔપપાતિક સૂત્રમાં બે જગ્યાએ આવે છે (ઔપપાતિક સૂત્ર સરીક સૂત્ર ૧૧ પત્ર ૪૨ તથા સૂત્ર ૨૭ પત્ર ૧૧૧) ઔપપાતિક સૂત્રનો ઘાસીલાલજીએ જે અનુવાદ કરેલ છે તેમાં બલિકમ્મનો અનુવાદ પૃષ્ઠ ૧૦૬ માં “ પશુપક્ષી આદિને માટે અન્નના વિભાગ ૩૫ બલિકર્મ કર્યું ” અને પૃષ્ઠ ૩૫૮ માં તેનો અર્થ “ કાગડા આદિને અન્નાદિ દાન-૩૫ બલિકર્મ કર્યું ” એમ અર્થ કરેલ છે.

ઘાસીલાલ સ્થાનકવાસી છે પણ તેમનો એ અર્થ સ્વયં સ્થાનકવાસી લોકોને પણ અમાન્ય છે !

સ્થાનકવાસી વિદ્વાન રતનચંદ્ર (રતનચંદ્રે) અર્ધભાગથી કે.પ પાંચ ભાગમાં લખ્યો છે તેના ત્રીજા ભાગના પૃષ્ઠ ૬૭૨ માં બલિકર્મનો અર્થ ‘ જુદા દેવતાની પૂજા ’ (સૂત્ર ૧૧) તથા ‘ દેવતાને નિમિત્તે દેવાતું ’ (સૂત્ર ૨૭) એમ અર્થ કરેલ છે. રતનચંદ્રજીના આ ઉદ્ધરણથી જ સ્પષ્ટ છે કે ઘાસીલાલે કેટલી અનધિકાર ચેષ્ટા કરી છે.

પ્રાચીન ભારતમાં સ્નાન કર્યા પછી આ સર્વ ક્રિયાઓ કરવાની પરંપરા સર્વમાં હતી, ભલે પછી તે અન્યતીર્થો હોય અથવા વ્રતધારી શ્રાવક હોય. આ વાત ઔપપાતિક સૂત્રવાળા પાઠથી સ્પષ્ટ છે કે જેમાં કૃષિક (કૌશિક-અજાતશત્રુ) રાજા (સૂત્ર ૧૧) તથા તેના અધિકારી (સૂત્ર ૨૭) એ ક્રિયાઓ કરે છે. ડૉ. જગદીશચંદ્ર જૈને તેમના life in Ancient Indiaમાં

તેનો બરાબર અર્થ કયો છે કે—having made the offering to house-gods (પૃષ્ઠ ૨૩૫).

બેચરદાસે “ ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો ”માં (પૃષ્ઠ ૪૧) આ આખો પ્રસંગ જ છોડી દીધો છે.

ચૈત્યાઈ શબ્દનો કરેલ ખોટો અર્થ

ઉપાસક દશાંગમાં અરિહંત ચૈત્યાઈ પાઠ આવે છે. ધાસીલાલજીએ ચૈત્યાઈ વાળા પાઠનો સ્વીકાર તો કયો છે (પૃષ્ઠ ૩૩૫) પણ રતનચંદ તથા ધાસીલાલજીએ અહીં ચૈત્ય ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ ‘ સાધુ ’ કયો છે.

ચૈત્યનો અર્થ સાધુ ક્યાંય કદી થતો નથી એ વાત આચાર્યશ્રીએ “ ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર ” નામના આ પહેલાના પ્રકરણમાં બતાવી દીધી છે.

ધાસીલાલજીએ બૃહત્કદપમાંથી

કરેલું ખોટું ઉદ્ધરણ

વળી ધાસીલાલજીએ તેમના ઉપાસક દશાંગનાં પૃષ્ઠ ૩૩૩ ઉપર બૃહત્કદપ સૂત્રમાંથી તદ્દન ખોટું ઉદ્ધરણ કર્યું છે અને તેમાં ચૈત્ય શબ્દ આવતો જ નથી પણ ખોટી રીતે ચૈત્ય શબ્દ છે એમ બતાવી ત્યાં ચૈત્યનો અર્થ સાધુ થાય છે એમ જૂઠી પ્રરૂપણા કરી છે. તેનો સવિસ્તર ખુલાસો મૂળપાઠ સહિત આપીને આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્ર સ્મરિ મહારાજે ત્યાં ચૈત્ય શબ્દ જ નથી તે બતાવી આપીને સ્થા. મુનિ ધાસીલાલજીનું જૂઠાણું ખુલ્લું પાડેલું છે. તેની વિગત પણ આ પુસ્તકમાં જ “ ચૈત્ય શબ્દ પર વિચાર ” નામના આ પહેલાના પ્રકરણમાં આપેલ છે.

ઘાસીલાલજીની શબ્દકોષની ખોટી વાત

વળી ઘ.સીલાલજીએ શબ્દકોષમાં કયાંય ચૈત્યનો અર્થ મૂતિ થતો જ નથી એમ ગપ હાંકી છે. શ્રી ઘાસીલાલજીનું એ જૂઠાણું પણ ખુલ્લું પાડતાં આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિજીએ તેમના ઉપરોક્ત “ચૈત્ય શબ્દ ઉપર વિચાર” નામના પ્રકરણમાં કોષોની વિગત સહિત બતાવી આપ્યું છે કે ચૈત્યનો અર્થ ગિમ, મૂતિ વગેરે ઘણા કોષોમાં આપેલા છે.

મં પ્રદાય મોહથી મુનિએ! કેવાં જૂઠાણાં ચલાવે છે !
ઘાસીલાલજીએ જાણીમુઝીને કેવા જૂઠાણાં ચલાવ્યાં છે !

—ન. ગિ. શેઠ

મૂર્તિને વંદન

મૂર્તિને વંદન ધર્મ્ય છે તેની
અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધિ

*

તીર્થકરોના વખતમાં તીર્થકરોની મૂર્તિ-મંદિરો હતાં તે આગલા પ્રકરણોમાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હવે મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર કરી ભાવપૂર્ણ કરવી તે પણ ધર્મ્ય છે તે અહીં વ્યવહાર, ઇતિહાસ, ધર્મ અને સૂત્ર એમ ચાર જુદી જુદી રીતે સાબિત કરીશું.

શ્રી રતનલાલજી ડોશીએ તીર્થકરોની મૂર્તિ અનાદિથી હતી એમ તો આડકતરી રીતે કબૂલ કરેલ છે. પરંતુ મૂર્તિને માનવી એટલે તેને વંદન કરવું એ તો દેહપૂર્ણ થઈ અને દેહપૂર્ણ એ તો અધર્મ છે એમ માનીને શ્રી ડોશીજી મૂર્તિનો વિરોધ કરે છે. તેથી પહેલાં એ બાબતનો વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

વંદન એ દેહ પૂર્ણ નથી

કોઈ પણ મનુષ્યને વંદન કરવું તે તેના દેહની પૂર્ણ નથી. તેના આત્માને વંદન થાય છે તેવી જ રીતે મૂર્તિને વંદન કરવું એટલે મૂર્તિના દેહની પૂર્ણ થઈ એમ નથી, પણ જેની તે મૂર્તિ હોય તે

આત્માને વંદન કર્યું ગણાય છે. તેવી જ રીતે તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરવું તે તીર્થંકર ભગવાનને જ વંદન કરવા બરાબર છે. કારણકે મૂર્તિ એ ભગવાનનું પ્રતીક છે.

સાધુને વંદન નમસ્કાર કરવામાં આવે છે તે વંદન સાધુના જડ શરીરને નહિ પણ તેમાં રહેલા તેમના આત્માને કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે મૂર્તિમાં તીર્થંકર ભગવાનનું આરોપણ કર્યું છે તે પછી તેને વંદન કરવા તે ભગવાનને જ વંદન કરવા બરાબર છે. એટલે તે વંદનમાં અધર્મ નહિ પણ ધર્મ જ છે. વિશેષ માટે જુઓ “મૂ. જૈ. ધ.” પૃષ્ઠ ૪૫૮-૪૫૯.

મૂર્તિમાં ભગવાનનું આરોપણ કરી શકાય છે

સ્થાનકવાસીઓની વતી શ્રી ડોશીજી દલીલ કરે છે કે મૂર્તિમાં ભગવાનનું આરોપણ થઈ શકે નહિ. કારણ કે સોનામાં પિત્તળનું આરોપણ થઈ શકતું નથી.

પણ વ્યવહારમાં શ્રી ડોશીજીની દલીલથી ઊલટું જ બને છે.

પિત્તળમાં તે સોનાનું શું પણ કાગળના ટુકડામાં ય સોનાનું આરોપણ પણ આજે ય થઈ રહ્યું છે. કિંમત વિનાના કાગળના ટુકડામાં એક સો કે એક હજાર રૂપીઆની નોટ છાપીને તેની સો કે હજાર રૂપીઆની કિંમત ગણવામાં આવે છે. તે કાગળના ટુકડામાં તેટલા જ્ઞાના સોનાનું આરોપણ થયું છે.

રાગ મહારાજ, દેશનેતા વગેરેના બાવલાંઓ સરિયામ રસ્તા ઉપર મૂકાય છે તે બાવલાંઓમાં તે તે રાગ, દેશનેતા વગેરેનું આરોપણ કરાય છે. તેવી રીતે ભગવાનની મૂર્તિમાં ભગવાનનું આરોપણ કરી શકાય છે.

વડીલોના ફોટામાં વડીલોનું આરોપણ કરાય છે તેવી જ રીતે ભગવાનના ફોટા-ચિત્રમાં કે મૂર્તિમાં ભગવાનનું આરોપણ કરી શકાય છે.

એટલે શ્રી ડોશીજીની કે સ્થાનકવાસીઓની આ દલીલ ખોટી છે.

આ સંબંધમાં વિશેષ વિગત માટે “મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાય” પુસ્તકના પાના નં. ૮૭-૮૮ તથા નં. ૪૫૩માં પ્રશ્ન ૩ જાનો ઉત્તર વાંચો.

હા એટલું ખરું કે ભગવાન વીતરાગ સ્વરૂપ છે અને વીતરાગ સ્વરૂપની મૂર્તિ હોય તેમાં જ ભગવાનનું આરોપણ થઈ શકે અને તે મૂર્તિને જ વંદન થઈ શકે. પણ વીતરાગ સ્વરૂપ ન હોય તેવી મૂર્તિ તીર્થંકર ભગવાનની હોય નહિ તેથી તેવી મૂર્તિને વંદન કરવું તે અધર્મ છે.

હવે વીતરાગ તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરવું તે ધર્મ્ય છે તે આપણે ચાર જુદી જુદી રીતે વિચારીએ—(૧) વ્યવહારની રીતે, (૨) ઐતિહાસિક રીતે, (૩) ધર્મની રીતે અને (૪) સૂત્ર શાસ્ત્રની રીતે.

૧

વ્યવહારની રીતે

આપણા બાપ દાદાના કે વડીલોના ફોટા, છબી કે મૂર્તિ હોય છે તેનું આપણે માન સાચવીએ છીએ. આ મારા દાદા મહા ધર્મિષ્ઠ હતા. આ મારા પિતા ધર્મના સ્તંભ એવા મહાપુરુષ હતા. આ મારા પ્રાતઃસ્મરણીય વડીલ ધર્મારાધનમાં એક્કા હતા એમ કહીને તેમના ગુણો યાદ કરીને તેમને વંદન કરવામાં આવે છે.

તે વડીલોના ફોટા, છબી પણ જડ વસ્તુ છે છતાં તેમાં વડીલના નામનું આરોપણ કરીને તેને પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ભગવાનની મૂર્તિ પણ પૂજ્ય અને વંદનીય હરે છે.

અલગત જોયો તેમના વડીલોને પૂજ્ય ન ગણતાં તેમના પ્રત્યે અવિનય સેવવામાં આનંદ માને છે તેમને માટે કાંઈ કહેવા જેવું નથી.

ભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરવાની ના પાડનાર તેના વડીલ કરતાં ભગવાનને નીચા ગણે છે અને તેવો માણસ જૈન નહિ પણ અધર્મી જ કહેવાય.

વિશેષ વિગત માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પાનાં ૮૫-૮૬.

મૂર્તિ ફક્ત જોવા માટે હોવાનું શ્રી ડોશીજીનું મંતવ્ય

આ બાબતમાં શ્રી રતનલાલજી ડોશી “સ્થાનકવાસી જૈન” પત્રના તા. ૫-૭-૧૯૬૩ ના અંકમાં ચોથા પાનાના વચલા કોલમમાં લખે છે કે—

“સ્થાનકવાસી જૈન સમાજની માન્યતા છે કે ચિત્ર, મૂર્તિ અથવા સ્થાપનાનો ઉપયોગ, આવશ્યકતા પડે તો, દેખવા મુધી સીમિત છે. વંદના નમસ્કાર કરવા તે સીમાતીત ઉપયોગ છે તેથી તે મિથ્યા છે.”

ઐટલે સ્થાનકવાસી જૈનો મૂર્તિનો ઉપયોગ જોવા પૂરતો સ્વીકારે છે. ત્યારે હવે વિચારવાનું છે કે મૂર્તિ જોવી શા માટે?

જોવાનો હેતુ શો ?

કોઇ પણ વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા તેના તરફ પ્રેમભાવ હોય તો જ થાય. જો દ્વેષભાવ હોય તો તે વસ્તુ જોવાની પણ ઇચ્છા ન થાય એટલું જ નહિ પણ તેને પોતાની નજરથી દૂર કરવાની જ ઇચ્છા થાય. એટલે મૂર્તિ જોવાની ઇચ્છામાં પ્રેમ જ મુખ્ય કારણ છે ?

હવે એ પ્રેમ એટલે શું તે સમજવું જોઇએ. અહીં આપણે તીર્થંકર ભગવાનોની મૂર્તિની જ વાત કરીએ છીએ તે ભૂલણું નહિ. ભગવાનની મૂર્તિ તરફનો પ્રેમ એટલે ભગવાનની ભક્તિ. ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ અને ભક્તિ એક સાથે જ હોય. કારણ કે ભગવાન પૂજ્ય છે તે તો સર્વમાન્ય વાત છે. એટલે ભગવાનમાં પ્રેમ ત્યાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ પણ હોય જ અને ભક્તિ ત્યાં પ્રેમ પણ હોય જ.

એટલે ભગવાનની મૂર્તિને જોવાની ઇચ્છા કરનાર તેમની ભક્તિ ન કરે તેમ બને જ નહિ. અને ભગવાનની મૂર્તિ જોવા ન ઇચ્છનારને ભગવાન તરફ પ્રેમ-ભક્તિ નથી એમ પણ સાબિત થયું.

શ્રી ડોશીજીના કહેવા પ્રમાણે સ્થાનકવાસીઓની માન્યતા મૂર્તિ જોવા પૂરતી જ ઉપયોગી હોવાની માન્યતા છે એ વાત ખોટી ઠરે છે, કારણ કે મૂર્તિને જોવા ઇચ્છનાર પ્રભુની પ્રેમથી ભક્તિ કરે જ.

શ્રી ડોશીજીના કહેવા પ્રમાણે સ્થાનકવાસીઓની ખીજ વાત એ છે કે મૂર્તિનો ઉપયોગ આવશ્યકતા પડે તો દેખવા પૂરતો છે. ત્યારે હવે આવશ્યકતા ક્યારે હોય અથવા આવશ્યકતા ક્યારે પડે તે વિચારવું જોઈએ.

ભગવાન તરફ પ્રેમ હોય તો જ તેમની મૂર્તિ જોવાની ઇચ્છા થાય. એટલે મૂર્તિ જોવાની આવશ્યકતા થવાનું કારણ પણ ભગવાનનો પ્રેમ છે એ સિદ્ધ થયું. એટલે કે ભગવાન તરફ જેને પ્રેમ ભક્તિ ન

હોય તેને તેમની મૂર્તિ જોવાની ઇચ્છા જ ન થાય અને તેથી તેને મૂર્તિની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી.

આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી ડોશીજીના કહેવા પ્રમાણે સ્થાનકવાસીઓને મૂર્તિની આવશ્યકતા નથી લાગતી, નથી દેખાતી કારણ કે તેમનામાં ખરેખર પ્રભુ તરફ પ્રેમ કે ભક્તિ નથી.

ડોશીજીનું આ મંતવ્ય સાચું છે કે જોડું તે તો સ્થાનકવાસીઓએ પોતે જ નક્કી કરવાનું છે.

શાસ્ત્રમાં પ્રભુનું વર્ણન વાંચ્યું હોવા છતાં પ્રભુના આકારનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અને તેથી ભગવાનના ગુણનું તાદરશ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. પણ ભગવાનની મૂર્તિ જોવાથી તેમના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવી જાય છે એટલું જ નહિ પણ પોતેય તેમના જેવાં બનવાનો પ્રયત્ન કરે તેવી પ્રેરણા પણ મળે છે. એટલે કે જ્યાં સુધી પ્રભુએ કહેલા તપ સંયમમાં દૈન્ય ન થવાય ત્યાં સુધી મૂર્તિની પ્રેરણાની જરૂર રહે છે.

શ્રી ડોશીજી પ્રભુ ભક્તિને

ઈચ્છા-મોહ કહે છે

શ્રી ડોશીજી મૂર્તિને અમાન્ય ગણે છે કારણ કે તેઓ પ્રભુ ભક્તિને ઈચ્છા-મોહ કહે છે એટલે કે તેને હેય ગણે છે. એ રીતે ભગવાનની મૂર્તિ તરફના દ્વેષને લીધે ભગવાનનું અને ભગવાનના ભક્તોનું શ્રી ડોશીજી કેવું અપમાન કરે છે તે જુઓ—

તા. ૨૦-૩-૧૯૬૩ના “સમ્યક્દર્શન”ના ૧૬૯ માં પાને શ્રી ડોશીજી લખે છે કે—

મક્તોં કી ઇચ્છા-મોહ હી સે જૈન ધર્મ મેં મૂર્તિ કા પ્રવેશ હુઆ, ઇસમેં જૈન ધર્મ કા મૌલિક આધાર કુચ્છ મી નહીં હૈ.

આમાં શ્રી ડોશીજીની કહેવાની મતલબ એ છે કે—મોહ હેય-ત્યાજ્ય છે માટે ઇચ્છા-મોહ એટલે મોહી ઇચ્છા પણ ત્યાજ્ય છે. અને તેથી, મોહી ઇચ્છાથી પ્રવેશેલ પ્રભુની મૂર્તિ પણ ત્યાજ્ય છે, તેને જૈન ધર્મનો મૌલિક આધાર નથી.

જૈન ધર્મનું સહેજ પણ જ્ઞાન હોય એવો માણસ તો કદીય આવા શબ્દો ઉચ્ચારી શકે જ નહિ. કારણ કે તેમાં પ્રભુનું અને પ્રભુના ઉપદેશેલ ધર્મનું સજ્જડ અપમાન છે અને આ તેમની વાત ધર્મના સંપૂર્ણ અજ્ઞાનની સાક્ષીરૂપ છે.

ઇચ્છા-મોહ એટલે શું ?

મોહ એ પ્રકારનો છે—અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત.

અપ્રશસ્ત મોહ જીવને પાપ માર્ગે લઈ જાય છે તે હેય ત્યાજ્ય છે અને પ્રશસ્ત મોહ (કે જેનું બીજું નામ પ્રેમ છે) જીવને ધર્મમાં લઈ જાય છે અને આગળ વધારે છે તે ઉપાદેય છે. અલબત્ત બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા માટે આ વાત નથી.

તારક પણ—સર્વજ્ઞ ભગવાનના વિરહમાં સાચા ભક્તો પ્રભુની ચાહદાસ્ત તાજી રાખવા માટે પ્રભુની મૂર્તિ બનાવીને તે પોતાના ઘરમાં કે મંદિરમાં રાખે તેને ડોવીજી ઇચ્છા-મોહ કહે છે એટલે તે ઇચ્છા-મોહનો અર્થ પ્રભુ-પ્રેમ થયો. કારણ કે પ્રભુ-પ્રેમથી જ ભક્તોએ પ્રભુની મૂર્તિ બનાવી.

એટલે કે શ્રી ડોશીજી પ્રભુ-પ્રેમને હેય માને છે એમ સાબિત થયું. અને પ્રભુ-પ્રેમને જૈનધર્મનો મૌલિક આધાર

નથી એમ શ્રી ડોશીજી કહે છે ત્યારે એ જ ડોશીજી એ જ અંકના એ જ લેખની શરૂઆતમાં “લક્ષિ”નું જૈનધર્મમાં સ્થાન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે.

પ્રભુ-પ્રેમ અને પ્રભુ-ભક્તિ બન્ને એક જ ભાવના પ્રતીક છે એટલે પ્રભુ-પ્રેમ અથવા પ્રભુ-ભક્તિને જૈન ધર્મમાં તો મૌલિક સ્થાન છે જ. પરંતુ શ્રી ડોશીજીના ભ્રમિત મગજમાં તેને સ્થાન નથી! શ્રી ડોશીજીમાં ધર્મ તત્ત્વને યથાર્થ સમજવાની શક્તિ જ નથી એમ આથી સાબિત થાય છે.

અને ભક્તોના “ઈચ્છા-મોહ”માં ખરી રીતે પ્રભુ-પ્રેમ અને પ્રભુ-ભક્તિ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે જ.

અરે! સર્વજ્ઞ પ્રભુના વિરહની વાત તો બાબુએ રહી પણ હ્રદયસ્થ જ્ઞાની ગુરુનો વિરહ થતાં પણ શિષ્યને અનહદ દુઃખ થાય છે. કારણ કે ગુરુના સહવાસથી શિષ્યને જે જ્ઞાનનો લાભ મળતો હતો, તેનો આત્મા ઉન્નત થતો જતો હતો, તે લાભ મળતો બંધ થતાં સાચા મુમુક્ષુને દુઃખ થાય તે સ્વાભાવિક જ છે.

તો પછી સર્વજ્ઞ ભગવાન કે જેમણે સંસાર તરી જવાનો ઉત્તમ સાચો માર્ગ બતાવ્યો તે ભગવાનના વિરહથી ભક્તોને દુઃખ થાય તેમાં શી નવાઈ છે? અને એવા ભક્તની ભક્તિને “મોહ”નું ઉપનામ આપનારને જૈન ધર્મોજ કેમ માની શકાય? ભગવાનની ભક્તિને મોહ કહેનાર અને એ રીતે ભગવાન અને તેમના ભક્તોનું અપમાન કરનાર અધર્મોજ હોઈ શકે.

૨

ઐતિહાસિક રીતે

તીર્થંકર ભગવાનોના વખતમાં મૂર્તિ મંદિરો હતા. તો તે મૂર્તિઓ અને મંદિરો શોભા માટે તો નહોતા જ. તે વખતે પણ શ્રાવકો સવારમાં તેમનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય ભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરી, તેમને પ્રાર્થના કરવાનું ગણતા હતા. જ્યાં ભક્તિભાવ હોય ત્યાં પ્રાર્થના પણ હોય. કુરસદ ન હોય તો ભલે ટુંકામાં ટુંકી પ્રાર્થના કરતા હોય પણ તે કંઈક આવી જાતની હોય—

હે ભગવાન! હે પરમકૃપાળુ દેવ! જન્મ, જરા, મરણ આદિ આ સંસારના સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાનો માર્ગ બતાવી આપે અનહદ ઉપકાર કર્યો છે તે ઉપકારનો કંઈ પણ બદલો વાળવાને હું તદ્દન અસમર્થ છું. વળી હે પ્રભુ! આપ તો કંઈ પણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો. તેથી હે દેવ! હું મન, વચન અને કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણાર્વિંદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપના પ્રત્યે પરમભક્તિ અને આપે બતાવેલા ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયમાં જીવન પર્યંત અખંડ જાગૃત રહે એવી મારી ઈચ્છા સફળ થાયો.

આ પ્રમાણે વંદન, નમસ્કાર અને પ્રાર્થના પછી જ તેઓ સંસાર વ્યવહારના બીજા કામમાં લાગતા હશે. આ પ્રકારના વંદન, નમસ્કાર પ્રાર્થનાથી જ મૂર્તિ-મંદિરોની સફળતા છે.

હવે શ્રી ડોશીજી જેવા કટ્ટર સંપ્રદાયવાદીઓ એમ કહે કે તીર્થંકરોના વખતમાં મૂર્તિ-મંદિરો હતા પણ તે તો શોભાના હતા. તો સમજવાનું એ છે કે—

તીર્થંકર ભગવાન સંસારી જીવોની મોજશોખની વૃત્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ મૂકનારા વ્રતોનો ઉપદેશ આપે ત્યારે શોભાના શોખની ખાતર બનાવાતા મૂર્તિ મંદિરો માટે સંમતિ તો ન જ આપે પણ તેવા શોખને દાબી દેવાનું જ કહે. અને તો પછી ભગવાનના વખતમાં જ મૂર્તિ મંદિરનું અસ્તિત્વ રહે જ નહિ. કારણ કે ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના ઉપદેશ વિરુદ્ધનું વર્તન કરે જ નહિ. એટલે મૂર્તિ મંદિરો તે વખતે પણ શોખ કે શોભા માટે નહિ પણ વંદન-નમસ્કાર પ્રાર્થના માટે જ હતા.

ઘરમાં દુકાનમાં ફેાટા-ચિત્રો ભક્તિભાવથી રખાય છે

વળી વિશેષ દલીલ કરતાં હાલની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રી ડોશીજી લખે છે કે—અત્યારે ગૃહસ્થોના ઘરમાં, દુકાનમાં, લગ્ન-મંડપમાં વગેરે સ્થાનોમાં અજૈન દેવો, દેશનેતાઓ વગેરેના ફોટાઓની સાથે તીર્થંકરોના ચિત્રો પણ લગાડેલા હોય છે. એટલે તે તો શોભા માટે જ લગાડેલા હોય છે.

આ તો સત્ય વસ્તુને ઊલટા સ્વરૂપમાં દેખાડવા જેવી વાત છે. ઘરમાં કે દુકાનમાં ભગવાનના ફોટા ચિત્રો હમેશાં ભક્તિભાવથી જ રાખવામાં આવે છે. તેમાં ભગવાનના દર્શન-વંદનનો જ હેતુ હોય છે. તેવી જ રીતે લગ્નમંડપમાં પણ ભગવાનના ફોટા ચિત્ર ભક્તિભાવથી માંગલિક તરીકે જ રાખવામાં આવે છે. એટલે કે જેઓ રાખતા હોય તેઓ માંગલિક સમજીને રાખે છે.

ભક્તિના અથવા માંગલિકના હેતુને બદલે શોભાનો હેતુ ગણવો તે માનસની વિકૃતિ જ છે.

અજૈન દેવોના ફોટા અજ્ઞાનીઓ રાખે છે તે પણ અણસમજથી તેને ભક્તિરૂપ ગણીને તે ફોટા રાખે છે. તેવી જ રીતે દેશનેતાના ફોટાઓ પણ તે નેતા પ્રત્યેના માનને લીધે રાખવામાં આવે છે.

કોઈ અજ્ઞાની ધર્મ નહિ સમજનાર ફેાટા-ચિત્રોને શોભા તરીકે રાખે તો તેથી તે કોઈ સાર્વજનિક નિયમ ગણી શકાય નહિ. ભક્તિભાવથી રખાય છે તે જ સાર્વજનિક નિયમ છે.

વિશેષ માટે જુઓ “મૂળ જૈન ધર્મ” પાનાં ૪૦૦-૪૦૧.

વળી એ પણ સમજવું જોઈએ કે ભગવાનની મૂર્તિ એ કંઈ રમકડું નથી કે શ્રાવકો તેમના શોખની ખાતર તે બનાવે. ભગવાન તરફની ભક્તિથી જ મૂર્તિ બનાવાય એટલે તેનો ઉપયોગ પણ ભક્તિ માટે જ થાય.

શ્રી ડોશીજી ભગવાનનું અપમાન કરે છે

સંપ્રદાયવાદી શ્રી ડોશીજી કહે છે કે—મનુષ્યનો સ્વભાવ રૂપ-મોહી છે તેથી તેમણે ભગવાનની મૂર્તિ બનાવી, જે ભગવાન રૂપ-મોહ ત્યાગવાનો ઉપદેશ આપે તેમના જ ભક્તો તેમની મૂર્તિ ભગવાનના દેહના રૂપના મોહથી બનાવે એમ માનવું કે મૂર્તિ રમકડા તરીકે ગણાતી એમ માનવું તેમાં સ્વચ્છંદ કલ્પનાથી ભગવાન અને તેમના ભક્તોનું સજ્જડ અપમાન કરવા સિવાય બીજું કંઈ નથી.

માણસ પોતે હોય તેવો જ બીજને કહે છે તે પ્રમાણે ભગવાનના ભક્તોને રૂપ મોહી ગણનાર પોતે પણ તેવો જ હોય એમ ગણી શકાય.

તીર્થંકર ભગવાનનાં વખતમાં મૂર્તિ હતી છતાં ભગવાને મૂર્તિની કે મૂર્તિને વંદન કરવાની મના કરી નથી માટે જ તે પ્રથા ચાલુ રહી હતી અને આજ સુધી ચાલુ રહી છે. છતાં સંપ્રદાયવાદના કહાણકથી મૂર્તિને વંદન કરવામાં અધર્મ છે એમ કહેનાર પોતે તીર્થંકર ભગવાન કરતાં વિશેષ જ્ઞાની હોવાનો ધમંડ સેવે છે એમ જ માની શકાય.

૩

ધર્મની રીતે

મૂર્તિની પેઠે જ સૂત્ર શાસ્ત્રના પુસ્તકો-ગ્રંથો પણ જડ વસ્તુઓ છે. છતાં તેનો વિનય કરવાનું માનવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં ભગવાનના અથવા જ્ઞાનીઓના પવિત્ર વચનોનો સંગ્રહ છે અને તેથી તેને પૂજ્ય ગણીને તેની આશાતના ન થાય તેમ વર્તવું જોઈએ એમ સ્થાનકવાસીઓ પણ માને છે.

સૂત્રો બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાય છે મારે સૂત્રોમાં જ બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર કરેલ છે.

તો તે જ પ્રમાણે મૂર્તિ ભણે જડ વસ્તુની બનાવેલી છે પણ જ્યારે તે મૂર્તિ ભગવાનની છે એમ તેમાં ભગવાનનું આરોપણ કર્યું ત્યારે પછી તે બીજી સામાન્ય જડ વસ્તુ જેવી રહેતી નથી. પરંતુ ભગવાનના નામના આરોપણથી ગ્રંથોની માફક જ તે પૂજ્ય અને વંદનીય બની જાય છે.

સૂત્રશાસ્ત્ર મહાબુદ્ધિથી વાંચવાથી જ્ઞાન મળે છે તેમ જ મૂર્તિને મહાભાવથી, સાચા ભક્તિભાવથી વંદન કરવામાં આવે તો ભગવાનના પ્રરૂપેતા ધર્મને અનુસરવાની પ્રેરણા મળે છે.

અને અસદ્બુદ્ધિથી, મિથ્યાત્વભાવથી વાંચનારને શાસ્ત્ર શાસ્ત્રરૂપે પરિણમે છે તેવી જ રીતે પ્રભુ તરફના પ્રેમભક્તિ વિના તેમની મૂર્તિ તરફ જતનારને કશો લાભ ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે ઉપરાંત તે માણસ ભગવાનની અવજ્ઞા કરવાનો દોષ પણ વહોરી લીએ છે.

ગુરુના હમેશના વપરાશના આસન, ઉપકરણ વગેરે વસ્તુઓને

પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે અને તેની આશાતના કરનારને દોષ લાગે એમ માનવામાં આવે છે. તે સર્વ વસ્તુઓ પણ જડ પદાર્થની જ અનેલી છે તો પણ તે પૂજ્ય ગણાય છે. તેવી જ રીતે ભગવાનની મૂર્તિ પણ પૂજ્ય અને વંદનીય છે.

સૂત્ર, આસન વગેરે જડ વસ્તુઓમાં ગુરુ વગેરે કોઈનું પણ આરોપણ કયું નથી માટે તમે તેને વંદનીય ન ગણો તો પણ મૂર્તિમાં તો ભગવાનનું આરોપણ કરેલા હોવાથી મૂર્તિ પૂજ્ય અને વંદનીય છે.

સમજુ માણસો તો સૂત્ર શાસ્ત્રો જ્ઞાનના દાતાર હોવાથી તેને વિનયપૂર્વક વંદન પણ કરે છે. અલબત્ત તે વંદન જ્ઞાનને કરેલા ગણાય છે.

સવિસ્તર વિગત માટે “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકના પાનાં ૪૦૨ થી ૪૧૮ વાંચો.

સામાન્ય જડ વસ્તુને અથવા કષાય યુક્ત ગણાતા રાગદ્વેષવાળા દેવોની મૂર્તિને વંદન કરવું તે જરૂર મિથ્યાત્વ છે પરંતુ જિનભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરવું તે મિથ્યાત્વ નથી એટલું જ નહિ પણ જિન ભગવાનની મૂર્તિને વંદન નહિ કરવાથી ભગવાનની આશાતના ક્યાંતો દોષ લાગે છે. કારણ કે—

તમે ભગવાનનું અવલંબન તો સ્વીકારો છો જ તેમ જ ભગવાનનું અવલંબન જરૂરનું પણ માનો છો ત્યારે ભલે તમને તમારા પોતાના માટે મૂર્તિના અવલંબનની જરૂર ન લાગતી હોય તો પણ જ્યારે તમે ભગવાનની મૂર્તિની પાસે જાઓ અને તે ભગવાનની મૂર્તિ છે એમ તમે જાણો છો છતાં વંદન ન કરો તો જરૂર તમને ભગવાનની આશાતના કરવાનો દોષ લાગે જ.

જ્યારે તમે એટલી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી જાઓ કે જ્યારે તમને ભગવાનના આલંબનની જરૂર ન રહે પરંતુ ફક્ત તમે તમારા શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનું જ આલંબન લઈ આગળ વધી શકો છો ત્યારે પણ તમે ભગવાનની મૂર્તિની આશાતના કરી શકો કે કેમ તે પણ વિચારણીય છે.

મૂર્તિના આલંબનની જરૂર ન પડે અથવા જરૂર ન હોય તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી “ મને મૂર્તિના આલંબનની જરૂર નથી ” એમ તમે જરૂર કહી શકો. પરંતુ ત્યારેય પણ તમને સંસાર વ્યવહારના કોઈપણ કારણે જૈન મંદિરમાં જવાનો પ્રસંગ પડે તો તે વખતે તમારી સામે ભગવાનની મૂર્તિ છે એમ જાણવા છતાં પણ તમે તેને વંદન ન કરો તો તેથી તમને ભગવાનની આશાતના કરવાનો દોષ તો જરૂર લાગે જ કારણ કે તમે ભગવાનને પૂજ્ય ગણવાની સ્થિતિમાં તો છો જ ત્યારે જિન ભગવાનનું આરોપણ થયેલી ભગવાનની મૂર્તિને વિનયથી વંદન કરવાની તમારી ફરજ-ધર્મ છે.

સારાંશ કે સૂત્ર, શાસ્ત્ર, આસન વગેરે જડ વસ્તુઓને પૂજ્ય પવિત્ર માનીને તેનો વિનય સાચવવામાં આવે અને તેની આશાતના કરવામાં ન આવે, પણ ભગવાનની મૂર્તિનો વિનય સાચવવામાં ન આવે, તેને વંદન કરવામાં ન આવે તો તે અવિનય-અધર્મ જ ગણાય.

તે ઉપરાંત વ્યવહારમાં ઘરમાં વડીલના હમેશના બેસવાના સ્થાનને પૂજ્ય ગણાય છે અને તે ઘરનો નાનો માણસ તે સ્થાને બેસે તો તેથી વડીલનું અપમાન થયું ગણાય છે. પેઢી કે ઓફીસમાં શેઠ કે મેનેજરની ખુરશી ઉપર કે તેમના આસન ઉપર નાનો માણસ બેસે તો તેથી શેઠ કે મેનેજરનો અવિનય કયો ગણાય છે, આમ વડીલના આસનને પણ વિનય સાચવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં વિનયની એ એક રીત છે.

૪

સૂત્રશાસ્ત્રની રીતે

સૂત્રોમાં જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકો મૂર્તિને વંદન કરતા હતા તે જણાવતા દાખલાઓ છે તેમાંના થોડા અહીં આપું છું.

૧. જંઘાચારણ વિદ્યાચારણ

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શ. ૨૦. ઉ. ૯ માં જંઘાચારણ વિદ્યાચારણ મુનિઓ નંદીશ્વર વગેરે ઠેકાણે જઈ શાશ્વતી મૂર્તિઓને વંદન નમસ્કાર કરી પાછા અહીં આવતાં “અહીંના જિન-ચૈત્યો—જિનમંદિરો-મૂર્તિઓને વંદન કર્યા” એમ સૂત્રપાઠ છે.

આ વાત પ્રકરણ નં. ૪ માં ખતાવાઈ ગઈ છે.

જ્યારે જૈન સાધુઓ અને તે પણ લખિંધારી સાધુઓ જિનમૂર્તિને વંદન કરતા હતા એમ જૈનસૂત્રો કહે છે ત્યારે મૂર્તિને વંદન કરવાનો નિષેધ કરનાર અધર્મની જ વાત કહે છે એમ મનાય.

૨. અંબડ પરિવ્રાજક

ઉવવાઈ સૂત્રમાં અંબડ પરિવ્રાજકે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે—

“મને અરિહંત અને અરિહંતના ચૈત્ય સિવાય અન્ય તીર્થિક, અન્ય તીર્થિક દેવો અને અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલા અરિહંત ચૈત્યોને વંદન નમસ્કાર કરવા.....કદ્યે નહિ.”

અહીં ચૈત્યનો અર્થ જિનમૂર્તિ થાય છે તે વાત “મૂળ જૈનધર્મ” પુસ્તકના પાનાં ૧૨૩-૧૨૪ માં તથા ઉપરના પ્રકરણ નં. ૪ માં સવિસ્તર ખતાવેલી છે.

મહાતપસ્વી, લખિંધારી અને અવધિશાની એવા અંબડ પરિવ્રાજકે જિનમૂર્તિને વંદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ જૈન સૂત્ર

કહે છે એટલે મૂર્તિને વંદન એ સૂત્રાનુસાર ધર્મ્ય છે. એટલે શ્રાવકો માટે તે ધર્મ્ય હોય જ એમ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે.

૩. આનંદ શ્રાવક

શ્રી ઉપાસક દર્શાવે સૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે—

“ મારે આજથી અન્ય તીર્થિક, અન્ય તીર્થિકોના દેવ અને અન્યતીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલ અરિહંતના ચૈત્યોને વંદન નમસ્કાર કરવા કદપે નહિ.”

અહીં ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ મૂર્તિ થાય છે તેની વિગત માટે જુઓ. “ મૂળ જૈન ધર્મ ” પુસ્તકના પાનાં ૧૨૨ તથા ૪૧૬-૪૧૮.

અહીં અરિહંત ચૈત્ય એટલે જિનમૂર્તિને અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલ હોય તો તેને વંદન નમસ્કાર કરવા કદપતા નથી એથી આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે કે અન્યોએ ગ્રહણ નહિ કરેલ એટલે જૈન સંઘમાં જ રહેલી જિનમૂર્તિને આનંદશ્રાવક વંદન કરતા હતા.

તે વખતે જિનમૂર્તિ કતીજ માટે તો સૂત્રમાં મૂર્તિને અન્ય તીર્થિકોના ગ્રહણ કરવાની વાત છે. અને જો મૂર્તિને વાંદવામાં તેઓ ધર્મ માનતા ન હોત તો તેમણે તેમની પ્રતિજ્ઞામાં જેમ અન્યની મૂર્તિને તથા અન્યે ગ્રહણ કરેલ જિનમૂર્તિને વંદન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેની સાથે સાથે જિનમૂર્તિને પણ નહિ વાંદવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોત. પણ તેમણે તો અન્યની મૂર્તિને નહિ વાંદવાની જ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેથી સાબિત થાય છે કે તેઓ જિન મૂર્તિને ધર્મ તરીકે વાંદતા હતા.

તે વખતે હરિ હર આદિ અન્ય તીર્થિક દેવો વિઘ્નમાન નહોતા પણ તેમની મૂર્તિઓજ હતી. તેથી પણ ચૈત્યનો અર્થ અહીં મૂર્તિજ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્થાનકવાસીઓ ચાર નિક્ષેપામાંથી ફક્ત ભાવ નિક્ષેપો જ વંદનીય ગણે છે તે જ ખોટી વાત છે. જેમનો ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય હોય તેના ચારેય નિક્ષેપો વંદનીય છે એ જ નિયમ છે. અને તે નિયમ આનંદ શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞા પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

જુઓ—હર આદિ દેવો તે વખતે વિઘ્નમાન નહોતા. એટલે શ્રાવકે તેમની મૂર્તિને વંદન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે સ્થાપના નિક્ષેપની છે. પણ પહેલા ત્રણ નિક્ષેપો અવંદનીય અને ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય એમ કહેશો તો આનંદ શ્રાવકે હરિહર આદિને તેઓ વિઘ્નમાન હોય તો તેમને વાંદવાની છૂટ રાખી છે એમ અર્થ થાય. અને એ અર્થ તો જૈન સિદ્ધાંતથી જ વિરુદ્ધ છે. માટે આનંદ શ્રાવકે ચારે નિક્ષેપાથી અન્ય દેવોને નહિ વાંદવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જેનો ભાવ નિક્ષેપો અવંદનીય છે તેના ચારેય નિક્ષેપો અવંદનીય છે અને જેનો ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય છે તેના ચારેય નિક્ષેપો વંદનીય છે.

આ પ્રમાણે મૂર્તિવંદન કરવાનું ધર્મ્ય છે એમ જુદી જુદી બધી રીતે સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી જૈન સૂત્ર શાસ્ત્રોને માનનારાઓએ મૂર્તિને વંદન કરવું એ ધર્મ્ય છે એમ માનવું જોઈએ. છતાં એમ નહિ માનનારા જૈન સૂત્રશાસ્ત્રને નહિ માનતાં સૂત્રકાર, શાસ્ત્રકાર તેમજ ભગવાનનું પણ ચોખ્ખી રીતે અપમાન કરનારા છે અને ભગવાનનું અપમાન કરનારને જૈનધર્મ કેવા ગણે છે તે વાંચકે સમજી લેવું.

સ્થાનકવાસીઓ મૂર્તિ-વંદનને માને છે તેનો દાખલો

સ્થાનકવાસી સાધુ મુનિ કાળધર્મ પામે ત્યારે તેમનું મડદું ચોવીશ કલાક કે તેથી પણ વધારે વખત સુધી રાખી મૂકવામાં આવે છે અને બદારગામના શ્રાવકોને મુનિશ્રીના હેલ્લી વારના દર્શન-વંદન કરવાને તાર-ટપાલથી આમંત્રણ કરી બોલાવવામાં આવે છે. અને મુંબઈ વગેરે શહેરના પ્રતિષ્ઠિત શ્રાવકો આવી જાય ત્યાં સુધી મુનિનો મૃતદેહ રાખી મૂકવામાં આવે છે.

દેહમાંથી મુનિનો આત્મા ચાલ્યો ગયા પછી તે દેહ મડદું જ છે અને તે મડદું મૂર્તિ સમાન જ છે કારણ કે જેમ મૂર્તિમાં જીવ નથી તેમ મૃતદેહમાં પણ જીવ નથી.

સ્થાનકવાસીઓ ભગવાનની મૂર્તિમાં ભગવાનનો આત્મા નહિ હોવાથી મૂર્તિને વંદન કરવાની ના પાડે છે, મૂર્તિને વંદન કરવામાં ભિચ્યાત્વ ગણે છે. પરંતુ તેમના સાધુમુનિનો મૃતદેહ, કે જે પણ જીવ વિનાનો હોવાથી મૂર્તિ-સ્વરૂપ જ છે, તેના દર્શન વંદન કરવામાં ધર્મ માને છે !

એટલે કે સ્થાનકવાસીઓને સાધુ-ગુરુ ઉપર પ્રેમ છે તેટલો પ્રેમ અનંત ઉપકારી તીર્થંકર ભગવાન ઉપર પ્રેમ નથી. એટલું જ નહિ પણ ભગવાન તરફ તો સ્થાનકવાસીઓને દ્વેષ છે માટે જ તેઓ ભગવાનની મૂર્તિને વંદન કરવામાં ભિચ્યાત્વ ગણે છે અને મૂર્તિ સ્વરૂપ સાધુના મૃતદેહને વંદન કરવામાં ધર્મ ગણે છે !

અહીં કોઈ તર્ક કરીને એમ કહે કે મુનિના મૃતદેહના દર્શન કરે છે પણ વંદન કરતા નથી. તો તે વાત તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે દર્શન કરતી વખતે વંદન કરવામાં આવે છે એ સત્ય હકીકત છે.

છતાં આપણે તર્કનો જવાબ તર્કથી જ આપીશું.

મુનિના મૃતદેહના દર્શનનો હેતુ શો? જો એમ કહેશે કે જોવા માટે, કુતૂહલ માટે કે દેહનું રૂપ જોવા માટે દર્શન કરવા જવાય છે; તો તે તો મોહની ક્રિયા થઈ અને તે અપ્રશસ્ત હોવાથી ધર્મમાં તેનો નિષેધ છે.

ત્યારે કહેવું પડશે કે મુનિ તરફના પ્રેમભાવથી તેમના મૃતદેહના દર્શન કરાય છે. તો તે પ્રેમ મુનિ તરફના પૂજ્યભાવને લીધે હોઈ પ્રશસ્ત છે અને તેવા પ્રેમમાં પૂજ્યભાવ સામેલ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ દર્શનની સાથે વંદન પણ કરાય છે જ. અને વંદન નહિ કરનારમાં પૂજ્ય ભાવ નથી તેમજ વિનય-વિવેક નથી એમ જ ગણાય છે.

એટલે સ્થાનકવાસી સાધુઓના મૃતદેહરૂપ મૂર્તિને વંદન કરવાનું સ્વીકારે છે અને તેમાં ધર્મ પણ માને છે જ.

**સ્થા. મુનિઓનું માનસ મૂર્તિવંદન
સ્વીકારે છે તેનો દાખલો**

ફાટા-ચિત્રો મૂર્તિસ્વરૂપ હોઈને સ્થાનકવાસી શ્રમણ સંઘે સાધુઓને ફાટા પડાવવાની કે છપાવવાની છૂટ આપી નથી એમ મારા ધ્યાનમાં છે.

તો પણ સ્થાનકવાસી શ્રમણસંઘના મુનિઓ ફાટા પડાવે છે અને તેમના પુસ્તકોમાં છપાવે છે એ તો સત્ય હકીકત છે. તેવા ફાટા ચિત્રોવાળા છપાયેલા પુસ્તકો સાબિતીરૂપે મોજુદ છે. તેમાંનો એક દાખલો અત્રે ટાંકું છું.

સને ૧૯૬૦માં સ્થાનકવાસી શ્રમણસંઘના મંત્રીમુનિશ્રી કિસનલાલજી મહારાજના શિષ્ય વિનયચંદ્ર મુનિએ તેમનો વ્યાખ્યાનોનો એક સંગ્રહ “જીવન સાધના” નામના હિંદી પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ મુંબઈના શ્રી સન્મતિ પ્રચારક સંઘ ભારત છપાવી બહાર પાડેલ છે. તે પુસ્તકમાં મુનિ વિનયચંદ્રજીએ તેમના ગુરુ મુનિશ્રી કિસનલાલજી મહારાજનો ફોટો-ચિત્ર પણ છપાવેલ છે.

આ ફોટા ચિત્રમાં શ્રી કિસનલાલજી મહારાજના મસ્તક ઉપર મોટું બામંડળ ચિતરેલું છે.

હવે પહેલો સવાલ એ છે કે આવું બામંડળ કોને હોય ?

સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ હજારોમાં આવું બામંડળ હોય એવું મેં કોઈ ધર્મગ્રંથમાં જોયું-વાંચ્યું નથી તેમ સાંભળ્યું નથી. અને કોઈ પણ જાતના વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના મુનિને બામંડળ હોઈ શકે નહિ એમ હું માનું છું.

શ્રી કિસનલાલજીના ફોટા નીચે “ચિત્ર ફક્ત પરિચય માટે છે.” એમ છાપેલું છે. પરંતુ આ તો એક છેતરપિંડી કે કપટગણ છે. બામંડળ ચિતરીને મુનિને ભગવાન જેવા બતાવ્યા, બતાવ્યા તેનો એક જ હેતુ હોઈ શકે કે લોકો તેમના ચિત્રને ભગવાન જેવું સમજીને માને, વાંદે, પૂજે.

ચિત્ર પરિચય માટે છે એમ લખ્યું છે તે તો ફક્ત સ્થા. શ્રમણ સંઘના નિયમ વિરુદ્ધનું નથી એમ બતાવવા-કહેવા માટે બહારથી દેખાવ માત્ર જ કર્યો છે, દંભ જ સેવ્યો છે. બાકી સાધુઓનું માનસ મૂર્તિવંદનને સ્વીકારનારું છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

પરિચય શા માટે ?

વળી તે ફોટા-ચિત્ર ફક્ત પરિચય માટે છે એમ લખ્યું-છાપ્યું છે ત્યારે પરિચય શા માટે, પરિચયનો હેતુ શા ? તેનો પણ વિચાર કરીએ.

કોઈપણ ગૃહસ્થનો પરિચય કરવા માટે અનેક પ્રકારના સાંસારિક લાભનો હેતુ હોઈ શકે છે, સ્વાર્થનો હેતુ હોઈ શકે છે તેમ જ રૂપસૌંદર્ય કુવૃહલનો હેતુ પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ એ સર્વ મોહના જુદા જુદા પ્રકારો હોઈને ધર્મની બાબતમાં ત્યાજ્ય છે.

અહીં આપણે તો ગુરુના ફેટાના પરિચયનો જ વિચાર કરવાનો છે અને ગુરુ તરફ તો એક માત્ર પૂજ્ય ભાવ જ હોય. ગુરુ તરફ પ્રેમ હોય તે પણ પૂજ્યભાવને લીધે અને પૂજ્યભાવની સાથે જ હોય. પૂજ્યભાવ વિનાનો પ્રેમ પણ સ્વાર્થરૂપ હોઈને તે ધર્મમાં ત્યાજ્ય જ છે.

એટલે ગુરુના ફેટા-ચિત્રનો પરિચય એક ફક્ત પૂજ્ય-ભાવથી જોવા માટેનો જ હોય, અને પૂજ્યભાવથી જોવાનું હોય ત્યાં તેમને વંદન કરવાનું પણ હોય જ. વંદન કરવાથીજ પૂજ્યભાવ પ્રગટ કરાય છે. જોવા છતાં વંદન કરવામાં ન આવે તો તે જોવું કૃત્વહીનરૂપ અથવા અવિનય રૂપ જ બની રહે છે અને તે તો ધર્મમાં ત્યાજ્ય જ છે.

એટલે ગુરુના ફેટા-ચિત્ર જોવામાં કે પરિચય કરવામાં પૂજ્યભાવની સાથે વંદન નમસ્કાર હોય તેમ જ ભગવાનની મૂર્તિને પણ વંદન નમસ્કાર કરવાનું હોય.

આ પ્રકરણમાં જિનમૂર્તિને વંદન કરવું તે ધર્મ્ય છે એ વાત અનેક રીતે સિદ્ધ કરેલ છે. તેમાંની વ્યવહારની કોઈ એકાદ બે વાત કોઈને અમાન્ય હોય તો પણ તેથી જિનમૂર્તિને વંદન અમાન્ય ઠરી શકતું નથી. આ પ્રકરણની બધી વાત ખોટી ઠરે ત્યારે મૂર્તિ વંદન અમાન્ય ગણાય પણ તેમ તો કદી બની શકવાનું નથી. એટલે મૂર્તિ-વંદન માન્ય જ ઠરે છે.

સ્થાનકવાસી જૈનોએ વિચારવા જેવું

લેખક

પાંડિત શ્રી ટોડરમસજી

*

સ્થાનકવાસીનો ક્રમભંગ ઉપદેશ

ખેદનો વિષય છે કે (સ્થાનકવાસીઓમાં) મિથ્યાત્વ જેવા મહાપાપની પ્રવૃત્તિ છોડાવવાની તો મુખ્યતા નથી પણ પવનકાયની હિંસા ઠરાવી, ખુલ્લા મુખે બોલવાનું છોડાવવાની મુખ્યતા જોવામાં આવે છે. પણ એ ક્રમભંગ ઉપદેશ છે.

મુહપત્તિ

વળી ધર્મના અંગ ત્રણ છે. તેમાં એક પર-શ્રવની દયાને જ મુખ્ય કહે છે. તેનો પણ વિવેક નથી. સદોષ વસ્તુનું ભક્ષણ ન કરવું, હિંનાદિક વ્યાપાર ન કરવો છતાં ધર્મના અંગોની મુખ્યતા નથી પણ મુખપટ્ટી આંધવી અને શૌચાદિક થોડું કરવું છતાં કાર્યોની તેઓ મુખ્યતા કહે છે. પણ મેત્રયુક્ત પટ્ટીમાં યુક્તના સંજ્ઞાધરી શ્રવ ઉપજે તેનો તો યત્ન નથી પણ પવનની હિંસાનો યત્ન બતાવે છે. તો નાસિકાદ્વારા બહો પવન નીકળે છે તેનો યત્ન કેમ કરતા નથી ?

વળી તેમના શાસ્ત્રાનુસાર જો બોલવાનો જ યત્ન કર્યો તો મુખપટ્ટીને સર્વદા શા માટે રાખો છો? જ્યારે બોલો ત્યારે યત્ન કરી લીએ! કહે છે કે “ભૂલી જઈએ છીએ.” હવે જો એટલું પણ યાદ રહેતું નથી તો અન્ય ધર્મસાધન કેવી રીતે થશે?

તેઓ દયાનાં કેટલાંક અંગ યોગ્ય પાળે છે, હરિતકાય આદિનો ત્યાગ કરે છે, જળ થોડું ઢોળે છે તેનો અમે નિષેધ કરતા નથી.

પ્રતિમાનો નિષેધ

વળી અહિંસાને એકાંત પકડી તેઓ પ્રતિમા, ચૈત્યાલય અને પૂજન આદિ ક્રિયાનું ઉત્થાપન કરે છે. પણ તેમના જ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા આદિનું નિરૂપણ છે તેનો આગ્રહથી લોપ કરે છે.

ભગવતી સૂત્રમાં ઋદ્ધિધારી મુનિનું નિરૂપણ છે. ત્યાં મેરુગિરિ આદિમાં જઈ તત્ત્વ ચેદ્યાદિ વંદ્યા એવો પાઠ છે તેનો અર્થ “ત્યાં ચૈત્યોને વાંદુ છું.” એવો અર્થ છે. હવે ચૈત્યનામ પ્રસિધ્ધ રીતે પ્રતિમાનું છે છતાં તેઓ હઠ કરી કહે છે કે—“ચૈત્ય શબ્દના જ્ઞાનાદિક અનેક અર્થ થાય છે ત્યાં ખીજા અર્થ છે પણ પ્રતિમા અર્થ નથી.”

હવે તેને પૂછીએ છીએ કે—મેરુગિરિ અને નંદીશ્વર દ્વીપમાં જઈ ત્યાં ચૈત્ય વંદના કરી. ત્યાં જ્ઞાનાદિકની વંદના કરવાનો અર્થ કેવી રીતે સંભવે?

જ્ઞાનાદિકની વંદના તો સર્વત્ર સંભવે છે (તો પછી ત્યાં ખાસ વંદના કરવા જ જવાનું કારણ શું?) પણ જો વાંદવા યોગ્ય ચૈત્ય હોય ત્યાં જ જવાનું સંભવે, ત્યાં જ વંદના કરવા જવાનું વિશેષ સંભવે. એથી સંભવિત અર્થ પ્રતિમા જ છે તથા ચૈત્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પણ પ્રતિમા જ છે. તેને હઠ કરી શા માટે લોપો છો?

દેવલોકની પ્રતિમાઓ

વળી દેવ આદિક નંદીશ્વર દ્રીપ આદિમાં જઈ પૂજન આદિ ક્રિયા કરે છે, તેનું વ્યાખ્યાન તેમના શાસ્ત્રોમાં જ્યાં ત્યાં છે; તથા લોકમાં પણ જ્યાં ત્યાં અકૃત્રિમ પ્રતિમાનું નિરૂપણ છે. હવે એ રચના અનાદિની છે. તે કાંઈ કુત્સહસ આદિ માટે નો નથી. તથા ઇદ્રાદિકના સ્થાનોમાં નિષ્પ્રયોજન રચના સંભવે નહિ

હવે ઇદ્રાદિક તેને જોઈ શું કરે છે? કાં તો પોતાના મંદિરોમાં એ નિષ્પ્રયોજન રચના જોઈ તેનાથી ઉદાસીન થતા હશે અને ત્યાં તેમને દુઃખ થતું હશે. પણ એ સંભવતું નથી. અગર કાં તો સારી રચના જોઈ વિષય પોષતા હશે. પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ આદિહંતની મૂર્તિ વડે પોતાના વિષય પોષે એમ પણ સંભવતું નથી. પરંતુ ત્યાં તેની લક્ષિત આદિજ કરે છે એમજ સંભવે છે.

દેવનો જિત વ્યવહાર

તેમનામાં મૂર્ચ્છાદેવનું વ્યાખ્યાન છે ત્યાં પ્રતિમાજીને પૂજવાનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે. તેને લોપવા માટે તેઓ કહે છે કે—“દેવોનું એવુંજ કર્તવ્ય છે, દેવોનો એ જિતવ્યવહાર છે.”

એ સત્યું. પરંતુ કર્તવ્યનું ફળ તો અવશ્ય હોય જ. હવે ત્યાં ધર્મ થાય છે કે પાપ થાય છે? જો ધર્મ થાય છે તો બીજે ઠેકાણે પાપ થતું હતું અને અહીં ધર્મ થયો. તો તેને અન્યની સદૃશ કેમ કહેવાય? કારણ કે એ તો યોગ્ય કાર્ય થયું.

અને જો પાપ થાય છે તો ત્યાં નમોત્યુજનો પાઠ બણ્યો. તો પાપના ઠેકાણે એવો પાઠ શા માટે બણ્યો!

વળી એક વિચાર અહીં એ થાય છે કે નમોત્યુજનો પાઠમાં તો અર્હંતની લક્ષિત છે. હવે પ્રતિમાજીની આગળ જઈ એ પાઠ બણ્યો

માટે જે અરિહંત ભક્તિની ક્રિયા છે તે પ્રતિમાજીની આમળ કરવી મોઝ્ય થઈ.

પ્રતિમા વડે કાર્ય-સિદ્ધિ

અહીં તેઓ એક મિથ્યાયુક્તિ બતાવે છે કે—“જેમ ઇંદ્રની સ્થાપનાથી ઇંદ્રની કાર્યસિદ્ધિ નથી તેમ અહીં ત પ્રતિમા વડે કાર્યસિદ્ધિ નથી.

પણ અરિહંત કોઈને ભક્ત માની ભક્ત કરતા હોય તો એમ પણ માનીએ. પરંતુ તે તો વીતરાગ છે. આ જીવ ભક્તિરૂપ પોતાના ભાવોથી શુભ ફળ પામે છે. જેમ સ્ત્રીના આકારરૂપ કાષ્ટ પાપાણીની મૂર્તિ દેખી ત્યાં વિકારરૂપ થઈ અનુરાગ કરે તો તેને પાપ-બંધ થાય. તેમ અરિહંતના આકારરૂપ ધાતુ-કાષ્ટ-પાપાણીની મૂર્તિ દેખી ધર્મબુદ્ધિથી ત્યાં અનુરાગ કરે તો શુભની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય ?

પ્રતિમા વિના શુભ ઉપજીવીશું ?

ત્યારે તેઓ કહે છે કે—“પ્રતિમા વિના જ અમે અરિહંતમાં અનુરાગ વડે શુભ ઉપજીવીશું.”

તેને કહીએ છીએ કે—આકાર દેખાવથી જેવો ભાવ થાય તેવો પરોક્ષ સ્મરણ કરતાં ન થાય. લોકમાં પણ સ્ત્રીના અનુરાગી એટલા જ માટે સ્ત્રીનું ચિત્ર બનાવે છે. તેથી પ્રતિમાના અવલંબન વડે વિશેષ ભક્તિ થવાથી વિશેષ શુભની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મૂર્તિ મંદિર બનાવવામાં હિંસા

વળી તે કહે છે કે—“પ્રતિમા બનાવવામાં, ચૈત્યાલય આદિ કરાવવામાં હિંસા થાય છે અને ધર્મ તો અહિંસા છે. માટે હિંસા વડે ધર્મ માનવાથી મહા પાપ થાય છે. તેથી અમે એ કાર્યોને નિષેધી છીએ.”

અહીં કોઈ ત્યાગી તો મંદિર આદિ કરાવતો નથી. પણ સામાયિક આદિ નિરવધ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. તો તેને છોડી મંદિર આદિ કરાવવું ઉચિત નથી. પણ કોઈ પોતાને રહેવાને માટે મહેલાત-મકાન બનાવે તે કરતાં ચૈત્યાલય આદિ કરાવવાવાગો હીન નથી.

હિંસા તો યર્ષ પશુ પેલાને તો લોભ-પાપાનુરાગની વૃદ્ધિ ઘટી ત્યારે આને લોભ છૂટયો અને ધર્માનુરાગ થયો.

જે ત્યાગી ન હોય. પોતાના ધનને પાપમાં ખર્ચતા હોય તેમણે તો ચૈત્ય આદિ કરાવવાં યોગ્ય છે

તમે કહો છો કે—ધર્મને અર્થે હિંસા કરતાં તો મહા પાપ થાય છે અને ખીજે ઠેકાણે હિંસા કરતાં થોડું પાપ થાય છે.”

પણ પ્રથમ તો એ સિદ્ધાંતનું વચન નથી અને યુક્તિથી પણ મળતું આવતું નથી. કારણ કે—એમ માનતાં તો ઇંદ્ર જન્મ-કલ્યાણકમાં ધણા જળ વડે અભિષેક કરે છે તથા સમવસરણુ બનાવી તેમાં ચમર દાળવા દત્તાદિક કાર્યો કરે છે તો તે મહાપાપી થયો.

તમે કહેશો કે—“તેમનો એવો જ વ્યવહાર છે.”

પણ ક્રિયાનું ફળ તો થયા વિના રહેતું નથી. જો તેમાં પાપ છે તો ઇંદ્રાદિક સમ્યક્દ્રષ્ટિ છે તેઓ એવું કાર્ય શા માટે કરે? તથા જો ધર્મ છે તો તમે તેનો નિષેધ શા માટે કરો છો?

વળી તમને જ પૂછીએ છીએ—તીર્થંકરની વંદના માટે સગળો આદિ ગયા, સાધુ વંદનાર્થે દૂર દૂર જઈએ છીએ, સાંભળવા આદિ કાર્યો અર્થે ગમન આદિ કરીએ છીએ ત્યાં માર્ગમાં હિંસા થાય છે.

વળી સાધર્મીને જમાડીએ છીએ, સાધુનું મરણ થતાં તેનો સંસ્કાર કરીએ છીએ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ આજે પણ દેખાય છે. ત્યાં પણ હિંસા તો થાય છે.

હવે એ બધા કાર્યો ધર્મના અર્થે જ છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન નથી. જે ત્યાં મહાપાપ ઉપજે છે તો પૂર્વે એવાં ધણાં કાર્ય કર્યાં તેનો નિષેધ કરો તથા આજે પણ ગૃહસ્થો એવાં કાર્ય કરે છે તેનો પણ ત્યાગ કરો. અને જે તેમાં ધર્મ ઉપજે છે તો ધર્મને અર્થે હિંસામાં મહા પાપ બતાવી શા માટે ભ્રમવો છો ?

માટે એ પ્રમાણે માનવું યુક્ત છે કે—જેમ થોડું ધન કમાતાં જે ઘણા ધનનો લાભ થતો હોય તો તે કાર્ય કરવું ભલું છે, તેમ થોડી હિંસાદિ પાપ થતાં પણ જે ધર્મ ઉપજતો હોય તો તે કાર્ય કરવું યોગ્ય છે.

જે થોડા ધનના લોભથી કાર્યને બગાડે તો તે મૂર્ખ છે તેમ થોડી હિંસાના ભયથી મહાન ધર્મ છોડે તો તે પાપી જ થાય છે.

વળી કોઈ ઘણું ધન ઠગાવે તથા થોડું ધન ઉપજાવે અથવા ન ઉપજાવે તો તે મૂર્ખ છે, તેમ હિંસાદિ વડે ઘણા પાપ ઉપજાવે અને ભક્તિ આદિ ધર્મમાં થોડો પ્રવર્તે અથવા ન પ્રવર્તે તો તે પાપી જ થાય છે.

વળી જેમ ઠગાયા વિના જ ધનનો લાભ હોવા છતાં ય ઠગાય તો તે મૂર્ખ છે, તેમ નિરવધ ધર્મરૂપ ઉપયોગ હોય તો સાવધ ધર્મમાં ઉપયોગ લગાવવો યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે અનેક પરિણામો વડે પોતાની અવસ્થા જોઈ, જેથી ભલું થાય તે કરવું પણ એકાંત પક્ષ કાર્યકારી નથી. બીજું, અહિંસા જ કેવળ ધર્મનું અંગ નથી પણ રાગાદિ ભાવ ઘટવા એ ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે. માટે જેથી પરિણામોમાં રાગાદિ ઘટે તે કાર્ય કરવું.

નિરવધ ક્રિયા અને પૂજા

(નોંધ—અહીં પૂજા પણ નિરવધ સમજવી. સાવધ નહિ.— ન. ગિ. શેઠ).

વળી તમે કહેશો કે—“નિરવધ સામાયિક કાર્ય જ કેમ ન કરીએ? ધર્મમાં જ કાળ ગાળવો ત્યાં એવાં કાર્ય શા માટે કરીએ?”

તેનો ઉત્તર—જે શરીર વડે પાપ હોડવાથી જ નિરવધપણું થતું હોય તો એમ જ કહો, પણ તેમ તો થતું નથી. પરિણામોથી પાપ છૂટતાં જ નિરવધપણું થાય છે. દવે અવલંબન વિના સામાયિક આદિકમાં જેનાં પરિણામ ન લાગે તે પૂજનાદિ વડે ત્યાં પોતાનો ઉપયોગ લગાવે છે અને ત્યાં નાના પ્રકારના અવલંબન વડે ઉપયોગ લાગી જાય છે. જો તે ત્યાં ઉપયોગ ન લગાવે તો પાપ કાર્યોમાં ઉપયોગ ભટકે અને તેથી ખૂડ થાય માટે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરવી યુક્ત છે.

વ્રત વિનાની ક્રિયાઓની અકૃણતા

વળી ગૃહસ્થોને અણુવ્રત આદિનું સાધન થયા વિના જ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષ્ઠ આદિ ક્રિયાઓનું આચરણ મુખ્ય કરાવે છે.

સામાયિક

સામાયિક તો રાગદ્વેષ રહિત સામ્યભાવ થતાં થાય છે. પણ પાઠ માત્ર ભણવાથી અથવા ગિઠ એસ કરવાથી તો સામાયિક થતી નથી.

કવચિત કહેશે કે—અન્ય કાર્ય કરત તે કરતાં તો ભલું છે.

એ સાચું. પરંતુ સામાયિક પાઠમાં પ્રતિજ્ઞા તો એવી કરે છે કે “મન-વચન-ક્રાયાથી સાવધનતા કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ” હવે મનમાં તો વિકલ્પ થયા જ કરે છે તથા વચન-ક્રાયામાં પણ કદાચિત અન્યથા પ્રવૃત્તિ થાય છે. હવે ત્યાં પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય છે. હવે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવા કરતાં તો ન કરવું ભલું છે. કારણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવી એ મહા પાપ છે.

વળી અમે પૂછીએ છીએ કે—કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી પણ ભાષા-પાઠ ભણે છે અને તેનો અર્થ જાણી તેમાં ઉપયોગ રાખે છે. અને બીજો કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરી તેને બરાબર પાળતો નથી, પ્રાકૃતાદિના પાઠ ભણે છે પણ તેના અર્થનું પોતાને જ્ઞાન નથી. અને અર્થ જાણ્યા વિના ત્યાં ઉપયોગ રહે નહિ ત્યારે ઉપયોગ અન્ય કેકાણે ભટકે છે તેથી પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય છે.

હવે એ બન્નેમાં વિશેષ ધર્માત્મા કોણ ?

જો તમે પહેલાને ધર્માત્મા કહેશો તો તમે તેવો જ ઉપદેશ કેમ કરતા નથી ?

અને જો બીજાને ધર્માત્મા કહેશો તો પ્રતિજ્ઞા ભંગમાં પાપ થયું અથવા પરિણામે અનુસાર ધર્માત્માપણું ન ઠ્યું. પણ પાઠ આદિક કરવા અનુસાર ધર્માત્માપણું ઠ્યું.

માટે પોતાનો ઉપયોગ જેમ નિર્મળ થાય તે કાર્ય કરવું, સાધી શકાય તે પ્રતિજ્ઞા કરવી તથા જેનો અર્થ જાણીએ તે પાઠ ભણવો પણ પધ્ધતિ વડે નામ ધરાવવામાં નથી.

પ્રતિક્રમણ

“ પડિક્રમણ ” નામ પૂર્વના દોષોનું નિરાકરણ કરવાનું છે. હવે મિચ્છામિ દુક્કહં એટલું કહેવા મતથી તો દુષ્ટ મિથ્યા થાય નહિ. પણ મિથ્યા થવા યોગ્ય પરિણામ થતાં જ દુષ્ટ મિથ્યા થાય છે. માટે એકલા પાઠ જ કાર્યકરી નથી. વળી પડિક્રમણના પાઠમાં તો એવો અર્થ છે કે આરત્રત આદિકર્મા જે દુષ્ટન લખ્યાં હોય તે મિથ્યા થાઓ. પણ ત્રત ધાર્યા વિના જ તેનું પડિક્રમણ કરવું કેમ સંભવે ? જેને ઉપવાસ ન હોય તે ઉપવાસમાં લાગેલા દોષનું નિરાકરણપણુ કરે તો તે અસંભવપણું જાણવું. તેથી એ પાઠ ભણવા કોઈ પ્રકારે બનતા નથી.

પોષધ

વળી પોસદમાં પણ સામાયિક પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને પાળતા નથી. તેથી ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત દોષ જ છે

“ પોસદ ” નામ તો પર્વનું છે. હવે પર્વના દિવસે પણ કેટલોક વખત પાપ ક્રિયા કરે છે અને પછીથી પોસદધારી થાય છે. હવે જેટલો કાળ અને તેટલો કાળ સાધન કરવામાં તો દોષ નથી. પણ ત્યાં પોષહનું નામ રાખવું યોગ્ય નથી, કારણ કે સંપૂર્ણ પર્વમાં નિરવધ રહે તો જ પોસદ કહેવાય.

જે થોડા કાળમાં પણ ‘ પોસદ ’ નામ થાય તો સામાયિકને પણ પોસદ કહેા ! નહ તો રાત્રીમાં પ્રમાણુ બતાવો કે ‘ જઘન્ય પોસહનો આટલો કાળ છે. ’ અગતે તો મોટું નામ ધરાવી લોકોને ભ્રામવવા એ પ્રયોજન લાસે છે.

પચ્ચખખાણુ

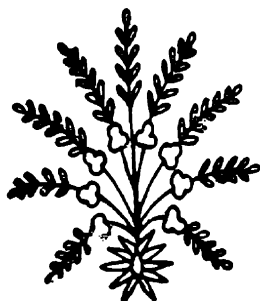
વળી પચ્ચખખાણુ, આખડી લેવાનો પાઠ તો કોઈ અન્ય ભણે અને અંગીકાર કોઈ અન્ય કરે.

હવે પાઠમાં તો ‘મારે ત્યાગ છે’ એવું વચન છે માટે જે ત્યાગ કરે તે જ પાઠ ભણે એમ જોઈએ, જે પાઠ ન આવડતો હોય તો ભાષામાં જ કહે. પરંતુ આ તો પદ્ધતિ અર્થે જ એવી રીતિ છે.

ખીજુ, પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરવા કરાવવાની મુખ્યતા છે પણ તેને યથાવિધિ પાલન કરવામાં શિથિલતા છે અને ભાવનિર્મળ થવાનો કાર્ષ્ઠ વિવેક નથી. આર્ત પરિણામો વડે અથવા લોભ આદિક વડે પણ ઉપવાસ આદિક કરી ત્યાં ધર્મ માને તે, પણ ફળ તો પરિણામો વડે જ થાય છે.

જૈનધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજી તે પ્રમાણે ભોક્ષ માર્ગમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

—તેમના “ભોક્ષ માર્ગ પ્રકાશક” ગ્રંથમાંથી સાભાર સંકલિત

શ્રાવકો ! જાગો ! સમજો !

મૂળ જૈન ધર્મથી અમુક અંશે ચ્યુત થવાથી
સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થાય છે

જેટલે અંશે મૂળ ધર્મથી ચ્યુત તેટલે અંશે
મિથ્યાત્વ

*

જૈન ધર્મના ભાગલા પાડી, સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન કરી
જૈન ધર્મને છિન્નભિન્ન કરનાર સાધુઓ જ હતા.
જૈન ધર્મની છિન્નભિન્નતાને ટકાવી રાખનાર સાધુઓ
જ છે.

સંપ્રદાયવાદનો ઉપદેશ કરી શ્રાવકોને સંપ્રદાયવાદમાં
ઘસડનાર સાધુઓ જ છે.

*

સંપ્રદાયવાદમાં ઘસડાવું એટલે મિથ્યાત્વને
ઉત્તજન આપવું.

મિથ્યાત્વ એ પાપ છે માટે અધર્મ છે.

*

અધર્મથી બચવા માટે

સંપ્રદાયવાદમાં ઘસડનાર સાધુને કે શ્રાવકને
ઉત્તજન આપવું નહિ કે તેમના વચનમાં
ફસાવું નહિ.

સ્થાનકવાસી

સાધુ સાધ્વીઓનું કર્તવ્ય

આ લેખ “જૈન સિદ્ધાંત” માસિકના ઓગસ્ટ ૧૯૬૩ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો. આજના સાધુસાધ્વીઓ પોતાના અહંમાં કે માનપ્રતિષ્ઠાના લેભમાં ચકચૂર છે તેથી તેઓ શુદ્ધ જૈન ધર્મને અનુસરવા માગતા નથી એ તો દેખીતું સ્પષ્ટ જ છે એટલે તેઓ શુદ્ધ જૈન ધર્મ ખતાવે કે સમજાવે તેવી આશા રાખવી તે મને તો નકામી લાગે છે. આજે તો શ્રાવકોએ પોતાની મેળે જ શુદ્ધ ધર્મ સમજી લઈને તે પ્રમાણે અનુસરવાનો, વર્તવાનો વખત આવ્યો છે.

*

ફક્ત પરંપરાની માન્યતાને કારણે
કદી કોઈ ધર્મ સાચો ઠરી શકતો નથી

*

સ્થા. સાધુસાધ્વીઓ શાંતિથી
વાંચી વિચારી નિર્ણય કરે

*

વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનના અનુયાયી તરીકે સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓનું કર્તવ્ય છે કે ભગવાને પ્રરૂપેલા શુદ્ધ જૈન ધર્મને અનુસરવું.

સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓ સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મને શુદ્ધ જૈન ધર્મ માનતા હોય તો તેમણે સૌથી પહેલાં તેમ સામિત કરવાની જરૂર છે. કારણ સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓ તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિને માનવી તે મિથ્યાત્વ ગણે છે. એ તેમની માન્યતા સાચી હોય તો તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સામિત કરવું જ જોઈએ. કારણ કે—

તીર્થંકરોના વખતમાં પણ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ અને મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. તેનાં પ્રમાણો મોજુદ છે.

તે વાત મારા “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકમાં તેમજ આ માસિકના એપ્રિલ ૧૯૬૩ના અંકમાં બતાવેલી છે.

સૂત્રોમાં ચૈત્ય શબ્દ હેકેકાણે આવે છે. ભગવાનને પણ “દેવચંદ્રિય” (ચૈત્યસ્વરૂપ) કહેલા છે સૂત્રોમાં ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ મૂર્તિ અથવા મૂર્તિ મંદિર જ થાય છે, પણ બીજો અર્થ થતો નથી. તે બ્યાકરણથી તથા શબ્દકોષોથી સામિત થાય છે. તેમજ સૂત્રોમાંના શબ્દોના ઉપર નીચેના સંબંધથી સામિત થાય છે,

સ્થા. સાધુઓ ચૈત્ય શબ્દના ખોટી રીતે જ્ઞાન, સાધુ વગેરે અર્થ કરે છે અને તે અર્થ સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ચૈત્ય શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં કંઈ કંઈ જુદા અર્થ ઘરાવે છે પરંતુ સૂત્રના વાક્યના અને ઉપર નીચેના વાક્યનો સંબંધ તપાસતાં તે કોઈ પણ અર્થ ઘટી શકતો નથી. તે ખોટો અર્થ કોઈ પણ રીતે બંધબેસતો થઈ શકતો નથી.

તે વાત પણ મારા “મૂળ જૈન ધર્મ” પુસ્તકમાં તેમ જ આ માસિકના આક્ટોબર ૧૯૬૨ના અંકમાં વિસ્તારથી બતાવેલી છે.

સ્થા. સાધુ—સાધ્વીઓ જે તીર્થંકર ભગવાને પ્રરૂપેલા સાચા શુદ્ધ જૈન ધર્મને અનુસરવા માગતા હોય તો તેમની ફરજ છે કે સૂત્રોમાં ચૈત્યનો અર્થ મૂર્તિ થાય છે તે અર્થ તેમને ખોટો લાગતો હોય તો તેમણે તે પ્રમાણે સામિત કરવું જોઈએ અને તેમણે માની લીધેલા

ચૈત્યના અર્થ સાધુ, જ્ઞાન વગેરે સૂત્રોમાં તે તે ઠેકાણે બરાબર ઘટી શકે છે તે પૂરવાર કરવું જોઈએ.

ભગવાનના વચનના ખોટા અર્થ કરવા કે ભગવાનના વચનથી ઊલટી રીતે વર્તવું અને ઊલટી રીતે પ્રશ્નપણા કરવી તેને જૈનધર્મે મિથ્યાત્વ ગણેલ છે.

જિનમૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા એ બે જુદા વિષયો છે. જિનમૂર્તિ તીર્થંકરોના વખતમાં પાણુ હતી ત્યારે દ્રવ્યપૂજા પાંચમા આરાની પેદાશ છે તે ભૂલવું નહિ.

સ્થા. સાધુ-સાધ્વીઓ તેમની, મૂર્તિ સંબંધીની માન્યતાઓ સાચી છે એમ પ્રમાણોથી સાબિત ન કરે તો તેઓ ભગવાનના વચનનું અનુસરનારા નથી એમ સાબિત થશે. એટલે કે તેઓ મિથ્યાત્વને ધર્મ માને છે એમ સાબિત થશે. કારણ કે તેઓ મૂર્તિની માન્યતાને મિથ્યાત્વ ઠરાવે છે. જો કે જિનમૂર્તિની માન્યતા તીર્થંકર-માન્ય ઠરે છે.

સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓએ મિથ્યાત્વના પાપથી બચવું હોય તો જિનમૂર્તિની સત્ય માન્યતા સ્વીકારવી જોઈએ.

સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓએ એક વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ કે આજનો જમાનો અંધ શ્રદ્ધાનો-અજ્ઞાનતાનો નથી. આજનો સુશિક્ષિત પ્રજાવાન જૈનસમાજ ધર્મ વિરુદ્ધની ખોટી માન્યતાને અંધશ્રદ્ધાથી અપનાવી લીએ તેમ નથી.

મૂર્તિ સંબંધી સ્થાનકવાસી માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. તે મેં મારા “મુળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો” પુસ્તકમાં તથા “જૈન સિદ્ધાંત” માસિક આકટોબર ૧૯૬૨ના અંકમાં વિગતવાર બતાવેલું છે. તે ઉપરાંત શ્રી રતનલાલ ડાશીએ ઉપસ્થિત કરેલી ખોટી દલીલોના જવાબમાં મેં સચિસ્તર

જતાવેલું છે. એટલે શ્રી ડાશીજી મારી એક પણ વાત ખોટી ઠરાવી શક્યા નથી.

મેં મારું ઉક્ત પુસ્તક ગયે વષે સ્થા. મુનિઓને તથા સાધ્વીઓને તેમના ચોમાસાના સ્થળે મોકલી આપ્યું હતું. મુંબઈમાં શ્રમણ સંઘના આચાર્યશ્રી આનંદનૃષિજીને તથા ખીજા સાધુ-સાધ્વીઓને મેં મુંબઈમાં મારી જાતે આપેલું છે. પરંતુ આજ સુધી તેમના તરફથી આ સંબંધમાં કશી પણ વાત કે હિલચાલ થઈ નથી.

તેથી આ લેખવાળો આ માસિકનો અંક સર્વ સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓને તેમના જાહેર થયેલા ચોમાસાના સ્થળે મોકલી આપું છું. અને જિનમુર્તિની માન્યતા સંબંધી તેમને કોઈપણ જાતનો વિરોધ હોય તો તે તેમણે સત્વર જાહેર કરવા વિનંતિ કરું છું.

માન એક મોટો કપાય છે અને જૈન ધર્મે તેને હૈય-વર્જ્ય ગણેલ છે. છતાં આજના સાધુ સાધ્વીઓ ધર્મ કરતાં માન પ્રતિષ્ઠાને વિશેષ મહત્ત્વનાં ગણે છે. એટલે જૂલ કણુલ કરવામાં નાનમ ગણે છે.

એટલે આજ સુધી મૂર્તિ વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા પ્રચાર કર્યા પછી હવે તેની સત્યતા સ્વીકારતાં પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે એમ સ્થા. સાધુ સાધ્વી સમજે અને માને એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ પ્રતિષ્ઠાનાં નુકસાન કરતાં અસત્યને જાણી જોઈને વળગી રહેવાનું નુકસાન, ધર્મની હાનિનું નુકસાન અનેકગણું વધારે છે. એટલું જ નહિ પણ સત્યનો સ્વીકાર કરવાથી ધર્મ જળવાય છે અને પ્રતિષ્ઠા વધે છે એ વાત સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

એથી લાભ શું ?

એક ભાઈએ સવાલ કર્યો કે આ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર શી છે ? એ જ પ્રમાણે સાધુ સાધ્વીમાંથી પણ કોઈને એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તેનો પણ અહીં નીચે પ્રમાણે જવાબ આપી દઉં છું—

(૧) ચૈત્યના ખોટા અર્થ કરી મૂર્તિને નકારવાથી સ્થાનકવાસીઓમાં જે મિથ્યાત્વ ઘુસી ગયું છે તેનો અંત આવી જાય છે. કારણ કે મિથ્યાત્વનો એક અંશ પણ હોય ત્યાં સુધી ધર્મ શુદ્ધ નથી અને મોક્ષ તેથી દૂર જ છે.

(૨) મુર્તિનો વિરોધ મટી જતાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એકતાનો પાયો નખાઈ જાય અથવા શ્વેતાંબર સંપ્રદાય આખો એક જ થઈ જાય.

અને આમ થયા પછી સ્થાનકવાસીઓનો સાવધ પૂજનો વિરોધ એટલો પ્રબળ થઈ જાય કે મુર્તિપૂજક સાધુઓને સ્થાનકવાસીના વિરોધની સાચી વાત માન્યા વિના છુટકો રહે જ નહિ.

મુર્તિપૂજક શ્રાવકોમાં પણ મોટો ભાગ તો મુર્તિપૂજના આડંબરની વિરુદ્ધ જ છે અથવા તો અજ્ઞાનતાથી આડંબરી પૂજને માને છે. તેઓ પણ સત્ય સમજતાં સ્થાનકવાસીઓને અનુમોદન, સહકાર આપે. એટલે એકતામાં કાંઈ વાંધો રહે જ નહિ.

દ્રવ્ય મુર્તિપૂજનો વિરોધ સૂત્ર સિદ્ધાંત અનુસાર છે એટલે સ્થાનકવાસીઓ પાસે તે સંબંધમાં ધર્મબળ, જ્ઞાનબળ અને સંજ્યાબળ મજબૂત થવાથી તેમની સફળતા થયા વિના રહે જ નહિ.

મોટે મૂર્તિની સત્ય વાતને અપનાવી દ્રવ્ય પૂજનો વિરોધ કરવો એજ સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓનું તેમજ સ્થા. શ્રાવક શ્રાવિકાનું ધર્મ કર્તવ્ય છે.

સ્થાનકવાસી મુનિઓની સત્ય અપનાવવાની અનિચ્છા

પં. શ્રી બેચરદાસજીના લેખમાં
દેખાતી સ્પષ્ટ વાત

સ્વેનાંખર સંપ્રદાયના બે મુખ્ય ફિરકામાં બે મોટા મતભેદ મૂર્તિ અને મુહુપતિ સંબંધી છે. તીર્થકરોની પ્રતિમાઓ-મૂર્તિઓ તીર્થકરોના વખતમાં પણ હતી એ તો અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ છે.

તેમ જ મુનિઓના ઉપકરણોમાં મુહુપતિનો ઉલ્લેખ નથી એવા ધણા દાખલા સૂત્રોમાં મળે છે.

પણ ફક્ત દુરાગ્રહથી જ સ્થા. મુનિઓ એ સત્ય વાતનો સ્વીકાર કરવા ઇચ્છતા નથી. એ વાત હિંદી “શ્રમાણુ” માસિકે સ્થા. મુનિશ્રી મદનલાલજીની સ્મૃતિમાં વિશેષાંક હગણાં જ પ્રગટ કરેલ છે તેમાં પં. શ્રી બેચરદાસજીનો એક લેખ છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

એ લેખમાં પંડિતજીએ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે મુનિશ્રી મદનલાલજી તથા કવિ મુનિશ્રી અમરચંદ્રજી સાચી વાત સમજી ગયા હતા તો પણ તેઓ પોતે તે વાત અપનાવવા તૈયાર નહિ હોવાથી બચાવમાં કહે છે કે—“પંડિતજી ! વિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર થવો જોઈએ. ત્યારે આ સર્વ અજ્ઞાન ટળી જાય.”

કેવો વિચિત્ર જવાબ છે ! એ અજ્ઞાન તો સ્થા. પ્રવર્તક

મુનિઓએ જ ઉત્પન્ન કરેલ છે અને સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓ જ તેને નિરંતર ટકાવી રાખતા રહ્યા છે, સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓ એ અજ્ઞાન ટાળવા ઇચ્છતા જ નથી.

અને સ્થા. સાધુ-સાધ્વીઓ સારી રીતે સમજે છે કે જ્યાં સુધી તેઓ સત્ય સમજાવવા કટિબદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્થાનકવાસીઓનું અજ્ઞાન ટાળવાનું નથી. સ્થા. સાધુ સાધ્વીઓ જિનમૂર્તિ પ્રત્યે કેવો દ્વેષ કેળવી રહ્યા છે તેનો હમણાંનો જ એક તાજો દાખલો આપું છું.

સ્થા. સાધ્વીના જિનમૂર્તિના દ્વેષનો તાજો દાખલો

આ હેલ્થ એટલે સં. ૨૦૧૬ના ચોમાસામાં મુંબઈના એક ઉપાશ્રયમાં ચોમાસું રહેલા એક વિદુષી સાધ્વીજીની આ વાત છે.

એ ચોમાસા દરમિયાન કેટલીક શ્રાવિકાઓ ઉપાશ્રયમાં આનુપૂર્વી ગણતી હતી. તેમની પાસે મૂર્તિપૂજક તરફથી બહાર પડેલ આનુપૂર્વીની સુંદર પુસ્તિકાઓ હતી. અને તેમાં ચોવીશ તીર્થકરોના ચોવીશ ફોટાઓ હતા.

સાધ્વીજીની એ પુસ્તિકામાંના ફોટાઓ તરફ નજર જતાં જ ગળું ઊઠ્યા—આ શું ? આવી ચોપડીઓ આપણે રખાય ?

અને પછી એ બધી શ્રાવિકાઓની આનુપૂર્વીની તે સુંદર પુસ્તિકાઓમાંના તીર્થકરોના બધા ફોટાઓ ફડાવીને ફેંકી દેવાડાવ્યા !

અહાહા ! કેવો મતાગ્રહ ! ભગવાનના ફોટા પાસે રખાય નહિ—જોવાય નહિ ! તેને વંદન કરાય નહિ ! કારણ કે તે મિથ્યાત્વ છે !

ભગવાનના ફોટા કે મૂર્તિ પાસે રાખવા કે તેને વંદન કરવું તે મિથ્યાત્વ છે એમ સ્થા. સાધુ-સાધ્વીઓ સૂત્ર સિદ્ધાંતથી આજ સુધી તો સાબિત

કરી શક્યા નથી. અને તેમ તેઓ ન કરી શકે ત્યાં સુધી તો તેમની માન્યતા જ મિથ્યાત્વ ઠરે છે. એટલું જ નહિ પણ આવક-આવિકાઓને ય એ મિથ્યાત્વમાં ઘસડવાનું પાપ પણ તેઓ વહોરી લીએ છે.

પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે સ્થાનકવાસી સાધુ સાધ્વીઓ મૂળ શુદ્ધ સત્ય જૈન ધર્મ અપનાવવા તો ઈચ્છતા જ નથી, તેથી હવે શુદ્ધ જૈન ધર્મને અપનાવવા ઈચ્છતા આવકોનું એ પહેલું કર્તવ્ય છે કે હવે આવક-આવિકાઓએ પોતે જ સત્ય ધર્મ સમજીને તેને અનુસરવો, આચારમાં મૂકવો જોઈએ.

“શ્રમણ” માસિકમાંનો પં. બેચરદાસજીનો ઉક્ત લેખ ખાસ ઉપયોગી અને સમજવા જેવો હોઈને તેમાંના આ વિષયોને લગતા ભાગનો અનુવાદ અત્રે પ્રગટ કરું છું.

પં. બેચરદાસજીના લેખમાંનો ઉપયોગી ભાગ

જ્યારે હું (પં. બેચરદાસજી) દિલ્હી બજાવવા માટે ગયેલો ત્યારે સ્થા. મુનિશ્રી મદનલાલજીનો સર્વપ્રથમ સમાગમ થયેલો. મારી પાસે બજાવાવાળા કવિ શ્રી અમરચંદજી મુનિ તથા મદનલાલજી મુનિ એ બન્ને હૃદયથી એકદમ અભિજ્ઞ હતા એવો મને અનુભવ થયો હતો.

દિવસમાં સવારે તેમજ બપોર પછી અધ્યયન ચાલુ રહેતું. પરંતુ કવિજી અસાધારણ જિજ્ઞાસુ ગ્રાહક વૃત્તિના અને મારા પ્રિયતમ વિદ્યાર્થી હતા. મારા સ્વભાવને અનુકૂળ વિનિત વિદ્યાર્થી મળવાથી હું ધણી પ્રસન્નતાથી બજાવતો હતો. અને રાત્રિના સમયે પણ અમારી ચર્ચા-વાર્તા ચાલુ રહેતી; એ ચર્ચામાં શ્રી મદનલાલજી મહારાજ શ્રોતાના રૂપમાં નિરંતર ભાગ લેતા હતા.

“જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાનિ ” નામનું મારું

પુસ્તક એ બન્ને મહાનુભાવોએ વાંચી લીધું હતું. તેથી તે સંબંધમાં કંઈ કંઈ પ્રકારની ચર્ચાઓ રાત્રિના શાંત સમયમાં ચાલતી હતી.

હું (પં. બેચરદાસજી) કહેતો કે—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોએ સમાજમાં કાંતિ લાવવાને માટે પ્રયત્ન તો કર્યો પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ હોવાથી તેઓએ માત્ર નિમિત્ત ઉપર જ કુઠારાઘાત કર્યો. લોકોના માનસમાં રહેલી મૂળ વિકૃતિને હઠાવવાનો પણ ઠીકઠીક પ્રયત્ન કર્યો હોત તો આજે જૈન સમાજનું કંઈક જુદું જ રૂપ નજરે આવત.

હું કહેતો કે—ચિંતન, મનન અને આંતર નિરીક્ષણને માટે પ્રતિમાનું આલંબન હોવું જોઈતું હતું. પરંતુ જે લોકો એ પ્રકારનું મનન, ચિંતન, તથા આત્મ શોધનનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ હોય તે લોકોને માટે પૂજનની પદ્ધતિ ચલાવવામાં આવી. અને એવી પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવાના સમયે મર્યાદા, આડંબર-રહિતતા વગેરેનું ખૂબ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ગતાનુગતિક લોકોએ તો કંઈ બીજું જ કરી નાખ્યું. અને વૈદિક પરંપરાની પૂજા પદ્ધતિ ઇત્યાદિનું અવલંબન કરીને મોટી હાનિ કરી નાખી.

એ હાનિને હઠાવવાને માટે આલંબનનો કેવો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ? એ વાત ઉપર જોર દેવાનું જરૂરી હતું, અને વિદ્યાબ્યાસનો તેમજ શાસ્ત્રાબ્યાસનો સવિશેષ પ્રચાર કરવાનું પણ જરૂરી હતું.

એમ ન કરવાથી અજ્ઞાન બન્યું રહ્યું તેમજ વધતું ગયું. અને જડ ક્રિયાકાંડ વધ્યા પણ મલિનતા ઘટી નહિ. આ પ્રમાણે માત્ર નિમિત્તના ઉચ્છેદથી પરિણામ વિપરીત આવ્યું. પ્રતિમારૂપ આલંબનના વિના ચિંતન, મનન અને આંતર નિરીક્ષણરૂપ આધ્યાત્મિક વૃત્તિ વધારવી હતી તે તો થઈ નહિ. અને લોકોના મનમાં જે આડંબર-વૃત્તિ બેઠી હતી તે વધારે બળવાન થઈ. આ પરિસ્થિતિ કોને પ્રત્યક્ષ નથી ?

તેમણે (ઉક્ત મુનિશ્રીઓએ) કહ્યું—લોકો ખિચારા અજ્ઞાન છે. શું કરીએ ?

મેં કહ્યું—જે રીતે આ આડંબર નિભાવવામાં આવે છે તે જ રીતે તે આડંબર પણ કેમ નિભાવી ન શક્યા ? આડંબર સર્વ ઠેકાણે સમાન જ છે.

વાત તો સમજી ગયા. પણ ઉપાય કોઈ નહોતો.

મેં ખીજી વાત એ કહી કે—અહુ પ્રાચીન સમયમાં દીક્ષા લેવાવાળા લોકોના ઉપકરણોમાં રત્નેહરણ તથા પાત્રનો ઉલ્લેખ માત્ર આવે છે. મુહુપત્તિનું તો નામનિશાન પણ નથી.

ત્યારે તેમણે કહ્યું—તો એ વિવાજ કેવી રીતે આવી ગયો ?

એ સંબંધમાં મેં તેમને કેટલાય આગમ વચનોના આધાર બતાવ્યા.

તેઓ સાંભળતા રહ્યા અને તેઓ ગંભીર પણ ચર્ષ જતા. તથા વિચારમાં પણ પડી જતા. છેવટે તેઓ કહેતા—પંડિતજી ! વિદ્યાનો વિશેષ પ્રચાર થવો જોઈએ. ત્યારે આ સર્વ અજ્ઞાન ટળી જશે.

અમારી ચર્ચામાં મંદિર માર્ગ, સ્થાનક માર્ગ આદિ સર્વની ચર્ચા થતી રહેતી કે એકાંતવાસી બનીને સૌ કોઈ એક ખીજીને મિથ્યા કહેવાને કેવા તત્પર થઈ ગયા છે. આમ કરવાવાળા અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતનું પાલન કરતા નથી. દુરામહના કારણે શું આચાર્ય, શું ઉપાધ્યાય, શું સાધુ-સાધ્વી ગણ અને શું આગેવાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ—સર્વ લોકો ભગવાન મહાવીરના અનેકાંતવાદ અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને આચારમાં લાવવાનો વિચાર પણ નથી કરતા. આ મહાખેદનો વિષય છે.

અમારી એવી ચર્ચા આઠનવ મહિના સુધી ચાલતી રહી. ક્યારેક ક્યારેક તો રાતના બાર કે એક વાગી જતો. પણ નેઓ ધણા પ્રસન્ન રહેતા હતા.

સંપ્રદાયવાદના બે દૂષણ
સંકુચિત દષ્ટિ અને
ગુણીજનોનો અનાદર

લેખક
શ્રી અગરચંદ્ર નાહર

*

સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શબ્દકોષોમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે—(૧) કોઈ વિશેષ ધાર્મિક મત, (૨) કોઈ મતના અનુયાયીઓની મંડળી (૩) કોઈ વિષય અથવા સિધ્ધાંતના સંબંધમાં એક જ તરેહનો વિચાર કે મત રાખવાવાળા લોકોનો વર્ગ.

એટલે કે સંપ્રદાય એ ધર્મની જ એક શાખા છે. એમાં મૂળ તો કાંઈ ખરાબ ચીજ નથી. પણ સાંપ્રદાયિકતામાં એક ખરાબ ચીજનો પ્રવેશ થઈ જાય છે. માટે પામાણિક હિંદી કોષમાં—“સંપ્રદાયવાદી તથા સાંપ્રદાયિકતા શબ્દોના આ પ્રમાણે અર્થ લખ્યા છે—

સંપ્રદાયવાદી—જે પોતાના સંપ્રદાયને સૌથી સારો અને અન્ય સંપ્રદાયોને હેય અથવા તુચ્છ સમજે છે અને તેની સામે ધૂણા અને દ્વેષ રાખે છે.

સાંપ્રદાયિકતા—કેવળ પોતાના સંપ્રદાયની વિશેષતા અને તેના હિતોનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું.

આ અર્થો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાંપ્રદાયિકતાની સાથે સંકુચિતતા પણ આવી જાય છે; અને તેની સાથે સાથે બીજાઓને હીન અથવા તુચ્છ સમજવાની મનોવૃત્તિ પણ આવી જાય છે.

આ મનોવૃત્તિ એટલી હદે પહોંચી જાય છે કે બીજાઓ પ્રત્યે ઘૃણા અને દ્વેષભાવ પણ થઈ જાય છે અને ત્યારે તેમાં બીજો એક દુર્યુષ્ણ ઘુસી જાય છે. તે વ્યક્તિ બીજાઓની સારપ, ભલાઈ તથા ગુણો તરફ ધ્યાન દેતી નથી. પણ તેના દોષો તરફ તો ખૂબ ધ્યાન આપે છે.

આ સંકુચિતતા તથા ગુણીજનોના આદરથી મનુષ્યના વિકાસને માર્ગ અવરોધાય છે માટે સાંપ્રદાયિકતાને વિષની સંસ્ત્રા આપવામાં આવે છે. તેની અસર ઝેરના જેવી બયાનક હોય છે.

આ સાંપ્રદાયિકતાના કારણે ધર્મના નામથી અનેક યુદ્ધ થયા, હઠ્ઠરો લાખો માણસોના જન લેવાયા. તેથી એ ઉગ્ર વિરોધથી બચવાનું પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે બહુ જ આવશ્યક છે. *

કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના સંપ્રદાયના નિયમનું પાલન કરે, તેના પ્રત્યે પૂર્ણ નિષ્ઠા રાખે. ત્યાં સુધી તો કોઈ દોષની વાત નથી પણ કદ્યાણુની વાત છે. પરંતુ જ્યારે પોતાના સંપ્રદાયને સર્વ શ્રેષ્ઠ માનીને બીજાઓ પ્રત્યે ઘૃણા કે દ્વેષ રાખવા લાગે ત્યારે વાસ્તવિક ધર્મનો લોપ થઈ જાય છે. ભલે તે પોતાને નામથી દૃઢ ધર્મી માની લીએ પરંતુ એકાંત આગ્રહ કે કદાગ્રહ જ્યાં હોય છે ત્યાં ધર્મનો રસ સુકાઈ જાય છે.

* જૈન સંપ્રદાયો અવારનવાર અનેક રીતે એક બીજા સંપ્રદાયો સાથે ક્ષેત્ર, પ્રધડા કરે છે, કોર્ટમાં કેસ કરે છે, અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ સાધ્વીને ઉતરવાને જગ્યા આપતા નથી, આહારપાણી વહોરાવતા નથી વગેરે અનેક રીતે અપ્રમં આચરે છે—ન. જિ. શેઠ.

ધર્મ એ હૃદયનો એક પવિત્ર ભાવ છે. એ વિશ્વમૈત્રીનો સંદેશ આપે છે. આત્મવત્ત્વ સર્વ મૂતેષુ પોતાના સમાન જ સર્વને ગણવા એ જ એનો સ્વર છે.

ધર્મ આપણને ધૃણા કે દ્વેષ કરવાનું શીખવતો નથી એ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ. સંકુચિતતા એ મહાન દોષ છે અને ઉદારતા એ મહાન ગુણ છે. માટે કહ્યું છે કે—

અયં નિજઃ પરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ ।

ઉદાર ચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

મેં ધર્મ તથા શાસ્ત્રોનું જે અધ્યયન કર્યું છે તેથી મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે ગુણો અને ગુણીજનોના આદર નહિ કરવાવાળા મનુષ્યો પોતાનામાં સદ્ગુણોનો વિકાસ કરી શક્તા નથી. સંકુચિતતા મનુષ્યની દૃષ્ટિને કૃપમંડુક (કુવામાંના દેડકા) જેવી બનાવી દીએ છે.

જ્યાં સુધી હૃદય ઉદાર અને દૃષ્ટિ વિશાળ નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણે ધર્મના રહસ્યને સારી રીતે અથવા સાચી રીતે સમજી શકીશું નહિ.

આપણે એટલું તો માનવું જ પડશે કે જ્યાં સત્યનો એક અંશ પણ હોય તે સત્યાંશને સદા ય ગ્રાહ્ય માનવું જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિમાં કોઈ પણ સદ્ગુણ હોય તેના પ્રત્યે આપણો આદરભાવ થવો જોઈએ. ગુણાનુરાગ અને ગુણગ્રહણ વૃત્તિને અધિકાધિક વિકસાવવાની આવશ્યકતા છે. કોઈની પણ ધૃણા કે દ્વેષ કરવો તે ખુબ જ ખુરી વાત છે.

મહાપુરુષો કહી ગયા છે કે—ધૃણા પાપ કે દુર્ગુણો પ્રત્યે હો પણ પાપી પ્રત્યે નહિ. તેના પ્રત્યે તો કરુણાની ભાવના જ હો. દુષ્ટના પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થ અથવા ઉપેક્ષા ભાવ રાખવામાં આવે પણ ધૃણા કે દ્વેષ તો નહિ જ.

આપણામાં, જે કુસંસ્કાર. ખુરી આદતો તથા દોષો હોય તેને પ્રયત્નથી દૂર કરવા જોઈએ. અને સાંપ્રદાયિકતાની ખુરાઈઓથી સાવધાન રહીને વાસ્તવિક ધર્મનો વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સાંપ્રદાયિક કટરતા આપણને ખીજા સંપ્રદાયની ગુણી બ્યક્તિઓથી દૂર રાખે છે. તેથી આપણે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી અને તેથી તે આપણા માટે ઘણી નુકસાનીનો સોદો છે.

જૈન સમાજમાં તો સાંપ્રદાયિકતાનું સામ્રાજ્ય દબાય છે તેથી બહારથી ભલે પારસ્પરિક પ્રેમ દેખાતો હોય પણ આંતરિક પ્રેમ ભાગ્યે જ નજરે આવે છે. થોડીક પણ સાંપ્રદાયિક વાત નજર સામે આવી કે તે પ્રેમ ટુટી જાય છે. સાધુ મુનિરાજો પણ સાંપ્રદાયિકતા જ પુષ્ટ કરતા રહે છે. અને તેથી મૂળ સૈદ્ધાંતિક ભેદ ન હોવા છતાં પણ સાધારણ વાતોમાંય જુદાઇ આવી જાય છે. અને ખીજા સંપ્રદાયના ગુણીજનોનો લાભ ઉઠાવી શકાતો નથી.

જૈન ગ્રંથોના સંપાદનનું કામ ત્રણ સંપ્રદાયોમાં અલગ અલગ ચાલી રહ્યું છે. પરંતુ ત્રણે સંપ્રદાયના મુનિજનો એક સાથે બેસીને વિચાર-વિમર્શ દ્વારા એકતાથી કામ કરે તો કેવું સારું ! નહિતર સાધારણ પાઠભેદોને લઈને પણ સાંપ્રદાયિકતા વધતી રહેશે. આગમ કાર્યમાં તો અનાગ્રહ હોવો જોઈએ. સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓનો આધાર તો આગમને જ માનવામાં આવે છે.

આજનો યુગ તો પોકારીને કહે છે કે સંકુચિત દષ્ટિ છોડીને ઉદાર વિશાળ દષ્ટિ અપનાવો. વિશ્વમંદુત તથા પ્રાણિ માત્રની સાથે સમભાવ રાખવાની વાત તો દૂર રહી. પણ પહેલાં જૈન સંપ્રદાયોમાં તો પ્રેમ વધે અને ગુણીજનોનો આદર થાય—ભલે પછી તે કોઈપણ સંપ્રદાયનો કેમ ન હોય !

—સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૬ના “જિનવાણી”માંથી સાબાર ઉદ્ધૃત, અનુવાદિત

નિકાચિત પાપથી બચવું હોય તે

પાપ કરનાર, કરાવનાર અને તેને અનુમોદન આપનાર એ ત્રણેયને જૈન ધર્મે દોષિત ગણ્યા છે.

ભગવાનના વચન વિરુદ્ધની વાત બોલવી, માનવી કે પ્રજાપતિ તે મિથ્યાત્વ છે એટલે પાપ છે.

તીર્થંકર ભગવાનોએ જિન મૂર્તિની માન્યતાને ધર્મ્ય ગણેલ છે છતાં જિનમૂર્તિને માનવી તે મિથ્યાત્વ છે એમ માનવું, મનાવવું અથવા એવી પ્રજ્ઞપણા કરવી તથા તેવી પ્રજ્ઞપણાને કિત્તેજન-અનુમોદન આપવું તે પાપ છે.

સ્થાનકવાસી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ આવું પાપ હરવખત આચરી રહ્યા છે તેમણે વિચારવું જોઈએ કે—

એક જ પાપને વારંવાર અનુમોદન આપવાથી તે પાપ નિકાચિત બને છે. એટલે જિનમૂર્તિ નહિ માનવાથી પાપ નિકાચિત બને છે. માટે—

જે મુમુક્ષુ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એવા નિકાચિત મહાપાપથી બચવા ઇચ્છતા હોય તેમણે જિનમૂર્તિ માન્ય ગણવી જોઈએ, માનવી જ જોઈએ.

શ્રી રતનલાલજી ડોશીની ચર્યા પરથી ખાસ જાણવા જેવું

મારા “મૂળ જૈન ધર્મ” અને હાલના સંપ્રદાયો” પુસ્તક માટે અનેક પ્રશ્નસાપત્રો મળ્યા હતા. અને તેમાંના થોડાક “જૈન સિદ્ધાંત” માસિકના જન્યુઆરી તથા માર્ચના અંકોમાં છાપવામાં આવ્યા હતા. અને સ્થાનકવાસીઓ તરફથી હજી પણ પ્રશ્નસાપત્રો મળતા રહે છે, ત્યારે સંપ્રદાયવાદથી પ્રેરાઈને શ્રી ડોશીજીએ નવ મહિના સુધી વિરુદ્ધમાં ટીકા-ચર્યા ચાલુ રાખી હતી. તેથી તેમના સંબંધમાં થોડુંક લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

મદિરાના કેદમાં માણસને કશું લાન રહેતું નથી. તેથી તે સાચું સમજી શકતો નથી, એલફેલ ખોલ્યા કરે છે અને એનેક જાતની ગંદી તેમજ ખોટી વાતો ક્યાં કરે છે.

સંપ્રદાયના મોહરૂપી મદિરાના કેદમાં ચક્રચૂર માણસોની પણ એવી જ સ્થિતિ હોય છે. શ્રી ડોશીજી પણ ચુસ્ત સંપ્રદાયવાદી મતાગ્રહી હોઈને તેમની પણ તેવી જ સ્થિતિ છે એમ તેમના વર્તનથી દેખાઈ આવ્યું છે. સંપ્રદાય મોહથી શ્રી ડોશીજીએ કરેલી ખોટી ચર્યાની ટુંકી વિગત આ પ્રમાણે છે—

અસત્ય લખવાની કુટિલતા—અનેક જાતની ખોટી વાતો કરીને, અર્ધસત્યને સપૂર્ણ સત્ય તરીકે રજુ કરીને અને ખીજના

શબ્દો-વાક્યો મારા નામે ચકાવીને શ્રી ડોશીજીએ અનેક રીતે કુટિલતા વાપરી છે.

ફરી જવામાં બેશરમપણું—સજ્જન માણસને પોતાનું બોધ્યું નકારવામાં કે ફેરવવામાં ભારે શરમ લાગે છે પરંતુ શ્રી ડોશીજીને તેમનું પોતાનું બોલેલું કે લખેલું પોતે જ ઉત્થાપવામાં, એક જ બાબત માટે અનેક વખત માટે અનેક વખત જુદી જુદી રીતે ફરી જવામાં, ગુલાંટ પર ગુલાંટ મારવામાં શ્રી ડોશીજીએ જરાય શરમ ગણી નથી.

દ્રેષ બુદ્ધિ—દ્રેષ બુદ્ધિથી જાણી જોઈને મારા લખાણોને ખોટા સ્વરૂપે આપીને, ખોટી રીતે મારી નિંદા કરવામાં તેમણે પાપ માન્યું હોય એમ લાગતું નથી.

ઉત્સુક પ્રરૂપણા—સૂત્રના શબ્દોના ખોટા અર્થો કરીને શ્રી ડોશીજીએ ઉત્સુક પ્રરૂપણા કરી છે એટલે તેમાં તેમણે પાપ માન્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેમજ બીજા શાસ્ત્ર ગ્રંથોના પણ તેજ પ્રમાણે ખોટા અર્થ કર્યા છે.

શ્રુતકેવળીની આશાતના—શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે નહિ પણ સ્વર્ગના પાદ્મલક સુખ માટે મહાપ્રાણ-ધ્યાન ધરતા હતા એમ કહી શ્રી ડોશીજીએ શ્રુતકેવળીની આશાતન કરવામાં પાપ માન્યું નથી.

તીર્થંકર ભગવાનની આશાતના—તીર્થંકર ભગવાનના ભક્તોને રૂપ-મોહી અને ઇચ્છા-મોહી ગણાવ્યા છે અને મોહ હેય હોવા છતાં ભગવાને રૂપમોહને અને ઇચ્છા મોહને સંમતિ આપી હતી એમ ગણાવી તીર્થંકર ભગવાનનું પણ અપમાન આશાતના કરવા ચૂક્યા નથી. શ્રી ડોશીજીએ એવી આશાતનામાં પાપ માન્યું નથી.

ધ્યાન સંબંધી સંપૂર્ણ અજ્ઞાનતા—ત્રાટક. ધારણાને જ ધ્યાન ગણીને શ્રી ડોશીજીએ અનેક ખોટી વાતો લખીને શ્રી ડોશીજીએ ધ્યાન સંબંધી તેમની સંપૂર્ણ અજ્ઞાનતા જાહેર કરી છે.

સૂત્રાભિનિવેશીપણું—હાલના ઉપલબ્ધ સૂત્રોમાં નથી તે બધું જૈન ધર્મમાં નહિ માટે ખોટું અને પોને સૂત્રના શબ્દોના જે અર્થ કરે છે તે જ સાચા એમ ગણાવી શ્રી ડોશીજીએ સૂત્રાભિનિવેશીપણું બતાવી આપ્યું છે. પણ આપણું ધણું જ્ઞાન વિચ્છેદ ગયું છે તેની કેટલીક વિગતો મોજુદ છે તેની ગણતરી કરતા જ નથી. યોગ સંબંધી વાત બારમા પૂર્વમાં હતી છતાં ડોશીજી ખોટી માને છે.

વક્રતા—પ્રામાણિક રીતે ચર્ચા કરનાર સરળ રીતે મૂળ મુદ્દા ઉપર જ વાત કરે. પણ શ્રી ડોશીજીએ તેમની સ્વભાવગત વક્રતાથી આડકતરી રીતે જ મૂળ વાતને ખોટી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ સીધી દલીલથી કે પ્રમાણથી મારી વાત શ્રી ડોશીજીએ ખોટી ઠરાવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો નથી.

આગમ ઉત્થાપક—શ્વેતાંબરો ૪૫ આગમ માને છે તેમાંથી સ્થાનક-વાસીઓ ફક્ત ૩૨ જ માને છે તેનું કારણ બતાવતાં કહે છે કે જેમાં સિદ્ધાંત વિરુદ્ધની વાત હોય તે અમાન્ય. તેવી જ રીતે સૂત્રોની ટીકા, ચૂર્ણો, લાખ્ય વગેરે પણ સ્થાનકવાસીઓએ એ જ કારણે અમાન્ય કર્યા હતા. તેમાં હવે એટલો સુધારો થયો છે કે ટીકા વગેરેમાં જોટલું મૂળ સૂત્ર અનુસાર અથવા સિદ્ધાંત અનુસાર ન હોય તે અમાન્ય.

શ્વેતાંબરો સાથે સ્થાનકવાસીઓનો મૂળ વાંધો તે ફક્ત મૂર્તિનો હતો. અને મૂર્તિની જેમાં વાત હોય તે અમાન્ય કારણ કે મૂળ સૂત્રોમાં મૂર્તિની વાત નથી, એમ સ્થાનકવાસીઓ કહે છે.

પણ ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ જ મૂર્તિ થાય છે અને તે શબ્દ મૂળ સૂત્રોમાં અનેક વખત અનેક ઠેકાણે આવે છે તે જોયું ત્યારે સ્થાનકવાસીઓએ ચૈત્ય શબ્દનો મૂર્તિ અર્થ ફેરવીને તેના જ્ઞાન, સાધુ વગેરે જુદા જુદા અનેક ખોટા અર્થ કર્યા.

આ સ્થાનકવાસીઓનું આગમ ઉત્થાપન નથી તો શું છે?

પરંતુ મેં જ્યારે સ્થાનકવાસીઓના અર્થ ખોટા છે તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું ત્યારે ઉછળી પડીને શ્રી ડોશીજી મને આગમ ઉત્થાપક કહેવા નીકળ્યા ! કારણ કે હાલના સૂત્રોમાં કેટલીક સેળભેળ અથવા ફેરફાર થયા છે તે મેં સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે.

ખૂબીની વાત એ છે કે આજ સુધી સ્થા. સાધુઓ તેમ જ શ્રી ડોશીજી પોતે પણ અનેક વખત કહી-લખી ચૂક્યા છે કે શ્રવેતાંબર પૂર્વાચાર્યોએ મૂર્તિની વાત સ્થાપન કરવા માટે સૂત્રોમાં અનેક ફેરફારો કર્યા છે અને તેના દાખલા પણ આપ્યા છે.

આમ આજ સુધી સૂત્રોમાં થયેલા ફેરફારની ઘોષણા કરનાર શ્રી ડોશીજી આજે જાણે કે સૂત્રોમાં કાંઈ જ ફેરફાર થયો જ નથી એમ બતાવી, મેં ફેરફાર થયાની વાત કરી છે તે માટે મને ઉત્થાપક કહે છે ! આમાં દ્વેષવૃત્તિ સિવાય બીજું છે શું ?

ભગવાનના વચન અનુસાર બનાવેલા મૂળ સૂત્ર તો બાર જ છે તેમાં પણ બારમું તો વિચ્છેદ ગયેલ છે અને બાકીનાનો ધણો જ થોડો ભાગ મળે છે. બાકીના સૂત્રો તો ભ. મહાવીરના નિર્વાણ પછી ધણા લાંબા વખતે થયા છે તે સત્ય હકીકત છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન અસ્પષ્ટ કે સંદિગ્ધ વાત કરે નહિ, હિસ્ટ્રી, મુલ્ટ્રી, પરસ્પર વિરોધી વાત કરે નહિ અને તેથી સૂત્રોમાં જે કોઈ વાત પરસ્પર વિરોધવાળી હોય ત્યાં મૂળ સૂત્રની વાતથી વિરુદ્ધની અથવા તેનાથી જુદી વાત કરનાર બીજું સૂત્ર ઘાલમેલવાળું કે ફેરફારવાળું જ ગણાય.

એટલે કે મેં જે સૂત્રોમાં ફેરફારની વાત કરી છે તે સ્થાનકવાસીઓની દલીલને જ અનુસરતી છે કે મૂળ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધની વાત હોય તે અમાન્ય. આમ મેં સ્થાનકવાસીઓની જ દલીલ અપનાવી છે પરંતુ અત્યારે સ્થા. વાસીઓની જ દલીલ તેમને જ ભારે પડે છે એમ જોઈને શ્રી ડાશીજી વિમાસણમાં પડી ગયા અને તેથી મને આગમ ઉત્થાપક કહીને પોતાનો રસ્તો સીધો કરવા માગે છે પણ તેમાં ય શ્રી ડાશીજી ભોંત બૂલે છે.

સૂત્રોમાં થયેલા ફેરફારની એક લાંબી ટીપ મેં મારા “મૂ. જૈ. ધ.” પુસ્તકમાં આપી છે તે ઉપરાંત એક દાખલો વિશેષ આપું છું કે પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર હાલનું છે તે મૂળ નથી પણ પૂર્વાચાર્યે આખે આખું નવું બનાવીને મૂળની બદલીમાં મૂકેલું છે.

(જુઓ “જૈન સિદ્ધાંત ” માસિકના જુન ૧૯૬૩ના અંકનું પાનું ૫૭૭.)

સૂત્રોમાં બૂલથી પણ કંઈ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ ધુસી ગયું નથી તેની ખાત્રી કરવા માટે પરીક્ષા પ્રધાન બનવું જોઈએ. અને તેટલા માટે જ મેં પરીક્ષા-પ્રધાની એટલે સત્યાર્થના લક્ષણો ગતાવ્યા છે. જુઓ મૂ. જૈ. ધ. પ્રસ્તાવના પાનું ૭.

શ્રી ડોશીજીના લક્ષણો

શ્રી ડોશીજીની ચર્ચા ઉપરથી તેમના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે—

જ્ઞાનનો મદ	ભગવાનની આશાતના-અપમાન
જ્ઞાનનો દ્વેષ	શ્રુતકેવળીની આશાતના
વિરુદ્ધ માન્યતાવાળા	કિત્સૂત્ર પ્રરૂપણા
પ્રત્યે દ્વેષખુદ્ધિ	કુટિલતા
સૂત્રાભિનિવેશપણું	ખોદ્યું ફરી જવામાં એશરમપણું
અસત્ય પ્રરૂપણા	કપટથી ખોટા અર્થ ખતાવવા
વક્તા	ધ્યાન સંબંધી સંપૂર્ણ અજ્ઞાનતા

આ સર્વ બાબતોની વિગત આપતાં આ પુસ્તક જેવડું બીજું પુસ્તક બની જાય તેથી બહુ જ હુકામાં લખેલ છે. પૂરી વિગત જાણવા ઇચ્છનારે જૈન માસિકના ૧૯૬૩ની સાલના બધા અંકો વાંચી જવા.

અસત્ય વાત, શ્રુતકેવળી તેમજ ભગવાનની આશાતના, કિત્સૂત્ર પ્રરૂપણા વગેરે ઉપર લખી સર્વ વાત સાચા જૈનમાં તો હોર્મ શકે જ નહિ. સાચો જૈન તો ભૂલથી પણ ખોટું લખાઈ ગયું હોય તો કબૂલ કરી ક્ષમા માગે પણ શ્રી ડોશીજીએ પોતાના અભિમાનના તોરમાં કદી પણ તેમની ભૂલની ક્ષમા માગી નથી, અરે ભૂલ કબૂલ પણ કરી નથી.

આમ જ્યારે શ્રી ડોશીજીની સર્વ વર્તણૂક સાચો જૈન કદી ન કરે તેવી છે ત્યારે શ્રી ડોશીજી સાચા જૈન નહિ પણ ફક્ત જૈનાલાસી જ છે એમ વાંચક સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકશે અને જૈનાલાસી સાચો ધર્મજ્ઞ હોઈ શકે જ નહિ.

સંપ્રદાય મોહ, મતાગ્રહ અને અભિમાન (જ્ઞાનમદ) ના તોરમાં મનુષ્ય કેટલો બધો નીચે ઉતરી જાય છે તે શ્રી ડોશીજીના દાખલાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તે ઉપરાંત શ્રી ડોશીજીનો સ્થાનકવાસીઓના

સર્વામાન્ય પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આત્મારામજીને પણ હલકા બતાવવાનો તાજો દાખલો છે. તે આ પ્રમાણે—

રતનામમાં કોટના એક કેસની જુખાનીમાં શ્રી રતનલાલ ડોશીએ “આચાર્યશ્રી આત્મારામજીને સાધારણ જ્ઞાતી બતાવ્યા અને તેઓશ્રી આચાર્યપદને લાયક નહોતા તેમ પણ કહ્યું.”

શ્રી ડોશીજીની આ અવધિત ચેષ્ટા માટે હિંદના અનેક સ્થા. જૈન સંઘોએ શ્રી ડોશીજી પ્રત્યે તેમનો રોષ-ખેડ પ્રગટ કરનારા ઠરાવો કર્યા. (જુઓ “જૈનપ્રકાશ” તા. ૮-૧૦-૧૯૬૩ નો અંક પાનુ ૫૦૫.)

આ ઉપરથી વાંચકો શ્રી ડોશીજીનું માપ કાઢી શકશે.

“સમ્યગ્દર્શન” નામ ધારણ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી કે સમ્યગ્દર્શન સિદ્ધ થઈ જતું નથી. સામાન્ય રીતના સદાચાર કે ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાતો કરનારમાં જૈનત્વ હોવાની કે સમ્યગ્દર્શન હોવાની ખાત્રી ગણાતી નથી. કારણ કે એવા સદાચાર, ત્યાગ-વૈરાગ્ય તો મિથ્યાત્વીમાં તેમ જ અભવીમાં પણ હોય છે.

સાચો જન કે સાચું સમ્યગ્દર્શન ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તેમનામાં વકંતા ન હોય પણ સરળતા હોય, જ્યારે તે સાચાને સાચું અને ખોટાને ખોટું, યથાર્થ રીતે જોઈ હોય તેમ જ માને, પણ ખોટાને સાચું મનાવવા માટે હવાતિયાં મારે નહિ; તેમ જ મતાગ્રહ, કઠાગ્રહ, હઠાગ્રહથી દૂર જ હોય, સત્યનો જ અર્થો હોય, સત્ય સમજતાં તે અપનાવવા તૈયાર હોય, એવા એવા જૈનત્વના સાચા ગુણો હોય તેને જ સાચો જૈન કહી શકાય અને તેવાને જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે.

એવા ગુણ ન હોય તો “સમ્યગ્દર્શન” નામ હોવા છતાં તે મિથ્યાદર્શન જ છે. સમ્યગ્દર્શનથી ભવકટિ છે અને મિથ્યાદર્શનથી ભવભ્રમણની વૃદ્ધિ જ છે.

સ્થા. જૈન પત્રના તંત્રો-માલેક

શ્રી જીવણલાલ સંઘવી

શ્રી ડોશીજીના પગલે ચાલનાર શ્રી જીવણલાલ સંઘવી શ્રી ડોશીજીથી જરાય ઉતરે તેમ નથી બદકે નિંદાખોરીમાં તેમનાથી પણ ચડી ગયા છે. નિંદાખોરીમાં શ્રી જીવણલાલે પહેલો નંબર પ્રાપ્ત કર્યો છે.

એ નિંદાનું કારણ શું? એ જ કે—

“મૂર્તિની વિરુદ્ધ સ્થાનકવાસી માન્યતાને ટેકે આપનાર નગીનદાસ શેકે આજે મૂર્તિની માન્યતા સાચી છે એમ સૂત્રના ઉલ્લેખો, કાષ્ઠલા, દલીલોથી તેમજ ઐતિહાસિક વગેરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. જિનમૂર્તિની વાત સૂત્રોમાં અનેક ઠેકાણે હોવા છતાં સ્થાનકવાસીઓએ ખોટા અર્થ કરીને જિનમૂર્તિને અમાન્ય ઠરાવી તીર્થંકર ભગવાનોની ભયંકર આશાતના કરી રહ્યા છે તે અનેક પ્રમાણોથી સાબિત કર્યું છે અને એ રીતે સ્થાનકવાસીઓની પોલ ખુલ્લી પડી ગઈ છે.”

સ્થા. પ્રમાણોને ખોટા તો ઠરાવી શકતા નથી તેથી તે સંબંધનાં તેઓ એક સ્પષ્ટ પણે લખી શક્યા નથી. અને તે પણ સ્પષ્ટ નહિ

સ્વીકારતાં સ્થા.ના મતાગ્રહને વળગી તો રહેવું જ છે, ત્યારે સ્થાનકવાસીની ખોટી માન્યતાને સ્પષ્ટ રૂપમાં જાહેર કરનાર નગીનદાસ શેઠની બદનામી-નિંદા કરવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી એમ જાણીને તેમણે નિંદાખોરીનો એક માત્ર રહેલો સહેલો ઉપાય અજમાવ્યો છે.

અલબત્ત, નિંદાખોરી એ પાપાસ્ત્રવું જ કાર્ય છે. પરંતુ જેમને સત્ય ધર્મ જ ખપતો નથી, જેઓ એકતાના જ વિરોધી છે તેઓ પાપાસ્ત્રવને પણ ધર્મરૂપ માને તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અન્યધર્મીઓ પણ ધર્મને નામે જ પાપ આચરે છે ને!

જેઓ સજ્જનતાથી પ્રામાણિક ચર્ચા કરવા માંગતા હોય તેઓ તો સીધી રીતે મૂર્તિ સંબંધના મારા પ્રમાણો ખોટા છે એમ સાબિત કરવાની દલીલો આગળ ધરે. પણ તેવી દલીલો તો છે જ નહિ ત્યાં બીજું શય પણ શું?

એટલે પછી શ્રી ડોશીજીના લેખોના અનુવાદો છાપવા ઉપરાંત બિનઅભ્યાસી, ડરપોક, પડદેનશીન (કારણ કે તેઓ ખોટા છે એમ તો તેમના મનમાં જાણે છે.) લેખકોના નિંદાત્મક તેમ જ ખોટી વાતોથી અસ્પષ્ટ પણ વસ્તુતઃ મૂળ મુદ્દાને નહિ સ્પર્શતા એવા અપ્રસ્તુત એટલે નમાલા કે હકામા લેખો છાપીને શ્રી જીવજીવિત સંતોષ માન્યો છે.

શાસનદેવ તે સર્વેને સદ્બુદ્ધિ આપે એ જ અભ્યર્થના.

જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિ

મદિસુદનાણવલેણ દુ
સચ્છંદં બોલ્લઈ જિણુત્તમિદિ ।
જો સો હોઈ કુદિદિ
ણ હોઈ જિણમગ્ગલગ્ગરવો ॥

જે મનુષ્ય મતિ જ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાનના અભિમાનથી શ્રી જિનેન્દ્ર દેવ દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થનો, સ્વચ્છંદતાથી અર્થાત્ પોતાની મનઃકલ્પનાથી જેમ તેમ વિરુદ્ધ અર્થ કરે અથવા આગમના સત્યાર્થને છુપાવી મિથ્યા અર્થ કરે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. તે જીવ જિન ધર્મનું પાલન કરવા છતાં પણ જૈન ધર્મથી સર્વથા પરાઈ મુખ છે. જૈન ધર્મથી તે જીવ બહિર્ભૂત મિથ્યાદષ્ટિ જ બાણવો.

રચણુસાર.

મતાર્થીના લક્ષણ

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહિ, તે માને ગુરુ સત્ય;
અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાંજ મમત્વ. ૨૪

જે જિન દેહપ્રમાણ ને: સમવસરણાદિ સિદ્ધિ;
વર્ણન સમજે જિનનું, રોકી રહે નિજ બુદ્ધિ. ૨૫

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગમાં, વર્તે દષ્ટિ વિમુખ;
અસદ્ગુરુને દઢ કરે, નિજ માનાર્થે મુખ્ય. ૨૬

દેવાદિ ગતિ ભાંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન;
માને નિજ મત વેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ૨૭

લહુ સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, બ્રહ્મ વ્રત—અભિમાન;
બહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮

અથવા નિશ્ચય નય બહે, માત્ર શબ્દની માંય;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય. ૨૯

જ્ઞાનદક્ષા પામ્યો નહીં, સાધનદક્ષા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંય જે, તે બૂડે ભવમાંહી. ૩૦

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજ માનાદિ કાજ;
પામે નહિ પરમાર્થને, અન્—અધિકારીમાં જ. ૩૧

નહિ કષાય—ઉપશાંતતા, નહિ અંતર વૈરાગ્ય;
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨

લક્ષણ ક્યાં મતાર્થીનાં, મતાર્થ જાણ કાજ;
હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ મુખસાજ. ૩૩

—આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

આત્માર્થીના લક્ષણ

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિ જ્ઞેય. ૩૪

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણ યોગ એકત્વથી, વતે આશાધાર. ૩૫

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુ યોગ;
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મનરોગ. ૩૭

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ—અભિલાષ;
સવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. ૩૮

દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહિ જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ. ૩૯

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય,
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ જ્ઞાન,
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧

—આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર.

મૂળ જૈન ધર્મ અને

હાલના સંપ્રદાયો

એ પુસ્તકમાંના અહીં ઉમેરેલા
મૂતિને લગતા પ્રકરણો

પ્રકરણો નં. ૭ થી ૧૩
તથા ૨૨ થી ૨૬

લેખક - સંપાદક
નગીનદાસ ગિરધરલાલ શેઠ

પ્રકરણ ૭ મૂર્તિનું અસ્તિત્વ

- „ ૮ અવલંબન માટે મૂર્તિની જરૂર
- „ ૯ શાશ્વતી પ્રતિમાઓનું માહાત્મ્ય
- „ ૧૦ પ્રાચીન કાળની મૂર્તિઓ
- „ ૧૧ સૂત્રોમાં મૂર્તિમંદિરના વિધાનો
- „ ૧૨ સૂત્રોમાં દ્રવ્ય મૂર્તિપૂજનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી
- „ ૧૩ કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ
- „ ૨૨ મૂર્તિ વિરોધની પૃષ્ઠ ભૂમિ
- „ ૨૩ ચાર નિશ્લેષા
- „ ૨૪ સ્થાપનાની ઉપાસના
- „ ૨૫ દેવપૂજા
- „ ૨૬ મૂર્તિસંગ્રહી પ્રશ્નોત્તર

પ્રકરણ સાતમું

મૂર્તિનું અસ્તિત્વ

મૂર્તિ એ મુખ્યત્વે ભાવનો વિષય છે ત્યારે મૂર્તિપૂજા એ મુખ્યત્વે બાહ્યાચારનો વિષય છે.

તેથી પહેલાં આપણે મૂર્તિસંબંધી જ વિચાર કરીશું. અને તે વિચારાર્થ રહ્યા પછી મૂર્તિપૂજાનો વિચાર કરીશું.

અહીંઆ આપણે મૂર્તિ એટલે તીર્થંકર ભગવાનોની મૂર્તિ અથવા પ્રતિમાની જ વાત કરીએ છીએ એમ સમજવાનું છે. મૂર્તિ, પ્રતિમા, પ્રતિબિંબ, ચિત્ર, ફોટો, છબી વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

સ્થાનકવાસીઓની માન્યતા

સ્થાનકવાસીઓની માન્યતા એવી છે કે પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. અને તેથી આપણા સૂત્રોમાં મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજનું નામનિશાન પણ નથી. માટે મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા એ ધર્મ વિરુદ્ધનું કામ છે.

પહેલાં તો સ્થાનકવાસીઓ એમ જ માનતા હતા કે મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા ધણા અર્વાચીન કાળથી શરૂ થઈ છે. પણ તે કાળ કયો તે નિશ્ચિત રીતે કોઈ કહી શકતું નહોતું, અને હજુ સુધી પણ કોઈ નિશ્ચિત રીતે કહી શક્યું નથી કારણ કે તે વાતની તેમને ખબર જ નથી.

પરંતુ જેમ જેમ શોધખોળો વધતી ગઈ તેમ તેમ તે અર્વાચીન કાળની મર્યાદા સ્થાનકવાસીઓ તરફથી લંબાવાતી ગઈ. અને થોડા વર્ષ પહેલાં શોધખોળ ઉપરથી મૂર્તિ લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ

વિદ્યમાન હતી એમ સાબિત થતાં સ્થાનકવાસીઓને તે પ્રમાણે માનવું પડ્યું છે.

મૂર્તિના વિચાર માટે ત્રણ મુદ્દા

એટલે મૂર્તિ સંબંધી આપણે વિચાર કરવાનું કે નક્કી કરવાનું એ છે કે—

- (૧) મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધ છે કે નહિ.
- (૨) પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિ હતી કે નહિ.
- (૩) સૂત્રોમાં મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કે ઉલ્લેખો છે કે નહિ.

આ મુદ્દાઓ જાણવાથી કોની માન્યતા સાચી છે એ નક્કી કરી શકાય. એટલે આપણે આ ત્રણેય મુદ્દાઓ એક પછી એક તપાસીશું.

દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ

દેવલોકમાં તેમ જ નંદીશ્વર વગેરે સ્થળોએ પર્વત ઉપર શાશ્વતી મૂર્તિઓ છે અને દેવદેવીઓ તે મૂર્તિઓની પૂજા-ભક્તિ કરે છે એ વાત સ્થાનકવાસીઓ માને છે કાશ્મીર કે તે વાત સ્થાનવાસીઓના માન્ય સૂત્રોમાં પણ જણાવેલી છે. એટલે એ વાત ન માને તો તેઓ સૂત્ર જ માનતા નથી એમ હરે.

જો કે સ્થા ઋષિ સંપ્રદાયના મુનિશ્રી અમોલ્ય ઋષિજીએ તેમના અનુવાદ કરેલા સૂત્રોમાં એ શાશ્વતી મૂર્તિઓના ઉલ્લેખો છે ત્યાં કેટલેક ઠેકાણે નોંધ મૂકીને તે મૂર્તિઓને કામદેવની મૂર્તિઓ ઠરાવી છે. પરંતુ એવી નોંધ મૂકતી વખતે તેમણે આગળ પાછળના શબ્દોનો સંબંધ તૂટી જાય છે તે વિચાર્યું જ નહિ અને તેથી વિદ્વાનો પાસે તેમની નોંધો ખોટી છે, સાંપ્રદાયિક મોહથી લખાયેલી છે તે સિદ્ધ થઈ ગયું છે.

પરંતુ ખૂબીની વાત તો એ છે કે સ્થાનકવાસીઓ મોટે ભાગે શાશ્વતી મૂર્તિઓ તીર્થંકર ભગવાનોની છે એમ માને છે છતાં મનુષ્યકૃત

મૂર્તિઓ તેઓ માનતા નથી ! શાશ્વતી મૂર્તિ માનવાથી ધર્મ વિરુદ્ધતા આવતી નથી તો કૃત્રિમ મૂર્તિ માનવાથી પણ ધર્મ વિરુદ્ધતા આવી ન શકે એ તો એક સામાન્ય બુદ્ધિની સમજની વાત છે.

દેવલોકની મૂર્તિ માનવી અને મનુષ્યલોકની મૂર્તિને ન માનવી તેનો અર્થ એ થાય કે એક સમકિતી સ્થા. આવક મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં ઉપજ્યા પછી તે જ જીવમૂર્તિને માનતો થઈ જાય !

શુદ્ધ ધર્મમાં આવી બેવડી માન્યતા હોઈ જ ન શકે. જે જીવ મનુષ્યલોકમાં અને દેવલોકમાં વારાફરતી ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે વારાફરતી તેની માન્યતા ફેરવતો રહે તે સમકિતી જ ન કહી શકાય અથવા તેને સાચો ધર્મ જ કહી ન શકાય. કારણકે સાચો ધર્મ સમકિતી તેની માન્યતામાં ફેરબદલી ન કરે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જે લોકો દેવલોકની મૂર્તિને માનતા હોય તેમણે મનુષ્ય લોકમાં પણ મૂર્તિને માનવી જ જોઈએ. એમ ન કરે તો તેઓ સાચા શુદ્ધ ધર્મને અનુસરતા નથી એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય.

મૂર્તિને માનવી ને પૂજવી તે દેવદેવીઓનો જીવ વ્યવહાર છે એમ કહેવું તે પણ ખોટું છે કારણ કે દેવો મૂર્તિપૂજા વ્યવહાર તરીકે નથી કરતા પણ ધર્મ માટે કરે છે એમ તો સૂત્રોમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યો છે જ અને તે આગળ ઉપર ચિંતાવાશે.

મૂર્તિ અને મૂર્તિ પૂજા એ વ્યવહાર ધર્મના વિષયો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એટલે અહીં જે વિચારણા થાય છે તે વ્યવહારને અનુસરીને જ કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિ એ વ્યવહાર ધર્મ છે

જ્યાં પાપ છે અથવા જ્યાં મિથ્યાત્વ છે ત્યાં ધર્મ નથી. તો જ્યાં

સુધી મૂર્તિ જીવને પાપ ક્રિયામાં લઇ ન જાય ત્યાં સુધી તેને વ્યવહાર ધર્મમાં લઈ જવાને વાંધો લઈ શકાય નહિ. તેમ જ મૂર્તિ જીવને મિથ્યાત્વમાં ધસડી ન જાય ત્યાં સુધી તેને વ્યવહાર ધર્મમાં લેવાને વાંધો કાઢી શકાય નહિ.

ભગવાનની મૂર્તિ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે

તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ જીવને પાપમાં તો ખેંચી શકે જ નહિ. એ તો જીવને વૈરાગ્ય કે ભક્તિભાવમાં પ્રેરક બને છે. કારણ કે મૂર્તિના શાંત મુદ્રાવાળા ધ્યાનમય આકારને જોવાથી જોનારના હૃદયમાં પણ વૈરાગ્ય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કોઈ એમ કહેશે કે જેને આ મૂર્તિ કોની છે એમ ખબર હોય તેને જ તેવા ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ અજ્ઞાનીને તેના ભાવ ઉત્પન્ન ન થાય. તેના જવાબમાં કહેવું જોઈએ કે—

અજ્ઞાનીઓ પણ સંસારીના બાહ્ય દેખાવમાં અને સાધુ વૈરાગીના બાહ્ય દેખાવમાં ભેદ છે એટલું તો સમજે જ છે. જંગલી લોકો પણ સાધુને જોઈને તેમને વંદન નમસ્કાર કરે છે. એ વાત અનેક પ્રાચીન કથાઓમાં પણ આવે છે. એતું એ જ કારણ છે કે સંસારીનો દેખાવ સાધુના દેખાવથી તદ્દન ભિન્ન છે. અને તેમાં પણ ધ્યાનસ્થ સાધુનો દેખાવ ભિન્ન હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પૂજ્યભાવ, ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેથી જ જંગલી લોકો પણ સાધુને તુરત ઓળખી શકે છે. અને તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની જંગલી લોકો મૂર્તિ જોઈને તે મૂર્તિ ભગવાનની છે એમ ન જાણતા હોય તો પણ તે મૂર્તિ કોઈ સંત મહાત્માની છે એમ તો સમજે જ છે. એટલે મૂર્તિ અજ્ઞાનીમાં પણ ભક્તિભાવ પ્રેરે છે.

તો પછી જ્ઞાની અને સમજુ માણસને મૂર્તિ જોઈને પૂજ્યભાવ, ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં નવાઈ જેવું પણ કંઈ નથી.

મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધ નથી

આ પ્રમાણે મૂર્તિ મનુષ્યને પાપ તરફ તો લઇ જઈ શકતી જ નથી પણ ધર્મ તરફ વાળવામાં તો જરૂર નિમિત્ત બની શકે છે એટલે એ રીતે મૂર્તિને ધર્મ વિરુદ્ધ કહી શકાય નહિ.

તીર્થંકર ભગવાન તો મિથ્યાત્વના નાશક છે. એટલે તેમની મૂર્તિ કદી જીવને મિથ્યાત્વમાં પાડી શકે જ નહિ. મૂર્તિમાં શ્રદ્ધાભક્તિ એટલે તીર્થંકર ભગવાનમાં શ્રદ્ધાભક્તિ એ તો સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે. એટલે એ રીતે પણ મૂર્તિને ધર્મ વિરુદ્ધની કહી શકાય નહિ.

આમ જ્યારે મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધની ઠરી શકતી નથી તેમજ મૂર્તિ ધર્મભાવપ્રેરક થઈ રહે છે ત્યારે તેને વ્યવહાર ધર્મમાં માન્ય રાખવામાં કોઈ જાતનો વાંધો રહેતો હોય એમ જણાતું નથી.

સંસાર વ્યવહારમાં મૂર્તિનો આદર

સંસાર વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ મહાભાગ્યશાળી પુરુષે તેના કુટુંબને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હોય તો તે કુટુંબ તે ભાગ્યશાળી પુરુષની યાદગીરી માટે રંગીન તૈલચિત્ર છબી કે બાવલું (મૂર્તિ) બનાવીને પોતાના ઘરમાં રાખે છે અને દરરોજ તેમના દર્શન કરી વંદન નમસ્કાર કરી તેની યાદગીરીથી તેમના જેવા થવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

કોઈ મહાપુરુષે સમાજ માટે કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું હોય તો સમાજ તેની યાદગીરી માટે ચિત્ર કે બાવલું બનાવીને યોગ્ય સ્થળે મૂકે છે કે જેથી સૌ તેના દર્શન કરી વંદન નમસ્કાર કરી શકે.

ગામ કે દેશને માટે કોઈ વીર પુરુષે શૂરવીરતાનું કામ કર્યું હોય તો તેનું બાવલું (મૂર્તિ) પાળીએ કોઈ સારા જાહેર સ્થળે મૂકીને તેની યાદગીરી જાળવી રાખવામાં આવે છે. આવા પાળીઆ કે બાવલા વિનાનું બાળ્યે જ કોઈ ગામ ખાલી હશે.

વ્યાપાર ધંધામાં પણ કોઇ મહાપુરુષે વ્યાપાર ઉદ્યોગ ધધો ખૂબ ખીલવ્યો હોય તો તેનું પણ ચિત્ર કે ખાવલું તેમના ધંધાના મકાનમાં મૂકીને તેના દરરોજ દર્શન કરી, વંદન નમસ્કાર કરી તેની યાદગીરીથી તેના જેવું કામ કરવાની પ્રેરણા મેળવે છે.

આમ સંસારના દરેક ક્ષેત્રમાં મહાપુરુષોની મૂર્તિ બનાવી, તેમના દર્શન કરી, તેમની યાદગીરીથી તેમના જેવા થવાની પ્રેરણા મેળવાય છે.

તેવી જ રીતે ધર્મમાં ધર્મના મહાપુરુષ, ધર્મનાયક તીર્થંકર ભગવાનની યાદગીરી માટે તેમની મૂર્તિ બનાવી, તેમના દરરોજ દર્શન કરવામાં આવે, ભક્તિથી તેમને વંદન નમસ્કાર કરવામાં આવે અને એ રીતે તેમના જેવા થવાની પ્રેરણા લેવામાં આવે તો તેને પણ એક ધર્મકાર્ય કહી શકાય. અથવા તે પણ એક જાતનો વ્યવહાર ધર્મ જ કહી શકાય.

મૂર્તિ એટલે શું ?

મૂર્તિ એટલે આકૃતિ, ખાવલું, ચિત્ર, ફોટો, છબી, પ્રતિબિંબ અથવા પ્રતિમા. એટલે મૂળનું કોઇપણ જાતનું પ્રતીક.

ઉપર કહ્યું તેમ સંસારવ્યવહારમાં મૂર્તિનો ખૂબ આદરભાવ છે.

આપણે આપણા ઘરમાં પણ આપણા બાપદાદાઓ, વડીલોના ફોટા કે રંગીન ચિત્રોને પવિત્ર માનીએ છીએ. વડીલોના ફોટા ચિત્રોને જોઇને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ફોટા કે ચિત્રને કોઇ ફાડી નાખે. તેના ઉપર કોઈ પગ મૂકે તો તેણે ફોટામાંના વડીલનું અપમાન કર્યું એમ પણ માનીએ છીએ.

તે જ પ્રમાણે ભગવાનની મૂર્તિ એ પણ ભગવાનનું પ્રતીક છે તો ભગવાનના ચિત્ર કે તેમની મૂર્તિની કોઇ આશ્વાતના કરે તેણે ભગવાનની જ આશ્વાતના કરી એમ ગણાય.

મૂર્તિની હાંસી કરનારા વિચારે

મૂર્તિને જડ પથ્થર તરીકે ગણી હસી કાઢનારે, અવગણી કાઢનારે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે તેમના વડીલનો ફોટો કે ચિત્ર પણ જડ વસ્તુ જ છે. તેના તરફ તમે પૂજ્યભાવે શા માટે જુએ છો? વડીલ કરતાં ભગવાન તો અનંતગણા વિશેષ પૂજ્ય છે તો તેમની મૂર્તિને કે તેમના ચિત્રને ન માનવું એમાં હજીપણ કેવી રીતે ગણાય?

સ્થા. પુસ્તકોમાં ચિત્રો

સ્થાનકવાસી આચાર્ય શ્રી જવાહરલાલજી મહારાજે તેમના “સચિત્ર અનુક્રંપા વિચાર” નામના પુસ્તકમાં કેશી શ્રમણનું ચિત્ર છાપ્યું છે. શ્રી શંકર મુનિજીએ તેમના “મચિત્ર મુખવસ્ત્રિકા” પુસ્તકમાં પાંડવ મુનિઓ, પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ તથા ગજસુકુમાલ મુનિના ચિત્રો છાપેલાં છે. શ્રી ચોથમલજી મહારાજે તેમના “મહાવીર યાત્રા સંદેશ” નામના પુસ્તકમાં ભગવાન મહાવીરનું ચિત્ર છાપેલ છે.

સ્થા. આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના પુસ્તકોમાં, તેમના શિષ્ય જ્ઞાન મુનિના પુસ્તકોમાં તેમજ બીજી પંખળી, મારવાડી, ગુજરાતી સાધુઓના પુસ્તકોમાં તેમના પોતાના તેમજ બીજા સાધુસાધ્વીઓના ચિત્રો (ફોટો) છપાયા છે અને છપાય છે,

પૂજ્ય શ્રી રત્નચંદ્રજી મહારાજની સમુદાયના મુનિઓનો ઝુપ ફોટો છપાયેલો છે. જેમાં અગિયાર મુનિઓના ફોટો છે.

ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડના સાધુ મંડળનો ઝુપ ફોટો જેમાં તેર મુનિઓના ફોટો છે તે ફોટો અમદાવાદમાં ત્રણ ત્રણ પૈસે વેચાયો હતો.

સ્થા. મુનિઓની મૂર્તિ

વળી મારવાડના ગામ ગિરિમાં સ્થાનકવાસી સાધુ હર્ષચંદ્રજીની તથા મારવાડના ગામ સાદડીમાં સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી તારાચંદ્રજીની પાષાણમય મૂર્તિ પૂજાય છે.

આગ્રામાં સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજીની પાદુકાઓની પૂજા થાય છે.

બડોદ તથા અંબાલામાં સ્થાનકવાસી સાધુઓની ઘણા કાળથી સમાધિઓ છે અને તે અતિ આદરથી પૂજાય છે. ત્યાં દર સાલ મેળો ભરાય છે અને હજારો લોક એકઠા થાય છે.

ઉપર લખ્યા સ્થા. સાધુઓના ફેાટા તથા મૂર્તિ વગેરેના ચિત્રો મૂર્તિપૂજકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પુસ્તકમાં વિગત સાથે છપાયેલા છે.

આ પ્રમાણે મૂર્તિના રૂપાંતરો સ્થાનકવાસીઓમાં ઘણા લાંબા કાળથી પ્રચલિત છે જ. અને આમ જ્યારે સ્થા. મુનિઓના ફેાટા, મૂર્તિ, પાદુકા વગેરેને વંદન પૂજન થાય છે ત્યારે સાધુઓથી અનંત ગુણા ગુણવાન, અરે પૂજ્ય તીર્થંકર ભગવાનની મૂર્તિ માટે જ વિરોધ કરવો એમાં ન્યાય કે ડહાપણ કેમ ગણી શકાય ?

અને જ્યારે સ્થાનકવાસી મુનિઓ ભગવાનના, પ્રાચીન કાળના મુનિઓના અને અત્યારે તેમના પોતાના ચિત્રો કે ફેાટાઓ છાપે છે તો પછી ભગવાનની મૂર્તિ માટે જ શા માટે વાંધો હોઈ શકે તે સમજાતું નથી. સિવાય કે સંપ્રદાયવાદના મોહનો કે મતાગ્રહનો આશ્રય લઈને ખોટી રીતે વાંધો ઉઠાવવામાં આવે.

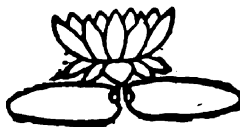
૨૩૦૦ ત્રેવીશ સો વર્ષ પહેલાં મૂર્તિની માન્યતા ચાલુ હતી તે તો કલિંગ દેશના (ઓરિસાના) ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ વગેરે પહાડોમ

કાતરેલી મૂર્તિઓ તથા શિક્ષાલેખો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તે વખતે તો ચૌદ પૂર્વધર અને દશ પૂર્વધર મુનિ મહાત્માઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા.

સ્થાનકવાસીઓ વિચારે

આપણા હાલના કોઈ પણ સાધુ મુનિરાજ કરતાં એ પૂર્વધર મહાત્માઓ ઘણા ઘણા વિશેષ જ્ઞાની હતા એ તો સૌ કોઈને કબ્બલ કરવું જ પડશે એટલું જ નહિ પણ ૫૦૦ પાંચસો વર્ષ પહેલાંના એટલે કે લોકાશાહના વખતના કોઈ પણ સાધુ કે શ્રાવકના જ્ઞાન કરતાં ૨૦૦૦ ત્રેવીશસો વર્ષ પહેલાંના પૂર્વધરોનું જ્ઞાન ઘણું ઘણું જ વધારે હતું એ પણ કબ્બલ કરવું જ પડશે.

તો એ મહાજ્ઞાની પૂર્વધર મહાત્માઓએ મૂર્તિને ધર્મ-વિરુદ્ધની કેમ ન ઠરાવી? આ બાબતનો સ્થાનકવાસીઓ અથવા તો મૂર્તિવિરોધીઓએ વિચાર કરવો ઘટે છે. અથવા તો પૂર્વધરોએ મૂર્તિને ધર્મવિરુદ્ધ ઠરાવી હતી એમ તેઓએ ખતાવી આપવું જોઈએ. અથવા તો પૂર્વધર મહાત્માઓએ પણ ભૂલ કરી હતી એમ સ્થાનકવાસીઓએ જાહેર કરવું જોઈએ અને જો પૂર્વધરોએ ભૂલ કરી ન હોય તો મૂર્તિની માન્યતા એ વ્યવહારધર્મ છે એમ કબ્બલ કરવું જોઈએ.

પ્રકરણ આઠમું

અવલંબન માટે મૂર્તિની જરૂરીયાત

મૂર્તિએ વ્યવહાર ધર્મમાં જ આવે છે. વ્યવહાર ધર્મ અદ્વૈત માટે અથવા બાળજીવો માટે છે. પરંતુ નિશ્ચય ધર્મમાં પહોંચવા માટે વ્યવહાર ધર્મ અનિવાર્ય રીતે જરૂરનો છે. વ્યવહાર ધર્મ પાળતાં કે અનુસરતાં જીવને કંઈકપણ અવલંબનની જરૂર પડે છે જ.

આ વાત તપસ્વી મહાત્મા સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી માણેકચંદ્રજી સ્વામીએ તેમના કાળજ્ઞાન તત્ત્વ ચિંતામણી નામના પુસ્તકમાં સારી રીતે સમજાવેલ છે. તેથી તેમનું તે લખાણ અત્રે ઉધ્ધૃત કર્યું છે.

જડ પદાર્થના ત્રણ ગુણ

દરેક જડ પદાર્થમાં ત્રણ ગુણ રહ્યા છે—(૧) અવલંબન ગુણ, (૨) ઝોળખાણ ગુણ અને (૩) મંગળ ગુણ.

અવલંબન ગુણ—જેને જેટલો વૈભવ છે તેને તેટલો જડ પદાર્થનો અવલંબન ગુણ જાણવો. ઉદાહરણ તરીકે—રસ્તે ચાલતાં લાકડીનું અવલંબન, દાદરે ચડતાં પગથીયાં અને દોરડાનું અવલંબન, હાલતાં ચાલતાં રસ્તાનું અવલંબન, પૂલ ઉપર ચાલતાં કઢેડાનું અવલંબન, ભૂખ તરસમાં અનાજ અને પાણીનું અવલંબન, રોગમાં ઔષધનું અવલંબન વગેરે જડ પદાર્થોના હજારો અવલંબન લેવાં પડે છે. જડ પદાર્થોનું અવલંબન તે જીવતરનું જીવન છે.

ઝોળખાણ ગુણ—માતા પિતા, દીકરા, દીકરી, હેતુમિત્રો વિગેરેના તથા પશુ પક્ષી વગેરેના જે જે ફોટા છે તે તેમની ઝોળખાણના છે.

તે પોતે ફોટો જડ પદાર્થ છે. પણ માવતરના ફોટા ઓળખાણની ખાત્રી આપે છે. તે ફોટા દેખીને માવતરોના ગુણોની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અથવા યાદી આપે છે, તે ઓળખાણ ગુણ મહા મોટામાં મોટો દ્રવ્ય સ્થાપના નિક્ષેપો છે.

મંગળગુણ—જે સારાં-રુડાં સુગંધી પદાર્થો છે તે મંગળ કાર્યોમાં મંગળ રૂપ થાય છે. અને વિધોને દૂર કરે છે. જેમકે—લાપશીનું મંગળ, ગોળનું મંગળ, સાકરનું મંગળ વગેરે. મિષ્ટાન્નમંગળ તે રુડાં ભોજન છે. તે દરેક કાર્યના વિધોનો નાશ કરે છે, તેમ વસ્ત્રમંગળથી વસ્ત્ર મળે છે. શુકનના મંગળથી કામ શુભ થાય છે.

“તેવા માંગલિક જડ પદાર્થોથી હજારો જાતના મંગળ ગુણ થાય છે તે આ સ્થળે ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી સંક્ષેપી લઇને સિદ્ધાંતની સાક્ષી આપવામાં આવે છે કે—

“શ્રી ઠાણાંગ સુત્રના આઠમે ઠાણે આઠ* મંગળના મંગળરૂપે નામે જણાવ્યા છે તે આઠેય મંગળ જડપદાર્થ છે. છતાં અનેક દુઃખ અને વિધોનો નાશ કરે છે...જ્યાં સુધી કર્મને આધીન છે, ત્યાં સુધી મંગળનું સાધન સુખરૂપ છે.

જેમ રસ્તે ચાલતાં ભોમીઆનો આધાર લેવો પડે તથા ચરતાં, તરતાં અને ફરતાં વાહનોનો આધાર લેવો પડે છે તેમ જ્યાં સુધી મોક્ષે નથી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી પુણ્ય મંગળનો આધાર લેવો પડે છે. તેમ જ ગુરુનો ફોટો, તીર્થંકર ભગવાનનો ફોટો મંગળ રૂપે, ઓળખાણ રૂપે અને ધ્યાનના અવલંબન માટે લેવાથી ગુરુના ગુણની અને તીર્થંકર ભગવાનના ગુણની ભાવના ઉત્પન્ન થશે.

અવલંબનથી અનેક ગુણોની ભાવના પ્રગટ થતાં ગુણી થવાશે. વળી ફોટા ઉપરથી ગુરુની અને ભગવાનની ઓળખાણ રહેશે અને

● દેવલોકમાં પણ આઠ મંગળ જણાય છે—સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ, નંદાવર્ત, વધ માનક, ભદ્રાસન, હજાર, મત્સ્યગલ અને દર્પણ—રાજપ્રમીય સૂત્ર.

અનેક જાતના મંગળો થશે. વિદ્યોનો નાશ થશે. પણ ફોટા લેનાર તથા સદાકાળ ફોટા રાખનારે એવો નિર્ણય કરી રાખવો કે તેના ગુરુશ્રીના કે પ્રભુજીના ફોટાને (મૂર્તિને) સાવધ પાપરૂપ પૂજથી પૂજવાની ત્રણ કાળમાં પદ્ધતિ પાડવી નહિ. એમ સૈદ્ધાંતિક વાક્યો છે તેને સિદ્ધ કરી રાખવા.

ધ્યાનમાં અવલંબન

“જ્ઞાનવાણીના સિદ્ધાંતે ધર્મ ધ્યાન તથા શુદ્ધ ધ્યાનના બીજા શબ્દો બેઠે કહ્યા છે. તેમાં અવલંબન ધ્યાનના ચાર ભેદ જણાય છે. તે પદસ્થ ધ્યાન, પિંડસ્થ ધ્યાન, રૂપસ્થ ધ્યાન અને રૂપાતીત ધ્યાન. એ ચાર પદમાં ત્રણ પદ તો સાકારી મૂર્તિ માટે છે. તેમાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી રહેલી છે. જ્ઞેય વિના જ્ઞાન નહિ તેમ જ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની ત્રિપુટીમાં ગુરુશ્રીનો અથવા તીર્થંકર ભગવાનનો જે ફોટો (અથવા મૂર્તિ) તે જ્ઞેય પદાર્થ છે અને તે જ્ઞેય-ધ્યેયનો ધ્યાતા આત્મા જીવ પોતે ધ્યેય રૂપ લક્ષ પામે છે, ત્યારે ધ્યાનતું સ્વરૂપ એક વૃત્તિએ થાય છે. તે વખતે પ્રતિમાતું અવલંબન લેવા ગુરુનો દ્રવ્ય ફોટો સ્થાપના સ્વરૂપે થાય છે, એ સિદ્ધાંત સાક્ષી છે.”

પ્રતિમા આરાધનાનો હેતુ

સ્થાનકવાસી મહાત્માજીએ ઉપર પ્રમાણે વ્યવહાર ધર્મમાં મૂર્તિના અવલંબનની જરૂરીઆત બતાવી છે તેમ ધ્યાન માટે પણ મૂર્તિની જરૂરીઆત બતાવી છે, વળી તેઓશ્રી પ્રતિમાની આરાધનાનો હેતુ જણાવતાં લખે છે કે—

“અનંત ગુણના ધણી અનંત શક્તિના ધણી શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમાઓ આ લોકમાં શાંતિ સુખ માટે, હિત માટે, પરલોક હિત માટે અવલંબન તરીકે આરાધાય છે.

“તે પ્રભુના પ્રતિમાજીને જ્ઞાની લોકો પ્રતિમાજી તરીકે માને છે પણ સાક્ષાત પ્રભુ તરીકે માનતા નથી. જે જે સ્થળે જે જે તીર્થંકર દેવો નિર્વાણ પદને પામ્યા હોય તે તે સ્થળે શ્રી દયાળુ અરિહંત પ્રભુની અનંત યોગ સાધનાની શક્તિનાં જે જે અનંત ગુણરૂપ, દ્રવ્યરૂપ પર્યાયરૂપ પદાર્થોમાં વાસના પરિણમી ગઈ હોય તેવા પવિત્ર પરમાણુ-વાળા જે જે સ્થળો છે તે તે સ્થળોએ જવાથી જાંચી જાંચી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થતાં જાંચી જાંચી પવિત્ર ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનંત નિર્જરા થાય છે. તેવા હેતુથી જ શ્રી અરિહંત દેવની પ્રતિમાઓ પૂજાય છે પણ છકાયની હિંસા માટે પૂજાતી નથી તેમ કોઈ જ્ઞાની મહાપુરુષો હિંસા સ્વરૂપે પૂજતા પણ નથી.”

શાશ્વતી પ્રતિમાનું મહાત્મ્ય

દેવલોકમાંની મૂર્તિઓ સંબંધી સ્થાનકવાસી સમાજમાં કંઈક ભ્રમ પ્રવર્તે છે તેથી તે સંબંધી પણ થોડાક વિચાર કરી લઈએ.

સ્થાનકવાસી મહાત્મા મુનિશ્રી તપસ્વી શ્રી માણેકચંદ્રજી સ્વામીશ્રીએ તેમના “કાળજ્ઞાન તત્ત્વ ચિંતામણિ” પુસ્તકમાં દેવલોક-માંની શાશ્વતી મૂર્તિઓનું મહાત્મ્ય દર્શાવતાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે—

“સ્વર્ગમાં જે જે જિનપ્રતિમાઓ છે તે તેા અનાદિ કાળની શાશ્વતી છે. તે જિનપ્રતિમામાં સ્વાભાવિક અનંત ગુણો રહ્યા છે. તેવા ગુણનું અવલંબન દેવતા લોકો સુખ સમાધિના હિત માટે લીએ છે. જેમ મૃત્યુલોકમાં મહા ચમત્કારી વસ્તુઓ પૈકી કલ્પવૃક્ષ ચિંતામણી, ચંદનવૃક્ષ અને સુગંધી મહા પદાર્થોનાં અવલંબનથી અનંત દુઃખોનો નાશ થાય છે તેમ જ તે ન્યાયે શ્રી જિન પ્રતિમા પણ મહાન ચમત્કારી ચિંતામણી છે. તેના અવલંબનથી દેવોને અનંત શાંતિ મળે છે.

“સ્વર્ગના દેવો શ્રી જિનેશ્વરના પ્રતિમાજીના પ્રભાવથી પોતપોતાની હદ મર્યાદા લોપી શકતા નથી. તેમ બીજા કોઈ દેવો પણ એકબીજાની હદ લોપવાની મરજી કરતા નથી. એ વગેરે અનેક પ્રભાવ શ્રી જિન પ્રતિમાના માનથી સચવાય છે. શ્રી જિન પ્રતિમા સર્વ વિધોને હરે છે, સર્વ દુઃખોને ટાળે છે અને મહામંગળ આપે છે. એવો પ્રૌઢ પ્રતાપ શ્રી જિન પ્રતિમાજીનો છે.”

શાશ્વતી મૂર્તિ કયા તીર્થકરની ?

દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ છે એટલે તે કોઈ અમુક તીર્થકરની નથી તેથી તે માનવા લાયક નથી એમ કેટલાક સ્થાનકવાસીઓ વાંધો

કાઢે છે : પણ તેનું સમાધાન પણ રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં આપેલું છે. તે નીચે પ્રમાણે—

રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ત્યાં દેવચંદામાં એકસો આઠ પ્રતિમા છે તે પર્યાકાસને બેઠેલી સ્થિતિની છે અને તે તીર્થંકરોની ઊંચાઈના પ્રમાણની છે એટલે કે પાંચ ભરતક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રમાં અથવા મનુષ્ય લોકમાં જુદા જુદા વખતે જે જે તીર્થંકરો થાય તેમની ઊંચાઈ કાળના પ્રમાણમાં જુદી જુદી હોય છે. તેથી તીર્થંકરોના પ્રતીક તરીકે અને સર્વ તીર્થંકરોની ઊંચાઈના પ્રતીક તરીકે આ એકસો આઠ જિન પ્રતિમાઓ છે.

વળી એ જ સૂત્રમાં તે જ ઠેકાણે એમ પણ કહેલું છે કે ત્યાં મણિપીઠિકા ઉપર ચાર જિન પ્રતિમા છે તેના નામ—ઋષભ, વર્ધમાન, ચંદ્રાનન અને વારિષેણ છે. પાંચ ભરત ક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રમાં મળીને દરેક ચોવીશીમાં આ ચાર નામના તીર્થંકર તો થાય છે જ. જેમ કે આ ચોવીશીમાં આ ભરતક્ષેત્રમાં પહેલા ઋષભદેવ અને છેલ્લા વર્ધમાન નામના તીર્થંકર થયા અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં પહેલા ચંદ્રાનન અને છેલ્લા વારિષેણ નામના તીર્થંકર થયા. એ પ્રમાણે આ ચાર નામના તીર્થંકર થયા અને થતા રહેશે માટે આ ચાર નામની શાશ્વતી પ્રતિમાઓ છે.

દેવો તેમજ મનુષ્યો મૂર્તિને વાંદે પૂજે છે. તેઓ અમુક તીર્થંકરની મૂર્તિ છે એમ કહીને અથવા ગણીને તેઓ તે અમુક તીર્થંકરને જ વાંદે પૂજે છે એમ હોતું નથી. પરંતુ તીર્થંકર અરિહંત ભગવાનના પ્રતીક રૂપ એ મૂર્તિ છે તેને અરિહંતના પ્રતીક તરીકે ગણીને જ વાંદે પૂજે છે.

દાખલા તરીકે—અહીં આ મંદિરમાં મૂર્તિ તો કોઈ પણ એક તીર્થંકર ભગવાનની હોય પણ તેની પૂજા કરનાર ગમે તે બીજા તીર્થંકરનું સ્તુતિસ્તોત્ર બોલીને, ગામને પૂજા કરે છે. કારણ કે બધા તીર્થંકર ભગવાનો સરખા છે. અને એકની સ્તુતિ કરી તે બધાની સ્તુતિ કરી એમ સમજીને સ્તુતિ થાય છે.

જેમ અહીંઆ તેમ દેવલોકમાં પણ સર્વ તીર્થંકરો અથવા સર્વ સિદ્ધોના પ્રતીક તરીકે ત્યાંની મૂર્તિઓને ગણીને પૂજા કરતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી.

દેવોનો જીવ વ્યવહાર શેને માટે છે ?

દેવલોકમાં દેવ દેવીઓ તીર્થંકર ભગવાનોની શાશ્વતી મૂર્તિઓ પ્રતિમાઓની પૂજાભક્તિ કરે છે એ વાત સ્થાનકવાસીઓના માન્ય સૂત્રમાં આવે છે. એટલે તે વાત સ્થાનકવાસીઓ કબૂલ તો કરે છે જ. પરંતુ તેનું મહત્વ ઉઠાવી દેવા માટે સ્થાનકવાસીઓ કહે છે કે—

“એ તો દેવોનો જીવ વ્યવહાર છે એટલે કે એક રિવાજ છે. પણ દેવો ધર્મ માટે, કલ્યાણ માટે, તરવા માટે ભક્તિપૂજા કરતા નથી પરંતુ રાજ્યશાંતિ માટે સુખની યુદ્ધિએ દેવો પ્રતિમાજીને માને છે. કારણ કે દેવલોકમાં ધર્મ ક્રિયા નથી, પુણ્ય ક્રિયા નથી, દાન ક્રિયા નથી, દેવો તો ફક્ત પૂર્વપુણ્યના ફળ ભોગવવા માટે જ દેવપણે ઉત્પન્ન થયા છે અને તેથી સુખ ભોગવે છે.”

ત્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે—દેવોમાં શું ધર્મભાવના નથી હોતી ? કલ્યાણ ઇચ્છા નથી હોતી ?

અલપત મિથ્યાદષ્ટિને એવો વિચાર ન હોય. પણ તો શું દેવલોકમાં બધા મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે ? એમ તો બને જ નહિ. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ મનુષ્યો દેવલોકમાં ઉપજે તે ત્યાં સમ્યગ્દષ્ટિપણે જ રહે કે નહિ ?

આ પ્રશ્નોનું સમાધાન રાજપ્રશ્નનીય સૂત્રમાંથી મળી શકે છે. સૂર્યાભદેવ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા પછી પહેલો જ વિચાર એ કરે છે કે—

“અહીં ઉત્પન્ન થઈને મારું પહેલું કર્તવ્ય શું છે ? હવે પછી નિરંતર શું કરવાનું છે ? તત્કાળ અને ભવિષ્યમાં સદાને માટે શ્રેય રૂપ એવું શું કામ મારે કરવાનું છે ?”

જો દેવોને તેમના આત્મકલ્યાણની ઈચ્છા ન હોય તો “મારે શ્રેયરૂપ શું કરવાનું છે?” એવો વિચાર કેમ આવે? સૂર્યાભદ્રેવનો વિચાર જ તેની આત્મકલ્યાણની ઈચ્છા બતાવી આપે છે.

સૂર્યાભદ્રે ઉપર પ્રમાણે વિચાર કર્યો ત્યારે તેના સામાનિક દેવોએ કહ્યું કે—

“અહીંયા સૂર્યાભ વિમાનમાં સિદ્ધાયતનમાં ૧૦૮ જિન-પ્રતિમા છે તે આપને અર્યા, વંદના, પયુપાસના કરવા યોગ્ય છે. એ આપનું પહેલું કરવા લાયક કામ છે તેમજ પછી કરવા લાયક કામ છે, અને તે વર્તમાનમાં તેમજ ભવિષ્યમાં સદાને માટે શ્રેયસ્કર છે, દિતકારી છે, સુખકારી છે, કલ્યાણકારી છે, નિસ્તાર એટલે મોક્ષનું કારણ છે અને અનુગામિ એટલે આત્માની સાધે આવનાર છે.”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે દેવો તીર્થકરની પ્રતિમાને વાંદે પૂજે છે તે આત્મકલ્યાણ સમજીને કરે છે. એટલે કે તે જીવવ્યવહાર આત્મકલ્યાણ માટેનો હોઈ પહેલાં અને પછી અર્થાત્ હમેશ કરવા યોગ્ય ગણે છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે દેવોના જીવવ્યવહારમાં ધર્મ નથી એમ માનવું એ તદ્દન બૂલભરેલું છે. પરંતુ એ જીવ વ્યવહાર પણ વ્યવહાર ધર્મ છે એમ સમજવું.

જ્યારે ભગવાન મહાવીર સ્વામી આમલકપ્પા નગરીમાં પધાર્યા ત્યારે સૂર્યાભદ્રે ત્યાં દેવલોકમાં રહીને જ ભગવાનને વાંધા અને મનમાં વિચાર્યું કે—

“શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની એ પયુપાસના મારે માટે જન્મજન્માંતરમાં દિતકર, સુખકર, ક્ષેમકર, કલ્યાણકર નીવડવાની છે અને નીવડશે.”

સૂર્યાભદેવનો આ વિચાર ખતાવી આપે છે કે તે આત્મકલ્યાણના ભારે ઇચ્છુક હતા, તે પ્રમાણે ધણા દેવો આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળા હોય છે.

વળી સૂર્યાભદેવ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી પાસે આવીને વંદન નમસ્કાર કરીને પોતાનું નામ જણાવે છે ત્યારે ભગવાન તેને કહે છે કે—

“ હે સૂર્યાભ ! (ઉપર પ્રમાણે વંદન વગેરે) એ પુરાતન છે, જીત છે, કૃત્ય છે, કરણીય છે, આચારાએલું છે. અને હે સૂર્યાભ ! એ સંમત થએલું છે કે ભવનપતિના, વાણવ્યંતરના, જ્યોતિષિકના અને વૈમાનિકવર્ગના દેવો અરિહંત ભગવંતોને વાંદે છે, નમે છે અને પછી પોતપોતાનાં નામ જોત્રો કહે છે. ”

એટલે કે ભગવાન કહે છે કે—હે સૂર્યાભ ! આ પ્રમાણે તારા પૂર્વજો પુરાતનકાળથી કરતા આવ્યા છે અને તારે પણ કરવા જેવું છે. આ પ્રમાણે અરિહંત ભગવંતોને વંદન નમસ્કાર કરવાનો દેવોનો જીત વ્યવહાર છે એમ મહાવીર ભગવાન કહે છે. તો શું દેવોમાં ધર્મભાવના ન હોય તો ભગવાન તેમના જીત વ્યવહારને પ્રશ્ન પૂછે? નહિ જ. એ રીતે ભગવાને ખતાવ્યું છે કે દેવો ધર્મશીલ છે. એટલે કે જીત વ્યવહાર તે ધર્મભાવના સહિતનો છે, ધર્મ કૃત્ય તરીકેનો છે. એમ ભગવાનના શબ્દો ઉપરથી સમજી શકાય છે.

ત્યારપછી ભગવાનની દેશના સાંભળી લીધા પછી સૂર્યાભદેવ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પૂછે છે કે—

“ હે ભગવન ! શું સૂર્યાભદેવ (તે પોતે) ભવસિદ્ધક—ભવ્ય છે કે અભવસિદ્ધક—અભવ્ય છે? સમ્યગ દષ્ટિવાળો છે કે મિથ્યા દષ્ટિવાળો છે? સંસારમાં પરિમિતપણે ભમનારો છે કે અનંતકાળ સુધી ભમનારો છે? બોધિની પ્રાપ્તિ થવી તેને માટે

સુલભ છે કે દુર્લભ? શું તે આરાધક છે કે વિરાધક? તે ચરમ શરીરી છે કે અચરમ શરીરી?”

ભગવાન જવાબમાં કહે છે કે—

“હે સૂર્યાભિ! તું ભવ્ય છો, સમ્યગ્ દષ્ટિવાળો છો, સંસારમાં પરિમિતપણે ભમનારો છો, તને યોધિની પ્રાપ્તિ સુલભ છે, તું આરાધક છો અને તું ચરમ શરીરી છો.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે દેવલોકમાં સમ્યગ્ દષ્ટિ દેવો ધણા હોય છે, તેઓ ધર્મ ભાવનાવાળા હોય છે, આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને અરિદાંત ભગવંતોની તથા તેમની પ્રતિમાની ભક્તિપૂજા કરવી એ તેમનો ધર્મ માર્ગનો જીવ વ્યવહાર છે.

મનુષ્યોની માફક દેવો વ્રત પચ્ચખ્ખાણ કરી શકતા નથી કે સામાયિક વિગેરે ક્રિયા કરી શકતા નથી પરંતુ તેઓમાં ધર્મભાવના હોય છે, અરિદાંત ભગવંતોની તથા તેમની પ્રતિમાની ભક્તિપૂજા કરે છે એટલું જ નહિ પણ જીવાભિગમ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“નંદીશ્વર દ્વીપે ખાવન પર્વત ઉપર ખાવન સિદ્ધાયતન છે. ત્યાં ધણા ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી તથા વૈમાનિક દેવતા આપાડ, કાર્તિક અને ક્રાગણ એ ત્રણ યોમાસામાં, પર્યુષણ પર્વ, સંવતસરી તથા ખીજી ધણી તિથિને વિષે તીર્થ કરના જન્મ કલ્યાણિક, દીક્ષા કલ્યાણિક, કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કલ્યાણિક, પરિનિર્વાણ કલ્યાણિક ઇત્યાદિ વખતે દેવો એકઠા થઈને અષ્ટાન્દિકા મહા મહોત્સવો કરે છે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દેવો ધર્મભાવના સંહિત હોય છે, ધર્મોત્સવ ક્રિયાઓ કરે છે અને આત્મકલ્યાણની ભાવના ભાવતા રહ્યા છે.

દેવોને પુણ્યક્રિયા કે પાપક્રિયા નથી એમ કહેવું તે ભૂલમરેણું છે. દેવભવમાં ધણા પાપ કરીને વનસ્પતિ આદિ સ્થાવર કે નિર્ચલ ગતિમાં જાય છે

અને પુણ્યક્રિયા કરનારા જ મનુષ્યગતિમાં આવે છે. માટે દેવોને ધર્મક્રિયા, પુણ્યક્રિયા અને પાપક્રિયા છે જ એમ માનવું એ જ સિદ્ધાંતાનુકૂળ છે.

જીત વ્યવહારમાં

ભાવ પ્રમાણે ફળ

ખીજ એક દલીલ એમ છે કે—દેવલોકમાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઉત્પન્ન થાય તે પણ એ જ પ્રતિમાઓને પૂજે છે. તો મિથ્યાદષ્ટિ જિનપ્રતિમાને તો પૂજે નહિ, માટે તે જિનપ્રતિમા નથી. અને મિથ્યાદષ્ટિ તેમ જ સમ્યગ્દષ્ટિ બન્ને જાતના સર્વદેવો પૂજે છે માટે તે દેવોનો સામાન્ય જીત વ્યવહાર છે.

અહીં પહેલી વાત તો એ કે મિથ્યાદષ્ટિ દેવો પણ એ પ્રતિમાઓ પૂજે છે કે કેમ તે માટે સૂત્રમાં સ્પષ્ટ પાઠ નથી. પરંતુ તેની જ સામે તે જ ન્યાયે પ્રશ્ન એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવ વીતરાગ તીર્થંકર દેવની જ પ્રતિમાને પૂજે, અન્યદેવની પ્રતિમાને પૂજે નહિ.

હવે એ પૂછન તે માત્ર જીત વ્યવહાર છે તેમાં ધર્મ જ નથી એમ દલીલ થાય છે તે બહુ બ્યાજખી નથી. કારણ કે મુખ્ય આધાર ક્રિયા પર નહિ પણ ભાવ ઉપર છે. ધર્મિષ્ઠ જીવે ધર્મભાવથી કરેલી ધર્મ ક્રિયામાં ધર્મ જ નથી એમ કેમ માની શકાય? એ ધર્મ ક્રિયા ભલેને જીત વ્યવહાર હોય પણ ભાવ તો ધર્મના છે જ. એ જીત વ્યવહાર તે વ્યવહાર ધર્મ છે.

મિથ્યાદષ્ટિની ધર્મભાવ વિનાની ક્રિયા પાપમાં પરિણમે તેમ સમ્યગ્દષ્ટિની ધર્મભાવ સહિતની ક્રિયા ધર્મમાં જ પરિણમે અથવા પુણ્યમાં પરિણમે. એકની એક ક્રિયા ભાવ પ્રમાણે જીતી જીતી રીતે પરિણમે.

કલ્યાણકેના જીવનવ્યવહારનું કારણ ?

તીર્થંકર ભગવાનના જન્મકલ્યાણક, દીક્ષાકલ્યાણક, કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કલ્યાણક અને નિર્વાણ કલ્યાણક ઉજવવા એ સર્વ દેવદેવીઓનો જીવનવ્યવહાર છે તેમાં ધર્મ નથી એવી સ્થાનકવાસીઓની દલીલ છે.

તો તીર્થંકર ભગવાન સિવાય ખીજ કોઈ પણ મહાપુરુષના કલ્યાણક ઉજવવાનો જીવનવ્યવહાર દેવો માટે કેમ નથી ? જીવનવ્યવહાર રૂઢ થવાનું કારણ શું ?

તીર્થંકર ભગવાનના જ કલ્યાણક ઉજવવાનો જીવન વ્યવહાર રૂઢ થવાનું કારણ એ જ હોઈ શકે કે તીર્થંકર ભગવાનની ભક્તિમાં જ ધર્મ છે માટે તીર્થંકર ભગવાનના કલ્યાણકો ઉજવવા તે પણ ભગવાનની ભક્તિ છે માટે ધર્મ છે.

પણ ખીજ કોઈ પુરુષના જન્મ વગેરે કલ્યાણક કહેવાતા નથી અને તે ઉજવવામાં ધર્મ પણ નથી માટે દેવોના જીવન વ્યવહારમાં આવેલ નથી.

એટલે દેવોનો જીવન વ્યવહાર ધર્મના કારણે જ રૂઢ થયો છે. અને તે કલ્યાણકો ઉજવવામાં દેવની જેવી ભાવના હોય તે પ્રમાણે તેને ધર્મ અથવા પુણ્ય કે પાપની પ્રાપ્તિ થાય.

જીવન વ્યવહાર એટલે વ્યવહાર ધર્મ

જેન ધર્મ એક જ છે અને તે સંસારના સર્વ જીવો માટે એક સરખો જ છે. તેમાં ફેરફાર નથી. તિર્થંકર, મનુષ્ય કે દેવમાંની ગમે તે મતિનો જીવ હોય પણ તેને માટે ધર્મ તો એક જ અને એકસરખો જ છે. ધર્મના સિદ્ધાંતો, ધર્મના નિયમો દરેક મતિના દરેક જીવ માટે એક સરખા છે.

દેવો માટે ધર્મના નિયમો જુદા નથી તેમ મનુષ્ય માટે ધર્મના નિયમો જુદા નથી. પરંતુ દેવો માટેના ધર્મના નિયમો મનુષ્ય કે તિર્યંચને પણ એક સરખા લાગુ પડે છે. એટલે દેવોના જીત વ્યવહાર મનુષ્યને કોઈ રીતે લાગુ પડી શકતા નથી એમ માનવું એ ભૂલ ભરેલું છે. દેવોના જીત વ્યવહાર એટલે દેવોના વ્યવહાર ધર્મ મનુષ્યને પણ એક સરખો લાગુ પડે છે.

દેવોનો વ્યવહાર ધર્મ અને જીત વ્યવહાર મનુષ્યને લાગુ પડતો નથી એમ જોએ માનતા હોય તેમણે તે માટેના કારણો દર્શાવી સાબિત કરવું જોઈએ કે દેવોનો ધર્મ મનુષ્યથી જુદો છે તેથી મનુષ્ય માટે ઉપયોગી નથી. એમ સાબિત કરવામાં ન આવે તો મારી ઉપરની વાત સાચી છે એમ સૌ કોઈ સમજી શકશે.

પ્રાચીનકાળની મૂર્તિઓ

મૂર્તિ સંબંધી આપણે ત્રણ રીતે વિચાર કરવાનો છે એમ મેં માતમા પ્રકરણમાં જણાવ્યું હતું. પહેલો વિચાર મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધ છે કે નહિ તે વિષે કરવાનો હતો. આની પહેલાંના બે પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે મૂર્તિની માન્યતા ધર્મવિરુદ્ધ તો નથી જ પણ તે વ્યવહાર ધર્મનું એક અંગ છે.

હવે આપણે બીજા નંબરનો એટલે કે પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિ હતી કે નહિ તે સંબંધી અહીં વિચાર કરવાનો છે.

હાલમાં મદિર મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે તે ઉપરના શિલાલેખો તથા પ્રાચીન શહેરોની શોધખોળ માટે થતા ખોદકામમાંથી મળી આવેલ મૂર્તિઓ તથા બીજા સાધનો ઉપરથી મૂર્તિ ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામીના વખતમાં અને તે પહેલાં પણ હતી તે સિદ્ધ થાય છે. આ માટેનાં સંકેતો ઉદાહરણો છે તે અત્રે આપી શકાય તેમ નથી. પણ તેમાંના બહુ જ થોડા અને તે પણ ટુંકી વિગતથી અહીં આપવામાં આવે છે.

આ બધાની પૂરી વિગત માટે પુરાતત્ત્વ ખાતાના રિપોર્ટ તથા પુસ્તકો, શિલાલેખોના પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો, ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, મૂર્તિ પૂજા પ્રાચીન ઇતિહાસ વગેરે અનેક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે તે જોઈ લેવાની જિજ્ઞાસુ વાંચકોને વિનંતિ છે.

પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિ હતી

તે સાબિત કરતા ઉદાહરણો

૧. સ્તંભનતીર્થ—ગૌડ દેશના આષાડ નામના શ્રાવકે એકવીશમા તીર્થકર શ્રી નમિનાથ ભગવાનના શાસન કાળમાં આત્મદૃઢ્યાણ અર્થે ત્રણ પ્રતિમા બનાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમાંથી એક પ્રતિમા આર્ય નગરમાં, બીજી શ્રીપતન નગરમાં અને ત્રીજી સ્તંભન (ખંભાત) નગરમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી હતી.

કાળક્રમે આર્ય તથા શ્રીપતનની મૂર્તિઓનો પત્તો નથી. પણ સ્તંભન તીર્થમાં ત્રીજી પ્રતિમા અત્યારે પણ મોજુદ છે. તે પ્રતિમાના પાછલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે શિલાલેખ છે—

નમેસ્તી કૃતસ્તીર્યે વર્ષે દ્વિક ચતુષ્ટયે ।

અપાડશ્રાવકો ગૌડૌકારયત્ પ્રતિમા ત્રયમ્ ॥

આ શિલાલેખ ઉપરથી સમજાય છે કે એકવીશમા નમિનાથ ભગવાનના પછી અથવા તે બાવીશમા નમિનાથ ભગવાન પછી ૨૨૨૨ વર્ષ પછી એટલે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથના પણ વખત પહેલાં ગૌડદેશના આષાડ શ્રાવકે આ પ્રતિમા તથા બીજી બે પ્રતિમા એમ ત્રણ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

૨. હરપ્પા—સિંધ અને પંજાબની સરહદ પર ખોદકામ કરતાં હરપ્પા નામનું નગર દટાયેલું તે મળી આવ્યું છે. તેમાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ તે નગરના જેટલી જ પ્રાચીન ગણાય એટલું જ નહિ પણ તેથી વિશેષ પ્રાચીન પણ હોઈ શકે એમ પુરાતત્ત્વવિદોએ કહેલ છે અને તે નગર ઈ. સ. પૂર્વ પાંચમી દશ હજાર વર્ષ પહેલાંનું છે. એટલે ઈ. સ. પહેલાં દશ હજાર વર્ષ પહેલાં મૂર્તિ હતી એમ કહી શકાય છે.

૩. પ્રભાસપાટણનું તામ્રપત્ર—ઇતિહાસ સંશોધક મંડળને પ્રભાસપાટણના એક સોમપુરા ગ્રાહણ પાસેથી એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. તેની ભાષા ધણી દુર્ગમ્ય છે. સાધારણ પંડિતો તેને ઉકેલી શકતા નહોતા. પણ હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલયના આધ્યાપક પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી શ્રીમાન પ્રાણનાથજીએ ઘણા પરિશ્રમે તે તામ્રપત્રનું લખાણ ઉકેલીને તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે પ્રગટ કર્યો છે—

“રેવાનગર રાજ્યના સ્વામી સુ.....જાતિના દેવ નેપ્પુસદનેઝર થયા. તે યદુરજ (કૃષ્ણ) ના સ્થાન (હારકા) આવ્યા ત્યારે તેમણે એક મંદિર બનાવીને સૂર્ય.....દેવ “નેમ” જે સ્વર્ગસમાન રૈવતપર્વતના દેવ છે તેમને સદાને માટે અર્પણ કર્યું.”—જૈનપત્ર તા. ૩-૧-૧૯૩૭

આ નૃપતિનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે છઠી શતાબ્દિ બતાવેલ છે એટલે કે મહાવીર સ્વામીના જન્મ પહેલાંનો વખત બતાવેલ છે. આ કુપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે રાજા નેપ્પુસદનેઝર જૈનધર્મનો ઉપાસક હતો અને તેણે રૈવતગિરિ (ગિરનાર) પર્વત ઉપર એક ભવ્ય મંદિર બનાવીને તેમાં ભગવાન નેમિનાથની પ્રતિમા સ્થાપન કરી હતી.

૪. મોહન જોડેરા—તક્ષશિલાની પાસે અંગ્રેજોએ ખોદકામ કરાવેલું તેમાં એક નગર દટાયેલું મળી આવ્યું છે તેનું નામ “મોહન જોડેરા” છે. તેમાંથી એક મૂર્તિ ધ્યાનમુદ્રાવાળી મળી આવી છે. તે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંની છે એમ પુરાતત્ત્વવિદો કહે છે એટલે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં મૂર્તિની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે.

૫. બારસી તાકલી—આકાલા જિલ્લાના બારસી તાકલી નામના એક નાના ગામમાં ખોદકામ થતાં ત્યાંથી ૨૬ છવીશ જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તેમાંની કેટલીક ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૭૦૦ હોયોથી સાતસો વર્ષ પહેલાંની છે એમ પુરાતત્ત્વ વિદોએ નક્કી કરેલ છે.

તે મૂર્તિઓ નાગપુરના સેન્ટ્રલ મ્યુઝીઅમમાં રાખવામાં આવી છે એમ સને ૧૯૩૬ના સમાચાર પત્રોમાં જાહેર થયું છે.

૬. વડલી (અજમેર)ના સ્તૂપનો શિલાલેખ વીરાત્ ૮૪ વર્ષનો છે. આ શિલાલેખ અજમેરના મ્યુઝીઅમમાં સુરક્ષિત છે. અને તેમાં માઝિમિકા એટલે માધ્યમિકા નગરીનો ઉલ્લેખ છે. આ નગરી ઘણી પ્રાચીન છે. આ શિલાલેખવાળો સ્તૂપ ભગવાન પાર્શ્વનાથની પણ પહેલાંનો મનાય છે. એટલે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથના પહેલાં પણ મૂર્તિ હતી.

૭. જીવંત સ્વામીની પ્રતિમા—જીવંત સ્વામીની મૂર્તિ હાલ ઉજ્જૈનમાં છે. તે ભગવાન મહાવીરના સમયની છે. તેનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. ત્રિશષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રમાંના મહાવીર ચરિત્રમાંથી તથા ખીજા ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાંથી જિજ્ઞાસુએ વાંચી લેવો.

૮. હસ્તીગુફાનો શિલાલેખ—કલિંગાધિપતિ મહામેધવાહન મહારાજા ખારવેલના હસ્તીગુફામાંના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે કે—

નંદ રાજા જે શ્રેણિક મહારાજા પછી દોઢસો વર્ષે થયેલ હતો તેણે કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરીને ત્યાંથી જિનપ્રતિમા લઈ જઈને પોતાને ત્યાં મંદિર બનાવી તેમાં સ્થાપન કરી હતી.

હેમવંતસુરિની પદાવલી કે જેનો સમય વિક્રમની પહેલી શતાબ્દિનો છે એટલે તે સૌથી પ્રાચીન પદાવલી છે તેમાં પણ જણાવે છે કે નંદ રાજા કલિંગથી જિનમૂર્તિને મગધમાં લઈ ગયા.

કલિંગમાં આ મૂર્તિ તથા તે મંદિર મહારાજા શ્રેણિકે ભગવાન મહાવીરની વિદ્યમાનતામાં બનાવ્યું હતું.

આ કાર્ય આત્મકલ્યાણ તથા ધર્મકાર્યસાધનાનું એક અંગ હોવાથી ભગવાન મહાવીરે તેની મના કરી નહોતી કે કાંઈ વિરોધ કર્યો ન હતો. શ્રેણિક મહારાજાનું મંદિરમૂર્તિ બનાવવાનું કાર્ય ધર્મવિરુદ્ધ હોત તો મહાવીર ભગવાને તેમના અનન્ય ભક્ત શ્રેણિક મહારાજાને તે કામ કરતાં જરૂર અટકાવ્યા હોત.

૯. શ્રાવસ્તી નગરીની શોધ માટે ખોદકામ કામ કરતાં ત્યાંથી એક શ્રી સંભવનાથ સ્વામીનું મંદિર મળી આવ્યું છે. આ મંદિર ભગવાન મહાવીર સ્વામીની પહેલાંનું છે. ખુદ મહાવીર ભગવાન પણ ત્યાં વિચરેલા હતા.-જૈન જ્યોતિ. તા. ૨૫-૪-૧૯૩૬.

૧૦. રાજગૃહમાં સુપાર્શ્વમંદિર-બૌદ્ધ ગ્રંથ મહાવગ્ગાના ૧-૨૨-૨૩ માં લખેલ છે કે મહાત્મા બુદ્ધ પહેલવહેલા રાજગૃહમાં ગયેલા ત્યારે સુપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં ઉતર્યા હતા. સુપાર્શ્વતીર્થને સંક્ષેપમાં પાલી ભાષામાં સુપ્પતિથ્થ લખેલ છે. પરંતુ દિગંબર વિદ્વાન બાબુ કામ્તાપ્રસાદજીએ તેમના “મહાવીર ભગવાન અને બુદ્ધ” નામના પુસ્તકમાં ૫૨ મા પાના ઉપર અનેક દલીલો અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાત્મા બુદ્ધ સૌથી પહેલી વાર રાજગૃહમાં આવ્યા ત્યારે સુપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહ્યા હતા.

એટલે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં રાજગૃહ નગરમાં સુપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તથા મંદિર વિદ્યમાન હતા,

૧૧. મુંડસ્થળ મંદિર—ભગવાન મહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી વિહાર કરતાં કરતાં સાતમા વર્ષે આબુની નજીક મુંડસ્થળ નામના ગામમાં પધારેલા ત્યારે તેમના દર્શનાર્થે રાજ નંદિવર્ધન ત્યાં ગયેલા. તેની યાદગીરી તરીકે તેમણે ત્યાં એક મંદિર બનાવી તેની પ્રતિષ્ઠા શ્રી કૃશ્ણ શ્રમણાચાર્ય પાસે કરાવેલી હતી. તેના શિલાલેખની વિગત તા. ૧૫-૩-૧૯૩૧ ના “જૈન” પત્રમાં પ્રગટ થઈ ચુકી છે.

૧૨. કોટિકાપુર સ્તૂપ—“રાખવલી કથા”માં આચાર્ય શ્રી બદ્રબાહુના ગુરુ, તેમના શિષ્ય સમુદાય સાથે કોટિકાપુરમાં શ્રી જંબૂ સ્વામીના સ્તૂપના દર્શન કરવા ગયા હતા. એવો લક્ષેષ છે. જંબૂ સ્વામી અંતિમ કેવળી હતા. એટલે તેમનો સ્તૂપ ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો ગણી શકાય. (જુઓ—Inscriptions at Shravan Belgola by W. Lewis Rice)

૧૩. પાવાપુરીનો સ્તૂપ—ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી પાવાપુરીમાં દેવોએ એક સ્તૂપ નિર્માણ કર્યો હતો. તેનો ઉદ્દેશ્ય શાસ્ત્રોમાં મળે છે. (જુઓ—પાવાપુરીકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧.)

૧૪. પાટલીપુત્રનાં પાંચ સ્તૂપ—તિથોગાલી પયન્નામાં કલ્કિ પ્રકરણમાં પાટલીપુત્રમાં પાંચ સ્તૂપ હતા અને તે એક દુષ્ટ કલ્કિ નામના રાજાએ ધનની લાલસાથી ખોદી નખાવ્યા હતા. ચીની યુવાન યાંગે પાટલીપુત્રની પાસે પશ્ચિમમાં પાંચ સ્તૂપો ભગનાવસ્થામાં જોયેલા હતા (જુઓ—Yuen Chawang's Travels in India પૃષ્ઠ ૯૬).

૧૫. વિશાલા—નગરીની આસપાસ ખોદકામ કરતાં ધણા ધ્વંસાવશેષો મળી આવ્યા છે તેમાં મંદીર, મૂર્તિ, સ્તૂપ, પાદુકા વગેરે છે અને તે ભગવાન મહાવીર સ્વામીના વખતના સિદ્ધ થાય છે.

૧૬. કંકાલીટીલા—મથુરા પ્રાંતના કંકાલીટીલામાં ખોદકામ કરતાં સેંકડો મૂર્તિઓ, અનેક પાદુકાઓ, તોરણ, સ્તૂપ વગેરે મળી આવ્યા છે. તેમાં ૧૧૦ એકસોદશ પ્રાચીન શિલાલેખ છે અને અનેક તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ તથા એક પ્રાચીન સ્તૂપ જોવાના છે. આ શિલાલેખો મૌર્યકાળના. ગુપ્તકાળના અને કુશાનવંશના રાજાઓના સમયના છે. એટલે તે ૨૦૦૦ થી હજારથી ૨૨૦૦ ખાવીશ સો વર્ષ પહેલાંના છે. જૈન સ્તૂપ તો તેથી પણ ધણા પ્રાચીન છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધણા પ્રાચીનકાળથી ધાર્મિક સાધનોમાં જૈન મંદિરો, મૂર્તિઓ, સ્તૂપો, પાદુકાઓ આદિને પ્રધાન સમજવામાં આવતા હતા.

૧૭. ભદ્રેશ્વરનું મંદિર—કચ્છના ભદ્રેશ્વર નગરમાં એક પ્રાચીન મંદિર અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. તે મંદિર ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ફક્ત ૨૩ (ત્રેવીશ) વર્ષ પછી બનેલું છે. તેના શિલાલેખની વિગત શ્રી વિજયનંદસૂરિએ તેમના “અજ્ઞાન તિમિર ભારકર” નામના ગ્રંથમાં આપેલી છે.

૧૮. પટણાના આગમકુંઆથી મળેલ એ મૂર્તિઓના શિલાલેખો ઉપરથી પુરાતત્વવિદોએ જાહેર કર્યું છે કે આ મૂર્તિઓ મહારાજા કોણિક (અગ્નિતશત્રુ)ના વખતની છે.—ભારતની ઇતિહાસકી રૂપરેખા ભાગ ૧. પૃષ્ઠ ૫૦૨.

૧૯. ઉપકેશપુર તથા કોરંટામાં મહાવીર મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વીરાત્ ૭૦ મા વર્ષે આચાર્યશ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ કરી હતી. એ બન્ને મંદિરો આજે પણ વિદ્યમાન છે. તે માટે આચાર્ય કલ્પસૂરિએ લખ્યું છે કે—

उपकेशे च कोरंटे तुभ्यं श्री वीरविम्बयोः ।

प्रतिष्ठा निर्मिता शक्त्या श्री रत्नप्रभसूरिभिः ॥

૨૦. માલ્લાનાની મૂર્તિઓ—સુગ્રોથ પત્રના તંત્રી શ્રી મૂળચંદ આશારામ વૈરાટી જણાવે છે કે—

પ્રેવીસ જીલ્લાના માલ્લાના ગામમાં ખોદકામ કરતાં એ પ્રતિમા મળી આવી છે. તેમાં એકના ઉપર વીર સંવત ૮૨ અને બીજી ઉપર વીર સંવત ૧૦૪નો શિલાલેખ છે. તે મૂર્તિઓ પૂરતી કોશીશ કરવાથી ત્યાંના જૈનોને સોંપવામાં આવી છે.—“જૈન” પત્ર તા. ૨૬-૧-૧૯૩૦.

૨૧. પ્રાચીન કાળના સિક્કાઓ—પ્રાચીન કાળના જે સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે તેમાંના લગભગ ૨૦૦ બસો સિક્કાના ચિત્રો ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહે તેમના પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ નામના પુસ્તકમાં આપેલ છે. તેમાં ઘણા મૌર્ય કાળના એટલે ૨૩૦૦ ત્રેવીશ સો વર્ષ પહેલાંના છે. તેમાંના કેટલાક સિક્કામાં એક બાજુ મંદિર (ચૈત્ય) અને બીજી બાજુ હસ્તિની છાપ છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રેવીશ સો વર્ષ પહેલાં મંદિર અને મૂર્તિને સર્વે સોકો માનતા હતા.

૨૨. બેનાતટની મૂર્તિ—બેનાતટ નગરના પ્રદેશમાં ખોદકામ કરતાં ત્યાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રાચીન મૂર્તિ મળી આવી છે.

તે વિક્રમ સંવત પહેલાં ૫૧૭ શતાબ્દની છે. ભારત વર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૨ જે પૃષ્ઠ ૧૨૨.

૨૩. કલિંગના શિલાલેખો—કલિંગ દેશ (ઓરિસા)ના ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ વગેરે પર્વતો ઉપર અનેક શુક્રઓ, મૂર્તિઓ, શિલાલેખો છે. અને તે મહારાજ મહામેઘવાહન ખારવેલના છે. તે લગભગ ૨૧૧૦ વર્ષ પહેલાંના છે,

સેંકડો ઉદાહરણોમાંથી અહીં આ તો થોડાક જ ઉદાહરણો આપેલા છે. પરંતુ એટલા ઉપરથી પણ વાંચકને પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિ હતી તેનો પૂરતો ખ્યાલ આવી શકશે. પૂરી વિગત માટે તો વાંચકોએ આ શિલાલેખો સંબંધી અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે તે જોઈ લેવા. જેવા કે—
Epigraphia India Vol. 20, Hathi gunpha Inscription of Kharvel. Jainism in South India by Chimanlal Shah, The Jain Stupa and other antiquaries of Mathura by Smith. Legends of Jain Stupa at Mathura by Beuler વગેરે.

મૂર્તિની માન્યતા

તીર્થંકર માન્ય ઠરે છે.

મૂર્તિની માન્યતા આ અવસર્પિણી કાળની શરૂઆતથી અથવા પહેલા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના વખતથી ચાલુ થઈ હતી કે નહિ એનો વિચાર ખાજુએ રાખીએ તો પણ ઉપરની વિગતો ઉપરથી એટલું જોઈ શકાય કે ભગવાન તેમનાથના વખત પહેલાંની તો મૂર્તિની માન્યતા ચાલુ હતી જ.

બૌદ્ધગ્રંથની સાક્ષી

આ ઉપરાંત બૌદ્ધગ્રંથ મહાવગ્ગ (૧-૨૨-૧૩) અનુસાર બુદ્ધના સમયમાં રાજગૃહમાં સાતમા તીર્થંકર શ્રી સુપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. વળી

એ જ ગ્રંથ જણાવે છે કે આજીવક સંપ્રદાયનો ઉપક નામે તપસ્વી યૌદ્ધમા તીર્થંકર શ્રી અનંતનાથ સ્વામીનો ઉપાસક હતો.

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે—ભગવાન મહાવીરના સમયમાં તેમજ તેમની પૂર્વે પ્રાચીનતર તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ પૂજાતી હતી.

સ્થાનકવાસીઓ વિચારે

ત્યારે હવે મૂર્તિ નહિ માનનારે વિચાર એ કરવાનો છે કે ભગવાન મહાવીરની પહેલાંના પણ એ તીર્થંકર ભગવાનોના વખતમાં તો મૂર્તિની માન્યતા ચાલુ હતી જ. છતાં એ ત્રણે તીર્થંકર ભગવાનોએ એ માન્યતાને ધર્મવિરુદ્ધ કહી નથી તેમ તે માન્યતાને અટકાવી નથી તેથી જ તે માન્યતા ચાલુ રહી હતી અને ચાલુ રહી છે.

તો હવે વિચારવાનું કે જે વસ્તુને તીર્થંકર ભગવાનોએ ધર્મ વિરુદ્ધ ઠરાવી નથી તેને આપણે કેવી રીતે ધર્મ વિરુદ્ધ ઠરાવી શકીએ? અરે, ઠરાવવાનું તો એક બાજુએ રહ્યું પણ તેને ધર્મ વિરુદ્ધનું કહી પણ કેમ શકાય? કારણ કે એમ કહેવામાં પણ તીર્થંકર ભગવાનોની આશાતના કરી કહેવાય. મૂર્તિ નહિ માનનારાઓએ આ વાત ખૂબ ઊંડી રીતે વિચારવી ઘટે છે.

સૂત્રોમાં મૂર્તિ મંદિરના વિધાનો

મૂર્તિની માન્યતા ધર્મવિરુદ્ધ નથી તેમજ પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિ હતી. ઘેર ઘેર શ્રાવકો મૂર્તિ રાખતા એ આપણે આગણા લેખોમાં પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી ચૂક્યા, હવે સૂત્રોમાં મૂર્તિના ઉદ્દેશો છે કે કેમ અને મૂર્તિની માન્યતા સૂત્રાનુસાર છે કે કેમ તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

ચેદ્ય - ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ

મૂર્તિનો સંબંધ ચૈત્ય શબ્દથી છે. પ્રાકૃતમાં ચૈત્યનું ચેદ્ય થાય છે.

સૂત્રમાં ઠેકઠેકાણે ચેદ્ય શબ્દ આવે છે તેમજ અરિહંત ચેદ્યા શબ્દ પણ આવે છે. ચેદ્ય ચૈત્ય શબ્દના અર્થમાં મતભેદ થવાથી જ સ્થાનકવાસી તથા મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયોમાં મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે.

સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્ય શબ્દના આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે.— અરિહંત, જ્ઞાનવંત, જ્ઞાન, સાધુ, વ્યંતરાયતન અને વૃક્ષ, ચોતરો, સ્તૂપ વગેરે સ્મારક ચિહ્ન.

ચૈત્ય શબ્દ મૂળ ચિતા, ચિતિ કે ચિત્યા ઉપરથી બનેલો છે. એ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ ચેહ થાય છે. એટલે ચિતા અથવા ચેહ સાથે સંબંધ ધરાવે તે ચૈત્ય છે. એટલે કે મૃતકના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થળે તેની સ્મૃતિ માટે યાદગીરી માટે સ્થાપવામાં આવતું ચિન્હ તે ચૈત્ય. જે કંઈ સ્મારક વસ્તુ કે સ્મારક ચિન્હ તે ચૈત્ય.

ચિતાની ઉપર કે પાસે સ્થાપવામાં આવેલ શિલાપટ્ટ, વૃક્ષ, કુંડ, સ્તૂપ, છત્રી, નાની દેરી વગેરે ચૈત્ય કહેવાય. તેજ પ્રમાણે પ્રતિમા અથવા મૂર્તિ પણ સ્મારક ચિન્હ છે તે પણ ચૈત્ય કહેવાય.

ચૈત્યના સ્થાને વ્યંતર દેવ વાસ કરે ત્યારે તેને વ્યંતરાયતન કહેવાય.

ચૈત્યનો અર્થ જ્ઞાન થતો નથી

ચિત્ એટલે જાણવું તે ઉપરથી જ્ઞાન અર્થ ઉપજાવેલો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ચિત્ ધાતુ ઉપરથી ચૈત્ય શબ્દ થાય પણ ચૈત્ય ન થાય એમ વિદ્વાન પાંડિતો કહે છે. અને ચૈત્યનું પ્રાકૃત રૂપાંતર ચેત્ય ન બની શકે એમ પણ તેઓ કહે છે. એટલે સૂત્રમાં આવતા ચેદ્ય = ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન કરવામાં આવે તે યથાર્થ કેમ ગણાય તે સમજાવું નથી.

સ્થાનકવાસીઓનું વ્યાકરણના વિરોધનું કારણ

વ્યાકરણ શિખવાથી શબ્દોના સાચા અર્થ સમજી શકાય છે એ કારણથીજ સ્થાનકવાસી સાધુઓએ વ્યાકરણ શિખવાની મના કરી હતી એમ સમજી શકાય છે. કારણ કે વ્યાકરણ શિખવાથી ચૈત્ય વગેરે શબ્દોના સ્થાનકવાસીઓએ જે ખોટા અર્થ કરેલા છે તે સમજી જવાય છે.

ચૈત્ય વગેરે શબ્દોના સ્થાનકવાસીઓએ કરેલા અર્થ ખોટા છે એમ જાણવાથી જ જેમણે ઘણા વર્ષ સુધી સ્થા. સાધુ પર્યાય પાળી હતી તેવા સંખ્યાબંધ સત્યાર્થી અને હિંમતવાળા સ્થાનકવાસી સાધુઓએ સ્થા. સંપ્રદાય છોડીને મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયને અપનાવ્યાના ઘણા દાખલા બની ગયા છે.

આજે પણ એવા ડરથીજ ઘણા અંધશ્રદ્ધાળુ આવકો વ્યાકરણ શિખવાની અને શિખડાવવાની વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરતા હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ એમ ખોટી રીતે સત્યને છુપાવી શકાય નહિ. વહેતું કે મોડું સત્ય બહાર આવે છે જ.

દરેક સાધુ કે શ્રાવકે સૂત્રોના અર્થ બરાબર યથાર્થ રીતે જાણવા સમજવા હોય તેમણે પ્રાકૃત તેમજ સંસ્કૃત વ્યાકરણ શિખવું જોઈએ જ. અને વ્યાકરણ શિખે તો ચૈત્ય વગેરે શબ્દોના સાચા અર્થ જાણી શકે. અને પછી જો તે સંપ્રદાયવાદમાં તણાઈ કે લોભાઈ ન જાય તો સૂત્રોના શબ્દોના સાચા અર્થ જ કરે.

દેવયં ચેદ્યં નો અર્થ

દાખલા તરીકે—ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં અથવા ભગવાનને મહિમા બતાવતાં કલ્હાણ મંગલં દેવયં ચેદ્યં શબ્દો ધણે ઠેકાણે સૂત્રોમાં આવે છે. તિષ્ણુતોના પાઠમાં પણ સ્થાનકવાસીઓ હમેશાં તે શબ્દો બોલે છે. તેના અર્થ આમ થાય છે—હે ભગવાન ! આપ કલ્યાણકારી, મંગળકારી, દેવસ્વરૂપ, ચૈત્ય સ્વરૂપ છો. અહીંઆ ભગવાનને ચૈત્ય સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનવંતા છે એમ કહી શકાય. પરંતુ આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ જ છે. આત્મા અને જ્ઞાન જુદા જુદા નથી. ભગવાનને દેવસ્વરૂપ કહ્યા તે દેવસ્વરૂપમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ અંતર્ગત છે જ. જે જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી તેને દેવસ્વરૂપ કહી શકાય જ નહિ. એટલે દેવ અને જ્ઞાન એકરૂપ છે તેને જુદા જુદા કેમ પાડી શકાય તે સમજાતું નથી.

અને અહીં ચૈત્ય સ્વરૂપ એટલે આપ સ્મરણીય છો અથવા સ્મારક રૂપ છો અથવા પ્રતિમા સ્વરૂપ છો એમ કહેવામાં આવે તો પણ વાંધા જેવું લાગતું નથી. કારણ કે ભગવાનની પ્રતિમાને પણ તીર્થંકરોના વખતમાં પણ માનવામાં આવતી તે આપણે આગળના લેખોમાં જોઈ ગયા છીએ. એટલે ભગવાનને કલ્યાણકારી, મંગળકારી, દેવસ્વરૂપ અને પ્રતિમા સ્વરૂપ એમ જો કહેવાયું હોય તો પણ તે અસંભવિત લાગતું નથી તેમ અયોગ્ય પણ લાગતું નથી. પ્રતિમા એ સ્મૃતિરૂપ સ્મારક છે એટલે ભગવાનને સ્મરણીય કે સ્મારકરૂપ પણ કહેવાય.

સ્થાનવાસીઓના અર્થ ખોટા છે

વળી જ્ઞાન માટે તો સીધો શબ્દ નાળ છે અને સૂત્રોમાં બધે ઠેકાણે જ્ઞાન માટે નાળ શબ્દ જ વપરાયો છે.

ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ અરિહંત કયો છે તે તો જ્ઞાનવાંત તે અરિહંત એમ ગણીને કયો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ચૈત્યનો અર્થ સાધુ તો કોઈપણ રીતે બંધબેસતો થઈ શકતો નથી. અને સાધુ માટે નિર્ગ્રંથ, બિશુ, અણુગાર, સંયતિ વગેરે શબ્દો સૂત્રોમાં મોટે ભાગે વપરાયા છે તો સાધુના અર્થ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા શબ્દો છોડી દઈને કોઈક જ ઠેકાણે સાધુ માટે ચૈત્ય શબ્દ વાપરવામાં આવે તે સંભવિત લાગતું નથી.

પ્રતિમા-પડિમા શબ્દસૂત્રોમાં પ્રતિજ્ઞાના અર્થમાં વપરાયેલ છે.

પ્રતિમા અર્થ માટે સૂત્રોમાં પડિમા શબ્દ વપરાયો છે જેમકે, નાગપડિમા, યક્ષપડિમા, વગેરે. એટલે તે પ્રમાણે અરિહંતની પ્રતિમા માટે પણ પડિમા શબ્દ જ વપરાયો હોવો જોઈ એ એમ પણ સ્થાનવાસીની દલીલ છે. એક રીતે એ દલીલ પણ બરાબર છે.

પરંતુ પડિમા શબ્દ મૂર્તિના અર્થમાં બહુ જુજ ઠેકાણે વપરાયો છે. પડિમા = પ્રતિમા શબ્દના બીજા ધણા અર્થ થાય છે. જેમકે આવકોની અગીઆર પડિમા અથવા પ્રતિમા. સાધુઓની બાર પડિમા અથવા પ્રતિમા. તેમજ તપના કેટલાક નામમાં પણ પડિમા શબ્દ વપરાયો છે. જેમકે—સમાધિપ્રતિમા, ઉપધાનપ્રતિમા, વિવેકપ્રતિમા, વિહારપ્રતિમા વગેરે વગેરે. આ બધે ઠેકાણે પડિમા-પ્રતિમાનો અર્થ પ્રતિજ્ઞા, નિયમ કે અભિગ્રહ જેવો થાય છે પણ મૂર્તિ અર્થ થતો નથી.

સૂત્રોમાં ઝાઝે ભાગે પડિમા શબ્દ પ્રતિજ્ઞા, નિયમ કે અભિગ્રહના અર્થમાં જ વપરાયો છે; ત્યારે ચૈત્ય = ચૈત્ય શબ્દ

બધે જ ઠેકાણે મંદિર, મૂર્તિ, પાદુકા વગેરે કોઈપણ પ્રકારના સ્મારક માટે જ વપરાયો છે. એટલે ચૈત્યનો મુખ્ય અર્થ સ્મારકની વસ્તુ માટેનો જ સમજવો જોઈએ.

**સ્થા.ઓએ પણ કેટલેક ઠેકાણે
ચૈત્યનો અર્થ મૂર્તિ કરેલ છે.**

સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી અમોલખ ઋષિજીએ બત્રીશ સૂત્રોનાં હિન્દી અનુવાદ કરી બહાર પાડેલા છે તેમાં તેમણે પણ કેટલેક ઠેકાણે ચૈત્યના અર્થ મંદિર અથવા પ્રતિમા કરેલ છે. જેમકે—

(૧) ઉવવાઈ સૂત્રમાં ચૈધય (ચૈત્ય) શબ્દનો અર્થ યક્ષનું મંદિર કર્યો છે.

(૨) ઉવવાઈ સૂત્રમાં પૂર્ણભદ્ર ચૈત્યનો અર્થ કર્યો છે—મંદિર.

(૩) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં પૃષ્ઠ ૮ માં ચૈત્યનો અર્થ પ્રતિમા કર્યો છે.

(૪) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર પૃષ્ઠ ૧૧માં ચૈત્યનો અર્થ વેદિકા કર્યો છે.

(૫) પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર પૃષ્ઠ ૧૨૨ માં ચૈત્યનો અર્થ પ્રતિમા કર્યો છે.

**સૂત્રોમાં વપરાયેલા શબ્દો
અને તેના અર્થ**

આ ઉપરથી સમજી શક્યા હશે કે સૂત્રોમાં—

ચેદ્ય = ચૈત્ય શબ્દ કોઈ પણ જાતના સ્મારક તરીકે વપરાયો છે. જેમકે—મંદિર, મૂર્તિ, સ્તૂપ, ચોતરો વગેરે અથવા તેવા સ્મારકવાળા ઉદ્યાનને પણ ચૈત્ય કહ્યું છે.

પડિમા = પ્રતિમા શબ્દ મુખ્યત્વે વ્રત, નિયમ કે અભિગ્રહ માટે વપરાયો છે.

નાળ = જ્ઞાન. જ્ઞાન માટે નાળ શબ્દ જ વપરાયો છે.

સાધુ માટે અણુગાર, મિશ્રુ, નિર્ગ્રંથ, મુનિ વગેરે શબ્દો વપરાયા છે કે જેનો સીધો અર્થ સાધુ થાય છે.

અરિહંત માટે અરિહંત અથવા અર્હંત શબ્દ જ વપરાયેલ છે.

સૂત્રોમાં ચેહ્ય શબ્દ આવે છે તેવા થોડાક દાખલા આપણે વિચારીશું ત્યારે ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી. કારણ કે તેથી તે દરેક કેસોએ ચૈત્યનો કયો અર્થ લાગુ પડે છે તે સમજવાનું સહેલું થઈ પડશે.

સ્થાનકવાસીઓ નિક્ષેપાથી મૂર્તિ અવંદનીય છે એમ સિદ્ધ કરે છે તેથી પહેલાં આપણે નિક્ષેપા સંબંધી થોડો વિચાર કરી લઈએ.

ચાર નિક્ષેપા

મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસીમાં નિક્ષેપા સંબંધી મતભેદ છે.

વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં વસ્તુના ચાર નિક્ષેપા કરી વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાનું, સમજવાનું કહ્યું છે એમ તો જનને સંપ્રદાય માને છે. તે ચાર નિક્ષેપા આ પ્રમાણે છે—
(૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) લાવ.

હવે મતભેદ એ છે કે સ્થાનકવાસી માન્યતા પ્રમાણે ત્રણ નિક્ષેપા જોય છે, જાણવા યોગ્ય છે પણ વંદનીક પૂજનીક નથી. ફક્ત છેલ્લો લાવ નિક્ષેપો વાંદવા પૂજવા યોગ્ય છે. ત્યારે મૂર્તિપૂજકો જેનો લાવ નિક્ષેપો વંદનીક પૂજનીક હોય તેના ચારે નિક્ષેપા વંદનીક પૂજનીક ગણાય એવી માન્યતા ધરાવે છે.

આ મતભેદને કારણે સ્થાનકવાસીઓ મૂર્તિને વંદનીક પૂજનીક ગણતા નથી. કારણ કે મૂર્તિમાં અરિહંતના ગુણ નથી, ત્યારે મૂર્તિપૂજકો ભાવ નિક્ષેપાથી અરિહંત વંદનીક પૂજનીક છે માટે સ્થાપના નિક્ષેપાથી પણ મૂર્તિને વંદનીક પૂજનીક ગણે છે. આ મતભેદના કારણથી નિક્ષેપા સંબંધી વિચાર કરવો પડે છે.

અનુયોગદ્વારમાં કયા નિક્ષેપા વંદનીક પૂજનીક છે એમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં બતાવ્યું છે કે નહિ તે એમાંથી એકે પક્ષે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું નથી. પરંતુ પોતપોતાની રીતે તર્ક કરીને પોતાની માન્યતા સાચી ઠરાવી છે.

એકલા ભાવ નિક્ષેપાને માનવો એ નિશ્ચય નયની વાત થઈ અને ભાવ નિક્ષેપો જેનો પૂજનીક હોય તેના ચારે નિક્ષેપા પૂજનીક ગણવા એ વ્યવહાર નયની વાત થઈ એમ વિચાર કરતાં જણાય છે. અને એ રીતે બન્નેની વાત સાચી છે એમ કહી શકાય છે.

ત્યારે હવે અહીં વિચારવાનું એ પ્રાપ્ત થાય છે કે નિક્ષેપામાં સ્થાનકવાસીઓ જેમ ફક્ત નિશ્ચયને જ સ્વીકારે છે તેમ બીજી બધી બાબતમાં પણ નિશ્ચયને જ સ્વીકારે છે કે કેમ. તો સ્થાનકવાસીઓ એકલા નિશ્ચયને જ માને છે અને વ્યવહારને નથી માનતા એમ નથી એ તો તેમના વર્તનો, લખાણો વગેરે ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સ્થાનકવાસીઓ જો વ્યવહારને માને છે જ તો પછી મૂર્તિ સામે જ વિરોધ શા માટે? મૂર્તિ એ વ્યવહાર ધર્મમાં જ આવે છે એમ તો સર્વ મૂર્તિપૂજકો માને છે. નિશ્ચયમાં કોઈ મૂર્તિને સ્થાન આપતું જ નથી.

તો પછી ન્યાયની રીતે મૂર્તિને ન માનવાંની સ્થાનકવાસીની માન્યતા અસંગત ઠરે છે, અયોગ્ય ઠરે છે. માટે સ્થાનકવાસીઓએ એ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરવો ઘટે છે. કારણ કે ધર્મની બાબતમાં અસંગતતા અયોગ્યતા કે વિરોધતા હોવી ન જોઈએ અને અસંગતતા કે વિરોધતા હોય તે સાચો ધર્મ કહી ન શકાય. એવો ધર્મ એકાંતવાદી જ કહી શકાય. સાચો ધર્મ અનેકાંતવાદી જ હોય.

નિક્ષેપાની સંપૂર્ણ વિગત માટે આ પુસ્તકમાં જ “ચાર નિક્ષેપા” નામનું પ્રકરણ જુઓ.

હવે આપણે સૂત્રોમાં ચેદ્ય = ચૈત્યનો ઉલ્લેખ કર્યા કર્યા આવે છે અને તેનો શો અર્થ થાય છે તે બાબતનો થોડા દાખલાઓ ઉપરથી વિચાર કરીએ.

સૂત્રોમાં ચૈત્યના ઉલ્લેખો

નગરનું વર્ણન

સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં નગરનું વર્ણન આવે છે ત્યાં ત્યાં ઉપવાર્ધ સૂત્રમાંના ચંપા નગરીના વર્ણન પ્રમાણે સમજી લેવાનું કહ્યું છે. એટલે સૂત્રમાંનું વર્ણન જોવું જોઈએ. તે વર્ણન આ પ્રમાણે છે—

(૧) આચારવંત ચેદ્યા જવઈ વિવિહ સન્નિવિઢ બહુવા

(૨) પાઠાંતર—આચારવંત અરિહંત ચેદ્યા.....

અર્થ—આચારવંત એટલે સુંદર આચારના સુશોભિત ધણા ચૈત્યો અને વિવિધ પ્રકારના વૈશ્યોના ધણા સન્નિવેશો હતા.

અહીંઆ સ્થાનકવાસીઓએ પહેલા પાઠમાં ચૈત્યનો અર્થ યક્ષાદિના મંદિર એમ કહ્યો છે. તેઓ પાઠાંતર બતાવે છે પણ એ અર્થ સ્વીકારતા નથી કારણ કે પાઠાંતરમાં અરિહંત ચેદ્યા નો અર્થ અરિહંતના મંદિરો એમ થાય તે વાત સ્થાનકવાસીઓને કબૂલ નથી.

હવે વિચારવાનું એ છે કે આગળ આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અમવાન પાર્શ્વનાથના વખત પહેલાંથી તો મૂર્તિની માન્યતા ચાલુ હતી જ. અને મૂર્તિ હોય ત્યાં ચૈત્ય-મંદિર પણ હોય જ. અને જ્યાં જૈનોની વસ્તી હોય ત્યાં જૈનોના અરિહંતના મંદિર પણ હોય જ. એટલે ચંપા-નગરીમાં જિનમંદિરો ધણા હતા એમ સૂત્રમાંના ઉલ્લેખનો અર્થ માનવો જ જોઈએ.

એટલે કે પાઠાંતરમાંનો અરિહંત શબ્દ કબૂલ કરવામાં ન આવે તો પણ ચંપાનગરીમાં જિનમંદિરો હતા એમ સાબિત થઈ જાય છે.

ચમરેન્દ્ર

શ્રી લગવતી સૂત્રના ત્રીજા શતકના બીજા ઉદ્દેશમાં ચમરેન્દ્ર ચમરેન્દ્ર પહેલા દેવલોકે જતાં શકેન્દ્રે વિચાર્યું કે ચમરેન્દ્ર કોઈનું શરણ લઈને આવેલ હોવો જોઈએ. તેના મૂળ પાઠ—

ળળથ અરિહંતે વા અરિહંત ચેદ્યાણિ વા અળગારે વા માવિયપ્પાળો
ગૌસાણ ઉદ્ધ ઉપ્પયન્તિ ।

અર્થ—અરિહંત, અરિહંત ચૈત્ય કે ભાવિતાત્મા અણુગાર (સાધુ)
એ ત્રણમાંથી કોઈ એકનું શરણ લઈને આવી શકે.

અહીંયા સ્થાનકવાસી અરિહંત ચૈત્યનો અર્થ છદ્મસ્થઅરિહંત કરે છે. ચૈત્યનો અર્થ છદ્મસ્થ તો કોઈ રીતે થતો જ નથી. એટલે સ્થાનકવાસીઓએ, ચૈત્યનો સાચો અર્થ પોતાની માન્યતાની વિરુદ્ધ જાય છે માટે, છદ્મસ્થ અરિહંત અર્થ ઉપજાવી કાઢ્યો છે. કારણ કે કયાંય પણ ચૈત્યનો અર્થ છદ્મસ્થ થતો જ નથી.

ચમરેન્દ્રે મહાવીર લગવાન હતું છદ્મસ્થ અવસ્થામાં હતા ત્યારે તેમનું શરણ લીધું હતું. તે નિમિત્ત જોઈને સ્થાનકવાસીઓએ ચેષ્ઠયનો અર્થ છદ્મસ્થ એમ ઉપજાવી કાઢ્યો ! આવી રીતે ખોટા અર્થ ઉપજાવી કાઢવા તે સીધા સરણ સત્યાર્થિનું કામ નથી જ.

વળી તેમની એ ઉપજાવી કાઢવા માટેની દલીલ પણ એટલી જ હાસ્યાસ્પદ છે. તેઓ કહે છે કે પ્રતિમા-મૂર્તિની ચમરેન્દ્રને શરણ આપવા જેવી શક્તિ હોઈ શકે નહિ. આવી તર્ક બુદ્ધિને ધન્યવાદ ! દેવો બધાય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે એ તો સ્થાનકવાસીઓ માને જ છે. અને અવધિજ્ઞાનવાળા દેવ અરિહંતની મૂર્તિમાં તેવી શક્તિ હોય કે નહિ તે મનુષ્ય કરતાં તો ઘણી વધારે સારી રીતે જાણી શકે જ,

વળી દેવલોકમાં શાશ્વતી મૂર્તિઓ છે. તે પણ સ્થાનકવાસીઓ માને છે જ. હવે જો તે મૂર્તિઓમાં કોઈ

પણ જાતનું દૈવત ન હોય તો અવધિજ્ઞાનવાળા દેવો તે શાશ્વતી મૂર્તિઓને માને જ નહિ. દેવ પોતે જ મહાશક્તિશાળી હોય છે. તે તેમના કરતાં વિશેષ શક્તિશાળી મૂર્તિને માને પણ શક્તિ વિનાની મૂર્તિને અવધિજ્ઞાની દેવો માનવાની મૂર્ખાઈ કરે જ નહિ.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહીંઆ ઋહિંત ચેદ્યાગિને। અર્થ અરિહંતની પ્રતિમા જ થાય છે અને એ જ અર્થ થઈ શકે.

સમવાયાંગમાં

ઉપાસક દશાંગની નોંધ

ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં શું શું આવે છે, તેની નોંધ સમવાયાંગ સૂત્રમાં આપેલ છે. તેમાં લખ્યું છે કે—તેમાં શ્રાવકોના નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વનખંડ, ધર્માચાર્ય... શ્રવણ...ધત્યાદિ.”

અહીંઆ ચૈત્યનો અર્થ સ્થાનકવાસીઓએ વ્યંતરાલય એમ કહ્યો છે. વ્યંતરાલય તો એકલા શ્રાવક માટેના જ ન હોય પણ બધા લોકો માટે હોય. કારણ કે જૈન કરતાં અજૈન જ બધા વ્યંતરને વિશેષે કરીને સંસારના સુખ માટે માને પૂજે. જૈન તો વિશેષે કરીને આત્મકલ્યાણ માટે જિનપ્રતિમાને જ માને પૂજે.

એટલે અહીંઆ ચૈત્યનો અર્થ ખાસ કરીને જિનમંદિર થવો જોઈએ. કારણ કે આ સૂત્રમાં શ્રાવકના ચૈત્ય છે એમ કહ્યું છે.

હતાં માનો કે મામનું વર્ણન છે તેમાં સર્વ લોક માટેના ચૈત્ય હોય તો પણ ચૈત્યને સમુચ્ચ તરીકે લેવાથી તેમાં જિનમંદિર અને અજૈનના વ્યંતરાલય વગેરે મંદિરોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આનંદ શ્રાવકે

ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકે વ્રત લેતી વખતે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે—

“ મને (આનંદ શ્રાવકને) આજથી અન્ય તીર્થિક, અન્યતીર્થિક દેવ અને અન્ય તીર્થિકોએ ગૃહણુ કરેલ ચૈત્યને વંદના નમસ્કાર કરવા... એ કલ્પતું નથી.”

અહીંઆ સ્થાનકવાસીઓએ મૂર્તિની માન્યતા અને મૂર્તિની પૂજા બંનેને એક ગણીને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરવાના ઇરાદાથી અહીંઆ ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ સાધુ કરેલ છે. પણ આ અર્થ ખોટો છે. કારણ કે—

પહેલું તો એ કે અહીં પૂજની વાત જ નથી. ખીજું, અન્ય તીર્થિકોએ ગૃહણુ કરેલ સાધુ જૈન તરીકે ગણી શકાય જ નહિ. જૈન સાધુ ખીજા કોઈ ધર્મમાં લગી જાય પછી તો તે, તે ધર્મના સાધુ તરીકે જ ગણાય. એટલે અહીં સ્થાનકવાસીઓએ ઉપજાવી કાઢેલ અર્થ બંધ બેસતો થઈ શકતો નથી.

વળી સ્થાનકવાસીની ખીજી દલીલ છે કે આનંદ શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞામાં આહારપાણી મુખવાસ વગેરે આપવાની વાત પણ છે અને મૂર્તિને ખાવાપીવાનું હોય નહિ માટે તે અર્થ થઈ શકે નહિ. અહીં એ જોવું ઘટે છે કે પ્રતિજ્ઞા તો સમુચ્ચયે લેવાય છે પછી તેમાં બધા શબ્દ બધાને લાગુ પડવા જ જોઈએ એમ ન હોય પણ જેને જેટલું લાગુ પડતું હોય તેટલું સમજવું જોઈએ.

તે વખતે મૂર્તિ હતી તે તો અગાઉના લેખો. ઉપરથી આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. અને અહીં સાધુ કરતાં મૂર્તિ અર્થ વિશેષ બંધ બેસતો થાય છે. કારણ કે તે સમયે પણ મૂર્તિઓ દેવોથી અધિષ્ઠિત હોઈ મહા ચમત્કારી અને પ્રભાવિક હતી. અને તેથી જ અન્યધર્મીઓ ચોરી

છૂપીથી જિનમૂર્તિઓ ઉપાડી જતા હતા. અને તેને પોતાના દેવ તરીકે પૂજતા હતા.

એવી અન્ય ધર્મીઓએ લઈ ગયેલી મૂર્તિને જૈન શ્રાવક વંદન નમસ્કાર ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે આનંદ શ્રાવકે તેવી મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

અંબડ શ્રાવક

ઉત્તવાઈ સૂત્રમાં અંબડ શ્રાવકે આનંદ શ્રાવકની પેઠે જ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે—

“ મને અરિહંત અને અરિહંતના ચૈત્ય સિવાય અન્ય તીર્થિક, અન્યતીર્થિક દેવો અને અન્યતીર્થિકાએ ગૃહણુ કરેલા અરિહંત ચૈત્યને વંદના કરવી, નમસ્કાર કરવા, પર્યુપાસના—સેવા—ભક્તિ વગેરે કરવું કદપે નહિ.”

અહીં એ ઠેકાણે ચૈત્ય આવે છે તેમાં પહેલા ઠેકાણે સ્થાનકવાસીઓ અરિહંતના જ્ઞાનીગણ એવો અર્થ કરે છે અને બીજા વાર આવતા ચૈત્યનો અર્થ અરિહંતનું જ્ઞાન એવો અર્થ કરે છે !

આનંદ શ્રાવકના અધિકારમાં સ્થાનકવાસીઓએ સાધુ અર્થ કર્યો ત્યારે અહીંયા જ્ઞાનીગણ અને જ્ઞાન એમ બે જુદા જુદા અર્થ કર્યા ! અહીં પણ મૂર્તિપૂજાની તો વાત જ નથી પણ મૂર્તિપૂજાનો ભ્રમ મનમાં પેસી ગયેલો તે ભ્રમે સ્થાનકવાસીઓ પાસે જુદા જુદા ઠેકાણે જુદા જુદા અર્થ કરાવ્યા છે.

મતાગ્રહ સીધી વાત સમજવા ન દીએ અને સીધા સાચા અર્થ પણ કરવા ન આપે.

અહીં પણ અંબડ આવકની પ્રતિજ્ઞા તો એ જ છે કે અરિહંત અને અરિહંતની પ્રતિમાને જ વંદન કરીશ. પણ અન્ય તીર્થિક, તેના દેવો અને તેણે ગૃહણ કરેલ અરિહંત પ્રતિમાને વંદન નમસ્કાર કરીશ નહિ.

સ્થાનકવાસીઓની દલીલ એ છે કે એમ અર્થ કરવાથી આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને વંદન કરવાનો નિષેધ થઈ જાય છે.

મારી પાસે ઉવવાઈ સૂત્ર નથી તેથી તેનો આગળપાછળનો સંબંધ હું જોઈ શક્યો નથી. પણ અંબડ આવકનો એવો ભાવ તો ન જ હોઈ શકે કે તે આચાર્ય વગેરેને વંદન નહિ કરે. પરંતુ અરિહંતમાં જ તેણે તેના અનુયાયી સર્વ સાધુને ભેગા ગણી લીધા હશે.

ગમે તેમ પણ ચૈત્યનો અર્થ તો આનંદ આવકના આધિકારમાં કહ્યું તેમ અહીં પણ જિનપ્રતિમા જ થઈ શકે છે.

વિદ્યાચારણ - જંઘાચારણ

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક ૨૦ ઉદ્દેશા ૯ માં વિદ્યાચારણ-જંઘાચારણ મુનિઓ ચૈત્યવંદન કરવા ગયાની વાત આવે છે.

વિદ્યાચારણ માનુષોત્તર પર્વત, નંદીશ્વર દ્વીપ, પાંડુકવન અને નંદનવન ગયાની વાત છે. તે તે ડોકાણે જઈને તેઓએ ચેદ્યાઈ વંદઈ ચૈત્યોને વંદન કર્યાનો પાઠ છે અને પાછા અહીં આવીને અહીંના ચૈત્યોને વંદન કરવાનો પાઠ છે.

અહીં પણ મૂર્તિપૂજાની ક્ષત્રી વાત જ નથી. છતાં સ્થાનકવાસીઓએ વિરોધ કરતાં ચેદ્યનો અર્થ જ્ઞાન કરીને તે તે ડોકાણે જઈને વિદ્યાચારણ તથા જંઘાચારણ મુનિઓએ અરિહંતના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરી એમ કહે છે ! તર્કબુદ્ધિની અભિહારી છે ને !

અરિહંતના કેવળજ્ઞાનની સ્તુતિ થું અહીં બેઠાં ન થઈ શકે કે ત્યાં એટલા બધે લાંબે ઠેકાણે ગયા ? અને અહીં જેડ્યાઈ બહુવચન છે એટલે ધણા ચૈત્યોને વાંધા એમ પાઠ છે ત્યારે જ્ઞાન તો એકવચન છે એટલે વ્યાકરણથી પણ એ અર્થ તદ્દન ખોટો છે.

મૂળ અર્થ એટલો જ છે કે તે તે ઠેકાણે જઈ તેઓએ અરિહંતની પ્રતિમાઓને વંદન નમસ્કાર કર્યા. અહીં જ્ઞાન અર્થ બેસતો જ નથી.

નંદનવન તથા પાંડુકવન શાશ્વતી પ્રતિમાઓ છે તેનો ઉલ્લેખ જંબુદ્વીપ પત્રતિ સૂત્રમાં છે. નંદીશ્વર દ્વીપ પર શાશ્વતી પ્રતિમાઓ છે તેનો ઉલ્લેખ જીવાભિગમ સૂત્રમાં છે. માનુષોત્તર પર્વત, ધક્ષુકાર પર્વત, નંદીશ્વર દ્વીપ, રુચકવર દ્વીપ ઉપર જિનમંદિરો છે તેનો ઉલ્લેખ દ્વીપસાગર પત્રતિ સૂત્રમાં છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથે ઠાણે ચાર પત્રતિ સૂત્રોના નામ આપ્યા છે તે—(૧) જંબુદ્વીપ પન્નતિ, ચંદ્રપન્નતિ, સૂર્ય પન્નતિ અને દ્વીપસાગર પત્રતિ.

એટલે એ આગત સ્થાનકવાસીઓનો વાંધા ખોટો છે.

આ પાઠમાં છેલ્લે કહ્યું છે કે વિદ્યાચારણ જંધાચારણ મુનિઓ પાછા આવીને આલોચણા ન લીએ તો વિરોધક કહેવાય. એ માટે પણ સ્થાનકવાસીઓનો વિરોધ છે. પરંતુ સાધુ ૧૦૦ કદમથી આગળ જાય તો તેને આલોચણા લેવી પડે છે. અને લબ્ધિધારી મુનિઓને લબ્ધિનો ઉપયોગ કરવો તે પ્રમાદ છે. લબ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હોય અને તેની આલોચના કરી ન હોય તો તેને ચારિત્રની આરાધના થતી નથી. માટે સ્થાનકવાસીઓનો તે વાંધા પણ ખોટો છે.

શ્રી દશવૈકલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—સાધુ ગોચરી લાવી ગુરુની પાસે સમ્યક્ પ્રકારે આલોચે તે આલોચણા ગોચરીની નહિ પણ તેમાં,

પ્રમાદથી આવવા જવામાં ઉપયોગ ન રહેવાથી જે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તેની આશ્વોયણ કહી છે.

સાધુને આવતાં જતાં, પ્રતિક્રમણ કરતાં કે ખીજું હરકોઈ કામ કરતાં આલોચણ તથા ધરિયાવહી પડિક્કમવાની છે. તે પ્રમાદને આશ્રયીને છે પણ નહિ કે—તે શુભ કાર્યોને આશ્રયીને !

પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર

પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં ત્રીજા સંવરદ્વારમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે—

અત્યંત બાલ દુબ્બલ ગિલાગ બુડદ સ્વકે પવત્તિ
આયરિય ઉવજ્ઞાપ સેહે સાહમ્મિપ તપસ્સીકુલ્લગણ
સંઘચેદ્ધયદ્દે ય ણિજ્જરટ્ઠી...

અર્થ :—અત્યંત બાળ, દુર્બળ, બલન, વૃદ્ધ, માસક્ષમણ આદિ તપની પ્રવૃત્તિ કરનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિષ્ય, સાધર્મિક તપસ્વી કુળગણ, સંઘચૈત્ય એટલાની વૈયાવૃત્ય નિર્જરાને માટે...

અહીં સંઘચેદ્ધયદ્દે શબ્દ છે તેમાં સ્થાનકવાસીઓ “ સંઘ તથા જ્ઞાનાર્થીની ” વૈયાવૃત્ય એમ અર્થ કરે છે. ત્યારે મૂર્તિપૂજકો સંઘ તથા મૂર્તિની વૈયાવૃત્ય એમ અર્થ કરે છે, અથવા સંઘની મૂર્તિની વૈયાવૃત્ય એમ અર્થ કરે છે. સંઘ અને ચેદ્ધય એ બે શબ્દોને ભેગા ગણવાથી સંઘની મૂર્તિ અથવા સંઘનું મંદિર એવો અર્થ થઈ શકે છે. મૂર્તિ મંદિર સંઘના જ હોય એટલે એમ પણ અર્થ થઈ શકે.

મૂર્તિની કોઈ આશાતના કરતો હોય તેને સાધુ અટકાવે તે સાધુએ મૂર્તિની વૈયાવૃત્ય કરી એમ ગણાય છે.

સ્થાનકવાસી “ જ્ઞાનાર્થી ” એમ અર્થ કરે છે તો આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિષ્ય, સાધર્મિક વગેરે પણ જ્ઞાનાર્થી તો હોય જ. તેમને

જ્ઞાનાર્થી ન માનવા તો બીજા કોને જ્ઞાનાર્થી માનવા ? એટલે જ્ઞાનાર્થી અર્થ ખોટો જ દેખાય છે.

વળી સ્થાનકવાસીઓ બીજો અર્થ, જ્ઞાનને માટે વૈયાવૃત્ય એમ કરે છે. વૈયાવૃત્યથી નિર્જરા થાય પણ જ્ઞાન પણ કેવી રીતે થઈ શકે ? નિર્જરા એટલે જ્ઞાનાવરણની નિર્જરા થઈ ગયા પછી જ્ઞાન થઈ શકે માની શકાય. પણ અહીં ચોંધાય શબ્દ તો પહેલાં આવ્યો છે અને નિર્જરા શબ્દ પછી છે. એટલે સ્થાનકવાસીઓનો આ અર્થ પણ બરાબર લાગતો નથી.

આ ઉપરથી ચેદ્ય શબ્દનો સાચો અર્થ ચૈત્ય એટલે મંદિર અથવા મૂર્તિ જ હોવો જોઈએ એમ સમજી શકાય છે.

નંદી સૂત્ર

શ્રેણિક મહારાજના પુત્ર કોણિક (અગતશ્ચત્રુ) રાજ્યએ વિશાલા-નગરી ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને તે નગરીમાં શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીની પાદુકાસ્વરૂપ હતો તેથી તે નગરી જીતી શકાતી નહોતી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અને શ્રી નંદી સૂત્રમાં પારિણામિકી બુદ્ધિના દૃષ્ટાંતમાં આ સંબંધી ઉલ્લેખ છે. તેનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

વિશાલાયં પુરી કૂલબાલકેન વિશાલામજ્ઞાય યન્મુનિસુવ્રત સ્વામી પાદુકા સ્તૂપોત્સ્વાત્ સા તસ્ય પારિણામિકી બુદ્ધિઃ ।

અર્થ—વિશાલા નગરીના નાશને માટે કુલવાલુક મુનિએ કહ્યું કે— શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીના પાદુકાયુક્ત સ્વરૂપને ઉખેડી નાખવાથી નગરીનો ભંગ થઈ શકશે. મુનિની આ પારિણામિકી બુદ્ધિ થઈ.—સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી હસ્તીમલજીના નંદીસૂત્રનું પાનું ૯૧.

બગવાન મહાવીર સ્વામીના વખતની આ વાત છે. એટલે પ્રાચીન કાળમાં તીર્થંકર બગવાનોના વખતમાં સ્તૂપો, મૂર્તિઓ હતી એટલું જ નહિ પણ તે બધા પ્રભાવશાળી હતા એ પૂરવાર થાય છે.

વ્યવહાર સૂત્ર

વ્યવહાર સૂત્ર ઉ. ૧ માં પાઠ છે કે—અત્યેવ સમ્મમવિયાઈં
ચેદ્યાઈં પાસેજ્ઞા કપ્પઈં સે તસ્સંતિણ આલોહિત્તાણ વા ।

અર્થ—આચાર્ય આદિ બહુશ્રુતનો સંયોગ ન હોય તો ચેદ્ય
જિનચૈત્ય-પ્રતિમા પાસે જઈને આલોચના લઈ શકાય છે.

મૂર્તિની મહત્તા

દેવલોકમાં મૂર્તિ છે અને તેની મહત્તા પણ છે. સધળા દેવો
અવધિજ્ઞાની હોય છે. તેથી દેવો પોતાના જ્ઞાનથી જાણી શકે છે કે
મૂર્તિ શક્તિશાળી કે પ્રભાવશાળી છે કે નહિ. દેવો પોતે જ ભારે
શક્તિશાળી હોય છે. તેઓ તેમના કરતાં પણ મૂર્તિ વિશેષ શક્તિશાળી
હોય તો જ મૂર્તિને માને. દેવો મૂર્તિને માને છે. વાંદે છે, નમસ્કાર કરે
છે એ તો સૂત્રસિદ્ધ હકીકત છે. એટલે દેવલોકમાંની શાશ્વતી મૂર્તિઓ
દેવો કરતાં વિશેષ શક્તિશાળી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીંઆ પણ પ્રાચીન કાળથી જ મૂર્તિઓ, સ્વપો વગેરે પ્રભાવ-
શાળી, શક્તિશાળી હતા તેના દાખલા મળી આવે છે. જેમકે—

(૧) વિશાલા નગરીમાં શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામીનો સ્વપહતો ત્યાં
સુધી કોણિક મહારાજથી તે નગરી જીતી શકાતી નહોતી.

(૨) શય્યંલસ્વામી દીક્ષા લીધાં પહેલાં વૈદિક બ્રાહ્મણ હતા અને
યજ્ઞો કરાવતા. તેમના યજ્ઞના સ્તંભ નીચે તેમના ગુરુએ સોળમા તીર્થંકર
શ્રી શાંતિનાથ સ્વામીની મૂર્તિ છુપાવી હતી કે જેથી સર્વ વિદ્નો ટળી
જતા. તે મૂર્તિના દર્શનથી શય્યંલસ્વામી બોધ પામી દીક્ષા લઈ શ્રમણ
બની ગયા.

આપણા કથા સાહિત્યમાં આવા બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ મળી
આવે છે. અને અત્યારના ઘણા તીર્થોની મૂર્તિઓની મહત્તા જાણીતી છે.

મૂર્તિનું કાર્ય

આ પ્રમાણે આપણે મૂર્તિની માન્યતા ધર્મ વિરુદ્ધ નથી, પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિઓ હતી અને સૂત્રોમાં પણ ઠેકઠેકાણે મૂર્તિના ઉલ્લેખો છે તે આપણે વિસ્તારથી જોઈ ગયા. અને એ રીતે મૂર્તિની માન્યતા વ્યવહાર ધર્મમાં સહાયરૂપ છે એ પણ જોઈ ગયા.

પ્રત્યેક, અનુષ્ઠાન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ મનને કાષ્ટમાં લાવવાને માટે તાલીમરૂપ છે. મનને સંસારમાં બટકતું અટકાવીને ધર્મમાં વાળવા માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓ તાલીમરૂપ છે.

તેવી જ રીતે મૂર્તિ પણ મનને ધર્મભાવમાં લાવવા માટેનું એક ઉત્તમ સાધન છે. મૂર્તિથી ધર્મભાવના જાગૃત થઈ શકે છે તેમજ દમેશ્વ ભાવપૂર્વક મૂર્તિના દર્શન કરવાથી ધર્મભાવના ટકી રહે છે અને ધર્મશ્રદ્ધા દૃઢ બને છે.

એટલે બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓની પેઠે મૂર્તિના દર્શન પણ મનને કાષ્ટમાં રાખવાના એક ઉત્તમ સાધનરૂપ બને છે.

જેમ બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓ સીધો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી તેમ મૂર્તિ પણ સીધો મોક્ષ અપાવી શકતી નથી. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે મનને કાષ્ટમાં લેવાના બધા સાધનોનો ઉપયોગ કરી પહેલાં મનને કાષ્ટમાં લેવાની જરૂર છે. તે પછી મનને ધર્મ ધ્યાનમાં લીન કરવાનું એ પ્રમાણે મનની એકાગ્રતા સાધ્યા પછી મનને આત્મસ્વરૂપના ચિન્તનમાં લીન કરવાનું છે એમ થાય ત્યારે જ મોક્ષ થઈ શકે છે.

મૂર્તિ-વંદનનો ફાયદો

અકિતભાવપૂર્વક બગવાનની મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર કરવાથી શો ફાયદો થાય છે તે મૂર્તિપૂજકો આ પ્રમાણે બતાવે છે—

- (૧) ચૈત્યવંદન આદિ ભગવાનની ગુણસ્તુતિ કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે.
- (૨) ભગવાનના દર્શન કરવાથી દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે.
- (૩) અરિહંત તથા સિદ્ધ ભગવાનના ગુણનું સ્મરણ કરવાથી સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ અને મોહનીય કર્મનો ક્ષય થાય છે.
- (૪) પ્રતિમા સમક્ષ ભાવપૂજામાં તદ્વિજ્ઞ થવાથી તથા શુભ અધ્યવસાયથી શુભ ગતિના આયુષ્યનો બંધ પડે છે.
- (૫) અરિહંતનું નામ લેવાથી અશુભ નામ કર્મનો ક્ષય થાય છે.
- (૬) અરિહંતના વંદન ભક્તિથી નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થાય છે.
- (૭) ચૈત્યવંદનમાં શક્તિનો સદુપયોગ કરવાથી અંતરાય કર્મનો ક્ષય થાય છે.

સ્થાનવાસીઓનું કર્તવ્ય

હવે જ્યારે મૂર્તિની માન્યતા સૂત્રાનુસાર સાચી સિદ્ધ ઠરે છે ત્યારે સ્થાનકવાસીઓએ તે વાત કબૂલ કરી લેવી એ તેમનું યોગ્ય કર્તવ્ય ગણાય. સ્થાનકવાસીઓ સૂત્રને અનુસરવાનું માને છે તેથી મૂર્તિને માનવી એ તેમનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે, સત્યાર્થી હોય તે તો સત્યની ખાત્રી થયેથી સત્ય સ્વીકારે જ. સત્ય ન સ્વીકારે તો સંપ્રદાયવાદી મતાગ્રહી એકાંતવાદી કહેવાય.

પ્રકરણ પારમ્

સૂત્રોમાં દ્રવ્ય મૂર્તિપૂજનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી

મૂર્તિની માન્યતા તીર્થંકર માન્ય, સૂત્ર-માન્ય અને ધર્મ-માન્ય છે એમ પ્રમાણોથી બતાવી આપ્યા પછી એટલે કે મૂર્તિની માન્યતા સૂત્રાનુસાર સાચી છે એમ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી હવે અહીંઆ આપણે મૂર્તિપૂજ સંબંધી વિચાર કરીશું. મૂર્તિપૂજ પ્રાચીન કાળમાં હતી કે કેમ, સૂત્રોમાં મૂર્તિપૂજના ઉલ્લેખો છે કે કેમ અને મૂર્તિપૂજકો મૂર્તિપૂજને સિદ્ધ કરવા માટે જે હાખલાઓ આપે છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તે હવે આપણે વિચારીશું.

પૂજ કોની અને શા માટે ?

મૂર્તિપૂજનો વિચાર કરતી વખતે બે વાત સૌથી પહેલાં વિચારવાની છે—

(૧) પૂજ કોની કરવાની છે ?

(૨) પૂજનો હેતુ શો ?

પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં કહીશું કે તીર્થંકર ભગવાનની, અરિદંત ભગવાનની કે સિદ્ધ ભગવાનની પૂજ કરવાની છે.

બીજા પ્રશ્નના જવાબમાં કહીશું કે ધર્મ માટે, આત્મકલ્યાણ માટે અથવા મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે પૂજ કરવાની છે.

૧

પૂજા કેની ?

પૂજા બે પ્રકારની છે—ભાવપૂજા અને દ્રવ્યપૂજા. અહીં આ મૂર્તિપૂજા એ દ્રવ્યપૂજાનો વિષય છે. કારણ કે ભાવપૂજામાં તો કોઈ તો મતભેદ નથી.

પૂજ્યને કલ્પતી વસ્તુથી જ

પૂજા થાય

દ્રવ્યપૂજામાં પણ ભાવ જોઈએ, ભક્તિ જોઈએ. ભાવ અને ભક્તિ વિનાની પૂજા તો તદ્દન નિષ્ફળ ગણાય. ભગવાનને અપતી, કલ્પતી વસ્તુથી ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે તો જ તે સાચા ભાવ અને સાચી ભક્તિવાળી પૂજા કહી શકાય.

વ્યવહારમાં કોઈ ભાઈને ત્યાં તેનો શેઠ આવ્યો હોય તો તે તેનું બહુમાન કરવાની સાથે શેઠને ગમતી વસ્તુ આપીને તેનું સન્માન કરે છે; કોઈ જમવા આવ્યું હોય તો તે મહેમાનને ગમતી વાનીઓ બનાવીને જમાવ્યા તો તેનું સારું સન્માન કર્યું ગણાય છે. જેનું સન્માન કરવું હોય તે વ્યક્તિને તેને પસંદ પડતી વસ્તુ અપાય તો જ તેનું સાચું સન્માન થયું ગણાય છે અને તેને પસંદ ન હોય તેવી વસ્તુ તેને આપવામાં આવે તો તે નારાજ થઈને જાય છે એટલે તેનું સાચું સન્માન થયું ગણાતું નથી.

જે વ્યક્તિનું સન્માન કરવું હોય તે વ્યક્તિની પસંદગી કે ઇચ્છા પહેલી જોવાય છે, સન્માનીય વ્યક્તિની ઇચ્છાને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં પણ સન્માનીય વ્યક્તિ એટલે ભગવાનની ઇચ્છાને પ્રાધાન્ય હોવું જ જોઈએ. એટલે કે ભગવાનને અપતી, કલ્પતી વસ્તુ તેમને અર્પણ કરવાથી જ સાચી પૂજામકિત કરી ગણાય.

સાધુને પણ તેમને કદપતી વસ્તુઓ જ ગહોરાવાય છે.

એટલે ભગવાનને ખપતી, કદપતી ન હોય તેવી વસ્તુ જે ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવે તો તે સાચી ભક્તિ કે સાચી પૂજા ન ગણાય એટલું જ નહિ પણ એ તો તીર્થંકર ભગવાનનું અપમાન ગણાય.

તીર્થંકર ભગવાન સચેત વસ્તુના ત્યાગી છે. ભગવાને સચેત વસ્તુ ત્યાગવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે કારણ કે તેમાં હિંસા છે. છતાં આપણે ભગવાનના ઉપદેશની વિરુદ્ધ ભગવાનને જ તેમને નહિ કદપતી વસ્તુ અર્પણ કરીએ તો તેમાં ભગવાનની ભક્તિ નહિ પણ ભગવાનનું અપમાન અને ભગવાનની આશાતના જ કહેવાય.

પૂજા કરનારનો ભાવ ભલે ઉત્તમ છે કે ભગવાનને સારામાં સારી વસ્તુ અર્પણ કરવી. પરંતુ પૂજા કરનારની ઇચ્છા કરતાં પણ પૂજ્યની ઇચ્છા જ પ્રાધાન્ય ગણાય. પૂજ્યની ઇચ્છાને જે માન ન આપે તે સાચો પૂજક જ ન કહેવાય. માટે ભગવાનને સચેત વસ્તુ અર્પણ કરનારને આરાધક કહી શકાય જ નહિ. ભગવાનને ન ખપતી વસ્તુ અર્પણ કરે તે વિરાધક જ કહેવાય.

ભગવાન દીક્ષા લીએ ત્યારથી તેમણે સ્નાન કરવાનું છોડી દીધું હોય છે, વસ્ત્ર પાત્ર રાખવાનું છોડી દીધું હોય છે: એટલે ન્હાવણ કે વસ્ત્રાલંકાર ભગવાનને ખપે નહિ છતાં તે તેમને અર્પણ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ ભગવાનની આશાતના છે. ભગવાનને સ્નાન કરાવવું તેમાં ભલેને ખર્ચ કરેલું અચેત પાણી હોય પરંતુ ભગવાને બ્યાં સ્નાન કરવાનું જ છોડી દીધું હોય ત્યાં પછી તેમને સ્નાન કરાવવું તે ભગવાનની આશાતના નહિ તો બીજું શું કહેવાય?

થોડા પાપવાળી ક્રિયા

મૂર્તિપૂજકોની દલીલ એ છે કે પૂજા કરનારની ભાવના ધર્મ અને ભક્તિ માટેની હોવાથી પૂજા કરનારને તેમાં પાપ લાગતું જ નથી.

ભગવાનની પૂજામાં મારે મનથી તો આ સવાલ તદ્દન ગૌણ છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે ભગવાનને શું કહ્યે છે અને શું કહ્યું નથી એ જ જોવું જોઈએ. એ જોવામાં જ ખરો ધર્મ અને ખરી ભક્તિ છે.

વળી રાગભાવથી થતી પ્રવૃત્તિમાં હિંસા થાય તે હિંસાનું પાપ લાગે જ. મૂર્તિપૂજા રાગભાવથી જ થાય છે. એટલે તેમાં થતી હિંસાથી પાપ લાગે જ.

પાપ પુણ્ય માટે જૈન ધર્મને સિદ્ધાંત તો એ છે કે શ્રાવકના કાર્ષ્ણ્ય પણ કાર્યમાં પાપપુણ્ય હોય તેમાં જેટલે અંશે હિંસાકારી કાર્ય થાય તેટલે અંશે પાપ અને જેટલે અંશે શુભ કાર્ય હોય તેટલે અંશે પુણ્ય તેમાં પણ જે પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદરસથી તે પાપકાર્ય કર્યું હોય તે પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ રૂળ મળે. પુણ્યના અંશ ઘણા હોય અને પાપના અંશ બહુ ઓછા હોય, બહુ થોડા હોય અને તે પણ મંદ રસના હોય તો તેનું રૂળ ઘણું મંદ અથવા પુણ્યના પ્રમાણમાં નજીવું હોય. તેથી વ્યવહારથી તે પાપનું રૂળ નથી એમ કહેવાય પણ સિદ્ધાંતની રૂએ નાની હિંસાને પણ પાપ તો કહેવાય જ. ભલે પછી તેનું રૂળ નજીવું હોય.

વળી તે થોડા અંશવાળા પાપનું કાર્ય હિંમેશાં જ કરવામાં આવે તો તેનું રૂળ કેવું હોય તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

હિંસાના ત્રણ પ્રકાર

સાવધ પૂજના બચાવમાં મૂર્તિપૂજકોએ હિંસાના ત્રણ પ્રકાર પાડીને ત્રીજા પ્રકાર સ્વરૂપ હિંસામાં પાપ નથી એમ તેમણે ઠરાવ્યું છે ત્યારે તે સંબંધમાં પણ થોડો વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

હિંસાના ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે—

(૧) અનુબંધ હિંસા, (૨) હેતુ હિંસા અને (૩) સ્વરૂપ હિંસા.

અનુબંધ હિંસા—વીતરાગની આજ્ઞા વિરુદ્ધ આચરણ કરવાવાળાને તથા મિથ્યાત્વનું સેવન કરવાવાળા જીવોને અનુબંધ હિંસાનો કર્મબંધ થાય છે.

હેતુ હિંસા—ગૃહસ્થ પોતાના જીવન વ્યવહારના કાર્યોમાં જે હિંસા કરે તે હેતુ હિંસા.

સ્વરૂપ હિંસા—શુભ યોગોની પ્રવૃત્તિ કરતાં બહારથી હિંસા જોવામાં આવે પરંતુ પરિણામ વિશુદ્ધ હોવાથી તેનો અશુભ કર્મબંધ થતો નથી.

તો હવે વિચારો કે—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી હિંસા થાય છે અને તે હિંસાની પરંપરા ચાલે તેવા અનુષ્ઠાનો દાખલ કરે તેને પણ અનુબંધ હિંસા કેમ ન લાગે ?

જળ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપક, ફળ વગેરે દ્રવ્યોથી ફક્ત ગૃહસ્થ જ દ્રવ્યપૂજા કરી શકે છે પણ સાધુ તેવી દ્રવ્ય પૂજા કરી ન શકે એવું મૂર્તિપૂજકનું વિધાન જ સાબિત કરે છે કે દ્રવ્યપૂજામાં હિંસા છે અને સાધુએ નવકોટિએ હિંસાનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી તે દ્રવ્ય પૂજા કરી શકતા નથી. તો ગૃહસ્થની આવી જાતની દ્રવ્ય પૂજાને અનુમેદન આપે, તેનો ઉપદેશ આપે તો શું તેથી નવકોટિનો ભંગ થતો નથી ?

અમ બ્યારે તેમાં પ્રત્યક્ષ હિંસા સાબિત થાય છે અને જેમાં સૂત્રના ન્યાય પ્રમાણે યતના પણ નથી તેને સ્વરૂપ હિંસા કહેવી કે ગણવી એ તો ભૂલ ગણાય.

બ્યારે મનમાં સૂક્ષ્મ હિંસાનો જરા પણ ભાવ વર્તતો ન હોય, સૂક્ષ્મ જીવો પ્રત્યે પણ સંપૂર્ણ દયાભાવ વર્તતો હોય ત્યારે યતના સહિત જીવને બોલવું, ચાલવું વગેરે સ્વાભાવિક ક્રિયા કરવી પડે ત્યારે જ તેમાં હિંસાનું પાપ ન

લાગે. સ્વાભાવિક ક્રિયા સિવાયની બીજી ક્રિયામાં તો જીવના ભાવ પ્રમાણે પાપ તથા પુણ્યનો બંધ પડે.

હિંસા થતી હોય ત્યાં હિંસા માનવામાં આવે તો તે મિથ્યાત્વ નથી. પરંતુ હિંસા હોવા છતાં તેમાં બિલકુલ હિંસા નથી એમ માનવામાં આવે તો ત્યાં મિથ્યાત્વ ગણાય.

હિંસાવાળા અનુષ્ઠાનથી સંવર કે નિર્જરા થવાનું પણ માની શકાય નહિ.

જૈન ધર્મનો પાયો અહિંસા ઉપર જ રચાયેલો છે, અને તેથી સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે હિંસા તથા અહિંસાના બારિક વર્ણનો કરેલા છે. છતાં તેમાં ક્યાંય હિંસાના ત્રણ પ્રકાર પાડેલા નથી. હિંસાના ત્રણ પ્રકાર એ તો મુખ્ય વાત કહેવાય અને જ્યારે બારિકમાં બારિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે હિંસાના પ્રકાર જેવી મુખ્ય વાત છોડી દેવામાં આવે એવું બની જ ન શકે.

એટલે પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે આપમેળે હિંસાના પ્રકાર પાડવા જેવો હિંસાનો નવો અર્થ ઉપજાવવો એ તો સર્વજ્ઞ ભગવાનની અને ગણધર ભગવાનની ભૂલ સુધારવા જેવું કામ ગણાય. તેરાપંથી તો તીર્થંકર ભગવાન ભૂલ કરે એમ માને છે પણ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો આવી રીતે ભગવાનની ભૂલ કાઢી બતાવે તે નવાઈ જેવું છે.

પાપ બહુ થોડું અને પુણ્ય ઘણું હોય ત્યાં સમુચ્ચયે બોલતાં તેમાં પાપ નથી એમ વ્યવહારથી સામાન્યપણે કહી શકાય પરંતુ નિયમ તરીકે અથવા સિદ્ધાંત તરીકે વાત કરતી વખતે તેમાં પાપ નથી એમ કહી શકાય નહિ અથવા તેમાં પાપ નથી એવો સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય નહિ.

મૂર્તિપૂજકોએ ઊંડો વિચાર કરી હિંસાના પ્રકાર પાડ્યા જેવી બૂલને સુધારી લેવી જોઈએ.

હિંસાની વ્યાખ્યા

જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે હિંસાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી શકાય—
આત્મદર્શનપૂર્વક જીવને સમભાવથી આત્મવત્ જાણીને, દેખીને તેમને ઉપયોગથી અચાવતાં છતાં જો કોઈ જીવ પોતાના શરીરથી હણાઈ જાય તો ફક્ત દ્રવ્યહિંસા થાય, ત્યાં ભાવહિંસા નથી.

ભગવાનને સચેત વસ્તુનો ભોગ ધરતી વખતે તેમાંના જીવોને આત્મવત્ સમભાવે જાણીને ઉપયોગથી તેમનું રક્ષણ કરવાની ક્રિયા થતી નથી. જો એવો ભાવ પૂજકમાં હોય તો તો તે સચેત વસ્તુને હાથ પણ લગાડે નહિ કારણ કે ફક્ત સ્પર્શથી જ કેટલાય જીવ મરી જાય છે.

જો આવા ભાવની ઉપેક્ષા કરીને વિષય કષાયની પ્રવૃત્તિમાં જ હિંસા મણવામાં આવે તો પણ દશમા ગુણરથાનક સુધી કષાયની સત્તા છે અને નવમા ગુણરથાનક સુધી કષાયનો ઉદય છે તો ત્યાં સુધી કયાં છૂટા થયાય તેમ છે?

ધર્મના નામે સાંનારિક વસ્તુઓથી સાંસારિક રીતે પ્રવૃત્તિ કરીને સંવર નિર્જરાની આશા રાખવી એ આત્મવચ્ચનાવાળું ખોટું આશ્વાસન છે.

ફૂલ માટેની દલીલ

મૂર્તિપૂજામાં ફૂલ વપરાય છે તેનો અચાવ કરતાં મૂર્તિપૂજકો દલીલ કરે છે કે—ભગવાનના સમવસરણમાં પણ દેવો સચેત ફૂલની શ્રદ્ધા કરે છે તેનો તેને વાંધો આવતો નથી ત્યારે પૂજના ફૂલ માટે કેમ વાંધો લઈ શકાય ! આ તેમની દલીલ ખોટી છે. જુઓ—

સમવસરણમાં દેવો ચૈકિય અચેત પુષ્પ અને અચેત પાણીની શ્રદ્ધા કરે છે, તે માટે શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં સ્પષ્ટ પાઠ છે. સુર્વાબદેવે

ભગવાન મહાવીરના સમવસરણુમાં જવાની ધૌષણા કરાવી ત્યારે તેણે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે—

“તમે આમલકપ્પા નગરીએ જાઓ અને અંબાસાલવણુ ચૈત્યમાં બિરાજમાન.....શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરના ઉતારાની આસપાસ ચારે બાજુ ચોજન પ્રમાણુ જમીનમાં અપવિત્ર, સડેલાં, દુર્ગંધી તણુખલાં, લાકડાં, પાંદડાં કે કચરો જે કાંઈ પડયું હોય તેને ત્યાંથી ઉઠાવી દૂર કરો અને એ જમીનને તદ્દન ચોખ્ખી કરો, વળી તેટલી જમીન ઉપર સુગંધી પાણીનો છાંટકાવ એવી રીતે કરો કે જેથી ત્યાંની ઉડતી બધી ધૂળ બેસી જાય, બહુ પાણી પાણી ન થાય અને વધારે કિચ્ચડ પણ ન થાય. પછી જરા પણ રજા ઉડતી નથી એવી જમીન ઉપર જળજ (જલયા), થળજ (થલયા) એવા પાંચ પ્રકારના સુગંધી પુષ્પોનો વરસાદ એવી રીતે વરસાવો કે ત્યાં બધાં પુષ્પો ચત્તાં જ પડે. તેમનાં ડિંટિયા નીચે જ રહે.....એવી રીતે એ ભૂમિને સર્વ પ્રકારે દિવ્ય કરો. જ્યાં ઉત્તમ દેવ આવી શકે એવી સુંદરમાં સુંદર, સુગંધી અને પવિત્રમાં પવિત્ર બનાવો.”

અહીંઆ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે સૂર્યાભિદેવે કહ્યું છે કે અમ્બવદ્દલં વિઝવ્હ રત્તા પુપ્ફદ્દલં વિંઝવ્હ રત્તા એટલે પાણીના વાદળ અને ફૂલના વાદળ વિકુર્વો. અને વિકુર્વેલા પાણી અને ફૂલ અચેત જ હોય.

ભગવાનની સમક્ષ તેમના સમવસરણુમાં સચેત વસ્તુ રખાય જ નહિ માટે દેવે અચેત પાણી અને અચેત ફૂલને વિકુર્વંતિ વૃષ્ટિ કરવાનું કહ્યું છે.

સમવસરણુમાં સચેત વસ્તુનો ત્યાગ

ભગવાનના સમવસરણુમાં જતી વખતે પાંચ અભિગમ સાચવવાના હોય છે તેમાં પહેલો અભિગમ સચેત વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો છે. અહીં

મૂર્તિપૂજના હિમાયતીઓ એવી દલીલ કરે છે કે સમવસરણુમાં જતા આવકના ખીરસામાં સચિત ખાવાની વસ્તુ હોય તો તે કાઢી નાંખવી. સમવસરણુમાં જતી વખતે આવક ખાવાની વસ્તુ ખીરસામાં લઈ જાય તે વાત અસંભવિત લાગે છે.

પરંતુ સમવસરણુમાં જતા આવકના મોઢામાં પાન હોઈ શકે તેમજ તેની પાસે ફૂલનો હાર કે ગજરો હોઈ શકે અથવા તેના પહેરેલા કપડા ઉપર છાતીએ ફૂલ ભરાવેલું હોય એમ બની શકે. એવી જ કંઈ સચિત વસ્તુ પાસે હોય તેને દૂર કરીને જ સમવસરણુમાં જવાય.

જિન પ્રતિમા જિન સરિખી એટલે શું ?

“જિન પ્રતિમા જિન સરિખી” એ મૂર્તિપૂજકોનો મુદ્રાલેખ છે તે પ્રમાણે પણ પ્રતિમા-મૂર્તિને ભગવાનના જેવી ગણીને વર્તવું જોઈએ. એટલે કે મૂર્તિપૂજામાં ભગવાનને નહિ કદપતી કોઈ પણ વસ્તુ રાખી શકાય નહિ.

અથવા મૂર્તિ ભગવાનના જેવી નથી એમ મૂર્તિપૂજકોએ જાહેર કરવું જોઈએ કે જેથી મૂર્તિને ભગવાન જેવી ગણવામાં ન આવે. એટલે પછી કંઈ પણ કહેવાનું રહે જ નહિ. જ્યાંસુધી પોતાના મતની પુષ્ટિ થઈ શકતી હોય ત્યાં સુધી “જિન પ્રતિમા જિન સરિખી”નો મુદ્રાલેખ આગળ ધરવો અને જ્યાં પોતાના મત વિરુદ્ધ વાત જતી હોય ત્યાં “આ તો સ્થાપના છે” કહીને છૂટી જવાની કોશીશ કરવી એ ન્યાયસંગત વાત નથી. તો પછી જિન પ્રતિમા કઈ કઈ બાબતમાં—જ્ઞાનમાં, ગુણમાં, પ્રતિભામાં, મહાત્મ્યમાં, આકારમાં વગેરે કઈ કઈ બાબતમાં અને કેટલે અંશે જિન પ્રતિમા જિન સરિખી છે તે મૂર્તિપૂજકોએ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવું જોઈએ.

સૂત્રમાં સાવધ પૂજનો નિષેધ

સાવધ પૂજ એટલે જે પૂજન વિધિમાં સૂક્ષ્મ જીવની પણ હિંસા થતી હોય તેવી વિધિવાળી પૂજ. એવી સાવધ પૂજનો ભગવાને નિષેધ કર્યો છે. તે નિષેધના વચનો આ પ્રમાણે છે—

શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં પાંચમાં ઉદ્દેશમાં વનસ્પતિના અધિકારમાં પાંચમા સૂત્રમાં કહેલ છે કે—

“ભગવાને જીવન નિભાવવાનો વિવેક સમજાવ્યો છે છતાં કોઈ વંદન, માન, પૂજાસત્કાર, જીવન, જન્મમરણથી મુક્તિ અને શારીરિક તથા માનસિક દુઃખના નિવારણ માટે સ્વયં વનસ્પતિ આરંભી હિંસા કરે છે, ખીજાઓ દ્વારા કરાવે છે કે કરનારને અનુમોદન આપે છે તો તે વસ્તુ તેના હિતને બદલે હાનિકર્તા અને જ્ઞાનને બદલે અજ્ઞાનજનક જ છે.”

એટલે વંદન પૂજામાં વનસ્પતિકાયની હિંસા થતી ન જોઈએ એમ જિનેશ્વરની આજ્ઞા છે. વળી જન્મમરણથી મુક્તિ અને દુઃખનું નિવારણ ધર્મથી જ થઈ શકે તેથી ધર્મારાધનમાં પણ વનસ્પતિ કાયની હિંસામાં જિનેશ્વરની આજ્ઞા નથી.

આવી જ રીતે ખીજા અધિકારોમાં પણ કહેલું છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સચેત વસ્તુથી ભગવાનની પૂજા થઈ શકે નહિ. સચેત વસ્તુ ભગવાનને ચડાવતાં કે સચેત વસ્તુથી ભગવાનની પૂજા કરતાં ભગવાનની આજ્ઞાનો લોપ થાય છે અને ભગવાનની મહાન આશાતના થાય છે.

આની સામે મૂર્તિપૂજકો એવી દલીલ કરે છે કે આચારાંગ સૂત્રમાંની વાતો તો સાધુમુનિઓ માટે છે પણ શ્રાવકો માટે નથી.

તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે સાધુ તેમ જ શ્રાવક બન્ને માટે ધર્મ તો એક જ છે. અહિંસા તો બન્નેયે પાળવાની જ છે. સાધુએ

સંસાર છોડેલો હોવાથી તે સર્વાંશે અહિંસા પાળી શકે, ત્યારે ગૃહસ્થને સંસારમાં રહેવાનું હોવાથી તેના ચાલુ કર્તવ્યોમાં જે હિંસા અનિવાર્ય હોય તે કરવી જ પડે. પણ ગૃહસ્થને હિંસાનું પાપ નથી લાગતું એમ તો નથી જ તેમજ ગૃહસ્થને હિંસા કરવાની ધર્મ છૂટ આપે છે એમ પણ નથી.

ધર્મના કાર્યમાં ધર્મનો સિદ્ધાંત સાધુ તેમજ શ્રાવક બન્નેને એકસરખો જ લાગુ પડે. હિંસામાં ધર્મ નથી એ જૈન ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. ત્યારે સાવચ પૂજા કરનાર ગૃહસ્થ હોય કે સાધુ હોય તે બન્નેને એકસરખું જ પાપ લાગે અને એકસરખું જ પુણ્ય થાય.

જ્ઞાતાસૂત્રમાં મદ્વિકૃત્વરીએ ચેકષા નામની પરિવાજિકાને કહ્યું હતું કે—જેમ લોહીથી ખરડાયેલું કપડું લોહીથી સાફ થઈ શકતું નથી તેમ હિંસાથી મલિન થયેલ શૌચધર્મથી આત્મા શુદ્ધ થઈ શકે નહિ. મતલબ કે નાની હિંસાથી પણ મલિન થયેલી ક્રિયાથી ધર્મ થઈ શકે નહિ.

જૈન દર્શનમાં આજ્ઞાએ ધર્મ કહેલો છે. જૈન ધર્મમાં વીતરંગી પુરુષો માટે સચેત વસ્તુ આજ્ઞા બદારની કહી છે એટલે વીતરંગ ભગવાનને સચેત વસ્તુ અર્પણ કરવી એ આજ્ઞા બહારનું કાર્ય છે. ધર્મ વિરુદ્ધનું કાર્ય છે. જિનાજ્ઞાનું પાલન એ જ ખરી પૂજા છે, એ જ ખરો ધર્મ છે.

મહાનિશ્ચીય સૂત્રનો દાખલો

સૈદ્ધાન્તાના તખ્તમંત્ર કરાગીયાએ “સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મની મન્યતા” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં જૈન ધર્મના ખીજા બધા સંપ્રદાયોના સાચા ખરી વતો લખ્યા તેની નિદા કરેલી છે તેમાં પણ ખામ કરીને મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય માટે ખૂબ વિસ્તરથી લખ્યું છે અને તેમના આચારો ધર્મવિરુદ્ધના છે એવો ચિતાર આપ્યો છે. એટલે ખરી

રીતે ખીજ સંપ્રદાયોની નિંદાથી સ્થા. સંપ્રદાયની સત્યતા ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

તેમાં મૂર્તિપૂજા વિષે તેમણે લખ્યું છે તે ઘણુંખરું સાચું લખ્યું છે. તેમાં તેમણે મહાનિશીથ સૂત્રનો તથા વિવાહ ચૂલિકા સૂત્રનો દાખલો આપીને મૂર્તિપૂજકોને માન્ય સૂત્રો પણ સાવધપૂજનો નિષેધ કરે છે તે ખતાવ્યું છે. તે બંને દાખલા અત્રે ઉદ્કૃત કરું છું.

મહાનિશીથ સૂત્રનો દાખલો

એક વખત ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામી ધ્યાનમાં બેઠા હતા તે વખતે તેમને સંકટપ થયો કે “પ્રભુનાં વચન અથવા તેમનાં સિદ્ધાંત કોઈ જીવ અન્યથા વિપરીત પ્રરૂપે તો તે શું ફળ આપે ?”

એવો વિચાર થતાં જ તેઓશ્રી મહાવીર ભગવાન પાસે આવ્યા અને વિધિપૂર્વક વંદન કરી શંકાનું સમાધાન પૂછ્યું. અનંતજ્ઞાની ભગવાને સંક્ષેપમાં ગર્ભિત જવાબ આપ્યો કે “હે ગૌતમ ! ‘સાવધા-ચાર્ય’ જે ફળ પામ્યો તેવું પામે.”

ગૌતમસ્વામીએ જિજ્ઞાસાથી ‘સાવધ ચાર્ય’નો ઇતિહાસ પૂછ્યો ત્યારે ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

ઋષભાદિક તીર્થંકરની ચોવીશી પહેલાં જે અનંત કાળ વ્યતીત થયો તે અનંતી ચોવીશીમાં ‘કમળપ્રભ’ નામે સાત હાથના દેહવાળો, ત્રણ જગતને આશ્ચર્યરૂપ પંડિત આચાર્ય થયો. તે વખતના ચોવીશમાં તીર્થંકર ધર્મસીરીના વખતમાં તે થયો.

ધર્મસીરી તીર્થંકર મુક્તિ પામ્યા પછી કેટલેક કાળે અસંયતિના પૂજા-સત્કાર નામનું અચ્છેડ થયું. મિથ્યાત્વનું જોર વધ્યું..... ચૈત્યના સ્થાનક દહેરાને અંગીકાર કરી બળ, પરાક્રમ, પુરુષાકારને જેણે ગોપવ્યો છે એવા નામધારી આચાર્યો શિથિલ થઈ અસંયમાદિને વિષે રહ્યા. તેઓ વિચિત્ર પ્રકારની પુષ્પમાળા આદિ વડે દેવની પ્રતિમાની પૂજા અર્ચા કરવામાં તત્પર થયા છે.

શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ પૂછ્યું—“ જે કોઈ સાધુ, સાધ્વી, નિર્ગ્રંથ, અણુમાર, મહાવ્રતી જળ, કુલ, ધુપ આદિ વડે દ્રવ્યપૂજા કરે અથવા પ્રરૂપે તેને કેવા કહીએ ? ”

ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું કે—“ હે ગૌતમ ! જે સાધુ સાધ્વી અથવા નિર્ગ્રંથ અણુમાર જળ, કુલ આદિથી દ્રવ્યપૂજા કરે છે અગર પ્રરૂપે છે તેઓ અચલાવંત હોઈ પંચમહાવ્રતપાલક કહેવાય નહિ. તેઓને અસંચારિત દેવના ભોજક કહીએ અગર તો દેવના પૂજારા કહીએ. ટુંકમાં તેઓ અવજે માર્ગે ગયેલા કહેવાય. અથવા નો શીલાદિક આચાર છાંડવાથી કુત્સિત આચારવાળા કહીએ. તીર્થંકરની આજ્ઞા છાંડીને સ્વેચ્છાથી વર્તે નેમને એમ જ કહેવું ઠીક છે.”

કમળપ્રભ આચાર્યનો ઇતિહાસ

તે પછી કમળપ્રભ આચાર્યનો ઇતિહાસ આગળ ચલાવતાં કહ્યું કે—

દ્રવ્ય પૂજના એ જમાનામાં કમળપ્રભ આચાર્ય મહા તપસ્વી, વણા દલાળુ, લજ્જાવંત અને સાધુના સર્વે ગુણ સહિત હતા. એક વખતે મહાનુભાવ કમળપ્રભાચાર્ય પોતાના મુશ્વિખ્યો સહિત વિહાર કરતા કરતા પેલા વેષધારી સાધુઓના સ્થાનકને વિષે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ તેમને યોગ્ય આદર સહિત ત્યાં ઉતાર્યા. જ્યારે આચાર્ય ત્યાંથી વિહાર કરવા તત્પર થયા ત્યારે તે વેષધારીઓએ કહ્યું કે—

“ હે ભગવાન ! જે આપ અત્રે ચાતુર્માસ કરો તો કેટલાંક ચૈત્ય, સ્થાનક, દેહરાં અહીં બને. માટે કૃપા કરી અત્રે ચોમાસું કરો.”

ભગવાનની આજ્ઞા યાદ કરીને કમળપ્રભાચાર્ય ખોલ્યા કે—
હે પ્રિયવર્ય નિમંત્રણકારો ! જેટલાં દેહરાં છે તેટલાં આરંભના સ્થાનક જાણવાં. એ સાવચ્છ કર્ગ હું તો વચનથી પણ નહિ કરું. તો કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું તે તો ક્યાં જ રહ્યું ?

ભગવાન ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે—આ શુદ્ધ પ્રશ્નપ્રણાલી કમળપ્રભે તીર્થંકર નામ કર્મ ગોત્રના દળીયાં ઉપરાજ્યાં.

પરંતુ પેલા શોખીલા જીવડાને આ શબ્દો શરરૂપ થઈ પડ્યા. તેઓ ખીજવાયા અને કમળપ્રભનું નામ સાવધાચાર્ય પાડીને તે નામથી જગ્યાએ જગ્યાએ તેને નિંદો.

કમળપ્રભ વિહાર કરી ગયા પછી તે વેષધારીઓ પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે—“શ્રાવક ન હોય તો તે દ્રવ્યસંપતિથી સાધુઓ દેવળને સમરાવે, ઉદ્ધાર કરે, ખીજાં પણ દેહોનાં વખેરોનાં કામ કરે, કરાવે, અનુમોદે તો યતિને સાવધ કર્મના દોષનો સંભવ નથી.” ત્યારે તેમનામાંના જ કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે—“યતિને સંયમ એ જ મોક્ષનું કારણ છે.”

આમ મતભેદ થતાં નિરાકરણ કરવા માટે તેમણે એ જ કમળપ્રભ આચાર્યને બોલાવ્યા. કમળપ્રભ આચાર્ય આવીને સભામાં ગિરાજમાન થયા તેવા જ તે વેષધારીઓમાંની એક સાધ્વીએ ભક્તિવશ થઈ આચાર્યના પગને પોતાના મસ્તકનો સ્પર્શ કરાવ્યો. તે સર્વેએ પ્રત્યક્ષ જોયું.

પછી તેમણે ઉપદેશમાં મહાનિશીથ સૂત્રનું પાંચમું અધ્યયન કહેવા માંડ્યું તેમાં સ્પષ્ટ આગ્યું કે—“રોગાદિ ગમે તે કારણ છતાં તીર્થંકર પણ એક વસ્ત્રને આંતરે જો સ્ત્રીના હાથનો સ્પર્શ કરે તો તે ગચ્છ મૂળ ગુણુરહિત થાય.”

એ પાઠનો અર્થ સમજાવતાં પહેલાં આચાર્ય અચકાયા. દરમ્યાનમાં પેલા સાધુઓ તેને વિચારમાં પડેલો જોઈ, શંકાઈ, કોલાહલ કરી મૂકવા લાગ્યા : “શું તું ઉત્તર જોડી કાઢવામાં ગુંથયો છે તને મોટો જાણીને તેણે તો આગ્યો તે શું આટલા માટે કે ?” એમ અનેક પ્રકારનાં મેણાં મારી ગાભરો બનાવ્યો.

આચાર્યે જવાબ આપ્યો કે—“શું તમે નથી જાણતા કે ભગવાને ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એવા બે રતા કહ્યા છે ?”

એટલે એણે એમ કહેવા માંગ્યું કે મને સાધ્વીએ સ્પર્શ કર્યો તે અત્યંત ભક્તિવશ્ચ થઈ અપવાદ માર્ગે કર્યો માટે સૂત્ર વિરુદ્ધ કાંઈ થયું નથી. અને એ જ બારીમાંથી પેલા મૂર્તિપૂજકોને પણ નાસી છૂટવાનું મળ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે—“અમે પણ પ્રભુ ઉપરના અત્યંત ભક્તિભાવને લીધે દેહેરા કરાવીએ છીએ અને ફળકુલ આદિ ચકાવીએ છીએ તો તેનું પણ પ્રાયશ્ચિત નથી.”

મહાવીર દેવે ગૌતમને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! આ ચલિત સ્વભાવના આચાર્યે અનંત સંસાર ભમવારૂપ લાલ મેળવ્યો. કાળ સમયે કાળ કરીને તે વાણુ વ્યંતર દેવ થયો...એમ તિર્યંચ, નારકી, મનુષ્ય આદિ અવતાર લઈ મહા દુઃખ તે જીવ પામ્યો. છેવટે મહાવિદેહ ક્ષેત્રે મનુષ્ય થઈ તીર્થ કરતી વાણી સાંભળી બુઝ્યો અને મુક્તિ પામ્યો.”

આ પ્રમાણે મહાનિશીઘ્ર સૂત્રમાં ભગવાનના શબ્દમાં સાવધપૂજનો નિષેધ કર્યો છે.

વિવાહ ચૂલિયા સૂત્રનો હાથડો

ગૌતમસ્વામી—જિનેશ્વરોની પ્રતિમાનું વંદન પૂજન કરવાથી શ્રુતધર્મ કે ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થાય ?

મહાવીર પ્રભુ—ગૌતમ, તે કહ્યું તે બરાબર નથી.

ગૌતમ સ્વામી—આપ એમ કેમ કહો છો ?

મહાવીર પ્રભુ—એ બાલ પૂજમાં નાના મોટા જીવોની હિંસા થાય છે.

ગૌતમ સ્વામી—મને સૂક્ષ્મ હિંસા થાય પરંતુ તેનું ફળ સુંદર મળે નો શા માટે મૂર્તિપૂજ જૈનધર્મમાં વિધેય ન હોઈ શકે !

મહાવીર પ્રભુ—હિંસા એ ચોખ્ખી રીતે અધર્મનું કાર્ય છે અને તેથી હિંસાને પરિણામે આઠ કર્મો પૈકીના માત્ર આયુષ્ય કર્મને છોડીને

સાત કર્મોની પ્રકૃતિઓ જે શિથિલ બંધવાળી હોય તે ગાદ બંધનવાળી બાધ છે.

આ પ્રમાણે વિવાહચૂલિકા સૂત્રમાં પણ સાવધપૂજનો નિષેધ કર્યો છે.

૨

પૂજનો હેતુ

જૈન ધર્મનો હેતુ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો છે. સર્વે લોકો મોક્ષ પ્રાપ્તિના હેતુથી જ જૈન ધર્મની આરાધના કરે છે અથવા કરતા હતા. એટલે મૂર્તિ પૂજનો હેતુ પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો જ હોવો જોઈએ. અને તેથી પૂજની સામગ્રી પણ મોક્ષ માર્ગને અનુસરતી જ હોવી જોઈએ. તે સામગ્રીમાં એક પણ વસ્તુ એવી હોવી ન જોઈએ કે જે ધર્મના સિદ્ધાંતને બાધા કરનારી હોય.

અત્યારે દ્રવ્ય મૂર્તિપૂજનામાં જળ, પુષ્પ, ધૂપ વગેરે અનેક વસ્તુઓ વપરાય છે કે જે ધર્મના સિદ્ધાંતને બાધ કરતા છે.

લૌકિક દેવોની દ્રવ્યપૂજા થાય છે અને તેમાં જળ, ધૂપ, દીપ વગેરે અનેક પ્રકારની સાવધ સામગ્રી હોય છે. પરંતુ લૌકિક દેવોની પૂજા ઐહિક સુખ માટે જ કરવામાં આવે છે. તેમની પ્રાર્થનામાં સંસારની સુખશાંતિની જ યાચના હોય છે. પણ પારમાર્થિક સુખની, મોક્ષના સુખની યાચના હોતી નથી.

જેમકે—કુબેરની પૂજા ધન માટે કરવામાં આવે છે, કૃષ્ણની કે શિવની પૂજા સંસારના સુખ માટે કરવામાં આવે છે. અનેક પ્રકારના સુખ માટે જુદી જુદી રીતે લૌકિક દેવોની દ્રવ્ય પૂજા કરવામાં આવે છે.

જેમીએ જિનદેવની પૂજામાં પણ લૌકિક દેવોની પૂજાનું અનુસરણ કર્યું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેવી પૂજા મોક્ષનો હેતુ થઈ શકે નહિ.

અલગત, જિનદેવની દ્રવ્ય પૂજા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો હેતુ બની શકે. પરંતુ જૈનોની પૂજાનો હેતુ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો નથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો છે.

જૈનોની સર્વ સાધના મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જ છે અથવા હોય છે. પરંતુ સાધના અધૂરી રહે અને આયુષ્ય પૂરું થાય તેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે છે. પરંતુ જૈનની સાધના સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે જ હોતી નથી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એ તો અધૂરી સાધનાને લીધે મળેલો વિસામો માત્ર છે. સાધકનું લક્ષ્ય તો મોક્ષનું જ છે.

પરંતુ ધણા લાંબા વખતથી જૈનોનો હેતુ જ બદલાઈ ગયો છે અથવા બદલી નાખવામાં આવ્યો છે એમ જણાય છે. કારણ કે ધણી સ્તુતિઓમાં ભગવાનની સ્તુતિથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિની અથવા તો ઐહિક સુખના લાભની વાત જ બતાવી હોય છે.

જૈનોનો આ પ્રમાણે જીવનનો હેતુ બદલાઈ જવાનું મૂળ દ્રવ્યપૂજાની શરૂઆતમાં જ હોય એમ દેખાય છે.

દ્રવ્યપૂજા ગમે તેવા શુભ આશયથી શરૂ કરવામાં આવી હોય પરંતુ તેનું પરિણામ તો વિપરીત જ આવેલું છે એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. અને આવું પરિણામ જ આવે તે સ્વભાવિક જ છે.

દ્રવ્યપૂજાથી પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ કહેવું એ પણ એક પ્રકારનો વફો વ્યવહાર છે. કારણકે દ્રવ્યપૂજાથી સ્વર્ગના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં આનંદ માન્યા પછી મોક્ષના સુખની ઈચ્છા રહેતી જ નથી. એ ઇચ્છા ક્યાંય વિસાઈ જાય છે. અને પૂજક સ્વર્ગના સુખના આનંદમાં જ મગ્ન રહ્યા કરે છે. તેને પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિની જરૂર પણ જણાતી નથી.

અનેક પ્રકારની નવનવી દ્રવ્ય પૂજામાં જ સમ્યાપચ્યા, રહેનારને

તાત્કાલિક સ્વર્ગ સુખના લાભની જ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. તેને પછી મોક્ષ માટેની કષ્ટપૂર્ણ સાધના તરફ કંટાળો જ આવે છે.

એટલે દ્રવ્ય પૂજનનું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવે છે કે જૈન ધર્મની સાધનાનો મૂળ હેતુ માયોં જાય છે અને સ્વર્ગના પૈદ્ગલિક સુખમાં જ તેનો આનંદ પૂર્ણ રીતે સમાપ્ત જાય છે.

મૂર્તિ પૂજકોએ મૂર્તિ અને મૂર્તિ પૂજનો એક જ વિષય બનાવી દધને જે ગોટાળો કર્યો છે તેમાંથી હવે તેઓ છૂટી શકતા નથી. તેથી મૂર્તિ પૂજને—દ્રવ્ય પૂજને સિદ્ધાંત અનુસાર ઠરાવવા માટે વિચિત્ર દલીલો રજુ કરે છે. મુનિ શ્રી ભદ્રંકર વિજયજીએ “પ્રતિમા પૂજન” નામનું પુસ્તક લખેલ છે તે પુસ્તક બીજી રીતે સુંદર હોવા છતાં તેમાં મુનિશ્રીએ પૂજા માટે જે દલીલો કરી છે તે વિચિત્ર અને ધર્મ સિદ્ધાંત બિલટાડપમાં ખતાવનારી છે. જેમકે—

દલીલ ૧. (પ્રતિમા પૂજન પૃષ્ઠ ૯)માં મુનિશ્રી લખે છે કે—

“ઉપાસ્યના આકારની ભક્તિ માટે જે હિંસા કરે છે તે હિંસા વ્યક્તિ-નિમિત્તક નથી. ઉપાસકના સ્વાભાવિક હિંસક જીવનને જ આભારી છે.

મુનિશ્રીની દલીલ વિચિત્ર છે. ઉપાસક હિંસક સ્વભાવનો હોય અથવા તેનું જીવન હિંસામય હોય તેથી તેની હિંસામય પૂજા કરવાનો પણ અધિકાર છે અને તેથી તેની હિંસા ભક્તિને કારણે નથી એમ કહેવું તે અસત્યને સત્ય તરીકે ઠરાવવા જેવું છે.

દલીલ ૨. (પ્રતિમા પૂજન પૃષ્ઠ ૯)માં મુનિશ્રી લખે છે કે—

“ત્રસ જીવ નિકાયની હિંસાથી પણ સર્વથા નહિ વિરમેલા આત્માઓ, તે હિંસાથી વિરમવા માટે ત્રસની અપેક્ષાએ અતિ અલ્પ હિંસા જેમાં રહેલી છે એવા પદાર્થો વડે ઉપાસ્યની ભક્તિ કરે તથા સર્વ જીવ નિકાયના વધથી વિરાગ

પામવા સ્વરૂપ સર્વ વિરતિ સ્વરૂપ મહાન ગુણની પ્રાપ્તિને નિકટ લાવવા માટે ઉદ્ધમ કરે, તે કાર્ય હિસાનું કાર્ય છે કે તેથી તે સાવધને આચરે છે એમ કહેવું તે સમજણ વિનાનું તથા ઉપદ્રવનીય છે. ”

મૂર્તિની સાવચ પૂજને સાચી ઠગવવા માટે મૂર્તિપૂજક મુનિઓ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતને કેવી ખોટી રીતે સમજાવે છે તેનો આ એક નમૂનો છે.

તીર્થંકર ભગવાનોએ તો કહેલું છે કે લોહીથી ખરડાયેલું લૂંગડું લોહીથી ધોવાથી સાફ થતું નથી. ભગવાન મહિસનાથના ચરિત્રમાં એ વાત ઘણી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલી છે. એટલે અદ્ય હિંસાવાળી ભક્તિથી સર્વવિરતિ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહેવું તે તો ધર્મના સિદ્ધાંતને જ ઉત્તરાવવા જેવું છે.

ખરી રીતે સાધુઓ આવી રીતે આવકોને દ્રવ્યપૂજના કાર્યોમાં જ રચાપચ્યા રાખીને તેમને આગળ વધવા દેતા નથી. જાણે કે પૂજમાં જ ધૃતિ કર્તવ્યતા છે એવી જાતનો ભ્રમ આવકોમાં ઉત્પન્ન કરે છે.

અવગત કેટલાક શાસ્ત્રી મૂર્તિપૂજક સાધુઓ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે સૂત્રોમાં ક્યાંય દ્રવ્ય મૂર્તિપૂજની વાત નથી.

પૂજ શા માટે?

હાલમાં ચાલતી મૂર્તિપૂજની વિધિના બચાવમાં મૂર્તિપૂજકો એવી દલીલ કરે છે કે તેઓ ભગવાનની બાહ્યઅવસ્થા, યુવાવસ્થા અને નિર્મલ તીર્થંકર અવસ્થાની એમ ત્રણ અવસ્થાની પૂજા કરે છે.

પૂજા જો ધર્મ માટે કે મોક્ષ માટે કરવામાં આવતી હોય તો ભગવાનની સંસારાવસ્થાની પૂજા હોઈ શકે જ નહિ. કારણ કે સંસારીની પૂજામાં ધર્મ નથી. બ્યવહાર ધર્મમાં પણ સંસારીની પૂજા હોઈ શકે જ નહિ. સંસારી અવસ્થાની પૂજા તો સંસાર ભાવની જ વૃદ્ધિ કરે અને તે તો ભવભ્રમણનું કારણ બને.

સંસારી દેવની પૂજામાં ધર્મ છે એમ મૂર્તિ પૂજકો માનતા હોય તો પછી તેઓ જ અન્યધર્મના સંસારી દેવોની પૂજાનો વિરોધ શા માટે કરે છે?

જે ધર્મ બતાવે તેની જ પૂજા હોય. તીર્થંકર ભગવાન કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યા પહેલાં ધર્મ બતાવતા જ નથી તો કેવળી સર્વજ્ઞ થયા પહેલાંની અવસ્થાની પૂજા કેવી રીતે હોઈ શકે?

સાચી પૂજા સર્વજ્ઞ તીર્થંકર અરિહંત ભગવાનની કે સિદ્ધ ભગવાનની જ હોઈ શકે. તે સિવાયની બીજી કોઈપણ અવસ્થાની પૂજા મોક્ષના કારણરૂપ હોઈ શકે નહિ.

પૂજાનો સાચો અર્થ

ઉપરના લખાણથી વાંચકો સમજી શક્યા હશે કે વીતરાગ ભગવાનની પૂજા દ્રવ્યપૂજા વિધિથી થઈ શકે નહિ. દ્રવ્યપૂજા સંસારી દેવની જ હોઈ શકે. વીતરાગ દેવની ખરી પૂજા ભાવપૂજા જ છે. પૂજ્યની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલવું, વર્તન કરવું; પૂજ્યને વંદન નમસ્કાર કરવા, પૂજ્યનું બહુમાન કરવું એ જ પૂજાનો સાચો અર્થ છે.

તીર્થંકરોના જન્મ કલ્યાણક વખતે તેમના માતાપિતાની દેવેન્દ્ર પૂજા કરે છે એમ કહ્યું છે ત્યાં પણ દેવેન્દ્ર તીર્થંકરના માતાપિતાને વંદન નમસ્કાર કરે છે, તેમની સ્તુતિ કરે છે; તેમની પ્રશંસા કરે છે અને એ રીતે તેમનું બહુમાન કરે છે. એ જ તેમની પૂજા કરી કહેવાય છે.

મહિયા

મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરવા માટે મૂર્તિપૂજકો મહિયા શબ્દનો દાખલો આપે છે. મહિયાનો અર્થ પૂજા અથવા પૂજન થાય છે અને પૂજા પૂર્ણ વગેરે પૂજનસામગ્રી દેવ પાસે ધર્મા વિના થઈ શકતી નથી. એમ દલીલ કરી મૂર્તિપૂજકો તેમની પૂજા વિધિ સિદ્ધ કરે છે.

આ દલીલ તદ્દન ખોટી છે કારણ કે એક તો હું આગળ જોમ અતાવી ગયો તેમ ભગવાનની પૂજા તેમને કદપે તે જ રીતે થવી જોઈએ. ભગવાનને ન કદપે તેવી ચીજો તેમને અર્પણ કરવી તે મારે મન ભગવાનની આશ્ચાતના છે.

બીજું મહિયા શબ્દનો અર્થ પૂજા થાય છે પણ તેની સાથે પુષ્પનો અર્થ અતાવનારો પુષ્ક જેવો બીજો કેઈ શબ્દ જોડાયેલો નથી. અને મહિયા શબ્દનો પુષ્પ સહિતની પૂજા એવો અર્થ થતો જ નથી.

સૂત્રોમાં ફૂલ ચડાવીને પૂજા કરવાનું કહ્યું છે ત્યાં પુષ્ક શબ્દ ખાસ વાપરેલ છે. જેમકે અર્જુનમાળી ભોગરપાણી યજ્ઞની પૂજા કરે છે ત્યાં પુષ્ક શબ્દ સૂત્રમાં આપેલો છે.

ભગવાનની પૂજા માટે મહિયા શબ્દ વપરાય છે જેમકે લોગસ્સમાં કિત્તિય વંદીય મહિયા એમ પાઠ આવે છે તેના અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

કિત્તિય = કીર્તન = વચનથી ભગવાનની સ્તુતિ, કીર્તન.

વંદીય = વંદન = કાયાથી ભગવાનને વંદન નમસ્કાર.

મહિયા = પૂજન = મનથી ભગવાનની ભાવ પૂજા.

એમ મન, વચન અને કાયાથી ભગવાનની સ્તુતિ, પૂજા, ભક્તિ કરવાનું કહેલ છે.

ભગવાનની ભક્તિ મન, વચન અને કાયાથી કરવાની છે. મહિયાનો અર્થ પુષ્પ વડે ભક્તિ કરવાનો હોય તો મનથી ભક્તિ કરવા માટે બીજો કોઈ શબ્દ હોવો જોઈએ. લોગસ્સમાં તેવો બીજો કોઈ શબ્દ નથી.

લોગસ્સનો પાઠ સર્વ સાધુઓ બોલે છે અને સાધુ પુષ્પથી પૂજા ન કરી શકે એમ તો મૂર્તિપૂજકો સ્વીકારે છે જ. એટલે મહિયાનો અર્થ ભાવપૂજા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કયબલિકમ્મા

કયબલિકમ્મા = કૃત બલિ કર્મ = બલિ કર્મ કર્યું અથવા કરીને, સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં કયબલિકમ્મા શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે પાઠ આવે છે—

જ્ઞાયા કયબલિકમ્મા કય કોડય મંગલવાયચ્છિત્તા

અર્થ—નહાઈને, બલિકર્મ કરીને, કૌતુક અને મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત કરીને.

અહીંઆ મતભેદ કયબલિકમ્મા શબ્દના અર્થ માટેનો છે. સ્થાનકવાસીઓ કયબલિકમ્માનો અર્થ મુખ્યત્વે આ પ્રમાણે કરે છે— બળવર્ધક પીઠી ચોળાને અને પછી નહાઈને, અને (૨) ગૌણરૂપે અર્થ કરે છે કે—ગોત્રદેવી કે કુળદેવીનું પૂજન કરીને.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જિનાગમ શાસ્ત્રમાળા તરફથી બહાર પડેલ ભગવતીસૂત્રમાં પાંડિત બેચરદાસે “ગોત્રદેવીનું પૂજન કરીને” એવો અર્થ કર્યો છે. ત્યારે મૂર્તિપૂજકો કયબલિકમ્માનો અર્થ કરે છે કે— ગૃહદેવતી પૂજા કરીને એટલે કે જિનપ્રતિમાની પૂજા કરીને.

મૂળ પાઠમાં નહાવાનું પહેલાં અને બલિકર્મ પછી કરવાનું છે એટલે નહાયા પછી પીઠી ચોળવાનું તો હોય નહિ, પીઠી ચોળ્યા પછી જ નહાઈ શકાય. એટલે સ્થાનકવાસીઓનો “પીઠી ચોળવા”નો અર્થ તો તદ્દન ખોટો જ છે.

બલિનો અર્થ “દેવને પ્રસન્ન કરવાને અપાતો ભોગ” એવો અર્થ થાય છે, એટલે કયબલિકમ્માનો સંબંધ દેવ સાથે છે એટલું તો ચોક્કસ સમજી શકાય છે. પણ તે દેવ એટલે કુળદેવ સમજવા કે જિનદેવ સમજવા તે નક્કી કરવાનું છે.

“બલિ કર્મ કરીને પછી કૌતુક અને મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત કરીને” એમ સૂત્રના પાઠમાં છે. તો કૌતુક અને મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત શું? એની

સમજણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે—રાત્રે આવેલા કુસ્વપ્ન આદિના નિવારણ અર્થે તેમ જ શુભ શુકનને અર્થે કરાતી તિલકધારણની ક્રિયા તથા સરસવ, દહીં વગેરે માંગલિક વસ્તુનું દર્શન વગેરે. સ્થાનકવાસી શ. પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજીએ તેમના “અર્ધ માગધી કાષ”માં એ પ્રમાણે જ સમજૂતી આપી છે.

કપાળે કેસરનું તિલક કરવું એ અન્યારે પણ માંગલિક ગણાય છે તે પ્રમાણે પ્રાચીનકાળમાં પણ માંગલિક ગણાતું હોય તે સંભવિત મણાય. આ તિલક ભગવાનની ભક્તિરૂપ છે. અથવા ભક્તિના પ્રતીકરૂપ છે, એટલે તિલકથી અથવા ખરી રીતે પ્રભુભક્તિથી કુસ્વપ્નની અસર એટલે મનમાંના કુવિચાર ઉડી જાય અને ભક્તને મંગળરૂપ થાય એવા ભાવવાળો અર્થ હોય એમ સમજાય છે.

સમકિતી શ્રાવકના સંબંધમાં વાત હોય ત્યારે ગોત્રદેવ તે જિનદેવ હોય એમ વધારે એમતું આવે છે. કારણ કે તિલક જિનદેવની ભક્તિનું ચિન્હ છે ત્યારે કુળદેવની ભક્તિ માટે કોઈ ખાસ તિલકનું ચિન્હ હોતું નથી.

અજૈન અથવા મિથ્યાત્વીના સંબંધમાં વાત હોય ત્યારે ગોત્રદેવ, કુળદેવ તે ગમે તે કોઈ પણ અન્ય દેવ હોય. મિથ્યાત્વીના દેવોના પણ જુદા જુદા તિલક હોય છે.

ત્યારે હવે શ્રાવકો કેવું બલિકર્મ કરતા તે વિચારવાનું રહે છે. ઉપર કહ્યું તેમ બલિનો અર્થ ભોગ આપવાનો છે. તો શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન કેવા ભોગથી પ્રસન્ન થાય? ભગવાન તો પરિપૂર્ણ છે. તેમને તો કંઈ જોઈતું નથી. પણ આપણે ભગવાનની આશા પ્રમાણે વર્તવાનું સ્વીકારીને આપણા સ્વચ્છંદ વિચાર વર્તનનો ત્યાગ કરવો, અસદ્ વિચાર વર્તનનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ભોગ છે. એવા ભોગથી જ વીતરાગ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

એટલે કે શ્રાવકે બલિ કર્મ કર્યાનો અર્થ એ થયો કે શ્રાવકે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો સંકલ્પ કરતાં ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે—

હે ભગવાન ! હે પરમકૃપાળુ દેવ ! જન્મ, જરા, મરણ આદિ આ સંસારના સર્વ દુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરવાનો માર્ગ બતાવી આપે અનહદ ઉપકાર કર્યો છે તે ઉપકારનો કંઈ પણ બદલો વાળવાને હું તદ્દન અસમર્થ છું. વળી હે પ્રભુ ! આપ તો કંઈ પણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો. તેથી હે દેવ ! હું મન, વચન અને કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણાર્વિંદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપના પ્રત્યે પરમ ભક્તિ અને આપે બતાવેલા ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયમાં જીવનપર્યંત અખંડ જાગૃત રહે એવી મારી ઇચ્છા સફળ થાયો.

હવે આ ઉપરથી મને એમ સમજાય છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકની વાત હોય ત્યાં તેણે જિનદેવની ભક્તિ કરી એટલે વંદન નમસ્કાર કરીને તથા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો ઉપર પ્રમાણે સંકલ્પ કરીને કેમરનું કપાળે તિલક કર્યું એવો આ પાઠનો અર્થ હોવા વિશેષ સંભવ છે. પણ બલિ કર્મના અર્થમાં પૂજન કરવાનો ભાવ તો છે જ નહિ.

મૂર્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ થયો ?

મૂર્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ થયો તે દર્શાવતાં પં. શ્રી કલ્યાણ વિજયજી મણિ તેમના “જિનપૂજન પદ્ધતિ” પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“જે દેશમાંથી તીર્થંકર ભગવાનો વિહાર કરી જતા તે દેશના તેમના પરમોપાસક બનેલા મૃદસ્થો તેમના વિરહમાં તેમનું દર્શન કરવાને વ્યવસાય અને ઝૂરતા પણ તે કંઈ એવી વસ્તુ નહોતી કે કોઈની ઇચ્છા માત્રથી મળી જાય. પરિણામે તેઓ પોતાની દર્શનેચ્છાને પૂર્ણ કરવા

તેમના આકારો ચીતરાવીને કે તેમનાં પ્રતિબિંબો કરાવીને પોતપોતાના ઘરમાં રાખતા અને તેમના દીદાર નીરખીને નયનોને તૃપ્ત કરતા. આમ મનુષ્યની દર્શનચ્છામાંથી મૂર્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ”

આમાં કેાઇને અતિશયોક્તિ લાગશે પણ તેમ નથી. વર્તમાનકાળમાં પણ સરળ હૃદયી મક્તાને તેના ધર્મ ગુરુના ખીજે ગામ જવાથી વિરહદુઃખ પડતાં આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલ્યા જવાના દાખલા બનેલા છે. તો ચોથા આરાના અત્યંત સરળ બવ્યાત્માંએને ભગવાનના વિરહનું દુઃખ અસહ્ય થય તે સ્વાભાવિક છે. તે દુઃખ ટાળવાને માટે તેઓ ઘરમાં ભગવાનની મૂર્તિ રાખતા અને તેમના દરેરોજ દર્શન કરી તેમને વંદન નમસ્કાર કરતા.

એટલે કયર્વાલિકમ્માનો અર્થ શ્રાવકના ઘરમાંથી તીર્થ કરે ભગવાનની મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર કરવા એ જ અર્થ વિશેષ સુસંગત લાગે છે.

સ્થાનકવાસીઓની એક ફલીલ અથવા શંકા એમ પણ છે કે સ્નાનગૃહમાં ન્હાવા ગયા અને ત્યાં બલિ કર્મ કર્યું તો સ્નાનગૃહમાં મૂર્તિ ક્યાંથી હોય ? તો મૂળ પાઠમાં એમ છે કે—“ ન્હાઇને, બલિકર્મ કરીને દૌતુક અને મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, બહાર જવાને યોગ્ય થુદ્ધ સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને...” તો આ અધું કામ સ્નાનગૃહમાં જ કર્યું એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. સ્નાનગૃહમાં ન્હાઇને બહાર નીકળીને મૂર્તિને (જ્યાં રાખેલી હોય ત્યાં) વંદન નમસ્કાર કરીને પછી તિલક કરવાના ઠેકાણે જઇને તિલક કરીને પછી વસ્ત્ર પહેરવાના ઠેકાણે જઇને વસ્ત્ર પહેરીને....એવી રીતે પાઠનો અર્થ સમજવો જોઈએ. એટલે સ્થાનકવાસીની એ શંકા વથર્થ નથી.

વળી શેડીયાઓ, ધનવાનો, રાજા મહારાજાઓના બંગલામાં તો નિવાસગૃહ, રસોઇગૃહ, સ્નાનગૃહ, અતિથિગૃહ વગેરે અનેક જુદા જુદા મકાનો હોય છે. તેમાં સ્નાન ઘર એટલે ન્હાવાની એક ઝોરડી કે ઝોરડો નહિ પણ મોટું મકાન, તેમાં ટબથી, કુવારાથી

વગેરે જુદી જુદી રીતે નહાવા માટે જુદી જુદી ઓરડીઓ હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે તો અંદર તરી શકાય એવા મોટા હોજ હોય છે. તેમજ નહાયા પછી શરીર લુછવાને, વસ્ત્ર પહેરવાને વગેરે માટે જુદી જુદી ઓરડી હોય છે. તેવી રીતે ભક્ત શ્રીમતો અને રાજાઓ નહાઈને તુરત ભગવાનને વંદન નમસ્કાર કરવા માટે એક જુદા ઓરડામાં ભગવાનની મૂર્તિ રાખતા હોય તો તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ આખું મકાન સ્નાનગૃહ જ કહેવાય પરંતુ તેમાં જુદા જુદા કામ માટે જુદા જુદા ઓરડા હોય. તે બધું કામ પતાવીને બહાર નીકળે ત્યારે સ્નાનગૃહમંચી બહાર નીકળ્યા એમ કહેવાય.

ભગવતી સૂત્ર શ. ર. ઉ. પ. માં તુગિયાનગરીના શ્રાવકો તથા નિર્યાવલિકા સૂત્ર તેમજ બીજા કથા પ્રધાન સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં શ્રાવકોને ભગવાનના સમવસરણમાં કે ગણધર મહારાજ અથવા કેશીશ્રમણ વગેરે આચાર્યોને વંદન કરવા તથા પ્રવચન સાંભળવા જવાની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ નહાઈ બલિકર્મ કરીને ગયા એવો પાઠ આવે છે.

એ બધે ઠેકાણે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિમાને વંદન નમસ્કાર કર્યા એમ સમજવાનું છે પણ તેમાં પૂજા કર્યાની વાત નથી.

દેવલોકમાં મૂર્તિ પૂજા

અંગસૂત્રોમાં કયાંય દેવોની મૂર્તિપૂજાની વિધિ બતાવી નથી ફક્ત હાલમાં મળતા જ્ઞાતાસૂત્રમાં દ્રૌપદીએ તેના સ્વયંવર મંડપમાં જતાં પહેલાં નહાઈને જિનપૂજા કરી હતી તેવો ઉલ્લેખ છે. અને તેમાં તેની વિધિ સૂર્યાભદ્રે કરેલી પૂજાની વિધિ રાજપ્રશ્નનીય સૂત્રમાં આપેલી છે તે પ્રમાણે જાણી લેવી એમ કહેલું છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે—

“ જિન પ્રતિમાને પ્રણામ કરીને જેમ સૂર્યાભદ્રે જિન પ્રતિમાની પૂજા કરી હતી તેમ પૂજા કરી નમોત્યુષ્ણનો પાઠ બોલી વંદન નમસ્કાર કરી જિન ધરમાંથી બહાર આવી. ”

પરંતુ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના શતાવધાની પંડિત મુનિશ્રી ગ્લયંદ્રજીએ જ્ઞાતા સૂત્રની આઠસો વર્ષ પહેલાંની પ્રતિ ઉપરથી પૂરવાર કર્યું હતું કે એ પાઠ પ્રસિદ્ધ છે. કારણ કે તે આઠસો વર્ષની જૂની પ્રતિમાં તો તે પાઠ જ નથી.

દેવોની પૂજાની વિધિ ફક્ત રાજપ્રશીય તથા જીવાભિગમ એ બે સૂત્રોમાં જ અતાવેલ છે. અને એ બંને સૂત્રો તો બ. મહાવીરના નિર્વાણ પછી પણ પાંચ સાત સૈકા પછી જ અનેલા છે. એટલે તેમાં જે પૂજા વિધિ આપેલ છે તે તો અહીં ભારત વર્ષમાં તે વખતે જે પૂજાવિધિ પ્રચલિત થઈ મધ્ય હતી, તેનું વર્ણન કરેલું હોય તે સ્વાભાવિક છે.

બાકી દેવો મહા વિનયો અને વિવેકી હોય છે. તેઓ તીર્થંકર ભગવાનના સમવસરેલોમાં પણ જતા હોય છે. અને તેના ઉપદેશ સાંભળતા હોય છે. તેથી પૂજા એટલે શું? અને ભગવાનની પૂજા કેમ થાય? તે પણ તેઓ સારી રીતે જાણતા હોય છે એટલે વીતરાગ ભગવાનને કદ્યે નહિ તેની વસ્તુ ભગવાનની પ્રતિમા પાસે ધરીને ભગવાનની આશાતના થાય એવી સાવચ પ્રકારની દ્રવ્યપૂજા દેવો કરે એવી વાત તો કદી માની શકાય નહિ.

એટલે દેવો પણ વંદન નમસ્કાર વગેરે ભાવપૂર્ણ જ કરે છે. એમ જ માની શકાય.

ઉવવાઈ સૂત્રમાં પૂજાનો દાખલો

મૂર્તિપૂજા સાખિત કરવા માટે મૂર્તિપૂજકો ઉવવાઈ સૂત્રમાં અપ્પેગદયા બંદનવત્તિયં, અપ્પેગદયા પૂયણવત્તિયં એ પાઠનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે કે તેનો અર્થ વંદન કરવાને તથા પૂજન કરવાને એમ થાય છે અને પૂજા તો પુષ્પ આદિ દ્રવ્યોથી જ થાય એટલે મૂર્તિ પૂજા સદ્ધ થાય છે.

આ દલીલ કરતી વખતે એ જ ઉવવાર્ધ સૂત્રનો બીજો પાઠ તેઓ બૂલી જાય છે કે જેમાં ભગવાનની પૂજાની વિગત આપી છે. કોણિક મહારાજએ મહાવીર ભગવાન પાસે જઈને તેમની પૂજા કેવી રીતે કરી તેનું વર્ણન ઉવવાર્ધ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે—

(૧) શરીરથી—હાથપગ સંકોચીને, અને હાથ જોડીને નમ્રતા તથા વિનયપૂર્વક વંદન નમસ્કાર કરીને ભગવાનના સામે બેસી ગયા અને ભગવાનની સુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા. એમ શરીરથી ભક્તિ પૂજા કરવા લાગ્યા.

(૨) વચનથી—જેમ જેમ ભગવાન વચન ઉચ્ચારતા તેમ તેમ હે ભગવાન ! એમ જ છે. હે ભગવાન ! સત્ય છે. હે ભગવાન ! બરાબર સત્ય છે. સંદેહરહિત છે. હે ભગવાન ! હું ઇચ્છું છું, હું વિશેષ ઇચ્છું છું અને આપે જે કાંઈ કહ્યું તે બરાબર છે. એમ કહીને તે ભગવાનની વચન દ્વારા સેવા-ભક્તિ-પૂજા કરવા લાગ્યા.

(૩) મનથી—મનમાં મહાન વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરીને તેમજ તીવ્ર ધર્માનુરાગ રત બનીને મનથી ભગવાનની સેવા-ભક્તિ-પૂજા કરવા લાગ્યા.

આ પાઠથી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન મહાવીરની પૂજા ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવતી. માનસિક, વાચિક અને કાયિક. મનમાં તેમનું ધ્યાન કરવું, સ્મરણ કરવું એ માનસિક પૂજા છે. વચનથી તેમના ગુણગાન કરવા એ વાચિક પૂજા છે. અને પંચાંગ નમાવીને નમ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરવા એ કાયિક પૂજા છે. વીતરાગ ભગવાનની પૂજા એ પ્રકારે થાય છે.

જે પદાર્થ રાગ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે મનાય છે તે વીતરાગ ભગવાન પર ચડાવવા અથવા તેમને ભેટ ધરવા એ પુજા નથી પણ ભગવાનની અવજ્ઞા છે. રાગ ઉત્પન્ન

કરનાર વસ્તુઓનો તો ભગવાન પહેલેથી જ ત્યાગ કરી ચૂક્યા છે. ભગવાને ત્યાગેલી વસ્તુઓ ભગવાનને અપર્ણ કરવી એમાં તેમની પૂજા નહિ પણ અવજ્ઞા છે, આશાતના છે.

આનંદ શ્રાવક

ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકે મત લેતાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે—“ મને (આનંદ શ્રાવકને) આજથી અન્ય તીર્થિક, અન્ય તીર્થિક દેવ અને અન્ય તીર્થિકોએ ગૃહણ કરેલ ચૈત્યને (પ્રતિમાને) વંદન નમસ્કાર કરવા....એ કલ્પતું નથી.

અહીં પૂજા કરવાની કાંઈ વાત જ નથી. જો તે વખતે મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હોત તો તેમણે અન્ય તીર્થિકોએ ગૃહણ કરેલ મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાની સાથે તેની પૂજા પણ ન કરવી એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોત. પણ તેવી પ્રતિજ્ઞા લીધી નથી.

એટલે તે વખતે મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત નહોતી તે સાબિત થાય છે.

અંબડ શ્રાવક

આનંદ શ્રાવકની પેઠે જ અંબડ શ્રાવકે પણ અન્ય તીર્થિકોને, તેમના દેવોને તેમજ અન્ય તીર્થિકોએ ગ્રહણ કરેલા અરિહંત ચૈત્યને વંદન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. કારણ કે વખતે મૂર્તિપૂજા થતી નહોતી. મૂર્તિની પૂજા પણ કરવામાં આવતી હોત તો અન્ય તીર્થિકે ગ્રહણ કરેલ અરિહંતની મૂર્તિને વંદન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી તેમ અરિહંતની મૂર્તિની પૂજા નહિ કરવાની પણ સાથે સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોત. પણ ફક્ત વંદન નમસ્કાર પર્યુપાસના-સેવા ભક્તિ નહિ કરવાની જ પ્રતિજ્ઞા લીધી. એટલે તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી તે સિદ્ધ થાય છે.

સૂત્રોમાં પૂજા વિધિ નથી કારણ દ્રવ્યપૂજા થતી નહોતી

પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિ હતી, મૂર્તિનાં દર્શન વંદન, નમસ્કાર હતા. પણ મૂર્તિની પૂજા થતી નહોતી. એટલે જ અંગ સૂત્રોમાં કયાંય મૂર્તિની પૂજાનો ઉલ્લેખ નથી તેમ મૂર્તિપૂજાની વિધિ પણ કયાંય નથી. એક ફક્ત જ્ઞાતા સૂત્રમાં દ્રૌપદીના અત્રિકારમાં દ્રૌપદીએ સ્વયંવર વખતે મૂર્તિપૂજા કરી હતી એમ ઉલ્લેખ છે. તેથી અહીં તેના પણ વિચાર કરી લઈએ.

દ્રૌપદી

મૂર્તિપૂજા સાબિત કરવા માટે મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય જ્ઞાતાસૂત્રમાંના દ્રૌપદીના સ્વયંવરના અધિકાર ઉપર બહુ બાર મૂકે છે. પણ દ્રૌપદીના અધિકારથી મૂર્તિપૂજા સાબિત થઈ શકતી નથી.

દ્રૌપદીના સ્વયંવર અત્રિકારમાં બે વાત છે—(૧) સ્નાન કરી અલિકમં કર્યું, (૨) જિનધરમાં પૂજા કરી.

દ્રૌપદી સ્વયંવર વખતે મિથ્યાદષ્ટિ હતી કે સમ્યગ્દષ્ટિ હતી તેમાં મતભેદ છે. સ્થાનકવાસી દ્રૌપદીને તે વખતે મિથ્યાદષ્ટિ માને છે તેના કારણમાં તેઓ જણાવે છે કે—

(૧) દ્રૌપદીએ નિયાણું કરેલું હોવાથી તે નિયાણું પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી તેને સમક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

(૨) ઓધનિર્યુક્તિમાં પાઠ છે કે દ્રૌપદી લગ્ન પછી સમક્તિ થઈ હતી.

મૂર્તિપૂજકો કહે છે કે દ્રૌપદી સમ્યગ્દષ્ટિ હતી, તેના માતાપિતા પણ સમ્યગ્દષ્ટિ હતા કારણ કે દ્રૌપદીનું નિયાણું મંદ રસે થયેલું હતું તેથી સમક્તિ પામી શકે અને નિયાણું તો બવપૂરો થાય ત્યારે જ પૂરું થાય.

વાસુદેવ પદ્મી નિયાણું કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં કૃષ્ણ વાસુદેવને સમક્ષિત પ્રાપ્ત થયું હતું અને શ્રી નેમિનાથ તીર્થંકર ભગવાનના તેઓ અનન્ય ભક્ત હતા એટલે દ્રૌપદીને પણ સમક્ષિત પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તે સંભવિત છે.

ત્યારે ખીજો પ્રશ્ન એ રહે કે મૂર્તિપૂજકોના કહેવા પ્રમાણે દ્રૌપદીએ એ વાર જિનપુજ કેમ કરી? કારણ કે એક તો ક્યબલિકમ્મા શબ્દ પ્રમાણે અને પછી જિનધરમાં એમ એ ઠેકાણે દ્રૌપદીએ પૂજા કરી હતી એમ મૂર્તિપૂજકો કહે છે.

અહીંઆ મને એ સંભવિત લાગે છે કે દ્રૌપદીએ સ્નાનગૃહમાં ક્યબલિકમ્માના અર્થ પ્રમાણે જુદી ઓરડીમાં જિનપ્રતિમા હશે તેને વંદન નમસ્કાર કર્યા. અને ખીજી વાર જિનધરે જવાની વાત નવી અને અનાવડી લાગે છે, કારણ કે—

રાજમહેલની અંદર એ જિનધર હોવાનું સંભવિત નથી (૧) સ્નાનગૃહના મકાનની અંદર અને (૨) ખીજા મકાનમાં પણ રાજમહેલની વંડીની અંદર જ. જો જિનધર એટલે જિનમંદિર રાજમહેલની બહાર હોય તો સૂત્રકાર તે પ્રમાણે જણાવત, વળી રાજમહેલની બહાર મંદિર હોત તો દ્રૌપદી ચાલીને નદિ પણ રથમાં બેસીને જ જત. પણ સૂત્રમાં તો ચાલીને જવાની જ વાત છે. એટલે ખીજીવાર દ્રૌપદી જિનધરમાં મઠ તે આખી વાત પ્રક્ષિપ્ત લાગે છે. કારણ કે આ શાતાસૂત્ર કે ખીજા કોઈપણ અંગસૂત્રમાં કોઈએ પણ ખીજી વાર પ્રતિમાનું પૂજન કે દર્શન કર્યાની વાત હોય એમ કોઈએ કહ્યું નથી.

શાતા સૂત્રની આઠસો વર્ષની જૂની પ્રતમાં તેવો પાઠ નથી. તેથી સ્થા. શ. પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજીએ તે પાઠ પ્રક્ષિપ્ત છે એમ સાબિત કર્યું હતું.

આ દ્રૌપદીની વાત સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રસંગમાં મનુષ્યે (પુરુષે કે સ્ત્રીએ) મૂર્તિ પૂજા કરી હતી એવો સૂત્રમાંનો કોઈ દાખલો કોઈએ રજૂ કર્યો નથી.

પ્રક્ષેપ પાઠો

કોઈપણ અંગ સૂત્ર હાલમાં મૂળ શુદ્ધ તો ઉપલબ્ધ જ નથી. જે છે તે પણ મૂળ સૂત્રનો ઘણો થોડો અંશ અને બાકીનું તો તેના ઉપરનું પૂર્વાચાર્યોનું વિવેચન જ છે. અને પાછળથી જ્યારે મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ ગઈ હતી, લોકોનું મન મૂર્તિપૂજા તરફ, બાહ્યાચાર તરફ આડંબર તરફ વિશેષ આકર્ષાયું હતું, ત્યારે તે વલણને પુષ્ટ કરવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ સૂત્રમાં પૂજાની વાત ઉમેરી દીધી હોય તો તેમાં કશી અસંભવિતતા કે નવાઈ જેવું નથી.

જીવાભિગમ સૂત્રમાં તથા રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં દેવલોકમાં દેવો મૂર્તિપૂજા કરે છે તેની વિધિ માટે “રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાંની સૂર્યાભદેવની પૂજાવિધિ પ્રમાણે” એમ ખતાવેલું છે. જીવાભિગમ અને રાજપ્રશ્નીય એ બન્ને સૂત્રો મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ ગયા પછી પણ ઘણા વખતે બનેલા છે. એટલે તે સૂત્રો બનાવનાર આચાર્યોએ અહીં થતી હતી તે પ્રમાણેની વિધિ તે સૂત્રોમાં દાખલ કરી દીધી હોય તો તેમાં કંઈ જ અસંભવિત કે નવાઈ જેવું નથી.

અને જ્ઞાતાસૂત્રમાં સૂર્યાભદેવની પૂજાનો ઉલ્લેખ જ ખતાવે છે કે દ્રૌપદીની મૂર્તિપૂજાનો આખો ય પાઠ પ્રક્ષિપ્ત છે, નવો જ ઉમેરેલો છે.

અંગસૂત્રમાં એવું કેમ બની શકે? એવી કોઈને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એ છે કે હાલના ઉપલબ્ધ સૂત્રોમાં ઘણો મોટો ભાગ તો મૂળસૂત્ર ઉપરના વિવરણ કે વિવેચનનો જ છે. મૂળસૂત્રનો બહુ જ નજીવો ભાગ તેમાં હશે. અને તેથી જ સૂત્રોમાં ભગવાન મહાવીરના વખતમાં બનેલી વાતો આવે છે કે જે ભગવાને પોતે કહેલી ન જ

હોય એમ સમજી શકાય છે, વિવેચનમાં જેમ એવી વાતો ભગવાનના નામે સૂત્રોમાં ઘૂસી ગઈ છે તેવી જ રીતે દ્રૌપદીની મૂર્તિપૂજની વાત પણ ઘૂસી ગઈ હોય તો તેમાં કંઈ જ નવાઈ જેવું નથી.

ખાકી સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો તો મહા વિનયી અને વિવેકવંત હોય છે. અને તેઓ અરિહંત ભગવાનની પૂજા કેવી રીતે કરવી જોઈએ, એ વાત તેઓ તેમના અવધિજ્ઞાનથી સારી રીતે જાણે છે તેથી તેઓ અરિહંત ભગવાનની આશાતના થાય તેવી રીતે સાવધ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા કરે જ નહિ. એટલે પૂર્વાચાર્યોના સૂત્રોમાં પૂજાની વિધિ છે તે અહીંયા તે વખતે જે વિધિ ચાલતી હતી તેનું જ વર્ણન કરેલું છે એમ સમજવું જોઈએ.

પ્રાચીન મૂર્તિઓ શું બતાવે છે ?

સરકારી શોધખોળ ખાતા તરફથી ચતા ખોદકામમાંથી અત્યાર સુધીમાં જે જે મૂર્તિઓ મળી આવી છે તે સર્વ જે દટાયલા શહેરમાંથી મળી આવી છે તે શહેર દટાયા પહેલાં પણ ઘણા વખત પહેલાં તે મૂર્તિઓ જોવાની હશે જ. અને જો પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિ પૂજા ચાલુ હોત તો તે મળી આવેલ મૂર્તિઓ ધસાયલી હોત. પણ મળી આવેલી મૂર્તિઓ જરા પણ ધસાયલી નથી તે વાત પૂરવાર કરે છે કે પ્રાચીનકાળમાં મૂર્તિપૂજા નહોતી. એટલે પણ દ્રૌપદીએ મૂર્તિપૂજા કરી નહોતી.

જિનધરને કામદેવના મંદિર તરીકે લઈએ તો પણ તે વાત સંભવિત લાગતી નથી કારણકે દ્રૌપદી દૃઢ સમકિતી હતી તે તો સૂત્રમાંના બીજા ઉલ્લેખોથી નક્કી થાય છે જ એટલે તેણે કામદેવની પૂજા કરી હોય તે સંભવિત લાગતું નથી.

ઓઘનિયુક્તિનો પાઠ સ્થાનકવાસીઓએ રજૂ કર્યો છે અને તેમાં દ્રૌપદીએ લગ્ન પછી સમકિત જવાનું બતાવ્યું છે. પરંતુ મૂર્તિપૂજા

ચોક્કસપણે કહે છે કે ઓધનિયુંકિતમાં એ પાઠ જ નથી. એટલે દ્રૌપદી લગ્ન પહેલાંથી જ સમકિતી હતી એમ સમજી શકાય છે.

“ જિન પ્રતિમા જિનસરિખી ” એ મૂર્તિપૂજકોનો મુદ્રાલેખ છે. જિન ભગવાનને કોઈ સ્ત્રી અડી ન શકે તે સૂત્રથી, સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ વાત છે. જિનપ્રતિમા જિન સરિખી છે તો જિન પ્રતિમાને પણ સ્ત્રી અડી ન શકે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. છતાં દ્રૌપદીએ જિન-પ્રતિમાને નહવરાવવા વગેરેની વાત છે એટલે દ્રૌપદી મૂર્તિને અડીને જ તે બધું કરી શકે તે તો નક્કી જ. ત્યારે “ આ તો સ્થાપનારૂપ છે માટે સ્ત્રી અડી શકે ” એમ કહેવું તે કેટલું ન્યાયસંગત છે તે વાંચકો સહેલાઈથી સમજી શકશે.

મતલબ કે દ્રૌપદીએ મૂર્તિપૂજા કરી જ નહોતી પણ સ્નાનગૃહમાંના મૂર્તિના ઓરડામાં કે જેને જ જિનધર કહેતા હોય તો તે સંભવિત છે ત્યાં દ્રૌપદીએ મૂર્તિને વંદન નમસ્કાર કર્યા હતા, વખતે પ્રાર્થના પણ કરી હોય.

મૂર્તિ પૂજા નહોતી તેનાં દૃષ્ટાંત

પ્રાચીન કાળમાં મૂર્તિપૂજા નહોતી તેના શાસ્ત્રીય દાખલા પણ છે, જેમ કે—

“ ભરત ચક્રવર્તીની ઇચ્છા થઈ અને અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપર ભગવાન ઋષભદેવના અગ્નિ સંસ્કારના સ્થાન ઉપર “ સિંહ નિષઘા ” ચૈત્ય બનાવી દીધું. અને ઋષભાદિ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરીને ચિરસ્થાયી સ્મારક બનાવી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યું. ન તેની પૂજા વ્યવસ્થા માટે કોઈ ગામ ગરાસ દીધો, ન પૂજારિઓનો બંદોબસ્ત કર્યો.

“ ભારતના વંશ જ સગર ચક્રવર્તીના પુત્રોએ પોતાના પૂર્વજોની કૃતિને ચિરસ્થાયી અને સુરક્ષિત બનાવવા માટે તેના માર્ગો દુર્ગમ બનાવ્યા. અને ફરતી ખાઈ ખોદીને પર્વતને દુરાગ્રહ બનાવ્યો. તેના

નિર્વાહ માટે બીજી કોઈ ચિંતા ન કરી. કેમકે તેવી ચિંતાનું કોઈ કારણ જ ન હતું. કોઈ દેવ વિદ્યાધર પહેંચી જતો અને ઇચ્છા થતી તો યથેચ્છ ભક્તિ કરી લેતો. નહિ તો દર્શન તો કરતો જ અને ભરતની પિતૃભક્તિ તથા જિન ભક્તિને સંબંધે એ શબ્દો બોલતો જ.

“આપણા શાસ્ત્રોના લેખાનુસાર નંદીશ્વર, રુચક, કુંડલ આદિ દ્વીપોમાં શાશ્વત ચૈત્યો અને પ્રતિમાઓનું અસ્તિત્વ છે, અષ્ટાઙ્ગિક પર્વોના દિવસોમાં કે જિન કલ્યાણક આદિના પ્રસંગોમાં દેવો, અસુરો કે સિદ્ધ વિદ્યાધરો ત્યાં જઈ ઉત્સવો મનાવે છે. પણ સદાકાળ ત્યાં કોણ પૂજા કરે છે એનો ખુલાસો શાસ્ત્રથી મળતો નથી.

“આપણે સમજવું જોઈએ કે આપણી પ્રાચીન પૂજા પદ્ધતિ આજના જેવી ન હતી. તે સાચી અને સ્વાભાવિક હતી. આજની પદ્ધતિમાં કૃત્રિમતાનાં બંધનો છે, ભાવનાં સ્થાને ફરજ કર્તવ્યની કડિઓ સંકળાયેલી છે. એટલે પૂજકની આત્મભાવનાઓનો વિકાસ થઈ શકતો નથી.”—જિનપૂજા પદ્ધતિ પુસ્તકમાંથી સાબાર ઉદ્ધૃત.

પૂજાવિધિ નાની શરૂઆત પછી વધતી ગઈ

મૂર્તિપૂજાની શરૂઆત બહુ નાની હતી. શરૂઆતમાં (૧) સુગંધી ચૂર્ણની પુડી, (૨) પુષ્પમાળા, (૩) ધૂપ, (૪) ચાવલ (ચોખા) અને (૫) દીપક દેવને (મૂર્તિને) ધરાવતા. આ પ્રમાણે પંચોપચારી પૂજાની શરૂઆત થઈ. પછી વર્ધાને અષ્ટોપચારી થઈ. પછી તો વધતી જ ગઈ. ચૈત્યવાસીઓએ ખાસ કરીને ખૂબ વધારી દીધી.

પૂજાવિધિ આસ્તે આસ્તે વધતી જ ગઈ તે પૂજાવિધિ અને પ્રતિષ્ઠાના જુદા જુદા વખતે થયેલા જુદા જુદા આચાર્યોના પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

પૂજાવિધિથી કંટાળેલાઓએ પૂજાવિરોધ અપનાવ્યો.

આ પૂજાવિધિએ લોકોને એટલો બધો ત્રાસ કંટાળો આપ્યો કે બ્યારે મુનિઓ શ્રી ધર્મસિંહજી, ધર્મદાસજી, લવજી ઋષિએ મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો ત્યારે તેમને અણુચિંતવી, અસાધારણ ક્રોધ મળી. પૂજાવિધિથી કંટાળેલા સર્વ લોકોએ આ મુનિઓના પોકારને વધાવી લીધો અને તેઓ આ મુનિઓના અનુયાયી બની ગયા. આ પ્રમાણે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની મોટી સંખ્યા બની ગઇ.

સ્થાનકવાસીઓના આ મૂર્તિપૂજા વિરોધી પોકારમાં મૂર્તિવિરોધ પણ સમાઇ ગયો. એટલે એ વિરોધ મૂર્તિ અને મૂર્તિ પૂજા એ બે તદ્દન જુદી જુદી બાબતો છે તેની ખબર જ નહોતી. તેથી તેમણે તો તર્કથી મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ તેમજ મૂર્તિની વિરુદ્ધ પણ પ્રમાણે શોધી કાઢ્યા અથવા ઉપજાવી કાઢ્યા.

પરંતુ મૂર્તિપૂજકો તો તે વખતે આ બંને જુદી જુદી બાબતો છે તેમ જાણતા જ હશે તો તેમણે મૂર્તિપૂજાનો બચાવ કરી વિરોધ વધારવાને બદલે વિરોધીઓને બંને જુદી જુદી બાબતો છે એમ સમજાવ્યું હોત તો મૂર્તિ વિરોધ તો તે જ વખતે અટકી ગયો હોત. અને પૂજા વિધિ તદ્દન બંધ તો એકદમ થઈ ન જ શકે તેથી તેમાં સુધારો ફેરફાર કરવાનું શરૂ કર્યું હોત તો મૂર્તિ પૂજા માટેનો વિરોધ પણ ઉગ્ર ન બનત.

અથવા તો તે વખતે મૂર્તિપૂજક સાધુઓ પણ મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજામાં એવા ઓતપ્રોત એકરૂપ બની ગયા હતા કે તે બે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો છે એવી તેમને કલ્પના પણ થઈ ન હોય. અને તેથી એ રીતે વિચાર પણ કર્યો ન હોય તો એ પણ સંભવિત છે.

ગમે તેમ પણ આ વિષયમાં ચથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની કાશીશ નહિ કરવાના કારણે જ હાલની સ્થિતિ સર્જાઈ છે.

સાધુઓ માટે સમાધાન કરવું અશક્ય નથી.

કાળ ધર્મે' બનવાનું હતું તે તો બની ગયું પણ હવે “બાળ્યા ત્યારથી સવાર” ગણવામાં આવે અને ઉપર પ્રમાણેની સત્ય હકીકત સ્વીકારવામાં આવે તો સ્થાનવાસી અને દેરાવાસી (મૂર્તિપૂજક) બંનેની એકતા થવામાં કંઈ પણ અડચણ નડે નહિ. વાત એટલી જ કે બંને પક્ષે સત્ય હકીકત સ્વીકારવી જ જોઈએ, સંપ્રદાયવાદમાં તણાવું ન જોઈએ, સ્વમતનો દુરાગ્રહ રાખવો ન જોઈએ અને તીર્થંકર ભગવાનોના વખતમાં જે સ્થિતિ હતી, જે પ્રશ્નણા હતી તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થવું જોઈએ.

બંને પક્ષો એવી દલીલ કરી શકે કે લોકોમાં વર્ષો જુનો જે ખ્યાલ, ભાવના કે આગ્રહ પેસી ગયેલ છે તે કાઢવો મુશ્કેલ છે. તેના જવાબમાં હું કહી શકું કે લોકોમાં ખોટો આગ્રહ પેસાડનાર જ સાધુઓ હતા અને છે. અને હવે સાધુઓ જ જો સત્યને હૃદયથી સ્વીકારીને તે પ્રમાણે પ્રશ્નણા કરવાને ઈચ્છે તો ઘડીકમાં લોકોને સમજાવી શકે. લોકો તો સત્યાર્થી જ છે. પણ લોકોને સત્ય શું છે તેની ખબર નહિ હોવાથી તેઓ સાધુઓના કથનને અનુસરે છે.

અત્યારે પણ સાધુઓ સત્યનો પ્રચાર કરવા માંડે અને મૂર્તિની માન્યતા સાચી છે અને મૂર્તિપૂજા સૂત્રસિદ્ધ નથી તથા અરિહંત ભગવાનની આજ્ઞાતના કરનારી છે તે વાત બંને સંપ્રદાયના સાધુઓ સ્પષ્ટતાથી લોકોને સમજાવે તો લોકો તો તરત જ સાધુની વાતને માની જાય તેમ જ છે. પહેલી વાત સાધુઓએ સત્યાર્થીપણાથી, સત્યના સ્વીકારથી, સત્ય પ્રશ્નણાથી ભવકદ્વિ છે એમ દઢપણે માનવું અને પછી સાધુઓ એટલું ધ્યાનમાં રાખે અને તે પ્રમાણે વતે' તો સ્થાનકવાસીઓ અને મૂર્તિપૂજકોની એકતામાં જરાપણ વિલંબ લાગે તેમ નથી.

મૂર્તિની માન્યતા અને મૂર્તિની પૂજા વિશેનો વિચાર અત્રે પુરો થાય છે.

પાંચમા આરાના અંત સુધી

સંપ્રદાયો નહિ પણ

શુદ્ધ જૈન ધર્મ જ ટકી રહેશે

ભગવાને કહેલું છે કે જૈન ધર્મ પાંચમા આરાના અંત સુધી ટકી રહેવાનો છે એ વાત સર્વ સંપ્રદાયના સર્વ જૈનો માને છે. અને તે ઉપરથી દરેક સંપ્રદાય પોતાને ઠેક સુધી ટકી રહેવાની વડાઈ લીએ છે. આવી વડાઈ લેવામાં તેમની ગંભીર ભૂલ છે. કોઈ પણ એક સંપ્રદાય ઠેક સુધી ટકી રહેશે એમ ભગવાને કહ્યું જ નથી પણ શુદ્ધ જૈન ધર્મ જ પાંચમા આરાના અંત સુધી રહેશે એમ જ ભગવાને કહ્યું છે.

ભસ્મગૃહને લીધે જૈન ધર્મ ચાળણીમાં ચળાશે એમ કહેલું તે ભવિષ્યવાણી સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. જૈન ધર્મ જુદા જુદા સંપ્રદાયો, ગચ્છો, પંથોમાં વિભિન્ન થઈને છિન્નભિન્ન થવાનો હતો તે થઈ ચૂક્યો છે. હવે તો ફરીને સારો કાળ આવશે, ધર્મકાળ આવશે અને તે કાળ એકતાનો હશે, ત્યારે સર્વ સંપ્રદાયોને પોતપોતાના મતાગ્રહો છોડીને એક થવું જ પડશે અને એક જ શુદ્ધ જૈનધર્મના ઝંડા નીચે રહેવું પડશે.

એ વખત હવે બહુ દૂર નથી. સંપ્રદાયવાદીઓને, મતાગ્રહીઓને ભલે આ મારી વાત અત્યારે માનવામાં ન આવે. પરંતુ હું માનું છું કે થોડા વખતમાં જ કોઈ સુગ

પ્રધાન મહાત્મા જાગશેજ. અને તે મહાત્મા બધા સંપ્રદાયોને તેમની ભૂલો સમજાવી તેમને શુદ્ધ ધર્મમાં લાવશે જ. અને એ રીતે તે મહાત્મા સર્વને એકત્રિત કરી શુદ્ધ જૈન ધર્મને ફેલાવો કરશે.

માટે આપણે અત્યારથી જ મતભેદોને બંને તેટલા અને બંને તેમ ઓછા કરતા જવું જોઈએ. અને બંને તેટલા એક થવું જોઈએ. કે જેથી એ યુગ પ્રધાન મહાત્માને એકતા કરવામાં વિશેષ મહેનત પડે નહિ અને તેથી તેઓ શુદ્ધ જૈન ધર્મનો સહેલાઈથી વિશેષ ફેલાવો કરી શકે.

મારી આલોચના

અહીં મારે એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે મારા આગલા બે પુસ્તકો—(૧) સત્ય ધર્મ પ્રકાશ અને (૨) જૈન ધર્મ અને એકતા—તેમાં મેં મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરેલ છે. પરંતુ તે વખતે મૂર્તિની માન્યતા અને મૂર્તિની પૂજા એ બે જુદી જુદી બાબતો છે તે મારા ધ્યાનમાં નહોતું. મારા વાંચન મનનના પરિણામે મને તે સત્ય લાગ્યું કે તરત મેં મૂર્તિ સૂત્ર સિદ્ધ છે તે જાહેર કર્યું હતું. એટલે મારા ઉક્ત પુસ્તકોમાં મૂર્તિપૂજની અંતર્ગત મૂર્તિનો પણ મારાથી વિરોધ થઈ ગયો છે. તે ખોટો છે અને તેથી તેને માટે અનંતા સિદ્ધ કેવળીની સાથે આ જાહેર રીતે મિચ્છામિદુક્કઠં લઉં છું. મારું તે દુષ્કૃત્ય મિથ્યા હો.

પ્રકરણ તેરમું

કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ

સાધના માર્ગમાં મિથ્યાત્વનો એકપણ
અંશ હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ દૂર જ છે

આજે બિન સાંપ્રદાયિક જૈન તો ભાગ્યે જ મળશે. મોટે ભાગે દરેક વાંચક તેના સાંપ્રદાયિક રંગથી રંગાયેલો જ હોય છે. અને તે જ્યારે કોઈ વાત તેની માન્યતાની વિરુદ્ધની વાંચે છે, ત્યારે તેનું દિલ કોઈને કોઈ રીતે ઉકળી ગઈ તે સ્વાભાવિક છે. તે ઉકળાટ તેના શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે.

તે ઉકળાટને લીધે તે લેખના ભાવને યથાર્થ સમજવાની કોશિષ કરતા નથી અને પોતાની માન્યતાની રીતે ચર્ચા કરવા માંડે છે. પરંતુ દલીલોમાંની કઈ દલીલ કઈ રીતે ખોટી છે તે બતાવવાની દરકાર કરતા નથી.

સંપ્રદાયવાદી વાંચકોમાં આવું અને તે સ્વાભાવિક છે. છતાં બધાં વાંચકોમાં ખોટી રીતે ગેરસમજુતી ફેલાવા ન પામે તેથી કેટલોક ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે. મેં પહેલેથી જ જણાવેલું છે કે મારી કોઈ પણ દલીલમાં સિદ્ધાંતની રૂચે ભૂલ છે તેની કોઈ ખાતરી કરી આપશે તો તે પ્રમાણે હું સુધારવા તૈયાર છું.

આ પુસ્તકમાંના લેખોનો હેતુ શો છે ?

મૂર્તિ, મૂર્તિપૂજન, દશ પ્રશ્નો અને તેનું સમાધાન વગેરે આ પુસ્તકમાંના લેખો લખવામાં મારો હેતુ શો છે ? તે સંબંધમાં વાંચકોમાં ગેરસમજ ન થાય માટે સૌથી પહેલાં તેનો ખુલાસો કરી દઉં છું.

મારો હેતુ ફક્ત સત્ય શોધવા, જાણવા અને જણાવવાનો છે. ભગવાન મહાવીરે શું પ્રરૂપ્યું છે તે શોધવાનો જાણવાનો અને સમજવાનો છે.

એમ તો દરેક સંપ્રદાય પોતાના મતને જ સત્ય જ માને છે. ભગવાને જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ તેઓ બધાય માને છે એમ તેઓ દઢતાથી કહે છે. છતાં ખૂબી એ છે કે બધા સંપ્રદાયોની ધણી વાતો એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે, પણ સર્વજ્ઞ ભગવાનના કથનમાં વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ. એટલે બ્યારે જુદા જુદા સંપ્રદાયોની વાતોમાં વિરોધ મારુમ પડે ત્યારે એટલું તો નક્કી સમજી શકાય કે બધાની વાત સત્ય હોઈ શકે જ નહિ.

તેથી સત્ય શું છે? ભગવાને શું પ્રરૂપ્યું છે તે જાણવાની સમજવાની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખનાર દરેક જૈનની ફરજ છે તેમ મારી પણ ફરજ છે એમ હું સમજું છું અને તેથી એક સત્યાર્થી તરીકે સત્ય ધર્મ અથવા મૂળ શુદ્ધ જૈનધર્મ જાણવાની ઇચ્છા એ જ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

એવી સત્યની શોધ શા માટે?

સંપ્રદાયવાદીઓ કહેશે કે એવી રીતે સત્ય શોધ કરવાની જરૂર જ શી છે? તમે તમારા સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે માનો અથવા તમને પોતાની મેળે જે સત્ય લાગે તે પ્રમાણે માનો પણ આવી બાજબીમાં શું કામ પડે છે?

હા, બાઈ તમારી વાત તો હીક છે. પણ તમે જ મને સંમળવ્યું છે કે—મિથ્યાત્વથી બચો તો જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય. મિથ્યાત્વનો એક અંશ હોય ત્યાં સુધી તો મોક્ષ દૂર જ છે. અને હું તો મોક્ષનો ખ્યાસી છું તેથી મારામાં એક અંશ પણ મિથ્યાત્વનો રહે તે મને પરવડે તેમ નથી.

જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ વિના પણ જીવને મનુષ્ય ગતિ અને દેવની ગતિના સુખો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ મોક્ષના શાશ્વત સુખનો લાભ તો જૈનધર્મની આરાધનાથી જ મળી શકે છે. જૈનધર્મની એ વિશિષ્ટતા છે.

જૈનધર્મ સિવાયની અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિને મિથ્યાત્વ પ્રવૃત્તિ ગણેલી છે. મિથ્યાત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ એ પાપરૂપ પ્રવૃત્તિ ગણાય છે. અને તેથી જૈનધર્મમાં મિથ્યાત્વનો ખાસ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

જૈન ધર્મે પાપ પ્રવૃત્તિના અઢાર સ્થાનક બતાવેલા છે તેમાં મોટામાં મોટું પાપસ્થાનક મિથ્યાત્વને કહેલું છે.

ત્યારે હું મિથ્યાત્વથી હરીને શુદ્ધ જૈનધર્મને શોધીને સમજવાની કોશિશ કરું તેમાં ખોટું શું છે?

પાંચમો સંપ્રદાય ઉમેરવો છે?

આટલું લખ્યું ત્યાં મારા કાનમાં એક અવાજ અથડાય છે. તે કહે છે કે—તમે તમારી મેળે શોધ કરીને જેમ માનવું હોય તેમ માનો, પણ આવી રીતે જાહેરમાં લખીને જાહેરમાં શા માટે કરો છો? શું તમારે પાંચમો સંપ્રદાય ઉમેરવો છે?

સત્ય વાત જાહેર કરીએ ત્યારે સંપ્રદાયવાદીઓ કેવો ઊંધો અર્થ કરી નાખે તેનો આ એક નમૂનો છે. અરે, ભાઈ, લગવાને એક પણ સંપ્રદાય પ્રરૂપો નથી અને ભગવાને શું પ્રરૂપું છે તેની શોધ કરનાર પાંચમા સંપ્રદાયનો મનમાં પણ વિચાર કેમ કરી શકે? ના. ભાઈ, એવો હર રાખશો નહિ તેમ એવું કહેશો પણ નહિ.

અને સત્યની શોધ ખાનગી રીતે થઈ શકે તેવો સંભવ નથી એમ ખાત્રી થયા પછી જ જાહેર ચર્ચા જરૂરની ગણી છે. વળી આજે મારા જેવા સત્યાર્થી ઘણા છે તેમને પણ સત્ય જાણવાનો લાભ મળે તેમ પણ થવું જ જોઈએ.

મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા

હું તો ફક્ત મારામાં મિથ્યાત્વ હોય તેનો નાશ કરવા માગું છું તો હવે મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા શું છે તે જોઈએ.

જૈનધર્મમાં મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે—વીતરાગદેવ, નિર્ઘ્રંથ ગુરુ અને સર્વજ્ઞ પ્રણીત ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય તે મિથ્યાત્વ.

વીતરાગદેવ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી એટલે વીતરાગ ભગવાન ખરખર ધર્મ ત્રયા હતા એટલું જ માનવાનું નહિ પણ વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવે કહેલું છે તે જ સત્ય છે એમ દઢતાથી માનવું તે સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય. એટલે કે સર્વજ્ઞ દેવે પ્રણીત કરેલો ધર્મ જ સત્ય છે એમ દઢતાથી માનવું તે સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય. અને તેનાથી વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ.

તે જ પ્રમાણે નિર્ઘ્રંથ મુનિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી એટલે કે સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાને કહેલ છે તે પ્રમાણે જ ખરાખર જે નિર્ઘ્રંથ મુનિ ધર્મ સમજાવે તે મુનિને જ સાચા ગુરુ તરીકે માનવા. અને તેમના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી.

પરંતુ ભગવાને કહેલા વચનોને ઊલટા રૂપમાં સમજાવે, સત્ય વાતને ગોપવીને કે કુપાવીને તેને જુદા જ રૂપમાં ખોટી રીતે સમજાવે તેને સાચા ગુરુ તરીકે મનાય નહિ, એટલે—

ભગવાનના વચનોને ઊલટા સ્વરૂપમાં સમજાવનાર મુનિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને તે ગુરુ સાચું જ કહે છે એમ માનવું તે પણ મિથ્યાત્વ કહેવાય.

ભગવાનના વિરહમાં ભગવાનના વચનોને ખરાખર સમજાવનાર મુર જ છે. અને તેથી જ ગુરુની ખાસ મહત્તા છે. પરંતુ તે જ કારણે

સત્યાર્થીએ ગુરુની યથાર્થ પરીક્ષા કરીને જ તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. અને ગુરુ મારફત પણ કંઈ ખોટું સમજાઈ ન જાય તેની સત્યાર્થીએ સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

કયો જૈન ધર્મ સત્ય ?

એમ તો અત્યારે પણ જૈન ધર્મના સર્વ સંપ્રદાયો કહે છે કે જૈન ધર્મ સત્ય છે એટલું જ નહિ પણ—

જૈન ધર્મ જ સત્ય છે

(ખીજો કોઈ ધર્મ સત્ય નથી)

એમ પણ બધા જ સંપ્રદાયો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે—એ જૈન ધર્મ કયો ?

તે તે સંપ્રદાયે માનેલો જૈન ધર્મ સત્ય છે એમ માનવું ? એમ માનીએ તો એ રીતે દરેક સંપ્રદાયનો ધર્મ સત્ય છે એમ માનવું પડે. એનો અર્થ એ કે જૈન ધર્મ એક નહિ પણ અનેક છે.

પરંતુ જૈન ધર્મ તો એક જ છે. ભગવાન મહાવીરે એક જ ધર્મ પ્રણેયો છે એટલું જ નહિ પણ જૈન ધર્મ અનાદિથી એક જ છે અને દરેક તીર્થંકરદેવ એક જ પ્રકારનો જૈન ધર્મ પ્રણેતા આવ્યા છે એમ પણ અત્યારના જૈન ધર્મના દરેક સંપ્રદાય કબૂલ કરે છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આજના કોઈ પણ સંપ્રદાયે માનેલો ધર્મ તે સંપૂર્ણપણે સાચો જૈન ધર્મ નથી, પણ જૈન ધર્મનું કોઈ અંશે રૂપાંતર છે. દરેક સંપ્રદાય મૂળ જૈન ધર્મના કોઈ ને કોઈ સિદ્ધાંતને અથવા નિયમને ઊલટા રૂપમાં પ્રવર્તાવી પોતાને સત્ય ધર્મી કહેવડાવે છે.

પરંતુ એમ એકાંતવાદ ધારણ કરનાર સંપ્રદાયને સત્ય ધર્મનો અનુયાયી માની શકાય નહિ. જૈન ધર્મ અનેકાંતવાદ ઉપર સ્થિર

છે. એટલે એકાંતવાદને ધારણ કરનારા સંપ્રદાયો સત્ય ધર્મને સંપૂર્ણપણે અનુસરતા નથી. જેટલે અંશે એકાંતવાદ એટલે અંશે અસત્ય ધર્મ એમ સમજી શકાય છે.

હિંદમાં મુખ્ય છ દર્શન કહેવાય છે. તે દરેક અમુક અમુક રીતે એકાંતવાદી છે, દરેક વસ્તુને જુદી જુદી બાજુથી જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોઈને તેનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. તેમ કરવાને બદલે એ છયે દર્શનો અમુક રીતે અસત્ય ઠરે છે. પરંતુ તે બધાના દૃષ્ટિકોણ ભેગા કરીને નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે સત્ય નિર્ણય બની જાય. અને એ રીતે જ જૈનધર્મમાં છયે દર્શન સમાઈ જાય છે એમ કહેવાય છે.

એ જ પ્રમાણે જૈનધર્મના દરેક સંપ્રદાયો અમુક અમુક બાબતોમાં એક જ દૃષ્ટિકોણથી નિર્ણય કરી વસ્તુના સ્વરૂપને ઊલટું અથવા સંકુચિત કરીને તેને સત્યધર્મનું રૂપ બતાવી રહ્યા છે. એટલે તે તે પ્રકારે તેઓ શુદ્ધ સાચા જૈનધર્મથી દૂર છે.

અને જેટલે અંશે ભગવાનના વચનથી વિરુદ્ધની માન્યતા તરફ અંશે મિથ્યાત્વ ગણાય છે.

પરંતુ એ સર્વ સંપ્રદાયોના જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણને એકઠા કરીને વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો તે શુદ્ધ ધર્મ બની જાય અથવા શુદ્ધ ધર્મની એટલા બધા નજીક આવી જાય કે તેમાં મિથ્યાત્વનો અનર્થકારી અંશ રહે નહિ.

સંપ્રદાય એ દુષ્ક્રમકાળનો પ્રભાવ છે.

ભગવાન મહાવીરે એક જ પ્રકારનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપેલો છે. તેમાં કોઈ સંપ્રદાય, ગચ્છ, પંથ, ફાંટા કે વાડાને સ્થાન નહોતું. આજે અનેક સંપ્રદાય, ગચ્છ વગેરેના ભેદ પડી ગયા છે. તે ફક્ત ભેદ પાડનારની અજ્ઞાનતા અથવા અહંભાવની વૃત્તિનું જ ફળ હતું. એ આ દુષ્ક્રમકાળના પ્રભાવનું જ પરિણામ હતું.

આજે કાળના પ્રભાવે, અજ્ઞાનતાને લીધે, અહંભાવને લીધે કે માન પ્રતિષ્ઠાના લોભને લીધે, પૂર્વ સંસ્કારથી કે વર્તમાન સંસર્જથી કોઈ સિદ્ધાંતને પોતાની અલ્પ બુદ્ધિ પ્રમાણે ગિલટા રૂપમાં સમજીયો હોય તેને જ સત્યરૂપે દઢતાથી માની લેવો અને જૈનધર્મના અનેકાંત વાદને નહિ સમજવાથી એકાંતવાદ ધારણ કરવો. એ રીતે જૈનધર્મમાં અનેક સંપ્રદાયો ગઝડો, વાડાઓ ઉત્પન્ન થયા છે.

ધર્મમાં આવી જતનો કોઈ પણ વિષયમાં, કોઈ પણ બાબતમાં એકાંત આગ્રહ એ તીર્થંકર ભગવાનના વચનની વિરુદ્ધતું કાર્ય છે અને ભગવાનના વચનની વિરુદ્ધના કાર્યને મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

શોધમાં મુશ્કેલી

આજના સાંપ્રદાયિક વાતાવરણમાં સત્યની શોધ કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે. પરંતુ લાંબેલ સત્યને પ્રકાશમાં મૂકવું એ હમેશાં એથી પણ મુશ્કેલ કાર્ય ગણાતું રહ્યું છે. છતાં સત્યાર્થાંતે તો સત્ય શોધવું જ રહ્યું, તે તેની શોધમાંથી પાછો હડી શકે નહિ.

તેથી મેં મારાથી ખતતી મહેનત કરીને જે કંઈ સત્ય શોધી શકાયું તે આ પુસ્તકમાં મારા લેખોમાં ખતાવેલું છે. તેમાં મેં જરૂર પૂરતી સૂત્રોની સાક્ષીઓ, ઉલ્લેખો આપેલા છે.

છતાં તેમાં કેટલુંક સ્થાનકવાસી માન્યતા વિરુદ્ધતું છે તે તેઓ એકદમ સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. તેવી જ રીતે કેટલુંક મૂર્તિપૂજક માન્યતા વિરુદ્ધતું છે. તે તેઓ એકદમ સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય તો તે પણ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરાંત કંઈક બંને સંપ્રદાયને માન્ય ન હોય તેવું બંને ય સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય એ પણ સમજી શકાય તેમ છે.

પરંતુ અહીંયા સવાલ સાંપ્રદાયિક માન્યતાનો નથી કે અંગત રુચિનો સવાલ નથી. પણ ભગવાને થું પ્રરંપ્યું હતું તે શોધી કાઢવાનું

છે. અને એ રીતે કોઈ પણ જે કંઈ મારી બૂલ અંગ સૂત્રને અનુસરીને ખતાવશે તે સંબંધમાં હું જરૂર વિચાર કરીશ.

મૂર્તિ સંબંધી સ્પષ્ટિકરણ

મૂર્તિ સંબંધમાં એક બે જરૂરી સ્પષ્ટીકરણ કરી લઉં.

(૧) મૂર્તિએ વ્યવહાર ધર્મ છે અને મૂર્તિ તે આલંબનરૂપ છે.

આલંબન એટલે ટેકા. સશક્ત માણસને ટેકાની જરૂર પડતી નથી. પણ અશક્ત માણસને ટેકાની જરૂર પડે છે.

તે પ્રમાણે ધર્મમાં પણ - ધર્મ જ્ઞાન અને ધર્માચરણમાં કમબોર-અશક્ત માણસને ટેકાની જરૂર પડે છે. તેવા માણસને મૂર્તિનો ટેકા, મૂર્તિનું અવલંબન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે.

(૨) એક બાઈએ સવાલ પૂછ્યો છે કે—અવલંબન મિથ્યાત્વને કે સમક્ષિતને ?

તેનો જવાબ. સમક્ષિતના ઘણા પ્રકારો છે. તેમાં ભાવસમક્ષિત, નિશ્ચય સમક્ષિત વગેરે જીવોની ઉચ્ચ સમક્ષિત અવસ્થાના બેદો છે તેને કોઈ આલંબનની જરૂર હોય નહિ.

પરંતુ સમક્ષિતની પ્રાથમિક દશાના કેટલાક બેદો છે જેવા કે—

દ્રવ્ય સમક્ષિત—જિનેશ્વરનું વચન તત્ત્વરૂપી છે એવી સામાન્ય રુચિ.

સંક્ષેપરુચિ—જે જૈન દર્શન યથાર્થ સમજ્યો નથી. વિશેષ બહેલો નથી પણ વીતરાગ માર્ગની શુદ્ધ શ્રદ્ધા છે.

આવા પ્રાથમિક દશાવળા સમક્ષિતને આલંબનની જરૂર રહે છે તે ઉપરાંત સારું ધર્મજ્ઞાનવાળાનું મન પણ દૃઢ થયું ન હોય ત્યાં મુખી તેને આલંબનની જરૂર રહે છે.

આલંબન મૂર્તિનું જ જોઈએ અથવા હોય એમ નહિ. ગુરુનું પણ આલંબન હોઈ શકે. પણ ગુરુનું આલંબન હમેશ ન મળે ત્યારે મૂર્તિનું આલંબન હમેશ મળી શકે છે.

મૂર્તિનો અસ્વીકાર કરવો તે સામાન્ય માણસ માટે ધર્મના એક મુખ્ય સાધનનો એટલે ધર્મનો જ અસ્વીકાર કરવા જેવું ગણાય. જૈનધર્મ ફક્ત વિશેષ જ્ઞાનવાળા માટે જ નથી. જૈનધર્મ તો આખાલવૃદ્ધ સર્વ માટે છે. એટલે દરેક કક્ષાના માણસ માટે જૈન ધર્મમાં ધર્મ સાધનની જોગવાઈ છે તેથી જૈન ધર્મે સામાન્ય કક્ષા માટે મૂર્તિનું અવલંબન આવશ્યક ગણેલું છે.

પૂજા સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ

એક દલીલ છે કે—સૂત્રોના ધણા અર્થો થાય છે. તે અર્થો બધા બરાબર સમજવા માટે સૂત્રોની ટીકાઓ વાંચવી જોઈએ. એટલે મૂર્તિપૂજા વિષે પૂર્વાચાર્યોએ શું સમજાવેલું છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

તે સંબંધમાં ખુલાસો.

સૂત્રોમાં એક શબ્દના ધણા અર્થ થાય છે અને તે સમજવા માટે ટીકા, ચૂર્ણી વગેરે પંચાંગી વાંચવી જોઈએ તે વાત તાત્ત્વિક શબ્દોના અર્થ માટે વ્યાજબી કહી શકાય.

અહીં મૂર્તિપૂજા સંબંધી વાતમાં તેથી કાંઈ ખાસ ફરક પડતો નથી. કારણ કે મુખ્ય વાત તો એ છે કે અંગ સૂત્રોમાં મૂર્તિપૂજાના વિધાનની કોઈ વાત જ નથી. એટલે પછી તે વાત ટીકામાં નવી તો આવી શકે નહિ.

અંગસૂત્રો સિવાય બીજા સૂત્રો તો મૂર્તિ પૂજા ૩૬ થયા પછી બનેલા છે એટલે તેમાં મૂર્તિ પૂજાનું વિધાન હોય તેથી મૂળ વિષયમાં કાંઈ ફરક થતો નથી.

આજનો આવક વર્ગ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવો છે, હાજી હા કરનારો છે પણ પોતાની સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છાવાળો નથી અથવા તો વિચાર શક્તિ ધરાવતો જ નથી. ત્યારે આગળનો આવક વર્ગ જિજ્ઞાસુ હતો, સમજુ હતો, ધર્મના સિદ્ધાંતોને સારી રીતે સમજનારો હતો. તેથી જ્યારે રાજપ્રશ્નોય જીવાભિગમ જેવા પાછળથી અનેલા સૂત્રોમાં તથા પૂજા વિધાન માટેના નવા અનાવેલા પુસ્તકોમાં મૂર્તિપૂજાની વાત દાખલ થઈ હશે ત્યારે આવકોમાં ઉદાપોહ થવો શરૂ થયો હશે.

સિદ્ધાંત તત્વથી અગ્નિયા લોકોએ બક્તિભાવથી પૂજાવિધિને આવકારી હશે પરંતુ સિદ્ધાંત સમજનારો આવકોની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી તેમનો વિરોધ પૂર્વાચાર્યોને ભારે પડ્યો હશે જ.

તેથી તે ઉદાપોહ સમાવવાને માટે જુદી જુદી યુક્તિઓ યોજવામાં આવી હશે. તેમાંની એક યુક્તિ હિંસાના ત્રણ પ્રકાર પાડીને આવકોને તે રીતે મૂર્તિપૂજા આવકો માટે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ નથી, એમ તેમને સમજાવી લેવાની યુક્તિ અજમાવી હશે એમ સમજી શકાય છે.

પૂર્વાચાર્યોએ આવકોને ધર્મ ભાવનામાં દૃઢ કરવા માટે પૂજાવિધિ શરૂ કરી હશે એમ માની શકાય છે. પરંતુ અંગસ્ત્રમાં હિંસા, અહિંસાની વાત સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રીતે સમજાવવામાં આવી છે ત્યાં હિંસાના આવા મુખ્ય ભેદ સંબંધી ખિલકુલ વાત જ કરી નથી. ત્યારે એવી નવી વાત ઉપજાવી કાઢવી એ શું સૂત્રકાર ગણધર મહારાજની જૂલ કાઢવા જેવું નથી? ભગવાને નહિ કહેલી વાત આવી રીતે ઉપજાવી કાઢવી તે ઉત્સુક પ્રરૂપણા કેમ ન કહેવાય?

હિંસાના ત્રણ પ્રકાર ઉપજાવી કાઢવા તે ભગવાનના વચનને ઊલટા રૂપમાં સમજાવવા જેવું કેમ ન ગણાય તે કોઈ સમજાવશે ?

બોધિદુર્લભતાનું કારણ

તીર્થંકર ભગવાનના વચનથી વિરુદ્ધ માનવું તે મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. અને તે બોધિદુર્લભતા થવાનું તથા ભવજ્રમણ વધવાનું કારણ બને છે.

મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે તેમાં પહેલો પ્રકાર આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વનો છે. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે—
ખોટી માન્યતાને હકીકી પકડી રાખવી તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે.

જેઓ હઠાગ્રહી, કદાગ્રહી, દુરાગ્રહી સૂત્રના શબ્દોના સાચા અર્થ નહિ માનતાં, તેના ઊલટા અર્થ કરે અને તે ઊલટા અર્થ જ સાચા છે એવો આગ્રહ પકડી રાખે અને એ રીતે આગમ વિરુદ્ધ વર્તે તેઓને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વવાળા સમજવા જોઈએ.

છતાં સૌ જૈનો પોતપોતાના સંપ્રદાયની એકાંતિક માન્યતાને દૃઢ વળગી રહ્યા છે તે એક આશ્ચર્યની વાત છે.

જ્યાં સુધી સાધના માર્ગમાં મિથ્યાત્વના અંશો હોય ત્યાં સુધી તેને સાચો મોક્ષમાર્ગ કહી શકાય નહિ કારણ કે મિથ્યાત્વનો એક અંશ પણ હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ દૂર જ છે.

તેથી જૈન નામધારી દરેક સંપ્રદાયે ઊંડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી એકાંતવાદ, સંપ્રદાયવાદનું અનુસરણ છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વના અંશ છે જ. અને મોક્ષના અભિલાષી મુમુક્ષુજનોએ તો મિથ્યાત્વના મહાપાપમાંથી બચવાની બની

શક્તી ઉઘ કોશિશ કરવી જોઈએ. માટે દરેક મુમુક્ષુએ એકાંત આગ્રહ, ખોટી માન્યતાઓ છોડી દઈને શુદ્ધ જૈન ધર્મને અનુસરવાનો, સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાને પ્રરૂપેલા સિદ્ધાંતને તે રીતે જ સત્ય માનવાનો આગ્રહ ધારણ કરવો જોઈએ.

જૈનધર્મને છિન્નસિન્ન કરનારો દુષ્ટકાળ વીતી ગયો છે. અને જૈનધર્મની ઉન્નતિ માટેનો સારો કાળ બહુ નજીકમાં આવી રહ્યો છે. ત્યારે સર્વ સંપ્રદાયોએ ખોટી માન્યતાઓને તજી દઈને સર્વેએ એકત્ર થઈને આવતા સારા કાળમાં જૈન ધર્મની ઉન્નતિને ખૂબખૂબ વેગ મળે તેમ કરવાની સર્વ જૈનોની ફરજ છે, ધર્મ છે.

ધર્મની એ ઉન્નતિના કાળમાં કોઈક મહાન યુગપુરુષ જરૂર ઉત્પન્ન થશે અને તે જૈનધર્મની એકતા કરી જૈનધર્મની ઉન્નતિ કરશે. તે વખતે તે યુગપુરુષને ઉન્નતિનાં કાર્યમાં પૂરતી સફળતા મળે તે માટે સર્વ જૈન સંપ્રદાયોએ આજથી જ પોતપોતાના મતાગ્રહો છોડી દઈને એકતાના કાર્યમાં લાગી જવું જોઈએ.

મૂર્તિ વિરોધની પૃષ્ઠભૂમિ

નોંધ—કાંતિકારી આત્મા મહાન હોય તો પણ કાંતિનાં બી ઘણા વખત પહેલાંથી વવાઈ ગયા ન હોય તો કાંતિને ઝડપી સફળતા મળી શકતી નથી.

લોકાશાહને મૂર્તિ વિરોધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના સ્થાપક માનવામાં આવે છે તે ખોટું છે. તે મેં આગળના પ્રકરણમાં બતાવેલું છે.

મૂર્તિનો વિરોધ કરી સ્થા. સંપ્રદાયને ટુંક વખતમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવનાર સાધુઓને મળેલી અસાધારણ સફળતાનું કારણ આ લેખમાં બતાવેલ હોઈ તે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

અસાધારણ ખર્ચાળ અને આડંબરવાળી થઈ ગયેલી મૂર્તિપૂજા સામે અસંતોષ અને વિરોધ લોકોના મનમાં તો ઘણા લાંબા સમયથી ફેલાઈ રહ્યો હતો પણ જાહેર રીતે કોઈ અગ્રણી થઈ શકતું નહોતું.

એટલે સ્થા. મુનિઓએ જ્યારે પડકાર કર્યો ત્યારે તે પડકાર લાંબા વખતથી અસંતોષી બનેલા શ્રાવકોએ તરત જ ઝીલી લીધો અને તેથી જ સ્થા. સંપ્રદાય વધી શક્યો હતો. એ વાત શ્રી કસ્તૂરમલજી ખાંઠિયા આ લેખમાં ઐતિહાસિક હકીકતો આપીને પૂરવાર કરે છે.

—ન. ગિ. શેઠ

મૂર્તિનો વિરોધ કરાવવામાં લોકાશ્વાહ મુખ્ય મનાય છે, પરંતુ લોકાશ્વાહનો મૂર્તિનો વિરોધ સોળમી સદીમાં શું અચાનક એકદમ ઊભો થઈ ગયો હતો? એ હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી પરંપરાનો વિરોધ પર્યાપ્ત રીતે પૂર્વની પૂજાભૂમિ વિના કદી સફળ થઈ શકે નહિ.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં જૈન મંદિર વિષયનો વિવાદ

એ તો સુવિખ્યાત છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિના વખતમાં એટલે કે વિક્રમની આઠમી સદીમાં જૈન સંઘમાં ચૈત્યવાસિયોનો ઘણો મોટો દખલો હતો. શ્રી હરિભદ્રાચાર્યે તેમની જે કરડા શબ્દોમાં નિદા ભર્ત્સના કરી છે. ને તે સમયની સ્થિતિ સમજવા માટે પૂરતી છે.

“ કેટલાક અણુસમજુ લોકો કહે છે કે એ પણ તીર્થંકરોનો વેષ છે તેને નમસ્કાર કરવો જોઈએ. અહો! ધિક્કાર છે તેમને! હું મારા શિરશૂળનો પોકાર કેની આગળ જઈને કહું? ”

વળી તેમણે તેમના અઘટકપ્રકરણમાં દ્રવ્યસ્વતનું લક્ષ કરીને કહ્યું છે કે—“ ધર્મને માટે ધન કમાવાની ઇચ્છા કરવા કરતાં ઇચ્છા ન કરવી તે અધિક ઉત્તમ છે. ”

આચાર્યશ્રીએ એમ શા માટે કહ્યું છે તેનું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ એ જ વાત તેમના “ યોગશાસ્ત્ર ”ની સ્વોપણ ટીકામાં પણ કહેલ છે. આ કથનને પ્રસ્તુત વિવાદની પૃષ્ઠભૂમિ સમજવાને માટે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં ચંદ્રગચ્છીય વર્ધમાન સૂરિના એક શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિ થઈ ગયા. ખરતર ગચ્છ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિને તેમના આઘપુરુષ માને છે. તેમણે વિ. સં. ૧૧૦૮ના માગસર વદ પાંચમે કથાકોષ

પ્રકરણ લખીને સમાપ્ત કર્યું હતું. તેમાં ઉપસંહારની એ ગાથા સહિત કુલ ૩૦ ગાથા છે અને તેમાં જુદા જુદા વિષયોની ઉપકથાનકોવાળા ૩૬ કથાનકોનો નિર્દેશ છે અને તે સર્વ જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રાકૃતમાં લખેલ છે.

તેમાં ૧૩ મી ગાથા દાન વિષયની છે, ૨૧મી ગાથા જિન મંદિરના વિધાન વિષયની છે. તે કાળમાં અણહિલપુરમાં (પાટણમાં) ચૈત્યવાસિયોના એકાધિકાર હતો. કોઈપણ ક્રિયાવાન સાધુને ત્યાં ઉતરવાને માટે સ્થાન પણ મળતું નહોતું. તે ચૈત્યવાસિયો સાથે વાદ કરીને શ્રી જિનેશ્વરસૂરિએ તેમનો એકાધિકાર ખંડિત કરી નાખ્યો એટલું જ નહિ પણ તેમની વિરુદ્ધતું વાતાવરણ પણ જૈન સંઘમાં ઉત્પન્ન કરી દીધું.

મંદીર સંબંધી જુદા જુદા મતભેદો

એ કથાકોષ પ્રકરણ ૨૧ મી ગાથાના કથાનકની પ્રસ્તાવનાના રૂપમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજી લખે છે કે —

“ તેમના સમયમાં એક પ્રકારથી જૈન સંઘની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા વિચારોનું કેન્દ્રસ્થાન મંદિર સંસ્થા જ બની રહેલ હતી. એ મંદિર સંસ્થાના વિષયમાં સાધુઓ તેમજ શ્રાવકોમાં નિત્ય નવા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા રહેતા અને તેની ઉપર તેમની વચ્ચે વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રીય તથા સામાજિક વિધાનો તથા પરંપરાઓની તરેહ તરેહની આલોચના પ્રત્યાલોચના ચાલ્યા કરતી હતી.

“ એક તરફ જૈન સાધુઓનો એક પક્ષ એવો હતો કે જે જિનમંદિરોની સ્થાપનાને સર્વથા જૈનશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ બતાવીને તેના ઉપદ્રેષ્ય તથા તેના ઉપાસકો એ બન્નેને જૈનાભાસ કહેતા હતા અને તેમને મિથ્યામત ગણતા હતા.

“ કોઈ બીજો પક્ષ જિનમંદિરની સ્થાપનાને તો શાસ્ત્ર સંમત માનતા હતા. પરંતુ તેની પૂજાવિધિના આડંબરને અનાચરણીય કહેતા હતા.

“કોઈ ત્રીજો પક્ષ પૂજાવિધિના આડંબરને તો ઉચિત માનતો હતો પરંતુ તેમાં સાધુઓના સીધા સંપર્કને અનુચિત સમજતો હતો.

“કોઈ ચોથો પક્ષ મંદિરોની સ્થાપના તથા સંરક્ષાના સંબંધમાં સાધુઓ ઉપર જ નિર્ભર રહેવાનું સ્થાપિત કરતા હતા.

“તો કોઈ બીજો પક્ષ એક મંદિરમાં એક જ જિનમૂર્તિની સ્થાપના કરવાનું શાસ્ત્રોક્ત છે એમ કહેતા હતા.

“વળી કોઈ કહેતા હતા કે તીર્થંકરની મૂર્તિ વીતરાગ ભાવની પ્રતીક છે માટે તેને સ્ત્રી જાતિનો સ્પર્શ ન થવો જોઈએ અને તેથી શ્રાવિકા વર્ગે તેની પૂજા અર્ચા ન કરવી જોઈએ.

“કોઈ અન્ય પક્ષ કહેતો કે શ્રાવિકાઓએ જિનભક્તિ કરવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ જિનમૂર્તિની સામે વારાંગનાઓના નૃત્યશાન પણ પૂજના અંગ હોવાથી તેને અવતારિત રૂપથી થવા દેવા જોઈએ.

“કોઈ કહેતા કે મંદિરોની રક્ષાના નિમિત્તથી સાધુઓએ સદૈવ તેમાં નિવાસ કરવો જોઈએ. તો કોઈ કહેતા કે મંદિરની ભૂમિ તો દેવ દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરવા સમાન પાપજનક કૃત્ય છે.

“કોઈ કહેતા કે મંદિરોની તથા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા પરમ બ્રહ્મચારી સાધુ વર્ગના હાથથી થતી જોઈએ ત્યારે કોઈ કહેતા કે સાધુ મંદિર પ્રતિષ્ઠાદિ સાવચ્છ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અનંત કાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાના પાપના ભાગી થાય છે. ધત્યાદિ ધત્યાદિ.”

મુનિ જિનવિજયજી ફરી એના જ પૃષ્ઠ ૧૦૫ પર કહે છે કે—
“આ કથાનકનું શું કન કરવામાં શ્રી જિનેશ્વર સારિતો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ બતાવવાનો છે કે જૈન યતિ વર્ગમાં કઈ રીતે ચૈત્યવાસ રૂપી સંસ્થાની ઉત્પત્તિ થઈ અને કઈ રીતે એ પ્રાચીન કાળમાં જૈન સાધુઓનો એક વર્ગ પોતાના આચારમાં શિથિલ થઈને અનિયતરૂપે સર્વદા સર્વત્ર

પરિશ્રમણ કરતા રહેવાથી અર્થાત્ વન તથા નિર્જન પ્રદેશોમાં જ્યાં ત્યાં ધ્રુમતા ફરતા રહેવા રૂપ પરિવ્રાજક ધર્મનું પ્રચલન કરવા કરતાં વસતિવાસી થઈ રહેવાની અભિલાષાથી જૈન મંદિરોની સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવા કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા.”

જિન મંદિર અને મૂર્તિપૂજા સંબંધમાં એવા વિવિધ મતભેદ થવા છતાં પણ જિનેશ્વર સૂરિ આદિ દૂરદર્શી આચાર્યોએ તેનાં કારણો મટાડવાનો અથવા નિરાપદ માર્ગ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગતું નથી.

એટલું જ નહિ પણ એ મતભેદોનો લાલ ઉઠાવીને એ આચાર્યોમાં પોતપોતાના અલગ સંપ્રદાય બનાવી લેવાની ભાવના કામ કરતી રહી હતી એમ લાગે છે.

વર્ધમાનસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિ પોતાને જ શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ યતિમાર્ગનું આચરણ કરવાવાળા માનતા હતા. તેથી જિનેશ્વરસૂરિએ પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ માટે નવા નવા મંદિરોનું નિર્માણ કરવા, નવા તથા પુરાણા શાસ્ત્રોની નકલો કરી કરાવી જૈન ભંડારોની સ્થાપના કરવા વગેરે કામને વિશેષ મહત્ત્વનું સમજેલા.

તેમણે પાંચલિંગી પ્રકરણ નામનું ૧૦૧ ગાથાઓનું પ્રકરણ રચ્યું. તેમાં સમ્યક્ત્વના પાંચ લિંગ, ચિન્હ અથવા લક્ષણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તે લક્ષણો—પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા.

અનુકંપાના પ્રકરણમાં કોઈ પણ રીતે સંબંધ જોડીને મંદિર નિર્માણનો વિષય સમાવેલો છે. તેમાં જિનમંદિર બનાવવાનું સમર્થન આ પ્રમાણે કર્યું છે—જે આત્માને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તેના મનમાં સંસારના જીવોના કષ્ટો જોઈને અનુકંપા થાય છે. તે વિચારે છે કે તે કષ્ટ રીતે કોઈનું જ દુઃખ દૂર કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે.

તે વિચારે છે કે સંસારના દુઃખોથી મુક્ત કરવાવાળો એક ફક્ત જૈન ધર્મ છે. જૈન ધર્મના પાલન સિવાય બીજો કોઈ સાચો ઉપાય

નથી. માટે જે જીવ મિથ્યાત્વમાં લપટાઈ રહેલા છે તેને જૈન ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ કેમ ઉત્પન્ન થાય તેનો વિચાર કરે છે. પછી વિચારે છે કે મારા નીતિપૂર્વક ઉપાર્જન કરેલા ધનથી એવું સુંદર જિન મંદિર તથા જિનબિંબ (પ્રતિમા, મૂર્તિ) બનાવું કે જેથી દર્શન, પૂજા મહોત્સવ આદિના પ્રભાવથી ગુણાનુરાગી મનુષ્યને બોધિ એટલે સમ્બન્ધ દર્શનનો લાભ થાય.

જિનેશ્વરસૂરિએ જિનમંદિર અને જિનમૂર્તિનું ગમે તેવા શબ્દોમાં સમર્થન કર્યું હોય તો પણ તેમણે નવા મંદિર કે જિનબિંબોની કોઈ પ્રતિષ્ઠા કરાવી નથી. તેમના શિષ્ય નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિએ પ્રતિષ્ઠાપિત મંદિર કે મૂર્તિ બાગ્યે જ ક્યાંઈક હશે. શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય જિનવસ્ત્રલસૂરિએ વિધિચૈત્યના નામથી જિનમંદિર તથા જિનબિંબ બનાવરાવવા તથા પ્રતિષ્ઠા કરવાનું કામ એટલા બધા જોરથી કર્યું કે તેમની શિષ્ય પરંપરાના અનુયાયી થવાવાળા શ્રાવકોએ પાછલાં સાતસો આઠસો વર્ષમાં હજારો જૈનમંદિર બનાવ્યા તથા લાખો જૈનમૂર્તિઓ તૈયાર કરાવી.

જૈન શ્વેતાંબર સંઘ ક્રિયા અને આચારભેદવાળા જુદા જુદા ગચ્છોમાં વિભક્ત થવાથી એક બીજાની હરીફાઈમાં વિવેકનો જ સંપૂર્ણ નાશ થયો. એ કારણથી ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી દ્રવ્યસ્તવની વાત સર્વથા ભૂલાઈ ગઈ. દ્રવ્યસ્તવ એ નામ ચિરજીવિત રાખવાનું પરમ ઉત્કૃષ્ટ સાધન શ્રાવક તથા સાધુ બંનેને માટે બની ગયું. તેથી મંદિર નિર્માણ, મૂર્તિનિર્માણ તથા સ્થાપન, સધયાત્રા આદિ પ્રમુખતાથી થતા ગયા.

અગીયારમી સદી પછીના મંદિરો અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા પ્રચ્છિન્ન થઈને આ લેખને વધારવાની આવશ્યકતા નથી. એ સદીઓની સાહિત્યકૃતિઓમાં જ દ્રવ્ય સ્તવના એ સાધનોના એટલા આકર્ષક વર્ણનો છે કે જાણે યમ, નિયમ, સંયમ, તપ આદિ બિલકુલ મૌલુ જ હોય. એને એક રીતે ધનનો ધર્મ ઉપરનો વિજય કહેવો જોઈએ.

દ્રવ્યસ્તવને પૂર્ણ ઉત્સાહિત કરવાવાળામાંથી જ કોઈ એમ પણ કહે છે કે—“ દ્રવ્યના સાધનોથી દ્રવ્યસ્તવ સ્વરૂપવાળો ધર્મ પણ સાધી શકાય છે પરંતુ એ આરંભયુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી. પક્ષાંતરમાં નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે. માટે આ ભવમાં તે મોક્ષ લક્ષ્મી આપે છે.”—(૧૪ મી સદીમાં થયેલા મુનિ સુંદર સૂરિ કૃત આધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ૪-૪).

વિવાદનો લાભ

સ્થાનકવાસીઓને મળ્યો

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે મૂર્તિપૂજા વિષયનો વિવાદ જૈનસંઘમાં એકાએક લોંકાશાહ દ્વારા સોળમી સદીમાં જ ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો પરંતુ તે વિવાદ તો પુરાણા કાળથી, સંભવતઃ તેનાથી ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં જ ચાલ્યો આવતો હતો આવકો અને સાધુઓમાં અંદર અંદર વધતા જતા એ વિરોધને લોંકાશાહે * મૂર્તિ સ્વરૂપ આપ્યું અને વિરોધનો સર્વ દોષ પોતાના શિર પર લઈ લીધો.

તત્કાલીન વિધિમાર્ગી કહેવાતા સાધુઓની વધતી જતી દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિઓના પ્રચ્છન્ન વિરોધી સાધુ તથા આવકોની *લોંકાશાહને મદદ મળી હશે. કારણ કે તેઓ પોતે વિરોધ પ્રગટ કરવાનું સાહસ કરી શકતા નહિ હોય. તેમના પૂર્વજો આ વિરોધના કારણથી જ પૂરતું કષ્ટ ભોગવવા છતાં અસફળ બન્યા હશે.

જ્યારે *લોંકાશાહનો વિરોધ કરી શકાયો નહિ અને તે બળ પ્રાપ્ત કરતો ગયો ત્યારે તે જૂમિગત સંહાયકો પણ પ્રત્યક્ષમાં આવી ગયા હશે કારણ કે અર્ચાળુ યજ્ઞોની જેમ

* મંદિર વિવાદનો લાભ લોંકાશાહને નહિ પણ સ્થા. ધર્મના સ્થાપક શ્રી લવણ ઋષિ, ધર્મસિંહજી મુનિ તથા ધર્મદાસજી મુનિને મળ્યો હતો.

જૈનોનો દ્રવ્યસ્ત પણ તેમને માટે અસંભવ હતો અને તેથી તેઓ પોતાને માટે ધર્મનો દ્રવ્યહીન માર્ગ ચાહી રહ્યા હતા.

ખેદ એ વાતનો છે કે આ અશાંતિના મૂળની ધનવાનો તથા દ્રવ્યસ્તવ દ્વારા પોતાને પ્રભાવક કહેવડાવનારા આચાર્યોએ પૂરેપૂરી ઉપેક્ષા કરી કારણ કે તેઓ પોતાને જ્ઞાની અને ળીજને અજ્ઞાની તથા ભૂલેલા માનતા રહ્યા, જેમ તેઓ આજે પણ માની રહ્યા છે, જે કે ધાર્મિક આડંબરો દૂર કરવાના પોકારો સદાકાળથી થતા રહ્યા છે.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ઉદ્ભવનો વિચાર કરવાવાળા કેઈ પણ લેખકે આ ઐતિહાસિક તથ્યનો ઉહાપોહ કર્યો નથી. કે જેથી આપણે મૂળ જડતી શોધ કરીને તેને નિર્મૂળ કરી શકીએ. સ્થાનકવાસી સમાજની માફક અન્ય સંપ્રદાયોના સંબંધમાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આત્મિયતાની સાથે વિચાર કરી શકાય. દરેક સંપ્રદાયનું દૃષ્ટિકોણ સમજીને અનેકાંત જુદીથી સમન્વયની ભૂમિકા બનાવાય તો આજે પણ આપણે આપણને અનેકાંત, સત્ય અને અહિંસા પ્રધાન જૈનધર્મના અનુયાયી સિદ્ધ કરી શકીશું.

—નવેમ્બર ૧૯૬૦ ના ‘શ્રમણ’માંથી સાબારે અનુવાદિત.

પ્રકરણ ત્રેવીશમું

ચાર નિક્ષેપા

નોંધ

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપામાંથી ફક્ત એક ભાવનિક્ષેપાને જ સ્થાનકવાસીઓ આદરણીય પૂજનીય માને છે. બાકીના પહેલા ત્રણ નિક્ષેપાને તેઓ માનતા નથી. એ સંબંધમાં સ્થાનકવાસીઓ જે દલીલો કરે છે તે બધી મેંજ થોડા વર્ષ પહેલાં મારા “સત્યધર્મ પ્રકાશ” પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી હતી.

તે વખત સુધી મને જે જ્ઞાન મળ્યું હતું તે એકપક્ષી હતું. કારણકે સ્થાનવાસીઓ જે રીતે વિચાર કરે છે તે રીતે જ વિચાર કરતાં હું શિખ્યો હતો. અને તેથી એક રીતે હું મૂર્ખ બન્યો હતો અથવા તો મને મૂર્ખ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

સત્ય જાણવા માટે તો સામસામી બંને પક્ષોની દલીલો વાંચવી અને સમજવી જોઈએ. સંપ્રદાયવાદે એકબીજા સંપ્રદાયનું સાહિત્ય વાંચવાની જ બંધી કરી છે. તે વાડાબંધીને લીધે જ જૈનોમાં સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી.

મને આ વાત સમજાણી તેથી જ મેં અમારા જૈન સિદ્ધાંત માસિકના સને ૧૯૬૧ ના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં વિરોધ કેમ મટે? એ નામના લેખમાં લખ્યું હતું કે—

દરેક સંપ્રદાયનું સાહિત્ય વાંચો
વિરોધી દલીલો વાંચો વિચારો
સત્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરો
બનતાં સુધી સ્વતાંત્ર નિર્ણય કરો.

અને એ રીતે બધા સંપ્રદાયનું સાહિત્ય વાંચવાની અગત્ય ઉપર મેં ભાર મૂક્યો. કારણ કે તેમ કરવાથી જ ઘણા મતભેદ તો આપોઆપ ટળી જવાની સંભાવના છે.

નિક્ષેપા સંબંધીની માન્યતામાં પણ એમ જ થયું છે. બંને પક્ષે એકબીજાની દલીલ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો ઘણો વિરોધ અત્યાર પહેલાં જ ટળી ગયો હોત.

અગીયારમા પ્રકરણમાં ૧૧૭ મેં પાને સ્થાનકવાસી તથા મૂર્તિપૂજકોના નિક્ષેપા સંબંધી મતભેદનું વર્ણન કરતાં મેં બતાવ્યું છે કે સ્થાનકવાસીઓ ફક્ત નિશ્ચય નયને વળગી રહીને ભાવનિક્ષેપાને જ માને છે.

પરંતુ સામાન્ય રીતે વ્યવહારને ઉદ્ધાધીને કોઈ પણ મનુષ્ય એકદમ નિશ્ચયનયમાં આવી શકતો નથી. વ્યવહાર પાળીને જ આગળ વધી શકાય છે. વ્યવહાર ધર્મ પાળતાં પાળતાં વિકાસ સાધીને નિશ્ચય સુધી પહોંચી શકાય છે. પણ એકદમ નિશ્ચય નયમાં જવાથી ધોખીના કૂતરા જેવી જ સ્થિતિ થાય છે.

જેન ધર્મે વ્યવહારને અવખોડ્યો નથી કે ઉવેખ્યો નથી, પણ વ્યવહારને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, તે એવી રીતે કે

નિશ્ચય તરફ જવાનું લક્ષ્ય રાખીને વ્યવહાર ધર્મ પાળીને આત્મવિકાસ સાધતા જવું.

સ્થાનકવાસીઓ એકલા ભાવનિક્ષેપાને જ માનીને એકદમ નિશ્ચયનયમાં ઉડી પડવા માગે છે એ જ તેમની ભૂલ છે. શક્તિ વિનાનો મોટો ભૂસકો મારતાં હાડકાંપાસળાં જ રંગવાનો અને ખોખરાં થવાનો જ વખત આવે એ વ્યવહારુ વાતને તેઓ તદ્દન વિચારી દીએ છે અથવા તો મૂર્તિનો વિરોધ કરવા માટે જ સ્થાનકવાસીઓએ જાણીજોઇને નિશ્ચયને વળગી રહેવાનો ડાળ કરીને વ્યવહારધર્મને ઉડાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

વ્યવહારમાં ચારેય નિક્ષેપા આદરણીય છે તે વાત મુનિશ્રીએ આ લેખમાં સૂત્ર સિદ્ધાંતના અવતરણો આપીને વિસ્તારથી સમજાવી છે તેમજ ભાવનિક્ષેપાને જ વળગી રહેવાથી સ્થાનકવાસીઓ જૈનધર્મના એક મૂળ સિદ્ધાંત “વિનય” ને છોડી દીએ છે અને અવિનયી બની જાય છે તે વાત પણ મુનિશ્રીએ સારી રીતે સમજાવી છે.

તેથી તેમનો આ લેખ દરેક વાંચકે બરાબર સમજીને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા વિનંતી છે. એ લેખ વાંચ્યા પછી વ્યવહાર ધર્મમાં મૂર્તિની માન્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે તેની વાંચકને ખાત્રી થશે.

મૂર્તિ અને મૂર્તિની દ્રવ્યપૂજા એ બન્ને જુદી જુદી બાબતો છે તે ભૂલવું નહિ.

—ન. ગિ. શેઠ

ચાર નિક્ષેપા

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં શાસ્ત્રકાર કરમાવે છે કે—

જત્યય જં જાણેજ્જા
 નેવસ્થેવ નિસ્થેવે નિસ્થ સં
 જત્ય વિગ ન જાણેજ્જા
 ચત્તકયં નિસ્થેવય વત્યા ॥

અર્થ :—જે વસ્તુમાં જેટલા નિક્ષેપા જાણવામાં આવે ત્યાં તે વસ્તુમાં તેટલા નિક્ષેપ કરવા. અને જ્યાં જે વસ્તુમાં અધિક નિક્ષેપા ન જાણી શકાય ત્યાં તે વસ્તુમાં ઓછામાં ઓછા ચાર નિક્ષેપા તે અવશ્ય કરવા.

ચાર નિક્ષેપા

નામ નિક્ષેપો—વસ્તુના આકાર અને ગુણથી રહિત નામ તે નામ નિક્ષેપો કહેવાય છે.

સ્થાપના નિક્ષેપો—વસ્તુના નામ તથા આકાર સહિત પરંતુ ગુણરહિત તે સ્થાપના નિક્ષેપો કહેવાય છે.

દ્રવ્ય નિક્ષેપો—વસ્તુના નામ, આકાર તથા અતીત અનાગત ગુણ સહિત પરંતુ વર્તમાન ગુણે રહિત તે દ્રવ્ય નિક્ષેપો કહેવાય છે.

ભાવ નિક્ષેપો—વસ્તુના નામ આકાર અને વર્તમાન ગુણે સહિત તે ભાવ નિક્ષેપો કહેવાય છે.

જિનના ચાર નિક્ષેપા

શ્રી જિનેશ્વરદેવોમાં મહાવીર ઇત્યાદિ જે નામો તે નામજિન.
 તે તારકાની પ્રતિમા તે સ્થાપના જિન.

જિનનામ કર્મ બાંધ્યું હોય એવા શ્રી જિનેશ્વર દેવનો જીવ તે દ્રવ્ય જિન અને

સમવસરણમાં ધર્મોપદેશ આપવા માટે વિરાજમાન સાક્ષાત્ શ્રી જિનેશ્વર દેવ તે ભાવ જિન.

આ ચાર નિક્ષેપાના અભાવે કોઈ પણ વસ્તુનું વસ્તુપણું સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

દરેક દ્રવ્યમાં ચાર નિક્ષેપા સાથે જ હોય

જેનું નામ ન હોય તેની આકૃતિ પણ કોઈ પ્રકારે બની શકે નહિ. જેનું નામ કે આકાર હિલચ ન હોય તેની પૂર્વા પર અવસ્થા અને વર્તમાન અવસ્થારૂપ પર્યાયના આધારભૂત દ્રવ્ય પણ હોય નહિ અને જ્યાં નામ, સ્થાપના કે દ્રવ્ય ત્રણેનો અભાવ હોય ત્યાં વસ્તુનો ભાવ કે ગુણ હોય જ ક્યાંથી ?

એટલે દ્રવ્યદિક ત્રણે નિક્ષેપાને માન્યા સિવાય કેવળ ભાવ નિક્ષેપાને માનવાની વાત એ શશ્વશૃંગવત્ કલ્પિત છે.

ભાવનું સાક્ષાત્ ભાન કરાવનાર એકલો ભાવ નથી. પરંતુ તેનું નામ, આકાર અને પૂર્વાપર અવસ્થા એ સધળું મળીને જ કોઈ પણ પદાર્થના ભાવનો નિશ્ચિત બોધ કરાવે છે.

ભાવ નિક્ષેપાને જ માનનારાના

વર્તનમાં વિરોધ

ફક્ત ભાવ નિક્ષેપાને માનીને જોએ નામ વિગેરે નિક્ષેપાને માનવાની ના પાડે છે તેઓએ સમજવાનું કે—

(૧) કોઈ દુષ્ટ પુરૂષ આપણી પૂજ્ય કે કતનું નામ લઈને નિદા કરે, ગાળો આપે કે તિરસ્કાર કરે તો શું ગુસ્સો થતો નથી ?

- (૨) અથવા તેજ પૂજ્ય કે પ્રિયના નામથી તેમની તારીફ કે પ્રશંસા કરે તો રાજી થતા નથી? અવશ્ય થાય છે તેથી નામ નિક્ષેપો નકામો છે એમ કહેનાર ખોટો છે. એજ રીતે—
- (૩) પોતાના પૂજ્ય આદિની પ્રતિકૃતિ કે છાંયેને કોઈ દુષ્ટ આચારવાળી સ્ત્રી આદિની સાથે રાખી તેના ઉપરથી કુચ્છેટાવાળી છાંયે ઉતરાવી લઈ કોઈ નાલાયક માણસ સ્થળે સ્થળે અવર્ણવાદ બોલે તો તેની મૂર્તિ નહિ માનનારાઓને પણ શું કોધ નહિ ચડે? અવશ્ય ચડશે. માટે સ્થાપના નિક્ષેપો પણ નકામો છે એ વાત ખોટી છે.
- (૪) નામ અને સ્થાપનાની જેમ પોતાના પૂજ્ય આદિની પૂર્વાપર અવસ્થાની ભુરાઈ કે ભલાઈ સાંભળવાથી રોષ કે આનંદ પેદા થાય છે.

અને પૂજ્યના સંક્ષાત અવર્ણવાદ અને અપશબ્દ સાંભળવાથી પણ તેના રાગી લોક અવશ્ય દુઃખ પામે છે તથા પ્રશંસા સાંભળવાથી સુખ પણ પામે છે.

તેથી ચારેય નિક્ષેપામાં પૃથક પૃથકપણે અસર નિપજાવવાની શક્તિ પ્રગટપણે રહેલી છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

નામ નિક્ષેપો

કોઈ પણ વસ્તુના સંકેત કરેલા નામના ઉચ્ચારણથી તે વસ્તુનો બોધ કરાવવો તે નામ નિક્ષેપાનો વિષય છે.

શ્રી ઋષભદેવ આદિક ચોવીશ તીર્થકરોના નામ તેઓનાં માત-પિતાએ જન્મ વખતે પાડેલા હોય છે. તે નામોનું કારણ તેમના ગુણો નથી, પણ માત્ર ઓળખવાનો સંકેત છે. નામ પાડવામાં જે ગુણ એજ કારણ હોય તો બધા તીર્થકરો સમાન ગુણવાળા હોવાથી બધાનું એકજ નામ પડવું જોઈતું હતું.

સમાન ગુણુવાળાનાં અનેક નામો તો જ પડી શકે છે કે જો નામ પાડતી વખતે ગુણની અપેક્ષા ઉપરાંત આકાર આદિની ભિન્નતા ઉપર પણ લક્ષ આપવામાં આવે.

ચોવીસ તીર્થંકરોના ગુણસમાન હોવા છતાં પ્રત્યેકના આકાર, પ્રત્યેકની પૂર્વાપર અવસ્થા વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન હતાં.

તે જ રીતે એક જ નામની અનેક વસ્તુઓ જ્યાં હોય છે ત્યાં પણ તે નામ વડે જે કોઈ અમુક વસ્તુનો ખોધ થાય છે તેનું કારણ પણ તે વસ્તુમાં રહેલા ગુણ, આકાર આદિની ભિન્નતા છે.

અહીં એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે પહેલા ત્રણ નિક્ષેપો તેઓના જ વંદનીય પૂજનીય છે કે જેઓનો ભાવ નિક્ષેપો પણ વંદનીય પૂજનીય છે.

અને એજ કારણે શ્રી ભગવતી, શ્રી ઉવવાઈ અને શ્રી રાયપસેણિ આદિ સૂત્રોમાં શ્રી તીર્થંકર દેવો અને ખીજા પણ જ્ઞાની મહાર્ષીઓનો નામ નિક્ષેપો વંદનીય છે, એમ ફરમાવ્યું છે. તે તે સ્થળોએ ફરમાવ્યું છે કે—

તં મહાફલં સ્વલુ મો દેવાણુપ્પિઆ । તહારુવાણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં
નામ ગોમસ્સવિ સવળયયાણ ।

અર્થ—તથાઽપ શ્રી અરિહંત ભગવંતોના નામ ગોત્ર પણ સાંભળવાથી ખરેખર મહા ફળ થાય છે.

ચાર તથા દશ પ્રકારના સત્ય

નામ નિક્ષેપાનું મહત્વ જણાવવા માટે શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથા તથા દશમા ઠાણામાં પણ ફરમાવ્યું છે કે—

ચઙ્ચિવિહે સચ્ચે પજ્જતે તં જહા—નામ સચ્ચે, ઠવળ સચ્ચે, દવ્વ સચ્ચે, માવ સચ્ચે । તથા દસવિહે સચ્ચે પજ્જતે તં જહા—

જળવયસમ્મયઠવળા નામે રવે પઙ્કચસચ્ચે ય ।

વવદારમાવજોમે દસમે ઉવમ્મસચ્ચે અ ॥

અર્થ—ચાર પ્રકારનાં સત્ય કહ્યાં છે તે આ પ્રમાણે—(૧) નામ સત્ય, (૨) સ્થાપના સત્ય, (૩) દ્રવ્ય સત્ય અને (૪) ભાવ સત્ય.

તથા શ્રી તીર્થંકર દેવોએ દશ પ્રકારનાં સત્યો બતાવ્યાં છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) જનપદ સત્ય (૪) નામ સત્ય (૭) વ્યવહાર સત્ય (૧૦) ઉપમા
(૨) સમ્મત સત્ય (૫) રૂપ સત્ય (૮) ભાવ સત્ય.
(૩) સ્થાપના સત્ય (૬) પ્રતીત્ય સત્ય (૯) યોગ સત્ય

જનપદ સત્ય—પાણીને કોઈ દેશમાં પય કહે છે, કોઈ દેશમાં પીચ્ય કહે છે, કોઈ દેશમાં ઉદક કહે છે અને કોઈ દેશમાં જળ કહે છે. ધર્માદિ જનપદ સત્ય છે.

સમ્મત સત્ય—કુમુદ, કુવલય આદિક પુષ્પો પણ પંકથી ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં પંકજ શબ્દ અરવિંદ-કુસુમને જ સમ્મત છે. તે સમ્મત સત્ય.

સ્થાપના સત્ય—લેપ આદિકને વિષે અરિહંત પ્રતિમા, એક આદિ અંકવિન્યાસ અને કાર્ષાપણ આદિકને વિષે મુદ્રા વિન્યાસ આદિ સર્વ સ્થાપના સત્ય છે.

નામ સત્ય—કુળની વૃદ્ધિ ન કરતો હોય તો પણ કુળવર્ધન ધર્માદિ નામ તે નામસત્ય.

રૂપ સત્ય—વતના ગુણ ન હોય અને કેવળ લિંગ માત્રથી વતી કહેવાય તે રૂપસત્ય.

પ્રતીત્ય સત્ય—અનામિકા આંગળી કનિષ્ઠાને આશ્રી દીર્ઘ કહેવાય અને મધ્યમાને આશ્રી હ્રસ્વ કહેવાય તે પ્રતીત્યસત્ય.

વ્યવહાર સત્ય—પર્વત ઉપર તૃણ આદિ જળતાં છતાં ‘પર્વત બળે છે’ એમ કહેવું. પાણી ઝમે તોપણ કહેવું કે ‘ઘડો ઝમે છે’ અને ઉદર હોવા છતાં કહેવું કે ‘અનુદર કન્યા.’ એ સર્વ વ્યવહાર સત્ય છે.

ભાવસત્ય—જગલા ઉજળા છે અને જમરો કાળા છે. એમ કહેવું તે—જગજા અને જમરામાં પાંચે વર્ણો છે પરંતુ તે તે વર્ણોની ઉત્કૃષ્ટતાથી ઉજળા અને કાળા કહેવાય છે. તે ભાવસત્ય છે.

યોગસત્ય—દંડના યોગે દંડી, છત્રના યોગે છત્રી ઇત્યાદિ કથન તે યોગસત્ય.

ઉપમાસત્ય—સમુદ્ર સરખું તળાવ ઇત્યાદિ કથન એ ઉપમા સત્ય છે.

સ્થાપના નિક્ષેપો

વસ્તુનું નામ માત્ર સાંભળવાથી વસ્તુનો યોધ અને ભક્તિ થવા સંભવ છે તો પછી વસ્તુની આકૃતિ કે જેમાં નામ ઉપરાંત આકાર છે તેનાથી અધિક યોધ અને ભક્તિ કેમ ન થાય ? અને તે કરવા માટે કોણ ઇચ્છા ન રાખે ? નામનિક્ષેપો જેમ શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે તેમ સ્થાપના નિક્ષેપો પણ અનેક શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ છે.

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રે દશ પ્રકારે સ્થાપનાનું સ્થાપન કરવાનું કહેલું છે.

- (૧) કાઞ્ઠમાં (૪) લેપ કર્મમાં (૭) ધાતુના રસ પૂરવામાં (૧૦) કોઝમાં
- (૨) ચિત્રમાં (૫) ગ્રંથનમાં (૮) મણિકાના સંઘાતમાં
- (૩) પોથીમાં (૬) વેષ્ટન ક્રિયામાં (૯) શુભાકાર પાષાણમાં

આ દશ પ્રકારોમાંથી કોઈ પણ પ્રકારમાં ક્રિયા તથા ક્રિયાવાળા પુરુષનો અભેદ માની, હાથ જોડેલા તથા ધ્યાન લગાવેલા આવશ્યક

ક્રિયા સહિત સાધુની આકૃતિ રૂપે અથવા આકૃતિ રૂપિત સ્થાપના કરવી અથવા આવશ્યક સૂત્રનો પાઠ લખવો તે સ્થાપના આવશ્યક કહેવાય છે.

હાથ જોડેલ અને ધ્યાન લગાવેલ આવશ્યક ક્રિયા કરવાનું રૂપ તે જો સદ્ભાવ સ્થાપના છે તો પછી પદ્માસનયુક્ત, ધ્યાનારૂઢ, મૌનાકૃતિ, શ્રી જિનમુદ્રાસૂચક પ્રતિમા તે સ્થાપનાજિન કેમ કહેવાય નહિ?

જો પ્રતિમા તે સ્થાપનાજિન નહિ તો પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સ્થાપના આવશ્યક કહેવાય નહિ એમ કરવા જતાં શ્રી અનુયોગ દ્વારે સૂત્રના પાઠનો અપલાપ કેમ નહિ થાય?

સૂત્રના પાઠનો લોપ કે અપલાપ જોને નહિ કરવો હોય તેને તો શ્રી જિનસ્વરૂપ પ્રતિમાને સ્થાપનાજિન તરીકે નિઃસંશયપણે સ્વીકારવી જ પડશે.

સૂત્રો અક્ષરોની સ્થાપના જ છે

સ્થાપનાને નિરર્થક ગણવામાં આવે તો જૈન ધર્મના તમામ સૂત્ર સિદ્ધાંતો પણ નકામા થઈ જાય. કારણ કે તે પણ શ્રી વીતરાગદેવના અરૂપી જ્ઞાનના અંશરૂપી અક્ષરોની સ્થાપના જ છે. અને જો સૂત્ર સિદ્ધાંતોનો લોપ થાય તો પછી જૈન ધર્મનો પણ લોપ જ થઈ જાય.

જેઓને ધર્મના લોપક ન બનવું હોય તેઓને સ્થાપનાની અવગણના કરવી કોઈ પણ પ્રકારે પાલવે એમ નથી.

જેમ નામની સાથે ચારે નિક્ષેપા જોડાયેલા છે તેમ સ્થાપનાની સાથે પણ ચારેય નિક્ષેપા જોડાયેલા છે. જો એમ ન હોય તો વાધનું ચિત્ર જોવાથી બકરીનો ખાલ આવતો જોઈએ અને બકરીનું ચિત્ર જોવાથી વાધનો ખાલ આવતો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી કારણકે

જેનું ચિત્ર જોવામાં આવે છે તેના ચારે નિક્ષેપા મનની સાથે ખડા થઈ જાય છે.

જો એમ ન થતું હોય તો શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીની પ્રતિમા જોતાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સ્મરણ થઈ જવું જોઈએ. કારણ કે બન્નેનો ભાવ નિક્ષેપો એકસરખો હોવા છતાં એક તીર્થંકરની મૂર્તિ જોવાથી અન્ય તીર્થંકરનો બોધ થતો નથી. તેનું કારણ એ મૂર્તિની સાથે જોડાએલા અન્ય નિક્ષેપાઓ સિવાય બીજું શું છે ?

કોઈના ગુરુનું નામ રામચંદ્ર છે અને તે નામના સંસારમાં લાખો પુરુષો વિદ્યમાન છે. ગુરુના નામવાળા ‘રામચંદ્ર’ એવા અક્ષરોમાં ગુરુના આકાન્તું કોઈ પણ ચિન્હ તો છે જ નહિ. છતાં કહેશો કે રામચંદ્ર શબ્દથી માત્ર ગુરુનું જ સ્મરણ અને ગુરુને જ નમસ્કાર થયો પણ બીજાને નહિ તો કહેવું પડશે કે રામચંદ્ર નામના પોતાના ગુરુને જ નમસ્કાર કરવા માટે ગુરુની આકૃતિ આદિને મનમાં સ્થાપન કરેલી જ હશે.

આ રીતે પ્રત્યક્ષપણે કે પરોક્ષપણે સ્થાપના નિક્ષેપો બળાત્કારે પણ ગળામાં આવી જ પડે છે.

સ્થાપના પૂજનીય હોવા માટે

શંકા

અહીં જો એવી શંકા થાય કે—સ્થાપના નિર્જીવ હોવાથી કાર્યસાધક અને પૂજનીય કેમ બને ?

સમાધાન

તેનું સમાધાન એ છે કે—નિર્જીવ વસ્તુ માત્ર જો નિરર્થક અને અપૂજનીય હોય તો શ્રી સમવાયાંગ, શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ, શ્રી દશવૈકાલિક આદિ સૂત્રોમાં ફરમાવ્યું છે કે—

ગુરુની પાટ, પીઠ, સંચારો વગેરે વસ્તુઓને પગની ઠોકર લાગી જાય તો પણ શિષ્યને ગુરુની આશાતનાનો દોષ લાગે.

એને માટે શું કહેશો ?

ગુરુની પાટ આદિ નિર્જીવ તો છે જ. પૂવોક્ત વસ્તુઓ અજીવ હોવા છતાં ગુરુઓની સ્થાપના હોવાના અંગે તેનો અવિનય કરવાથી શિષ્યને આશાતના લાગે છે. અને વિનય કરવાથી ભક્તિ અને શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તેમ શ્રી જિનેશ્વરદેવની મૂર્તિ એ શ્રી જિનેશ્વરદેવની જ સ્થાપના હોવાથી તેની આશાતના કે વિનય કરવાથી શુભાશુભ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં પૂછવું જ શું? વિનય એ શ્રી જૈન શાસનમાં મુખ્ય મનાયો છે. તે ગુણના પાલનની ખાતર શ્રી જિનેશ્વરદેવની સ્થાપના સ્વરૂપ મૂર્તિની ભક્તિ આદિ કરવી એ પણ શ્રી જૈનધર્મમાં મુખ્ય વસ્તુ ગણાય એમાં આશ્ચર્ય જોવું શું છે?

વળી સાધુઓનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, રત્નેહરણ્ય અને મુહપતિ આદિ ઉપકરણો અજીવ હોવા છતાં તે વડે શું ચારિત્ર ગુણની સાધના થઈ શકતી નથી?

જ્ઞાત્રોમાં એટલે સુધી કહ્યું છે કે—“લાકડીના ઘોડાથી ખેલતા બાળકને આધી લઠાવવા કોઈ સાધુ તેને એમ કહે કે, હે બાળક, તારી લાકડી લઠાવ, તો મુનિને અસત્ય બોલ્યાનો દોષ લાગે. એ દોષથી બચવા માટે સાધુએ એમ જ કહેવું જોઈએ કે—હે બાળક તારો ઘોડો લઠાવ.”

લાકડીમાં કોઈ સાક્ષાત ઘોડાપણું તો છે જ નહિ, માત્ર તેની અસંભૂત સ્થાપના છે. તો પણ તેને માનવી જરૂરી છે તો પછી શ્રી

જિનપ્રતિમા, એ તો શ્રી જિનેશ્વર દેવોની સદ્ભૂત સ્થાપના માન્યા વિના કેમ ચાલે ?

વળી ખાંડનાં રમકડાં જેવા કે—હાથી, ઘોડા, કૂતરા, બિલાડા, માય, મનુષ્ય વગેરે ખાવાથી પંચેન્દ્રિયની હત્યા કર્યાનું પાપ લાગે એમ સૌ કે ઇ દયા-ધર્મને સમજનાર માને છે. તે બધી જ વસ્તુઓ નિર્જીવ છે. તો પણ તેમાં જીવપણાની સ્થાપના હોવાથી જ ખાવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. તે સિવાય બીજું કોઈપણ કારણ જણાતું નથી.

વળી ભોંત ઉપર ચીતરેલી સ્ત્રીની આકૃતિ વિકારનો હેતુ હોવાથી સાધુએ ન જોવી જોઈએ એવો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ નિર્જીવ વસ્તુ અસર કરનારી છે એમ શું નથી જણાવતો ?

નિર્જીવ સ્થાપનાની જગખર અસર જણાવતા દૃષ્ટાંતો

સ્થાપના નિર્જીવ હોવા છતાં તેની કેટલી જગખર અસર થાય છે તે જણવા માટે નીચેના દૃષ્ટાંતો જગજાહેર છે.

૧. પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનાં પ્રાણેશની છબીને જોતાંની સાથે અત્યંત હર્ષને જ પામે છે. પરંતુ કદીપણ દ્વેષને પામતી જણાતી નથી.
૨. પ્રજ્ઞવત્સલ રાજાઓના આવલાને જોવાથી વક્ષાદાર રૈયત નારાજ ન થતાં પ્રસન્ન જ થાય છે. અને એ જ કારણે એવા રાજા મહારાજાઓના તથા મહાન પરાક્રમી પુરુષોનાં આવલાંઓ તેમના સ્મરણથી ઉભાં કરેલાં સ્થાને સ્થાને નજરે પડે છે.
૩. પરદેશવાસીઓ પોતાના સ્વજન આદિકના હસ્તાક્ષરના પત્રને જોવાથી પણ સ્વહિતૈષિઓ મળ્યા જેટલો સંતોષ અનુભવે છે.
૪. પોતાના વડીલો તથા ઇષ્ટ મિત્રોની છબી જોતાં જ તેમના

ઉપકાર અને ગુણોનું સ્મરણ થઈ આવે છે અને હૃદય પ્રેમથી પ્રકૃષ્ઠિત બને છે.

૫. કોકશાસ્ત્રનાં સ્ત્રીપુરુષનાં વિષય સેવનનાં ચોરાશી આસનો આદિને જોવાથી કામીજનોને તત્કાળ કામચક્રાર ઉત્પન્ન થાય છે.
૬. યોગાસનની વિચિત્ર આકારની સ્થાપનાઓ જોવાથી યોગી પુરુષોની મતિ યોગાભ્યાસમાં પ્રેમ ધારણ કરનારી થાય છે.
૭. ભૂજાંગના અભ્યાસીઓને નકશાઓ વગેરે જોવાથી લોકમાં રહેલ અનેક વસ્તુઓનું જ્ઞાન સહેલાઈથી થઈ શકે છે.
૮. શાસ્ત્રો સંબંધી અક્ષરોની સ્થાપનાથી, તે જોનાર મનુષ્યને તમામ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પણ થાય છે.
૯. ક્ષેત્રોમાં પુરુષોની આકૃત (ચાડીઓ) ઉભી કરવાથી તે આકૃતિ નિર્જીવ હોવા છતાં તેનાથી ક્ષેત્રની રક્ષા સારી રીતે થઈ શકે છે.
૧૦. લોકોમાં કહેવાય છે કે—અશોકવૃક્ષની છાયા ચિંતાને દૂર કરે છે, ચંડાળ પુરુષોની કે ઋતુવંતી સ્ત્રીઓની છાયા અશુભ અસર નિપજાવે છે. અને ગર્ભવતી સ્ત્રીની છાયાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ભોગી પુરુષને પુરુષાર્થ ક્ષય પામે છે. વિગેરે
૧૧. સતી સ્ત્રીને પતિ પરદેશ ગયે હોય ત્યારે તે સ્ત્રી પોતાના પતિની છબીનું રોજ દર્શન કરી સંતોષ પામે છે.

શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ ગયા ત્યારે તેમના બાઈ બરત રાજા રામની પાદુકાની રામ પ્રમાણે પૂજા કરતા હતા.

સીતાજી પણ રામની આંગળીની મુદ્રિકાનું આલિંગન કરી સાક્ષાત રામને મળ્યા જેટલો આનંદ અનુભવતા હતા.

રામચંદ્રજી પણ હનુમાને લાવેલા સીતાના અલંકારને દેખાવથી અત્યંત સુખને પામ્યા હતા.

શ્રી પાંડવ ચરિત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-દ્રોણાચાર્યની પ્રતિમા સ્થાપન કરી તેની પાસેથી લવ્ય નામના બીલે અર્જુનના જેવી મનુષ્યવિદ્યા સિદ્ધ કરી હતી.

ઉપરનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો એવાં છે કે તેમાં શરીરનો આકાર પણ સરખો રહેતો નથી. એવી નિર્જીવ વસ્તુઓથી પણ સંતોષનો અનુભવ મળતો દૃષ્ટી શકાય છે તો પછી સાક્ષાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપનો ઓધ કરાવનારી મૂર્તિ, પૂર્ણાનંદ જે મોક્ષ તેનો હેતુ કેમ ન થાય ?

શાંત મુદ્રાવાળી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની પ્રતિમાની, તેમના નામ ગ્રહણપૂર્વકની પૂજા, જ્ઞાનવાન પ્રભુને વહેલા મોડા અવસ્ય પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે.

જે વસ્તુના ભાવ નિદેશો ઉપર મનુષ્યોને સંપૂર્ણ આદર હોય છે તેનાં નામ, સ્થાપના તથા ગુણગ્રામના સ્મરણ, દર્શન કે શ્રવણથી જરૂર તે તે વસ્તુ પરના પ્રેમ અને આદરની વૃદ્ધિ થાય છે. જેના ભાવ ઉપર પ્યાર છે તેના નામ, મૂર્તિ કે ગુણને માન આપ્યાથી તે સાક્ષાત્ વસ્તુને જ માન અને આદર આપ્યાનો અનુભવ થાય છે.

કોઈ શ્રીમંત પિતાએ પરદેશથી પોતાના પુત્રને પત્ર દ્વારા સૂચના કરી કે—“અમુક પુરુષને પાંચ હજાર રૂપિયા આપજો.”

હવે તે પુત્ર તે પત્રને પોતાના સાક્ષાત્ હુકમ રૂપ માનીને તેનો અમલ કરે કે નહિ ?

જો અમલ કરે એમ કહેશે તો તે હુકમ કાગળમાં સ્થાપના રૂપ હોવાથી સ્થાપના માન્ય રાખવા લાયક સિદ્ધ થઈ ગઈ. જો કહેશે કે ‘કાગળ માત્રથી અમલ ન કરવો’ તો તેમ કરનાર પુત્રે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું ગણાશે કે ઉલ્લંઘન કર્યું ગણાશે ? પાલન નહિ પણ અવશ્ય ઉલ્લંઘન કર્યું ગણાશે.

એ ન્યાયે શ્રી તીર્થંકર-ગણધર-પ્રણીત સૂત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલ સ્થાપના નિદેશોને માન્ય રાખનાર ખુદ ભગવાનનો જ

આદર કરનારો અને માન્ય નહિ રાખનાર ખુદ ભગવાનનું જ અપમાન કરનાર અને એમાં લેશમાત્ર આશ્ચર્ય નથી.

પોતાના વડીલની છબીઓ, ફાટાઓ, પેઇન્ટિંગો વડીલના આબેહુલ્ય સ્વરૂપનો બોધ કરાવનાર હોવાથી તેમના ભાવ નિક્ષેપા તરફ આકર્ષણ કરાવે તેમાં નવાઈ નથી. પણ વડીલના આબેહુલ્ય સ્વરૂપનો બોધ નહિ કરાવનાર એવા તેમનાં વસ્ત્ર, આભૂષણ અને પોષાક વગેરે દેખવાથી પણ તેમનાં ગુણ સાંભરી આવે છે.

જો અજીવરૂપ સ્થાપના નિક્ષેપો સર્વથા નિરર્થક હોત તો પૂર્વેક્તિ કાર્યોમાં જે પ્રકારના જૂદા જૂદા ભાવ આવે છે તે ન આવવા જોઈએ.

આ ઉપરથી વિચારવું જોઈએ કે—પરમ પૂજનીય, પરમ ઉપકારી, આરાધ્યતમ, અનંત જ્ઞાની, દેવાધિદેવ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનની જ્ઞાતિ નિર્વિકાર અને ધ્યાનારૂઢ બળ્ય મૂર્તિના દર્શનથી શ્રી વીતરાગ દેવના ગુણોનું સ્મરણ કેમ ન થાય? તથા તેમની તે મૂર્તિને માન આપ્યાથી. ખુદ તેઓનો વિનય કયો એમ કેમ ન કહેવાય? અવશ્ય કહેવાય.

એટલું જ નહિ પણ તેમની મૂર્તિનાં વારંવાર દર્શન, પૂજન અને સેવનથી તેમના ભાવ નિક્ષેપા ઉપરનો આદર અને પ્રેમ દિવસે દિવસે અધિકને અધિક અવશ્ય વધતો જાય.

જે વસ્તુના ભાવ નિક્ષેપા ઉપર પ્રેમ હોય છે તેની સ્થાપના આદિ ઉપર પણ પ્રેમ આવે છે. અને જેના ભાવ નિક્ષેપા ઉપર દ્વેષ હોય તેના નામ સ્થાપના વગેરે ચારે નિક્ષેપા ઉપર દ્વેષ-શુદ્ધિ પણ આવે જ છે. કેમકે—

સાક્ષાત શત્રુને જોઈને જેમ વેર ભાવ પેદા થાય છે તેમ તેની મૂર્તિ કે છબી જોવાથી અથવા તેનું નામ વગેરે સાંભળવાથી પણ શું દ્વેષભાવ પ્રગટ થતો નથી? અવશ્ય પ્રગટે છે જ.

જેઓ તીર્થંકરના ભાવ નિર્દોષતા ઉપર ભક્તિ રાખે છે અને તેમની મૂર્તિ વગેરે ઉપર દ્વેષ ધરાવે છે તેઓને પૂછવાનું કે—તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો તમારા મિત્ર આદિને સાક્ષાત જોતાં પ્રેમ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમની મૂર્તિ તથા નામ વગેરે જોવા અને સાંભળવાથી પ્રેમ ન થવો જોઈએ, પરંતુ આવો ઊંડો ક્રમ કોઈ પણ જગ્યાએ જોવામાં આવતો નથી,

કદાચ કહેવામાં આવે કે—‘શત્રુ અને મિત્ર હૃદયમાં સમભાવ રાખવો જોઈએ. કિંતુ રાગદ્વેષ ન કરવો જોઈએ.’ પરંતુ આ કથન માત્ર કહેવા પૂરતું છે.

મોટા મોટા યોગીશ્વરો પણ જ્યાં સુધી તેમને ધાતીકર્મોના યોગ ન છૂટ્યા હોય ત્યાં સુધી રાગદ્વેષથી છૂટી શક્યા નથી. તો સંસારની અનેક જંજળના મોહમાં ફસી પડેલા ગૃહસ્થો રાગદ્વેષરહિત સમભાવવાળી અવસ્થામાં નહીં શકે એમ કહેવું કે માનવું એ વાંચના માત્ર છે.

એક તરફથી શ્રી તીર્થંકરદેવના ભાવનિર્દોષતા ઉપર રાગ રાખવાની વાત કરવી અને બીજી તરફ સમભાવમાં રહેવાની વાત કરવી એમાં પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદ છે. ભાવનિર્દોષતા પર રાગ અને મૂર્તિ પર દ્વેષ એ રાગદ્વેષ રહિતપણાનું લક્ષણ શી રીતે ગણાય?

એક નિર્દોષતા ઉપર દ્વેષ રાખવાથી બીજા નિર્દોષતા ઉપર પણ દ્વેષ સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે. સ્થાપના નિર્દોષતા ઉપર દ્વેષ ધારણ કરીને ભાવનિર્દોષતા ઉપર રાગ હોવાનું બતાવવું એમાં આત્મવાંચના સિવાય બીજું કંઈ નથી.

નિયમ તો એ છે કે—જે જીવ પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન ન હોય તેના ઉપર શુદ્ધ ભાવ પેદા કરવા મટે તેની સ્થાપનાના સેવન સિવાય તેના જેવો અન્ય કોઈ સરળ ઉપાય છે નહિ. વિના સ્થાપનાએ અવિદ્યમાન વસ્તુ પ્રત્યે શુદ્ધ ભાવ પ્રગટ કરી શકાતો નથી.

ચારે નિક્ષેપા આ રીતે પરસ્પર સંબંધ ધરાવનારા છે. એક વિના બીજા નિક્ષેપા ટકી શકતા જ નથી.

સ્થાપનાનો નિરાદર કરનારને પૂછવાનું કે—વર્તમાન સમયમાં જે નોટાનું ચલણ છે તેવી એક હજાર રૂપીઆની નોટ તમારી પાસે હોય તેને તમે હજાર રૂપીઆ માનો છો કે કાગળનો કટકો માનો છો ?

જો કહેશે કે—અમે તો તેને કાગળના કટકો તુલ્ય માનીએ છીએ તો તેને સાધારણ કાગળના કટકાની જેમ એકાદ પૈસામાં કે મફતમાં બીજાને આપી કેમ દેતા નથી ?

તેના ઉત્તરમાં કહેશે કે—એવો મૂર્ખ કોણ હોય કે હજાર રૂપીઆને એક પૈસામાં કે મફતમાં આપી દીધો ?

તો પછી જરા હૃદયચક્ષુને ખોલી વિચારવું જોઈએ કે—જેમ એક હજાર રૂપીઆની ગેરહાજરીમાં તેટલી રકમનું કામ એક નોટથી કાઢી શકાય છે તેમ શ્રી જિનેશ્વરદેવની અનુપરિસ્થિતિમાં તેમની મૂર્તિ દ્વારાએ સાક્ષાત્ ભગવાનને પૂજવનું ફળ અવશ્ય મેળવી શકાય.

દ્રવ્ય નિક્ષેપો

જે વસ્તુ ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં અમુક કાચના કારણરૂપે નક્કી થઈ ચૂકી છે તે કારણભૂત વસ્તુના કાર્યનું આરોપણ કરવું તેનું નામ દ્રવ્ય નિક્ષેપો છે,

જેમ મૃતક સાધુમાં તથા કોઈ સાધુ થનાર હોય તેમાં વર્તમાન સમયે સાધુપણું ન હોવા છતાં સાધુપણાનો આરોપ કરી સાધુ કહેવામાં આવે છે તે દ્રવ્ય નિક્ષેપાને આશ્રયીને સાધુપણું સમજવાનું છે.

અને એ જ કારણે સાધુ થયા પહેલાં સાધુ થનારને દ્રવ્ય સાધુ માનીતે તેની દીક્ષાનો મહોત્સવ મોટી ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવે છે. તથા સાધુના મૃત કલેવરને દહન ક્રિયા વખતે પાલખીમાં એસાડી પૈસાને ઉછાળતાં ઠાઠમાઠથી લઘ જવામાં આવે છે. અને લોકો પણ તેનાં દર્શન કરવા માટે દોડાદોડી કરે છે.

શ્રી તીર્થંકરદેવોને જન્મ તથા નિર્વાણ સમયે વંદન નમસ્કાર કરવાનો પાઠ શ્રી જંપ્લૂદ્રીપ પ્રસૂતિ આદિ શાસ્ત્રોમાં છે. તેો તે નમસ્કાર શ્રી તીર્થંકરદેવના દ્રવ્ય નિક્ષેપાને થયો ગણાય. અને નહિ કે ભાવ નિક્ષેપાને થયો ગણાય. કારણ કે જ્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ભાવ નિક્ષેપો કહેવાય નહિ.

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના જન્મ વખતે શકેંદ્રે નમસ્કાર કર્યાનો ઉલ્લેખ શ્રી જંપ્લૂદ્રીપ પ્રતિજ્ઞામાં નીચે મુજબ જણાવેલો છે—

નમોઽયુગં ભગવઑ તોત્થગરસ્સો આહગરસ્સ જાવ સંપાવિઑ કામસ્સ
વંદામિણ્ઢં ભગવંતં તત્થગયં ઇહગયં ષાસઑ મે મથવં તત્થગણ દહગયં તિક્કહુ
વંદહ ણમંસહ ॥

તથા તે જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—શકેંદ્ર શ્રી હરિરણુગમેધી દેવની મારફત હિતને વાસ્તે અને સુખને વાસ્તે તીર્થંકર દેવનો જન્મ મહોત્સવ કરવાને માટે પોતે જવા વિષેનો અભિપ્રાય દેવતાઓને જણાવ્યો છે. તે સાંભળી મનમાં હર્ષિત થઈ—

કેટલાક દેવતા વંદન કરવા સાર,

કેટલાક પૂજા કરવા સાર,

કેટલાક સત્કાર કરવા સાર,

કેટલાક કૌતુક જોવા સાર,

કેટલાક શ્રી જિનેશ્વરદેવના પ્રત્યે ભક્તિરાગ નિમિત્તે,

કેટલાક શકેંદ્રના વચનની ખાતર;

કેટલાક મિત્રોની પ્રેરણાથી,

કેટલાક દેવીઓના કહેવાથી,

કેટલાક પોતાનો આચાર સમજીને (જેમકે સમ્યક્ દષ્ટિ દેવોએ
શ્રી જિનેશ્વર દેવના જન્મ મહોત્સવમાં અવશ્ય ભાગ
લેવો જોઈએ.)

એ વચ્ચે કારણોને સ્વચિત્તમાં સ્થાપન કરી ધણાં દેવદેવીઓ શકેંદ્રની
પાસે હાજર થયા.

જે દ્રવ્યનિક્ષેપો અપૂજનીક નિર્થક હોત તો સુખમાં “ સુખને
ચાસ્તે તથા ભક્તિનિમિત્તે ” ઇત્યાદિ શબ્દો વંદનના અધિકારમાં
કદાચ ન આવત.

તથા શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના નિર્વાણ સમયે પણ શકેંદ્રનું આસન
કંપાયમાન થતાં અવધિજ્ઞાનથી ભગવાનનો નિર્વાણ સમય જાણી, શકેંદ્રે
ભગવાનને વંદન નમસ્કાર કર્યો અને સર્વ સામગ્રી સહિત શ્રી અષ્ટાંગ
(દિમાલય) તીર્થ પર જ્યાં ભગવાનનું શરીર હતું ત્યાં આવી
ક્રદાસીનતાપૂર્વક અશ્રુવાળી આંખો સમેત શ્રી તીર્થંકર દેવના શરીરને
ત્રણ પ્રતિભા દર્શ, મૃતકને યોગ્ય સર્વ વિધિ કરી, ઇત્યાદિ વિવ્રતના જે
પાઠો છે તેય દ્રવ્યનિક્ષેપાની પણ વંદનીયતાને સિદ્ધ કરે છે

એ મિત્રાય બીજી રીતે પણ દ્રવ્ય નિક્ષેપો અને તેની પૂજનીયતા
સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના વખતમાં તથા વર્તમાનકાળમાં આવશ્યક
ક્રિયા કરતી વખતે સાધુ શ્રાવક તમામ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ અથવા
હોગસ્સસૂત્રનો પાઠ બોલે છે. શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના વખતમાં બીજા
ત્રેવીશ તીર્થંકરોનાં જીવ ચોરાશી લાખ જીવ યોનિમાં ભટકતા હતા.
તેથી તેમને તે વખતે કહેલો નમસ્કાર ભાવનિક્ષેપથી થયો
મણી શકાય નહિ પરંતુ દ્રવ્યનિક્ષેપથી જ કર્યો ગણાય.

વર્તમાનકાળમાં તો તેઓમાના એકેય ભાવનિક્ષેપે નથી કારણકે બધા સિદ્ધગતિમાં ગયેલા છે. તેથી ભાવનિક્ષેપે અરિહંત તરીકે નહિ પણ સિદ્ધ તરીકે વિરાજમાન છે.

જો એક ભાવ નિક્ષેપને માની બીજા નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપને માનવાના ન હોત તો લોગસ્સ દ્વારાએ કોને નમસ્કાર થાય ? લોગસ્સની અંદર પ્રગટપણે અરિહંતે કિત્તહસ્સં અને ચવીસંવિ કેવલી કહીને ચોવીસે તીર્થંકરોને યાદ કર્યા છે. તીર્થંકરનું એ સ્મરણ ભાવ નિક્ષેપે છે જ નહિ કિંતુ નામ તથા દ્રવ્યનિક્ષેપે જ માનવાનું છે.

જેઓ એ બે નિક્ષેપને માનવા તૈયાર નથી. એના મતે લોગસ્સને માનવાનું રહ્યું નથી, અને લોગસ્સને નહિ માનવાથી આજ્ઞાભંગનો મહાદોષ કપાળે ચોંટ્યા વિના પણ રહે નહિ.

વળી સાધુ સાધ્વીના પ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

નમો ચત્તવીસાણ તીત્થયરાણં ઉસમાઈ મહાવીરપજ્જવસાણાણં

અર્થ—શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીથી શ્રી મહાવીર સ્વામી પર્યંત ચોવીસેય તીર્થંકરોને નમસ્કાર થાઓ.

આમાં પણ તે નામના તીર્થંકરો ભાવનિક્ષેપે વર્તમાનમાં કોઈ નથી, કિંતુ દ્રવ્યનિક્ષેપે છે. દ્રવ્યનિક્ષેપ નહિ માનનારને પ્રતિક્રમણ આવવ્યક પણ માનવાનું રહેતું નથી. અને એથી પણ આજ્ઞાભંગનો મહાદોષ લાગે છે.

ભાવનિક્ષેપનો વિષય અમૂર્ત હોવાથી, અતિશ્ચય જ્ઞાનીઓ સિવાય બીજા કોઈથી પણ સાક્ષાત જાણી કે સમજી શકાતો નથી. એ કારણે શ્રી જૈન સિદ્ધાંતમાં સદ્ગુણ ક્રિયાઓનું “નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર” એ ચાર દ્રવ્યપ્રધાન નયોની મુખ્યતાથી જ

વર્ણન કરાયેલું છે. દ્રવ્યનિક્ષેપાના પ્રાધાન્યવાળી ક્રિયાઓને જો નક્કી માનવામાં આવે તો જૈન મતનો લોપ જ થાય છે.

જૈન સિદ્ધાંતને માન્ય રાખનાર આત્માઓએ દ્રવ્યાર્થિક ચાર નયોને માન આપી દ્રવ્યક્રિયાનો આદર કરવો યોગ્ય છે. દ્રવ્યનિક્ષેપાના પ્રાધાન્યવાળી ક્રિયાઓ પરિણામની ધારાને વધારનારી છે. તેથી ભાવનો પરિપૂર્ણ નિશ્ચય થયા વિના પણ વ્રત પચ્ચખ્ખાણુ આદિ કરાવવાની રીત જૈનશાસનમાં ચાલી રહી છે.

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર, ઠાણ્ઠાંગ સૂત્ર, ભગવતી સૂત્ર તથા સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર વગેરે સૂત્રોમાં દ્રવ્યનિક્ષેપાની સિદ્ધિ કરેલી છે અને દ્રવ્ય વિના ભાવ કદાપિ ન સંભવે એમ સપ્રમાણુ સાબિત કરી આપ્યું છે.

ભગવાનની ભાવ અવસ્થા અતીન્દ્રિય હોઇ ઇન્દ્રિયો અને મનને અગોચર છે. તેને ઇન્દ્રિય અને માનસગોચર કરવા માટે તેમના નામ, આકાર અને દ્રવ્યની ભક્તિ છોડીને કેવળ ભાવની ભક્તિ કરવી કે થવી એ અસંભવિત છે.

ભાવનિક્ષેપો

જે જે નામવાળી વસ્તુમાં જે જે ક્રિયાઓ થાય છે, તે તે ક્રિયાઓમાં તે તે વસ્તુઓ વર્તે તે ભાવનિક્ષેપો છે.

જેમકે—ઉપયોગ સહિત આવશ્યક ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ સાધુ, એ ભાવ નિક્ષેપે આવશ્યક ગણાય છે. હરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ આ રીતે ચારે નિક્ષેપાથી જાણી શકાય છે. તેમાંથી એક પણ નિક્ષેપો જો ન માનવામાં આવે તો તે વસ્તુપણે ટકતી જ નથી.

જે વસ્તુને જેવા ભાવથી માનવામાં આવે છે, તેના ચારે નિક્ષેપો તેવા ભાવને જ પ્રગટ કરે છે. શત્રુભાવવાળી વસ્તુના ચારે નિક્ષેપો શત્રુભાવને પ્રગટ કરે છે અને મિત્રભાવવાળી વસ્તુના ચારે

નિક્ષેપા મૈત્રીભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. કલ્યાણકારી વસ્તુના ચારે નિક્ષેપા કલ્યાણભાવને પેદા કરે છે. અને અકલ્યાણકારી વસ્તુના ચારે નિક્ષેપા અકલ્યાણભાવને પેદા કરે છે.

હેય, જ્ઞેય, ઉપદેયના

નિક્ષેપાની સમજ.

આ સંસારમાં સામાન્ય રીતે તમામ વસ્તુઓ હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય એ ત્રણે ભેદમાર્થી કોઈ ને કોઈ એક ભેદની હોય છે. દાખલા તરીકે—સ્ત્રીસંગ.

હેય વસ્તુના નિક્ષેપા

સાધુઓને સ્ત્રીઓના સાક્ષાત સંગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, સાક્ષાત સંગ એ હેય છે. તેથી સ્ત્રીઓના નામ, આકાર અને દ્રવ્યનો પણ નિષેધ થઈ જાય છે.

સાધુ પુરુષોને સ્ત્રીઓનો ભાવ નિક્ષેપો જેમ વર્જ્ય છે તેમ— નામ નિક્ષેપાથી સ્ત્રીકથાનો પણ નિષેધ છે. સ્થાપના નિક્ષેપાથી સ્ત્રીની ચીતરેલી મૂર્તિને જોવાનો પણ નિષેધ છે. તથા દ્રવ્ય નિક્ષેપાથી સ્ત્રીની પૂર્વાપર બાહ્ય અવસ્થા તથા મૃત અવસ્થા આદિના સંબંધને પણ નિષેધ્યો છે. એ રીતે હેય રૂપ વસ્તુના ચારે નિક્ષેપા હેયરૂપ બને છે.

માત્ર ભાવ નિક્ષેપો માનનારાઓ સ્ત્રીના ભાવ નિક્ષેપને વર્જી, શું બાકીના ત્રણે નિક્ષેપોનો આદર કરી શકશે? કદી જ નહિ.

જ્ઞેય વસ્તુના નિક્ષેપા

એ રીતે જ્ઞેય વસ્તુનો ભાવ નિક્ષેપો જેમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બની શકે છે તેમ ચારે નિક્ષેપા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બને શકે છે.

જંબૂદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, મેરુપર્વત, હાથી, ઘોડા ઇત્યાદિ રોચવસ્તુઓ છે. તેઓને જેમ સાક્ષાત્ જોવાથી બોધ થાય છે તેમ તેના નામ, આકાર આદિ જોવા સાંભળવાથી પણ તે વસ્તુઓનો બોધ થાય છે.

ઉપાદેય વસ્તુના નિક્ષેપા

હેય અને રોચની જેમ ઉપાદેય વસ્તુ પણ ચારેય નિક્ષેપાથી ઉપાદેય બને છે.

શ્રી તીર્થંકર દેવ જન્મતમા પરમ ઉપાદેય હોવાથી તેમના ચારે નિક્ષેપા પણ પરમ ઉપાદેય બને છે. સમવસરણમાં બિરાજેલ સાક્ષાત્ શ્રી તીર્થંકરદેવ ભાવનિક્ષેપે પૂજનીક છે. માટે ‘મહાવીર’ ઇત્યાદિ તેમના નામને પણ લોકો પૂજે છે. વૈરાગ્ય મુદ્રાએ યુક્ત, ધ્યાનારૂઢ અવસ્થામાં રહેલી તેમની પ્રતિમાને પણ સ્થાપના નિક્ષેપથી લોકો પૂજે છે. તથા દ્રવ્યનિક્ષેપે તેમના જન્મ તથા નિર્વાણ અવસ્થાને પણ ઇદ્રાદિક દેવો ભક્તિભાવથી નમે છે, પૂજે છે અને તેનો સત્કાર વિગેરે કરે છે.

એથી જાણું—અન્ય દેવોના ભાવનિક્ષેપો ત્યાજ્ય હોવાથી, તેઓના બાકીના ત્રણ નિક્ષેપા પણ સમ્યજ્ઞિ આત્માઓને છોડવા લાયક બને છે.

એ જ કારણે આનંદ આદિક દશ શ્રાવકોએ હરિ હર આદિ અન્ય દેવોને વંદન નમસ્કાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે વખતે હરિ, હર આદિ દેવો ભાવનિક્ષેપે વિષમાન નહિ હતા. માત્ર તેમની મૂર્તિઓ હતી. તેથી આનંદ આદિક શ્રાવકોની નાહ નમવાની પ્રતિજ્ઞા સ્થાપનાનિક્ષેપે તેઓની મૂર્તિને ઉદ્દેશીને હતી, એ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે.

એ જ રીતે હરિહર આદિ દેવોની મૂર્તિઓને નહિ નમવાનો નિયમ એ શ્રી જિનમૂર્તિને નમસ્કાર કરવાના વિધાનને પણ સ્વતઃ સિદ્ધ કરી આપે

છે. જેમ કોઈએ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવાનો નિયમ અંગીકાર કર્યો તેથી તેની દિવસે ભોજન કરવાની વાત આપોઆપ સિદ્ધ થઈજ નય છે તેજ રીતે ઉપરની વાત સમજ લેવી.

એ મુજબ ચારે નિક્ષેપાનો પરસ્પરનો સંબંધ સમજ લેવાનો છે. તેમાં વિશેષ એટલું છે કે—જેનો ભાવ નિક્ષેપો શુદ્ધ અને વંદનીય છે તેના જ બાકીના નિક્ષેપા વંદનીય અને પૂજનીય છે. બીજાના નહિ.

શંકા

કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—મરેલા બળદને જોઈને કોઈ પ્રતિબોધ પામે તેથી શું તે પૂજવા યોગ્ય બની નય છે?

સમાધાન

તો તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટતયા મળી રહે છે કે—શાસ્ત્રકારો, જેનો ભાવનિક્ષેપો વંદન પૂજન કરવા લાયક છે, તેના જ બાકીના ત્રણ નિક્ષેપા પૂજવા માટે ફરમાવે છે.

સાક્ષાત બળદને કોઈએ પૂજવા લાયક માન્યો નથી. તેથી તેના નામ આદિક પણ પૂજનીક ઠરતાં નથી.

રાજા કરકંડુ વગેરે પ્રત્યેક બુદ્ધ મહર્ષિઓ મરેલા બળદને જોઈને પ્રતિબોધ પામ્યા હતા. પણ ભાવબળદ વંદનીય નહિ હોવાથી તેમના પ્રતિબોધમાં કારણભૂત બળદનાં નામ આદિક વંદના કરવા લાયક ગણાયાં નથી.

ચારે નિક્ષેપા વંદનીય છે તે માટે

સૂત્રનો દાખલો

શ્રીઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકે અન્ય તીર્થાંકિને નહિ વાંદવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેથી જ જેનો ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય છે, તેના ચારે નિક્ષેપા વંદનીય ઠરે છે. અને

જેના ભાવ નિક્ષેપો વંદનીય નથી તેના ચારે નિક્ષેપો વંદનીય નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી આનંદ શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞાનો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે—

જો સ્વલ્પ મે મન્તે કપ્પઈ અજ્જપ્પમિહં અન્નઉત્થિય વા અન્નઉત્થિય દેવયાણિ વા અન્નઉત્થિય પરિમાહિયાણિ અરિહંત ચેદ્યાહં વા વંદિત્તણ વા નમંસિત્તણ.

અર્થ—હે ભગવન ! મારે આજથી અન્ય તીર્થીક, અન્ય તીર્થીકોના દેવ (હરિ હર આદિ) તથા અન્ય તીર્થીકોએ ગ્રહણ કરેલા અરિહંતના ચૈત્યો (જિન પ્રતિમાઓ)ને વંદન નમસ્કાર કરવા કદપે નહિ.

અહીં અન્ય તીર્થીકોના દેવ ગુરુનો નિષેધ થતાં જૈન ધર્મના દેવ ગુરુ સ્વતઃ વંદનીય ઠરે છે. કારણ કે—

કોઈ કુતર્ક કરે તો તેને પૂછવાનું કે—આનંદ શ્રાવકે અન્ય દેવને ચારે નિક્ષેપે વંદના ત્યાગી કે માત્ર ભાવ નિક્ષેપે ?

જો કહેશે કે—અન્ય દેવના ચારે નિક્ષેપોનો નિષેધ કર્યો છે.

તો તેથી સ્વતઃ સિદ્ધ થયું કે અરિહંતના ચારે નિક્ષેપો શ્રાવકને વંદનીય છે.

જો અન્ય દેવના ભાવ નિક્ષેપોને જ નિષેધ કરવાનું કહેશે તો તે દેવના બાકીના ત્રણ નિક્ષેપો એટલે અન્ય દેવના મૂર્તિ નામ વગેરે આનંદ શ્રાવકને વંદનીય રહેશે. અને તેમ કરવાથી પ્રતિધારી શ્રાવકને દુષણ લાગે જ.

તથા અન્ય દેવ, હરિ હર આદિ કોઈ આનંદ શ્રાવકના વખતમાં સાક્ષાત વિષમાન હતા નહિ પણ તેમની મૂર્તિઓ હતી. તો બતાવો કે આનંદ શ્રાવકે કોનો નિષેધ કર્યો ?

જો કહેશે કે—અન્ય દેવની મૂર્તિનો.

તો પછી અરિહંતની મૂર્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ.

આ પાઠમાં ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ “ સાધુ ” કરીને કટલાક લોકો ઉત્સવ ભાષણ કરે છે, તેમને પ્રછવાનું કે—સાધુને અન્ય તીર્થાં ગ્રહણ શી રીતે કરે ?

જો જૈન સાધુને અન્ય દર્શનીએ ગ્રહણ કર્યો એટલે તેને ગુરુ કરીને માન્યો તો પછી તે સાધુ અન્ય દર્શની થઈ ગયો. પછી તે જૈન સાધુ કેઈ પ્રકારે ન ગણાય. જેમ શુક્રદેવ સંન્યાસીએ થાવચ્યાપુત્ર પાસે દીક્ષા લીધી. તેથી તે જૈન સાધુ કહેવાયા. પણ જૈન પત્રિગ્રહિત સંન્યાસી કહેવાયા નહિ. તેમ સાધુ પણ અન્યતીર્થાં—પત્રિગ્રહિત ન કહેવાય.

માટે ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ સાધુ કરવો એ સર્વથા વિરુદ્ધ છે.

તર્ક શંકા—ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ પ્રતિમા કરે તો તે પાઠમાં આનંદ શ્રાવકે કહ્યું છે કે—અન્ય તીર્થાંકને અન્ય તીર્થાંકના દેવને તથા અન્ય તીર્થાંકોએ ગ્રહણ કરેલ જિનપ્રતિમાને વાંદુ નહિ, ખોલાવું નહિ, દાન દહિ નહિ ઇત્યાદિ, તો પ્રતિમા સાથે ખોલવાનું દાન દેવાનું કેમ સંભવે ?

સમાધાન—સૂત્રનો ગંભીર અર્થ ગુરુગમ વગર સમજમાં આવવો મુશ્કેલ છે. સૂત્રની શૈલી એવી છે કે—શબ્દનો જેની જેની સાથે સંબંધ સંભવે તેની. તેની સાથે જોડીને તેનો અર્થ કરવો, નહિ તો અનર્થ થઈ જાય.

તેથી ખોલવાનો તથા ધન દેવાનો નિષેધ અન્ય દર્શની ગુરુ આશ્રયી જાણવો અને વાંદવાનો નિષેધ પ્રતિમા આશ્રયી સમજવો.

અથવા ત્રણે પાઠની અપેક્ષા સાથે લેશે તો તમારા કરેલા અર્થ પ્રમાણે આનંદ શ્રાવકનું કહેવું મળશે નહિ. કારણ કે—હરિહર આદિ અન્ય દેવ કોઈ સક્ષાત વિદ્યમાન તે વખતે હતા નહિ પણ તેમની મૂર્તિઓ હતી. તેમની સાથે ખોલવાનો તથા દાન દેવાનો અર્થ તમારા હિસાબે શી રીતે બેસશે ?

—લેખકના પ્રતિમા પૂજન પુસ્તકમાંથી સાબાર ઉધ્ધૃત.

પ્રકરણ ચોવીશમું સ્થાપનાની ઉપાસના

લેખક—પં. મુનિશ્રી ભદ્રંકરવિજયજી

*

જૈનો અશરીરી સિદ્ધોને પૂજે છે તે પણ એ અશરીરી સિદ્ધા-
વસ્થાને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે આત્માઓએ જે કાર્મ પ્રયોગો આચર્યા
હોય છે તે સાકાર અને સશરીરી અવસ્થામાં જ આચરેલા છે. તેથી તે
અવસ્થાની પૂજનીયતા પણ જૈનોને અવશ્ય માનનીય છે.

જૈનો સાકાર અને નિરાકાર ઉભય અવસ્થાવાળા પરમેશ્વરને
માને છે. સાકાર પરમેશ્વરને વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ માનવા સાથે શાસ્ત્ર
અને તત્ત્વોના ઉપદેશક પણ માને છે. તેથી તેઓને નિરાકાર અને
સાકાર પરમેશ્વરની તે તે અવસ્થાઓ વંદનીય, નમનીય અને પૂજનીય
હોય તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને તત્ત્વોપદેશક પરમેશ્વરની પૂજનીયતા આદિ
સ્વીકારવામાં કોઈપણ સજ્જનને લેશ પણ દરકત હોઈ શકે નહિ.
ગુણ બહુમાન અને કૃતજ્ઞતા આદિ ગુણોની કિંમત સમજનારાઓ તે
તેવા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપકારી અને સર્વોચ્ચ ગુણોથી ભરેલા મહા પુરુષોની
સેવા, પૂજા, આદર, ભક્તિ, વંદન, સ્તુતિ આદિ થાય નેટલાં ઓછાં
એવી જ માન્યતા વાળા હોય.

એ સેવા પૂજથી તે મહાપુરુષોને કોઈ પણ જાતનો ઉપકાર નહિ
થતો હોવા છતાં તેમાં તદ્દલીન રહેનાર આત્મા પોતાના શુભ પરિણામથી
કર્મ નિર્જરા આદિ ઉત્તમ ફળોને પામ્યા સિવાય રહેતો નથી. શ્રી
જિનશાસનમાં પૂજનું ફળ પામવા માટે પૂજનની પ્રસન્નતાને બાંહે
પૂજકની શુભ ભાવના જ કારણભૂત મનાએલી છે.

પૂજનની ભાવ અવસ્થાનું પૂજન પણ પૂજકના ગુણ બહુમાન તથા

કૃતજપણા આદિના આધારે જ ફળને આપવાવાળું છે. તો પછી એ જ ગુણ બહુમાન અને કૃતજ્ઞતાના અધ્યવસાયથી જ તથા આત્મ નિર્મળતા સાધવાના ઉત્તમ પરિણામથી મૂર્તિ દ્વારા પૂજ્યતું વંદન ઉપાસના ઇત્યાદિ થાય તો તે કર્મનિર્જરા આદિ ઉત્તમ ફળોને કેમ ન આપે? અવશ્ય આપે.

ભાવ અવસ્થાની આરાધના પણ જો આરાધકના શુભ પરિણામને આધારે જ ફળવતી છે તો પછી મૂર્તિ અથવા સ્થાપના દ્વારાએ થતી આરાધનામાં આરાધકના શુભ અધ્યવસાય રહેલા જ છે. એ અધ્યવસાયો શુભ નથી કિંતુ મલિન છે એમ કોણ કહી શકશે ?

ભાવ અવસ્થાની આરાધના આરાધ્યના વિદ્યમાન કાળમાં કરવાની હોય છે. તે વખતે આરાધ્યાની ઉત્તમતા અને ઉપકારીતા આદિને સાક્ષાત્ દેખાવથી ભક્તિ જગતી સહેલ છે, ત્યારે આરાધ્યની સ્થાપના દ્વારાએ ભક્તિ, આરાધ્યના અવિદ્યમાન કાળમાં કરવાની હોય છે. અને તે, તો જ બની શકે કે જો આરાધ્યની ઉત્તમતા અને ભક્તિપાત્રતા, ઉપદેશ, શાસ્ત્ર, અને પરંપરા આદિ વડે હૃદયમાં યરાયર ઈસેલ હોય.

ઉપકારીની હયાતીમાં ઉપકારીના ઉપકારતું સ્મરણ ઇત્યાદિ કરતાં, ઉપકારીની બિનહયાતીમાં ઉપકારીના ઉપકારોતું સ્મરણ ઇત્યાદિ કરનાર, ઉપકારી પ્રત્યે ઓછા આદરવાળો છે એમ કહી શકાય નહિ.

“હૃદયમાં ભક્તિભાવ વિના પણ બાહ્યથી સ્થાપનાની ભક્તિ કરનારા ઘણા દેખાય છે”—એવો તર્ક કરનારે સમજવું જોઈએ કે—“એ સ્થિતિ જેમ સ્થાપના માટે હોય છે તેમ ભાવ અવસ્થાની ભક્તિ માટે પણ હોય જ છે.”

ભાવ અવસ્થાની ભક્તિ કરનારા બધા અંતરંગ અને સાચા ભાવથી જ કરે છે એમ નથી. કિંતુ, દેખાદેખીથી, લોભ, લાલચ, માયા કે બીજી પણ દુષ્ટ બુદ્ધિથી કરનારા પણ

હોય જ છે. સ્થાપના માટે પણ તેમ હોઈ શકે પણ ભાવ અવસ્થાની ભક્તિ કરનારા જેમ કેટલાક ખોટા હોય છે તેથી ખંધા જ તેવા હોય છે એમ કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી, તેમ સ્થાપનાની ભક્તિ કરનારામાં પણ ખોટા હોય છે તેથી સર્વ કોઈ તેવા જ હોય છે તેમ કહી શકાય નહિ.

એ રીતે આરાધ્યની અવિદ્યમાનતામાં આદરના પરિણામ થવામાં સ્થિર અને સુદૃઢ ભક્તિની જરૂર છે. ભક્તિની એ સ્થિરતા અને સુદૃઢતા આરાધકને અત્યંત શુભ ફળ આપનારી થાય એમાં લેશ માત્ર વિવાદને સ્થાન હોઈ શકે નહિ.

વિક્રમની સોળમી સદી ભારતવર્ષને માટે મહા દુઃખ અને ભયંકર કલંક સમાન નીવડી. અનાય સંસ્કૃતિની દોષિત અસર અનેક વ્યક્તિ પર પડી ચૂકી હતી. અનેક અજ્ઞાન વ્યક્તિઓએ અનાય સંસ્કૃતિનું અંધ અનુકરણ કરીને કાંઈપણ સમજ્યા કે વિચાર્યા વિના જ આર્ય મંદિર અને મૂર્તિઓ તરફ કૂર દષ્ટિથી જોવું શરૂ કર્યું હતું.

શ્વેતાંબર જૈનોમાં લોંકાશાહ, દિગંબર જૈનોમાં તારણુ સ્વામી, શિખોમાં ગુરુ નાનક, જુહાઓમાં કબીર, વૈષ્ણવોમાં રામચરણ અને અંગ્રેજોમાં માટીન લ્યુથર વિગેરે વ્યક્તિઓએ કાંઈ પણ સમજ્યા અને વિચાર્યા વિના જ, સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભરૂપ મંદિર અને મૂર્તિઓની વિરૂદ્ધ ઘોષણાઓ શરૂ કરી દીધી હતી.

“ ઈશ્વરની ઉપાસના માટે આ જડ પદાર્થોની કાંઈપણ આવશ્યકતા નથી. ”—એમ જાહેર કરીને મૂર્તિઓ દ્વારાએ પોતાના ઈષ્ટ દેવોની ઉપાસના કરનારાઓને તેઓએ આત્મ કલ્યાણના માર્ગથી છોડાવી દીધા હતા.

પણ શ્વેતાંબર જૈનોને તો લોંકાશાહ સાથે સંબંધ છે. લોંકાશાહના જીવન માટે બિન બિન લેખકોના બિન બિન ઉદ્દેશો જોવા છે. પરંતુ લોંકાશાહનું

જૈન સાધુ દ્વારા જે અપમાન થયું એ વિષયમાં બધા સહમત છે.

વિક્રમ સંવત ૧૫૪૪ની આસપાસમાં થયેલા ઉપાધ્યાય કમળ-સંયમ, તેમની સિદ્ધાંત ચોપાઇમાં લખે છે કે—

“ પીરોજખાન નામનો બાદશાહ દેહરાં અને પૌષધશાળાને પાડી નાખીને જિનમતને પીડા આપતો હતો. દુષમ કાળના પ્રભાવે લોંકાશાહને, તાવની સાથે માથું દુઃખવા આવે તેમ, તેનો સંયોગ મળી ગયો. આવેશમાં અધ બનેલો મનુષ્ય કયું કયું અકૃત્ય કરતો નથી? એ વિષયમાં જમાલિ અને ગોશાત્રાનાં દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે.

કે.ધાવેશમાં આવેલા લોંકાશાહ મુસલમાન સૈયદોના વચ્ચે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી પોતાના ધર્મથી પર્તિત થયા. તે પહેલાં લોંકાશાહ ત્રિકાળ શ્રી જિનપૂજ કરતા હતા. એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પરંતુ સધુઓ દ્વારા અપમાનિત થયા પછી સૈયદનો સંયોગ મળી ગયો અને અગ્નિમાં ઘી નાખવાની જેમ, સૈયદે તેમની પાસેથી મંદિરો અને મૂર્તિઓ છોડાવી દીધા. ત્યારથી તે પૂજ કરવાની ક્રિયાને નિરર્થક માનવા લાગ્યા.

એક બાબુ એમનું અપમાન અને બીજી બાબુ મુરલીમોનો સહયોગ, લોંકાશાહને કર્તાવ્યબ્રષ્ટ કરનારો થયો.

સૈયદે તેને કહ્યું કે—ઇશ્વર તો મુક્તિમાં છે અને નાપાકીથી દૂર છે. તો તેને માટે મૂર્તિઓની, મંદિરોની શી જરૂર છે? લોંકાશાહને આ વાત સોળ આના સાચી લાગી.

લોંકાશાહે કેવળ એક મૂર્તિપૂજનો જ વિરોધ કર્યો છે એમ નથી. પણ જૈન આગમ, જૈન સંસ્કૃતિ, સામાયિક, પોસહ, પ્રતિકમણ, દાન. દેવપૂજા અને પ્રત્યાખ્યાન વગેરેનો પણ વિરોધ કર્યો છે.

તેની પછી મેઘજી ઋષિ વગેરેએ તે મતનો સદંતર ત્યાગ કરી ફરીથી જૈન દીક્ષા સ્વીકારી છે અને તેઓ મૂર્તિપૂજના સમર્થક

અને પ્રચારક બન્યા છે. લોંકાગચ્છીય આચાર્યોએ મંદિર અને મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. તથા પોતાના ઉપાશ્રયમાં પણ પ્રતિભાઓ સ્થાપન કરીને મૂર્તિઓની ઉપાસના કરી છે. લોંકાગચ્છનો એક પણ ઉપાશ્રય એવો ન હતો કે જ્યાં શ્રી વીતરાગ પ્રભુની મૂર્તિ ન હોય.

પરંતુ વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં યતિ ધર્મસિંહ અને લવજી ઋષિએ—એ બે યે લોંકાગચ્છથી અલગ થઈને ફરીથી મૂર્તિ સામે બળવો ઉઠાવ્યો. લોંકાગચ્છના શ્રી પૂજ્યોએ તે બંનેને ગચ્છ બહાર પાણુ કરી દીધા, પરંતુ તે બંનેએ પ્રચારવા માંડેલો મત ચાલ્યો.

તે બંનેએ ફેલાવેલા નવા મતને “દુંઢક મત”નું ઉપનામ મળ્યું. એ સંપ્રદાયનું બીજું નામ “સાધુમાર્ગી” અથવા “સ્થાનકવાસી” પણ છે.

આ દુંઢીયા (સ્થાનકવાસી) અને લોંકાશાહના અનુયાયીઓમાં ક્રિયા અને શ્રદ્ધામાં દિનરાત જેવું અંતર છે, સ્થાનકવાસીઓ લવજી ઋષિના તથા ધર્મસિંહજી મુનિના અનુયાયી છે.

મૂર્તિપૂજના વિરોધીઓ પણ મૂર્તિપૂજને માને છે તેના દાખલા

મુસલમાનો

મૂર્તિપૂજમાં સૌથી પ્રથમ વિરોધી મહમ્મદ છે.

એક મુસ્લીમ પોતાના છાટની મૂર્તિને સીધી રીતે માનવાનો મન્કાર કરે છે. તે પણ એક નાની શી મૂર્તિ અને તેના અવયવોની કમિને બદલે તેના ગળામાં આખી મરજીદ, મરજીદનો સમસ્ત આકાર

અને તેના એક એક અવયવની ભક્તિ આવી પડે છે. મૂર્તિને નહિ માનનાર ચૂસ્ત મુસ્લીમ મસ્જિદની ઇંટ ઇંટને મૂર્તિ જોટલી જ પવિત્રતાની નજરથી જુએ છે. અને તેના રક્ષણ ખાતર પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે છે.

મૂર્તિ નહિ તો મસ્જિદની પવિત્રતા ઉપર પણ તેને એટલો વિશ્વાસ એસી જાય છે કે તેની ખાતર પોતાના પ્રાણ દેવા કે અન્યના પ્રાણ લેવા તે તૈયાર થઈ જાય છે.

મૂર્તિના અપમાનને બદલે મસ્જિદનું અપમાન તેને લાગી આવે છે. મસ્જિદ એ પણ એક આકારવાળી સ્થૂળ વસ્તુ જ છે. એવી વસ્તુ પોતાના ઇંટનો સાક્ષાત બોધ કરાવવાને બદલે પરંપરાએ અને મુશ્કેલીથી બોધ કરાવે છે. ત્યારે ઇંટની મૂર્તિ તો સાક્ષાત બોધ કરાવે છે અને ઇંટના જોટલો જ પવિત્ર ભાવ પેદા કરે છે. કે જે સ્થિતિ મસ્જિદો કે કબરો દ્વારા એ બહુધા અસંભવિત છે.

મુસલમાન લોકો નિમાજ પઢતી વેળા પશ્ચિમમાં ‘કાબા’ તરફ મુખ રાખે છે. શું ખુદા પશ્ચિમ સિવાય બીજી કોઈ દિશામાં નથી? છે. તો પછી પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખવાની શી જરૂર છે? ‘કાબા’ની યાત્રા પશ્ચિમ દિશામાં છે માટે પશ્ચિમ તરફ નજર રાખે છે. તો પછી તેમણે ખુદાની સ્થાપના જ માની ગણાય.

મક્કા-મદિના હજ કરવા જાય છે અને ત્યાં કાળા પથરને ચુંબન કરે છે, પ્રદક્ષિણા આપે છે અને તે તરફ દૃષ્ટિ સ્થિર રાખીને નિમાજ પઢે છે. તેની યાત્રા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચે છે. તે પથરને પાપનો નાશ કરનાર માની તેનું ખૂબ સન્માન કરે છે. જો વગર ઘડેલો પથર પણ ઈશ્વર તુલ્ય સન્માન કરવા યોગ્ય છે. અને તેના સન્માનથી પાપનો નાશ પામે છે તો પરમેશ્વરના સાક્ષાત સ્વરૂપની બોધક પ્રતિમાઓ ઈશ્વર તુલ્ય કેમ નહિ? અને તેનું

સન્માન, તેનો આદર અને તેની બક્તિ કરનારના પાપ નાશ કેમ ન પામે ?

વળી શું પરમેશ્વર હરેક સ્થાને નથી ? કે જેથી મક્કા મદિના જવું પડે છે ? માટે કહો કે—મનને સ્થિર કરવા માટે મૂર્તિ સ્વરૂપે કે અન્ય સ્વરૂપે સ્થાપનાને માનવાની આવશ્યકતા પડે જ છે.

વળી મુસ્લીમો તાપ્તુત બનાવે છે તે પણ સ્થાપના જ છે તેને લોખાનનો ધુપ અને પુષ્પના હાર વગેરે ચડાવી પૂરી રીતે આદર આપે છે.

શુક્રવારે શુભ દિવસ જાણી મસ્જિદમાં તથા ઈદના દિવસે મોટી મસ્જિદમાં જઈને નિમાજ પઢે છે. તે મસ્જિદો પણ સ્થાપના જ છે. કુરાને શરીફને ખુદાના વચનો સમજી માથે ચડાવે છે તે પણ સ્થાપના જ છે.

ઝોલીઆ વગેરેની દરમાહોની યાત્રાઓ કરે છે અને ત્યાં રહેલી કબરો પર ફૂલહાર, મેવા, મિઠાઇ વગેરે ચડાવી વંદન પૂજન આદિ કરે છે તો તે પણ સ્થાપના સન્માન નથી તો બીજું શું છે ? મક્કા મદિના તથા મસ્જિદો વગેરેના ફકીરોનીં છબીઓ પડાવીને પોતાની પાસે રાખે છે તે પણ સ્થાપના જ છે.

એ રીતે ધણા પ્રકારે મુસલમાનો પણ પોતે માનેલ પૂજ્ય વસ્તુઓની મૂર્તિ—આકારને એકસરખું માન આપે છે.

ખ્રીસ્તીઓ

ખ્રીસ્તીઓમાં રોમન કેથોલીકો ઇસુની મૂર્તિને માને છે. ગ્રોટેસ્ટટો ઇસુની યાદગીરી અને તેના પરની શ્રદ્ધા કાયમ ટકાવવા માટે ઇસુને અપાયેલી શૂળાનું નિશાન જે ક્રોસ (†) તેને હમેશાં પોતાની પાસે રાખે છે. જ્ઞાનની સ્થાપના રૂપ બાઈબલનો આદર કરે છે. પોતાના પૂજ્ય પાદરીઓની છબીઓ પાસે રાખે છે. તથા તેમનાં બાવલાં, પૂતળાં તથા કબરોને બરાબર માન આપે છે.

પારસી

પારસી લોકો અગ્નિને માને છે અને તે પણ એક પ્રકારની સ્વ-જ્યોત્સ્વની સ્થાપના જ છે.

નાનકપંથી

નાનકપંથીઓ કબીરની ગાદીને પૂજે છે. કોઈ તેની પાદુકાઓને પૂજે છે. અને બધા જ તેનાં બનાવેલાં પુસ્તકોને મસ્તકે ચડાવે છે.

દાદુપંથી

દાદુપંથીઓ દાદુજીની સ્થાપના તથા તેમની વાણી રૂપ ગ્રંથને પૂજે છે. દેરીઓ બંધાવી તેમાં ગુરુનાં ચરણો પધરાવે છે અને પૂજે છે.

આર્ય સમાજીઓ

વેદમાં મૂર્તિ પૂજના સંખ્યાબંધ પાકો છે. છતાં આર્યસમાજીઓ મૂર્તિનું ખંડન કરે છે. તે તદ્દન જૂઠું છે.

તેઓના સ્વામી દયાનંદ શરીરધારી મૂર્તિમય હતા. વેદ શાસ્ત્રના અક્ષરોરૂપ સ્થાપનાને માનતા હતા. તથા પોતે બનાવેલા સત્યાર્થ પ્રકાશ આદિ પુસ્તકોમાં પોતાની વાણીની આકૃતિઓ દ્વારા જ બોધ કરતા અને કરાવતા હતા.

એ આકૃતિનો આશ્રય લીધો ન હોત તો પોતાનો મત જ શી રીતે સ્થાપી શકત? જે મૂર્તિ કે આકૃતિનો આશ્રય લઈ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું તે મૂર્તિનો જ અનાદર કરવો એ બુદ્ધિમાનનું કામ તો ન જ ગણાય. દયાનંદ મૂર્તિને ન માનતા હોત તો પોતાના સત્યાર્થ પ્રકાશ ગ્રંથમાં અગ્નિહોત્ર સમજાવવા માટે થાળી, ચમચા વગેરેના ચિત્રો કાઢી પોતાના ભક્ત વર્ગને સમજાવવા શું કરવા પ્રયાસ કરત?

વળી સ્વામીજીની તસવીર તેમના ભક્તો તરફથી ઠેકાણે ઠેકાણે

રાખવામાં આવે છે. જે તેવા સંસાર સ્થિત પુરુષની પણ તસવીર રૂપે રહેલી મૂર્તિના દર્શનથી સ્વાર્થ સાધી શકાય એમ માનો છો તો સર્વશ સર્વ શક્તિમાન અને ગુરુના પણ ગુરુ એવા પરમેશ્વરની મૂર્તિના દર્શન વગેરેથી સ્વ-ઈષ્ટ ન સાધી શકાય એમ કેમ માની શકાય ?

વળી આર્થ સમાજઓ પણ અગ્નિને પૂજે છે, તેમાં લી વગેરે નાખી હોમ કરે છે તો તે અગ્નિ શું જડ નથી ? વળી સૂર્યની સામે જિભા રહી ઈશ્વર પ્રાર્થના કરે છે તો તે સૂર્ય વગેરે જડ નથી ? છે. તો તે પરમેશ્વરની મૂર્તિથી દૂર કેમ ભાગે છે ?

સ્થાનકવાસીઓ

સ્થાનકવાસી વર્ગ પોતાના પૂજ્યોની સમાધિ, પાદુકા, મૂર્તિ, ચિત્ર, ફાટાઓ બનાવીને ઉપાસના કરે છે. દર્શન માટે દૂર દૂરથી આવે છે અને દર્શન આદિ કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે.

એ રીતે દરેક પંથના અનુયાયીઓ પોતપોતાને પૂજનીય વસ્તુના આકારને કોઈને કોઈ રીતે પૂજે જ છે. તેથી મૂર્તિ આખાળ પંડિત સર્વ કોઈને માન્ય છે. છતાં 'અમે નથી માનતા' એમ જોઓ કહે છે તેઓ ખરેખર માતા મે વગ્યા ની જેમ અસત્ પ્રકાશ કરનારા છે.

—જેખકનઃ પ્રતિમા પૂજન પુસ્તકમાંથી સંકલિત.

પ્રકરણ પચીશમું

દેવ પૂજા

લેખક

પ્રહારી શ્રી જિનેન્દ્રકુમાર

*

અહીં લેખક વૈજ્ઞાનિક રીતે
મૂર્તિની જરૂરીઆત સિદ્ધ કરે છે

*

દેવપૂજાની વાત કરતી વખતે તેને લગતા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે જેમકે—

(૧) દેવ કોણ ?

(૨) પૂજા શું ?

(૩) પૂજાની આવશ્યકતા શા માટે ?

(૪) પ્રતિમાની આવશ્યકતા શા માટે ?

(૫) જડ પ્રતિમા પાસેથી શું મળે ?

(૬) મંદિરની આવશ્યકતા માટે ? વગેરે.

દેવ કોણ ?

પહેલો પ્રશ્ન છે—દેવ કોણ ? અમુક જ દેવ છે એવો નિશ્ચિત નિયમ દેવના સંબંધમાં બનાવી શકાતો નથી, કારણકે નામ આદર્શનું છે. અને આદર્શ એ ઇચ્છાના પૂર્ણ લક્ષ્યનું નામ છે. તેથી દેવની પરીક્ષા આપણા પોતાના અભિપ્રાયથી કરી શકાય છે.

અપણા જેવો અભિપ્રાય હોય અથવા જેવી આપણી ઇચ્છા હોય તેવું જ એ વ્યક્તિ વિશેષનું લક્ષ્ય હશે. અને એવા જ કોઈ યથાર્થ અથવા કાર્પનિક આદર્શનો એ સ્વીકાર કરશે. પોતે જેવો બનવા માહે છે તેવાની ઉપર જ તેની દૃષ્ટિ ઠરશે. બસ, એ જ તેને માટે સાચા દેવ છે.

જેમકે—ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળાના દેવ કુબેર થઈ શકે છે. એ વીતરાગી શાંત મુદ્રાવાળા દેવ નથી. પિતૃભક્તિની ઇચ્છાવાળાના દેવ કુમાર, રામ કે રાવણ થઈ શકે છે. પણ વીતરાગી દેવ નહિ અને એવી જ રીતે બીજી બીજી ઇચ્છાવાળાઓનું પણ સમજી લેવું.

અહીં આપણે તો શાંતિપથ-મોક્ષમાર્ગની વાત કરીએ છીએ. એટલે કેવળ શાંતિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા માટે જ દેવની શોધ કરવાની છે અથવા તો દેવની પરીક્ષા કરવાની છે. શાંતિના દેવ તો વીતરાગી શાંત રસપૂર્ણ જ હોય. બીજા નહિ. કારણ કે અભિપ્રાયથી વિપરીત મમે તેને આદર્શ બનાવીને તેની ઉપાસના કરવામાં આવે તો અભિપ્રાયની પૂર્તિ થતી અસંભવ છે.

અભિપ્રાયશૂન્ય ઉપાસનામાં બલે એ નિયમ લાગુ ન થાય પણ અહીં તો સાચી પૂજા કે ઉપાસનાની વાત કરીએ છીએ ત્યાં અભિપ્રાય સાપેક્ષ હોવાથી એ નિયમ અવશ્ય લાગુ પડે છે.

પૂજા શું ?

બીજો પ્રશ્ન છે—પૂજા શું ? શાંતિના અભિપ્રાય ને મૂર્તિ ને માટે—

- (૧) શાંતિમાં તત્ત્વિન કોઈ વ્યક્તિવિશેષને નજર સામે રાખીને અથવા
- (૨) એ જ વ્યક્તિનું કોઈ ચિત્ર આંખો સામે રાખીને અથવા
- (૩) એ વ્યક્તિ કે તેનું ચિત્ર અંતરંગમાં મનની સામે રાખીને અથવા

(૪) શાંતિના યથાર્થ જીવન-આદર્શને મનમાં સ્થાપિત કરીને, ઘોડીવારને માટે અથવા અમુક સમયને માટે બીજા સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પને છોડી દઈને, એ આદર્શની શાંતિના આધાર ઉપર નિજ શાંતિનું પોતાની અંદર કિંચિત વેદન કરતાં તેની સાથે તન્મય થઈ જતું એ અંતરંગ ઉપાસના અથવા પૂજા છે.

અને શાંતિના મધુર આસ્વાદને વશ રહી, નિમિત્તરૂપ એ આદર્શ પ્રત્યે સાચું બહુમાન ઉત્પન્ન થઈ જાય ત્યારે પોતાની હિનતાઓને

સામે રાખીને, એ હીનતાઓ દૂર થવાની ભાવના લાવતાં, એ આદર્શમાં પ્રગટ દેખાતા ગુણોની પ્રાપ્તિને માટે અનેક પ્રકારે પ્રાર્થના કરવી તે બાહ્યપૂજા છે.

આ બંને પ્રકારની પૂજાઓમાં અંતરંગ પૂજા જ યથાર્થ, પૂજા છે. એના વિના બાહ્યપૂજા નિરર્થક છે.

પૂજાની આવશ્યકતા શા માટે ?

અહીં એ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે—અંતરંગ પૂજા એટલે શાંતિનું વેદન જ પ્રધાન છે તો પછી બાહ્યપૂજાની આવશ્યકતા શા માટે ?

પ્રથમ ભૂમિકામાં રહેલા જીવને પણ સ્વતંત્ર રૂપથી શાંતિનું વેદન જાણીને તેમાં સ્થિતિ કરવાની યોગ્યતા હોત તો આ પ્રશ્નની આવશ્યકતા જ ન રહેત.

પરંતુ શાંતિથી બિલકુલ અનભિજ્ઞ, અગ્નણુ જીવે કદી શાંતિ જોઈ નથી, શાંતિનું નામ સાંભળ્યું નથી તેમ શાંતિનો અનુભવ કર્યો નથી. એવી દશામાં શાંતિમાં સ્થિતિ કરીને અંતરંગ પૂજા કરવાનું કેવી રીતે સંભવિત થઈ શકે ?

જ્યાં સુધી શાંતિનો પરિચય કરી ન લેવાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ શાંત જીવની સાંનિધ્યમાં રહેવું આવશ્યક છે. કારણ કે શાંતિ એવા કોઈ વસ્તુ નથી કે જે શબ્દોથી બતાવી શકાય અથવા નિશાળમાં શિખવી શકાય. તેમજ શાંતિ શબ્દનું રટણ કરવાથી પણ તેને જાણી શકાતી નથી. એ તો કોઈ સૂક્ષ્મ આંતરિક સ્વાદનું નામ છે કે જેનું વેદન કરી શકાય છે અથવા કોઈના જીવન પરથી અનુમાન કરીને કિંચિત જાણી શકાય છે.

એટલું જ નહિ પણ શાંતિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી પણ નિરંતર તેમાં સ્થિતિ રહી શકે એટલી શક્તિ પણ પ્રથમ અવસ્થામાં હોવી અસંભવ છે. તેથી જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર રૂપથી શાંતિના રસાસ્વાદનમાં લય થવાની યોગ્યતા ન આવી

જાય ત્યાં સુધી બાહ્ય પ્રદાર્થના આશ્રયની આવશ્યકતા છે. અને એ પ્રયોજનના અર્થે જ અંતરંગ સાપેક્ષ બાહ્ય પૂજા છે.

અલગત, આગળ જતાં ઉચ્ચ ભૂમિકામાં આવી જવાથી બાહ્યપૂજાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી, પરંતુ આ પ્રથમ દશામાં રહેતા ગૃહસ્થ માટે તો બાહ્યપૂજા અત્યંત આવશ્યક છે.

દેવના આશ્રયની શી આવશ્યકતા ?

કોઈ પણ બાહ્ય જીવનનો આશ્રય લીધા વિના શાંતિનો પરિચય કેમ નહિ થઈ શકતો હોય ? શાંતિ એ જીવનનો નિઃસ્વભાવ છે તો સ્વતંત્ર રૂપથી તે કેમ જાણી શકાતી નથી ? એમના જીવનની શાંતિ મારામાં કેવી રીતે આવી શકે ? અને એમની શાંતિ મને આપ્યા વિના મને શાંતિનો સ્વાદ કેવી રીતે ચખાડી શકે ?

આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી તેનો વિચાર કરી ધેઈએ.

પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર તો ઉપર અપાઘ ચૂક્યો કે જેને આજ સુધી જોયેલ નથી કે અનુભવેલ નથી તેને પરના આશ્રય વિના કેવી રીતે જાણી શકાય ? જેમ કે એક વસ્તુનો આકાર જ જે ધ્યાનમાં ન હોય તો તે વસ્તુ બનાવવાનું કારખાનું કેવી રીતે કાઢી શકાય ? એ વસ્તુનો એક નમૂનો પહેલાં નજર સામે રાખ્યો હોય તો પછી તેવી બીજી અનેક વસ્તુઓ બનાવી શકાય. પછી તો એ નમૂનાની પણ આવશ્યકતા ન રહે. પણ શરૂઆતમાં તો તેની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—સ્વતંત્રરૂપથી કેમ જાણી શકાતી નથી ; પરંતુ તેનો નિષેધ જ કાણે કર્યો છે ? સ્વતંત્ર રૂપથી પણ અવશ્ય જાણી શકાય, બલે તેનો પરિચય કર્યા પછી તેને છોડી દીધી હોય.

પરંતુ અહીં એટલું વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવું કે પરિચય છોડી

દીધાં ઝાઝો સમય થઇ ગયો હોય તો તે પરિચય અત્યંત લુપ્ત થઈ ગયો હોય અને તેથી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ યાદ ન આવે. ત્યારે તેને પણ ફરીથી બાહ્યના આશ્રયની આવશ્યકતા રહેશે.

દેવથી મને શાંતિ કેવી રીતે મળે ?

ત્રીજો પ્રશ્ન છે કે—દેવના જીવનની શાંતિ મારામાં કેવી રીતે આવી શકે ?

બહુ સુદર પ્રશ્ન છે. બિલકુલ ઠીક વિચાર છે. વાસ્તવમાં બીજા કોઈની શાંતિ મારામાં કદાપિ આવી શકે નહિ. એમની શાંતિ એમની સાથે અને મારી શાંતિ મારી સાથે જ રહેશે.

એમની શાંતિ એમના પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને મારી શાંતિ મારા પુરુષાર્થથી મારામાં ઉત્પન્ન થશે. એમની શાંતિનો ઉપયોગ સ્વયં તેઓ જ કરશે. એવી જ વસ્તુની સ્વતંત્રતા છે. માટે દેવ મને શાંતિ આપવાને સમર્થ નથી.

પરંતુ એમનાથી એટલો લાભ તો અવશ્ય છે કે તેમનો નમૂનો જોઈને એ પરમ પરોક્ષ રહસ્યનું કંઈક અનુમાન કરી શકું, તે પણ જો બુદ્ધિપૂર્વક પુરુષાર્થ કરું તો.

જેમ કારખાનું કાઢવાવાળાને કોઈ નમૂનો આપતું નથી પણ પોતે જ તે વસ્તુને જોઈને અનુમાનના આધાર પર તેના સંબંધી પરિચય પ્રાપ્ત કરી લીએ છે. તેવી જ રીતે શાંત સ્વરૂપ અને આદર્શરૂપ વ્યક્તિ મને કંઈ આપતી નથી. પણ હું પોતે જ તેમની મુખાકૃતિ, તેમનું શાંત પરિભાષણ, તેમના જીવનની શાંત ક્રિયાઓ જોઈને અનુમાનના આધાર પર શાંતિ સંબંધી કાંઈક પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકું છું.

અહીં એ વાત વિચારણીય છે કે—અનુમાનના આધાર પર કોઈના જીવનને કેવી રીતે જાણી શકાય ? આના સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત છે.

એક જિજ્ઞાસુએ એક વખત તેના ગુરુ પાસે જઈને કહ્યું—પ્રભો ! કાંઈક હિતકારી ઉપદેશ આપીને મારું કલ્યાણ કરો.

ગુરુ—માધ ! હું ઉપદેશ તો આપીશ પણ તેથી તને કાંઈ લાભ થશે નહિ. કારણ કે હું તો બે ચાર વાક્યો જ કહી શકું છું. એટલે તેનું રહસ્ય તું સમજી શકીશ નહિ. એવો ઉપદેશ તો તેં આગળ પણ સાંભળેલો છે પણ ઉપદેશ સાંભળવા માત્રથી કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જતું નથી. માટે તું પ્રખ્યાત શેઠ શાંતિસ્વરૂપ પાસે જ અને તેમની પાસે રહીને ધીરજથી ઉપદેશ સાંભળજે.

જિજ્ઞાસુ શેઠજીની દુકાને પહોંચી ગયો અને ગુરુની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. શેઠે તેને દુકાનમાં તેમની પાસે બેસી રહેવાનું કહ્યું. શેઠ બહુ મોટા વ્યાપારી હતા. દરરોજ લાખોનો વેપાર. મુનિમ ગુમાસ્તાનો તો પાર નહિ.

જિજ્ઞાસુ વિચારવા લાગ્યો—ગુરુજીએ શેઠની પાસે શું સમજીને મોકલ્યો દશે તે સમજીતું નથી. અહીં શું ઉપદેશ મળશે ? આ વિચારા શેઠજી પોતે જ ઉપદેશને પાત્ર છે. એ પોતે જ જાગળમાં ફસેલા પડ્યા છે. આત્મકલ્યાણ શું એની તો તેમને ખબર પણ નહિ હોય. પરંતુ ગુરુની આજ્ઞા છે એટલે અહીં રહેવું તો જોઈશે જ.

બે મહિના વીતી ગયા પણ શેઠે તો એક શબ્દેય ઉપદેશનો સંભળાવ્યો નહિ. જિજ્ઞાસુ તો નિરાશ થઈ ગયો પણ ગુરુજીએ ધીરજથી રહેવાનું કહ્યું હતું તેથી વખત નકામો ગુમાવાય છે એમ જાણવા છતાં પણ શેઠની પાસે રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

બીજો એક મહિનો વીતી ગયો ત્યાં એક દિવસ મુનિમજી બહુ જ ગભરાયલા ગભરાયલા શેઠજીની પાસે આવ્યા પણ ગભરાટ એટલો બધો કે મોઢામાંથી શબ્દ જ નીકળી શકે નહિ.

શેઠજીએ પૂછ્યું—કેમ ગભરાયલા જેવા દેખાઓ છો ?

મુનિમે કિંમત એકઠી કરીને કહ્યું—આ તાર આવ્યો છે. એ વહાણમાં ચાર કરોડનો માલ આપણે મોકલ્યો હતો તે બધો ડૂબી ગયો છે.

શેઠ તદ્દન શાંતિથી બોલ્યા—તો શું થયું? પ્રભુની કૃપા છે. જાઓ, તમારું કામ કરો.

અને જાણે કાંઈ જ બન્યું ન હોય તેમ શેઠ પેતાનું કામ કરવા મંડી ગયા. આ જોઈને જિજ્ઞાસુને ભારે આશ્ચર્ય થયું. પણ શું બોલવું તે નહિ સૂઝવાથી મૌન રહ્યો.

બીજા બે મહિના ગયા અને એક દિવસ વળી એક બીજી ઘટના ઘટી. આ વખતે મુનિમજી ભારે દર્પમાં દોડતા દોડતા શેઠ પાસે આવ્યા અને એકદમ બોલી ઊઠ્યા—શેઠજી, શેઠજી, ભારે આનંદના સમાચાર છે. લાગ્ય ખુલી ગયું?

શેઠજી—શું છે? શાંતિથી વાત કરો.

મુનિમજી—પેલા સોદામાં દશ કરોડનો લાભ થશે. જુઓ આ તાર.

એમ કહીને તાર શેઠજીને વાંચવા આપ્યો.

શેઠજીએ તો એવી જ શાંતિથી કહ્યું—તો શું થયું? પ્રભુની કૃપા. જાઓ, તમારું કામ કરો.

શેઠજીની મુખાકૃતિમાં કંઈ પણ ફરક નહિ. એવી ને એવી જ શાંત મુખમુદ્રા. આ જોઈને તે જિજ્ઞાસુનું આશ્ચર્ય વધી ગયું. આ વખતે તો તેનાથી શાંત રહેવાયું જ નહિ.

જિજ્ઞાસુએ કહ્યું—શેઠજી. આ હું શું જોઈ રહ્યો છું એ જ સમજાતું નથી. ચાર કરોડની નુકસાની વખતે અને દશ કરોડના લાભ વખતે આપે તો એકની એક જ વાત કરી.

શેઠજી—તમને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ છે જ નહિ. મારી દૃષ્ટિને તમે ઓળખી ગયા શક્યા નથી તેથી તમને આશ્ચર્ય થાય છે. લાભ નુકસાનનું મારી દૃષ્ટિમાં કશુંય મૂલ્ય નથી બાંધ્યું આ સર્વ આડંબરનો સ્વામી હું દેખાઉં છું. પણ અંતરંગથી

તો હું કેવળ મેનેજર છું. વેપારના માલીક તો પ્રભુ છે. આખા વિશ્વમાં તેમના જ વ્યાપારની અનેક શાખાઓ છે. કોઈ વખત એક શાખામાંથી બીજી શાખામાં રૂપીઆ મોકલી આપે છે. તેમ કોઈ વખત બીજી શાખામાંથી આ શાખામાં મોકલી આપે છે. હું તો ફક્ત નામ લખીને જમા કરું છું. બીજી બાબતથી મને કંઈ મતઝમ નથી.

શબ્દોથી ત્રણ કાળમાં પણ સમજાવી ન શકાય તેવું સામ્પતાનું સમભાવનું રહસ્ય જિજ્ઞાસુને એક ક્ષણમાં સમાનર્થ ગયું.

એ જ રીતે પૂણું આદર્શ કે જીવન ઉપરથી પૂણું શાંતિ સમજી શકાય છે.

પૂજામાં કર્તાવાદ શા માટે

ચોથો પ્રશ્ન પણ બહુ સુંદર છે કે—તેમની શાંતિ મને આપ્યા વિના મને શાંતિનો સ્વાદ કેવી રીતે ચખાડી શકે ?

ઉપર બતાવ્યું કે પોતાની શાંતિનો પોતે જ ઉપભોગ કરવાને સમર્થ છે પણ કોઈને દેવાને સમર્થ નથી.

પરંતુ ઉપરની રીતે અનુમાનના આધાર પર શાંતિ સંબંધી કાંઈક પરિચય પ્રાપ્ત કરીને હું પણ મારા જીવનમાં, મારા સંબાવણમાં એમના જેવી રીતે જ, એમના જેવા જ રૂપમાં વર્તન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગું છું. તેમની મુખાકૃતિ ઉપરથી તેમની અંતર્મુખી દૃષ્ટિનું અનુમાન કરીને હું પણ અંતર્મુખ થવાનો પ્રયત્ન કરું છું. અને એ પ્રયત્નમાં દૃઢ રહેવાથી થોડા વખત પછી હું પોતે પણ અમૃતનો સ્વાદ અવશ્ય ચાખી શકું છું. એટલી સહાયતા મને મારા પ્રયોજનમાં તેમની પાસેથી મળે છે. અને એ સહાયતાના કારણથી જ “તેમણે મને શાંતિ આપી” એમ કહી શકાય છે. આમ કહેવું કેવળ ઉપચાર છે.

અહીં એમ પણ પ્રશ્ન કરી શકાય કે—જો પ્રભુ કંઈ ઈશ્વર શક્તિ

નથી તો, “હે પ્રભુ, મને શાંતિ આપો.” એવી જાતના શબ્દોથી ભક્તિ શા માટે કરવામાં આવે છે ?

પ્રશ્ન બરાબર છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે એવી પ્રાર્થનાનો કશો અર્થ નથી. પ્રાર્થનાના એ શબ્દોનો સત્યાર્થ માની લઈને પ્રભુ શાંતિ કે અશાંતિ અથવા સુખ કે દુઃખ આપવાવાળા માની લેવા એ ભ્રમ છે, પરતંત્રતા પ્રરુપાર્થ હીનતા છે, સ્વપર ભેદથી અનભિમાનતા છે.

એમ સમજવાવાળા સાચા દેવને આદર્શ રૂપથી સ્તીકારી લીએ તો પણ તેમને શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી કારણ કે— “દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી દેશે. મારે પોતાને તો કંઈ કરવું નહિ પડે.” એવો અભિપ્રાય રાખવાના કારણથી એ ઉપરોક્ત પ્રકારે પોતાના જીવનમાં કંઈ વિશેષ પરિવર્તન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ અને તેથી કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

પોતાના જ ઉદ્યમથી, પોતાની અંદરના તેમની ઉપરના બહુમાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાને માટે અને તે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શની સામે પોતાની હીન દશા રાખીને બન્નેમાં મહાન ફરક જોવાથી એમ જરૂર કહેવાય જાય છે કે—આ મહાન વિભૂતિ આપે જ પ્રદાન કરી. આપે ન દીધી હોત તો મારા અધ્યમથી પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય હતી. વગેરે.

પોતાની નિરભિમાનતા બતાવવા માટે વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે—આપની કૃપાથી આ કામગાં સફળતા મળી જશે. આ આપનો જ બાળક છે. આ આપનું જ મકાન છે. વગેરે વગેરે.

શબ્દોથી એમ કહેવા છતાં એનો અર્થ તે શબ્દોથી સમજાય છે તેવો નથી થતો. એવો જ પ્રકાર ભક્તિના સંબંધમાં સમજવો. ભક્તિથી, નિરભિમાનતાથી, કૃતજ્ઞતાથી શબ્દોમાં ભલે પ્રભુને કર્તાહર્તા કહેવામાં આવે પણ તેનો અર્થ તેવી રીતે ગ્રહણ કરવો ન જોઈએ.

પૂજામાં પ્રતિમાની આવશ્યકતા શા માટે ?

દેવપૂજના વિષયમાં ચોથો પ્રશ્ન એ છે કે—પૂજામાં પ્રતિમાની આવશ્યકતા શા માટે ?

બહુ સુંદર અને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે. થોડો વિચાર કરવાથી તેમે ઉત્તર પણ પોતાની અંદરથી જ મળી શકે છે.

સાક્ષાત્ દેવ આપણી નજર સામે હોય તો ખરેખર જ પ્રતિમાની આવશ્યકતા નથી રહેતી. સાક્ષાત્ સામે નહિ તો પણ આજુબાજુ નજીકમાંય દેવ હોવાની સંભાવના નથી. અને કદાચ આસપાસમાં ક્યાંક હોત તો પણ આવડા મોટા વિશ્વમાં એકલા એક જ દેવ સર્વજનોનું પ્રયોજન સિદ્ધ કેમ કરી શકે ? વિશ્વની સર્વ વ્યક્તિ તેમના દર્શન કેવી રીતે કરી શકે.

વ્યક્તિ અસંખ્યાત અને દેવ એક એ ચાર પાંચ દેવ હોય તો પણ ખંતાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ શકતી નથી. એક જ દિવસના દશનમાત્રથી કામ ચાલી શકતું હોત તો પણ સંભવિત હતું કે એ અભિલાષા જીવિન દેવની ઉપરિચિતિમાં શાંત થઈ જાત પરંતુ એવું પણ નથી. એ અભિલાષા તો નિત્યની છે. અને દેવ કોઈ એક અથવા માત્ર થોડી વ્યક્તિઓને માટે બધાઈને એક જ સ્થાન પર રહે એમ પણ કેમ બની શકે ?

તેથી કોઈ પણ કૃત્રિમ માર્ગ કાઢવો જ પડશે. આપણે જુદાંમાન મનુષ્ય છીએ. તિર્યંક પશુપક્ષીને ઇચ્છા હોય તો પણ તે કોઈ ન કરી શકે. પણ આપણે તો ધણું કરી શકીએ છીએ તેથી કૃત્રિમ દેવ બનાવીને આપણું કામ ચલાવી લઈ શકીએ છીએ. એ કૃત્રિમ દેવનું નામ છે—પ્રતિમા.

પ્રતિમા એ દેવની જ પ્રતિકૃતિ છે, તેમનું જ પ્રતિબિંબ છે. બધે જડ હોય, પાપાણની હોય પણ એવા કોઈ પણ પ્રકારની

પ્રતિમા ખિલકુલ દેવના શરીરની બાહ્ય આકૃતિ સદૃશ હોય તો તે આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી દીએ છે. કારણ કે આપણો એવો જ કંઈ સ્વભાવ હોય છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિનું ચિત્ર જોઈને અથવા તેનું નામ સાંભળીને કંઈક એવા પ્રકારના ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જેવા ભાવ તે સાક્ષાત્ હયાત હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય. આ એક સ્વાભાવિક મનોવિજ્ઞાન છે.

ચિત્રનો મન ઉપર પ્રભાવ

જડ ચિત્રોની પણ આપણા વિચારો ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી. દુઃશાસને દ્રૌપદીના ચીર હરણ કર્યાનું ચિત્ર જોઈને માણસની રોવા જેવી દશા થઈ જાય છે. અંસીની રાણી કે મહારાણી પ્રતાપનું ચિત્ર જોઈને માણસમાં શૂરાતનની લાગણી આવી જાય છે પોતાની પ્રેમિકાનું ચિત્ર જોઈને મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

સીનેમાના પડદા ઉપર હાલતી ચાલતી પ્રકાશની રેખાઓ માત્રને એક ક્ષણિક ચિત્રના રૂપમાં જોઈને શું થાય છે તે કોઈથી અજાણ્યું નથી. જો કોઈ લાગણી ન થતી હોત તો ધન ખરચીને ઉગ્ગરો કરવા ત્યાં કોઈ ન જાત.

કોઈ એવું ચિત્ર જોવાથી માણસને રડવું આવી જાય છે તે શા માટે? એ પણ ચિત્ર જ છે, જડ ચિત્ર જે એક ક્ષણ પણ સામે ટકતું નથી. કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ થઈ જવાથી તેના ચિત્રનો અવિનય કરવાનો ભાવ કેમ આવી જાય છે?

સ્વયંવરમાં સંયોગિતાએ પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં શું સમજીને માળા પહેરાવી દીધી હતી?

આપણા ઉપાસ્ય દેવના અથવા આપણા પોતાના ચિત્ર ઉપર પગ પડી જાય તો એકદમ દુઃખની લાગણી કેમ ઉદ્ભવે છે?

સૌ કોઈ પોતાનામાં, પોતાના ઓરડામાં ચિત્રો શા માટે મૂકે છે? જો ખાલી શોભા માટે જ રાખતા હોય તો ગમે તે ચિત્ર

ટાંગવાથી શોભા કરી શકાય છે પણ તેમ નહિ કરતાં પોતાની ખાસ પમંદગી રુચિ પ્રમાણેના જ ચિત્રો કેમ ટાંગવામાં આવે છે ?

આ સર્વ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી જડ ચિત્રોનો માણસના મન ઉપર કેવો મોટો પ્રભાવ પડે છે એ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. એવી જ રીતે દેવનું ચિત્ર જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ માણસના મન ઉપર તે ચિત્રનો કોઈ અદ્વિતીય પ્રભાવ પડે છે.

અને જ્યારે એ ચિત્રમાં આપણી પોતાની વિશેષ કદપનાઓ ઉમેરવામાં આવે, કદપનાનું તેમાં આરોપણ કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રભાવમાં અનેક ગણી વૃદ્ધિ થઈ જાય છે.

થોડા સૂતરના ધાગાઓથી બનેલી આપણા દેશની ધ્વજને જોયે લહેરાતી જોઈને દરેક દેશજન પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને એ નાનકડા વસ્ત્રના ટુકડાને કોઈ અપમાનિત કરે તો કોષ આવી જાય છે તે શા માટે ?

જ્યાં સાક્ષાત્ વેદન જોઈ શકાય છે ત્યાં તેનો ધનકાર કેમ કરી શકાય ?

એનું કારણ એ છે કે ધ્વજનું કપડું કાપડની દુકાનમાં હતું ત્યાં સુધી તો તે સામાન્ય કપડું જ હતું. પણ ધ્વજ બનાવ્યા પછી તો તે આપણી કદપનાઓનો આધાર થવાથી તે સાધારણ વસ્ત્ર નહિ રહેતા તે બની ગઈ દેશની લાજ ! એ શક્તિ એ જડ વસ્ત્રમાં નથી પણ આપણી કદપનામાં એ શક્તિ છે.

એ જ રીતે પાષાણ કે લાકડાના ટુકડા આદિમાં પણ દેવની કદપના કરવાથી એવી જાનના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેના ભાવ ઇલિત દેવને જોવાથી પણ થાય. અને એ પત્થર કે લાકડાનો ટુકડો દેવની આકૃતિને અનુરૂપ જ હોય તો પછી સોનામાં મુગંધ.

આકૃતિ સાક્ષેપ અને આકૃતિ નિરપેક્ષ એમ બન્ને પ્રકારની પ્રતિમાઓ આજે જોવામાં આવે છે. જેમકે શિવની પ્રતિમાની આકૃતિ નિરપેક્ષ છે ત્યારે વીતરાગી શાંતદેવની પ્રતિમાની આકૃતિ સાપેક્ષ છે. પરંતુ સાક્ષેપ આકૃતિનો પ્રભાવ સહજ રીતે પડતો પ્રતીત થાય છે તેવો પ્રભાવ નિરપેક્ષ આકૃતિમાં અનુભવવામાં આવતો નથી. તેનું કારણ એ સંભવે છે કે નિરપેક્ષ આકૃતિને જોઈને બુદ્ધિપૂર્વક કદપનાઓને ઘાટ કરવાનું જોર કરવું પડે છે ત્યારે આકૃતિ સાપેક્ષને જોઈને અબુદ્ધિપૂર્વક જ આપોઆપ જાગૃત થઈ જાય છે.

દુકામાં તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિમાનો આપણા ઉપર કોઈ પ્રભાવ નથી પડતો એવું નથી, પ્રતિમાનો આપણી બુદ્ધિ ઉપર, આપણા મન ઉપર ઘણો મોટો પ્રભાવ પડે છે.

ઉપરની સર્વ વાતો ઉપરથી ત્રણ સિદ્ધાંત નીકળે છે કે—

- (૧) ચિત્રનો આપણી મનોવૃત્તિ ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે.
- (૨) કોઈ પણ વસ્તુમાં કદપના વિશેષ કરી લેવાથી તે વસ્તુમાં તદ્દત ભાવ વીતવા લાગે છે અને
- (૩) આકૃતિ નિરપેક્ષ પ્રતિમા કરતાં આકૃતિ સાપેક્ષ પ્રતિમાથી ચિત્ત ઉપર અધિક પ્રભાવ પડે છે.

અને જે પ્રતિમાને આપણે ઉપાસ્ય બનાવીને રાખી હોય તેમાં આ ત્રણે વાતો આવી જાય છે. પાષાણ, ધાતુ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતિમા હોય પણ તેમાં વીતરાગ આકૃતિનો આબેહુબ આચાર કે પ્રતિબિંબ વિદ્યમાન છે અને તેમાં આપણી વિશેષ કદપનાઓનું આરોપણ કરેલું છે તેથી તે પ્રતિમામાં અને જીવિત દેવમાં આપણે મારે કંઈ ફરક રહેતો નથી.

કદપનાઓનું બળ

કદપનાઓમાં મહાન બળ છે. શેખચંદ્રી ફક્ત કદપનાઓના બળ ઉપર જ રાગ બની બેઠો હતો અને વાત ચત્રાવી દીધી તેની

કાષ્ઠનિક સ્ત્રી ઉપર। શેખચલ્લીની જ વાત ન સમજતા. ખરેખર આપણે બધા જ શેખચલ્લી છીએ.

સવારથી સાંજ સુધી આપણે પણ શેખચલ્લીની પેઠે જ કલ્પના કર્યા કરીએ છીએ. “પુત્ર થશે, તેના વિવાહ કરીશ, સુંદર વહુ ઘરમાં આવશે, તેને દીકરો થશે, મારા ખેળામાં બેસીને ખેલશે, તોતડું તોતડું બોલવા લાગશે. થોડો મોટો થશે એટલે “દાદાજી” કહીને બોલાવશે વગેરે.”

આ બધી શેખચલ્લીની કલ્પનાઓ નહિ તો શું છે? છતાં આનંદ એવો આવે છે કે જાણે એ બધું નજરે જોતા હોઈએ.

એક વ્યભિચારી ફક્ત કલ્પનાના આધાર પર તેની પ્રેમિકાના ઘર પર પહોંચી જાય છે અને પ્રેમથી તેના અંગનો સ્પર્શ કરીને કલ્પનામાં જ તેની સાથે વ્યભિચાર સેવે છે. એ પણ શેખચલ્લીની જ કલ્પના નહિ તો શું છે? છતાં આનંદ એવો આવે છે કે જાણે સાક્ષાત્ પ્રેમિકાનો જ સ્પર્શ કરી રહ્યો હોય।

આવી જ રીતે અનેક પ્રકારની રાગવર્ધક કલ્પનાઓ કરી કરીને નિત્ય નિત્ય કદી હવે તો કદી વિષદનો આપણે અનુભવ કર્યા કરીએ છીએ. આવું થાય છે એવો સૌને અનુભવ હોય છે, પ્રતીતિ હોય છે.

તો પછી એ સત્ય પ્રત્યે નકાર શા માટે? પ્રતિભાનો પ્રભાવ અને કલ્પનાઓની શક્તિ પ્રત્યે આજે નકાર (ઈનકાર) તાગમાં વતી? હો છે તેની પાછળ કોઈ પક્ષપાત છુપાઈ બેઠેલ છે. કોઈ સંપ્રદાય પોકારી રહેલ છે. તું સાંપ્રદાયિક નહિ પણ એક વૈજ્ઞાનિક બનીને નીકળ્યો છે તો પક્ષપાતને ધોઈ નાખ. અને આ મનોવિજ્ઞાનથી લાભ ઉઠાવ.

આજ સુધી મનોવિજ્ઞાનનો બીજી દિશામાં પ્રયોગ કરતો રહ્યો છે. હવે એ પ્રયોગ આ દિશામાં કર. અને જો કે તને સાક્ષાત્ દેવનાં દર્શન થાય છે. આજ સુધી વૈજ્ઞાનિક બનીને દર્શન કર્યાં નથી પણ સાંપ્રદાયિક

જનીને જ દર્શન કરતો રહ્યો છે. અને તેથી જ ઉપરની શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

અભિપ્રાયને જરા ફેરવવાથી ક્રિયામાં મહાન અંતર પડી જાય છે. માટે અભિપ્રાયને ઠીક કરીને આગળ વધ. આવ અને જો આ પ્રતિમામાં જીવિત દેવ.

પ્રતિમા શું આપે છે ?

અરે ભોળા પ્રાણી ! હજી પણ સમજ્યો નહિ કે પ્રતિમા શું દીએ છે ? એ પાપાણુની મૂર્તિની દૃષ્ટિમાં કેટલું સામર્થ્ય છે ! ભાવનાશૂન્ય હોવાથી તને તે સામર્થ્ય કેમ આપે ? પક્ષપાતના ગહન અંધકારમાં તારી આંખ જોઈ શકતી નથી, તન્મય થઈને શાંતિના દર્શન કર તો જ સમજશે કે પ્રતિમા શું આપે છે, કેટલું સામર્થ્ય છે એમાં !

ઠીક છે કે એ પોતાની રક્ષા સ્વયં કરી શકતી નથી કારણ કે તે જડ છે. પરંતુ તે મારી રક્ષા તો જરૂર કરી શકે છે. હાથ કંચનને આરસી શું ? ઉપરની રીતે દર્શન કરીને જોઈ લે. પોતે સ્વયં રક્ષા નથી કરતી તો તેમાં શું નવાઈ છે ? જેની આ આકૃતિ છે એ જીવિત પ્રભુ પણ સ્વં પોતાના શરીરની રક્ષા કરતા નહોતા. અનેક શક્તિઓના અને ઋદ્ધિઓના ભંડાર હોવા છતાં, આ પૃથ્વીને એક આંગળી પર ધુમાવવાની શક્તિ હોવા છતાં પણ પોતાના શરીરની રક્ષા નહોતા કરતા.

નિજ શાંતિની રક્ષા માટે જીવિત પ્રભુ હંમેશા જાગૃત રહેતા અને આ તેમની પ્રતિમા પણ એમ જ નિજ શાંતિની રક્ષા કરી રહી છે.

પ્રભુ ! આ અંધકારમાં તને કેમ સૂઝે કે રક્ષા કેને કહેવાય છે ? એક બાજુ તું કહી રહ્યો છું કે શરીર અને આત્મા ભિન્ન છે. બીજી બાજુ કહે છે કે શરીરની રક્ષા એ મારી રક્ષા છે. બસ, તને તારી પોતાની જ વાત પર ક્યાં વિશ્વાસ છે ?

પ્રભુનો વિશ્વાસ તારા જેવો પોચો નહોતો. આ ચૈતન્ય છે, બીજું કંઈ નહિ એ વાત પર તે દઢ હતો. શરીર સાથે તેમને જરા પણ નાતો નહોતો. તો ખતાવ, શરીરની રક્ષા શા માટે કરે? અને કદાચિત ઉપકાર બુદ્ધિથી રક્ષા કરી દેને તો શરીરની રક્ષા કરતાં પોતે જ અરક્ષિત ન બની જાત ?

સમજ, ભગવાન, સમજ, રાગ કર્યા વિના શરીરની રક્ષા કરવાના સંભવ છે? અને રાગ આવવાથી જે શાંતિને માટે તેમણે એટલો પુરુષાર્થ કર્યો હતો તે શાંતિ સુરક્ષિત રહી શકે? હવે ખતાવ કે શરીરની રક્ષાને માટે એટલે કે જે વસ્તુની રક્ષા એમને માટે તે સમયે બિલકુલ નિષ્પ્રયોજન થઈ ચૂકી હતી તેને માટે રાગ કરીને પોતાની શાંતિનો ધાત કરવો, નિષ્ઠિ લૂટાવી દેવો, પોતાના જ હાથથી પોતાના જ મકાનમાં આગ લગાડી દેવી એમાં કંઈ બુદ્ધિ મત્તા હતી? અને પ્રભુ એવી મૂખંતા શા માટે કરે? અને એ જ આદર્શ આ પ્રતિમા પણ ઉપરિચિત કરી રહી છે.

બીઘ અને ગુરુદ્રોણનું દૃષ્ટાંત

પ્રતિમા સંબંધી મહાભારતનું આ પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે.

બીઘ નીચ કુળનો હોવાના કારણથી અથવા “ મારી શિખવેલી ધનુર્વિદ્યાનો દુરુપયોગ ન થાય, એનો ઉપયોગ પણ હિંસા માટે ન થાય ” એવા કારણથી ગુરુ દ્રોણાચાર્યે એ બીઘને ધનુર્વિદ્યા શિખવવાની ના પાડી.

બીઘની દૃષ્ટિમાં તો દ્રોણાચાર્ય તેના ગુરુ બની ચૂક્યા હતા. ભલે તેમણે તેનો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર ન કર્યો પણ તેથી તેઓ બીઘની ભાવના કેવી રીતે બદલી શકે? પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ પણ ધનુર્વિદ્યા તો જરૂર શિખીશ. એવા દૃઢ સંકલ્પ વાળો એ બીઘ વનમાં ચાલ્યો ગયો.

વનમાં કાચી માટીથી દ્રોણાચાર્યની પ્રતિમા બનાવી. અને તે

પ્રતિમાને એક ગુફાના મુખ પાસે ભારે વિનયથી વિરાજમાન કરી. દિવસમાં ત્રણ વખત તે પ્રતિમાને ફૂલ ચડાવીને તેના ચરણોમાં પડી વંદન કરતો.

ભીલની દૃષ્ટિમાં એ પ્રતિમા ન હતી પણ સાક્ષાત્ ગુરુ દ્રોણાચાર્ય હતા. તે પ્રતિમાને પૂછી પૂછીને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. સ્વયં તેના હૃદયમાંથી પ્રગટ થતા લક્ષ્ય સાધનાના ઉપાયોને પહેલેથી પોતાના માની બેઠો હોત તો અભિમાન આવી જત. “ગુરુ દ્રોણ એમાં શું કરી શકશે? હું પોતે જ શિખી લઈશ.” એવો ભાવ આવી જત અને તેથી વિદ્યા કદી શિખી શક્યો ન હોત.

પરંતુ ભીલના હૃદયમાં એવો વિકલ્પ જ નહોતો. એની દૃષ્ટિમાં તો ગુરુનો વિનય જ હતો. લક્ષ્ય ચૂકી જાય ત્યારે ગુરુની એટલે પ્રતિમાની ક્ષમા માંગી લેતો અને લક્ષ્ય સફળ થઈ જાય ત્યારે ગુરુના ચરણમાં પડી જતો, એમ કરતાં વર્ષો વીતી ગયા પણ તેણે ગુરુને એક ક્ષણ પણ પ્રતિમા રૂપ ન ગણ્યા એણે તો સાક્ષાત્ ગુરુ જ માન્યા હતા. અને એક દિવસ તે એવો સિદ્ધહસ્ત થઈ ગયો કે તેણે અર્જુનની વિદ્યાને પણ શરમાવી દીધી.

અર્જુનથી આ કેમ સહન થાય! ગુરુ દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય આ બેગુરુઆ (ગુરુ વિનાના) ભીલથી નીચા રહી જાય? નહિ. એમ ન બની શકે. ગુરુ પાસે જઈને કહી દીધું. ગુરુએ આવી ભીલને પૂછ્યું—કોની પાસેથી આ વિદ્યા શીખી?

ગુરુને આવેલા જોઈને ભીલ તુરત તેમના ચરણમાં નમી પડ્યો આઠાઠા આખરે આપ બેચાર્મને આની ગયા. ભક્તની ભક્તિમાં એટલું સામર્થ્ય છે. અને પછી ભીલે કહ્યું—ભગવન! મારા ગુરુ ખીજા કોઈ નહિ પણ આપ જ છો.

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. આ વાત સત્ય કેમ હોઈ

શકે? એમણે તો બીજને વિદ્યા શિખડાવવાની જ ના પડી દીધી હતી. તેથી ગુરુ બોલી ગયા—નહિ. હું ગુરુ ન હેઈ શકું. તું જૂઠું બોલે છે. તારા ગુરુનું નામ તું મારાથી છુપાવવા માગે છે.

બીજ ગુરુનો હાથ છાલીને તેમને તે પ્રતિમા પાસે લઈ ગયો અને કહ્યું—આપને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જોઈ લીઓ. આ રહ્યા મારા ગુરુ.

અને ગુરુ દ્રોણની આંખ ખુલી ગઈ. તેમને વાતનું રહસ્ય સમજાઈ ગયું.

જડ પ્રતિમા શું દર્શ શકે, કેવી રીતે દર્શ શકે? એમ શંકા કરો છો ને! તો જુઓ. જડ પ્રતિમા આ રીતે દર્શ શકે છે. સમજ્યા?

હે કલ્યાણાર્થી! હવે પક્ષપાત છોડી દે. કોઈ બીજના માટે નહિ પણ તારા પોતાના કલ્યાણ માટે. “મારા મનમાં ભગવાન બેઠા છે. પ્રતિમાના દર્શન કરવાની શી જરૂર છે?” એવા બહાના છોડી દે. એમ માનીને જ તું તારી શાંતિનો ઘાત કરી રહ્યો છે.

ભગવાન શબ્દનું નામ તે કંઈ ભગવાન નહિ. ભગવાન તો જીવનનો એક આદર્શ છે અને તે આદર્શ તું સંક્ષત ભગવાન પાસથી અથવા તેમની પ્રતિમા પાસેથી શીખી સમજી શકે છે. સાક્ષાત્ ભગવાન વર્તમાન સમયમાં નથી. માટે તેમની પ્રતિનિધિ આ પ્રતિમાનું શરણ લે અને તારું કલ્યાણ કર.

મંદિરની આવશ્યકતા શી છે?

પ્રથમ ઉત્તમ અને સ્વાભાવિક છે. એનો ઉત્તર મુખ્ય પ્રયોજન અથવા લક્ષ્યનો વિચાર કરવાથી મળી જશે.

પ્રયોજન અથવા લક્ષ્ય છે—શાંતિ બેઠા છે.

બધા, શાંતિ શું છે અને શાંતિનો ઘાત કોણે કર્યો છે?

શાંતિ જીવનો સ્વભાવ છે. અને ધાત કરવાવાળો પણ જીવનો જ અપરાધ છે. શરીર, ધન, કુટુંબ આદિ સંબંધી અનેક નવા નવા વિકલ્પો, ઇચ્છાઓ, ચિંતાઓ ઊઠે છે. આ વિકલ્પો દબાઈ જાય તો તો જીવને શાંતિ જ છે.

શાંતિ માટે વિકલ્પને દબાવવા

ખરું કહીએ તો શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની નથી પણ અશાંતિ દૂર કરવાની છે. એ વિકલ્પો, ઇચ્છાઓ અને ચિંતાઓને દૂર કરવાની છે. એ દૂર થાય તો પછી શાંતિ જ છે, જીવનો સ્વભાવ જ શાંતિ છે. પ્રાપ્ત સ્વભાવની પ્રાપ્તિ શી કરવાની? જે પહેલેથી જ જીવની પાસે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ જ કેમ હોય? સ્વભાવ કદી વિચ્છેદ જતો નથી.

એટલે વિકલ્પોથી વ્યાકુળ રહેવાય ત્યાં સુધી શાંતિ બહાર આવી શકતી નથી જો કે તે અંદર સ્વભાવમાં પડી જ છે. તે માટે વિકલ્પો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

વિકલ્પ ક્રમે ક્રમે દબાવ છે

વિજ્ઞાનું બટન દબાવીએ કે પ્રકાશ બંધ. એવી કોઈ ક્રિયા વિશેષથી વિકલ્પોને એકદમ દબાવી શકાય? નહિ. એવી વાત સંભવિત નથી. વિકલ્પો, સંસ્કાર ધીરે ધીરે જ સંક્રિત પકડતાં પકડતાં એક દિવસે પુષ્ટ થઈ જાય છે. પણ એકદમ પુષ્ટ નથી થઈ જતા. તેવી જ રીતે કોઈ પણ સંસ્કાર ધીરે ધીરે ક્રમપૂર્વક જ તોડી શકાય છે. જ્યાં સુધી સંસ્કાર સમૂળ નષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી તેનાથી પ્રેરિત નિત્ય નવા નવા વિકલ્પ છોડી શકતા નથી. રોગીનો રોગ એકદમ દબાવી નથી શકાતો પણ ધીરે ધીરે ઓછો કરાય છે તેવી જ રીતે વિકલ્પનું પણ સમજવું.

અનુકૂળ વાતાવરણની મહત્તા

વિકલ્પોને હમેશને માટે તો થું પણ અમુક વખતને માટે પણ સંપૂર્ણ રીતે રોકી શકાતા નથી પણ અમુક સમય માટે કાર્મિક રીતે દયાવી શકાય છે, જેમ મોરફીઆ કે કોકેનના ઈન્જેક્શનથી થોડો વખત પીડાને દયાવી શકાય છે તેમ, તો કષ્ટ ક્રિયા વિશેષથી વિકલ્પો થોડા વખત માટે પણ દયાઈ રહે તે બાંધવાનું છે.

બાહ્ય વાતાવરણનો વિચારોની સાથે ભારે મોટો સંબંધ છે. જુગારીઓના વાતાવરણમાં જુગારી અને શરાબીના વાતાવરણમાં શરાબી બની જવાય છે. એ જ રીતે નિર્વિકલ્પ વાતાવરણમાં નિર્વિકલ્પ પણ બની શકાય છે.

જો કે સ્વ-પર ભેદ વિજ્ઞાનમાં વસ્તુતઃ એનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને દ્રવ્યનો અન્ય દ્રવ્ય પર કોઈ પ્રભાવ પડી શકતો નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. અને એ વાત પર મને વિશ્વાસ પણ છે. યુક્તિ આદિથી નિષ્કંચ પણ કર્યો છે. પરંતુ એ વિશ્વાસ હજુ સુધી સંપૂર્ણ રીતે મારા જીવનમાં ઉતર્યો જોઈ શકતો નથી. પરાપૂર્વથી પરાશ્રિત થઈ જવાના સંસ્કાર હજુ દૃઢ છે. એ ભૂત મારી જ છે. પણ એવા વાતાવરણમાં રહેવાથી જ એ ભૂત થાય છે. જે વાત અનુભવમાં આવે છે તેનો ઇન્કાર કરવાથી શો લાભ ?

વિકલ્પને દયાવવાના બે ઉપાય

વિકલ્પને દયાવવાના બે ઉપાય છે—(૧) પ્રાપ્ત વાતાવરણમાં મનને દૃઢ રાખવું અને (૨) વાતાવરણ બદલી નાખવું.

પહેલો ઉપાય—સ્વ-પર ભેદ વિજ્ઞાનથી મનને એવું દૃઢ રાખવું કે બાહ્ય વાતાવરણ તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરતાં પોતાના શાંત સ્વભાવને લક્ષ્યમાં લઈને અંતરંગમાં નવું વાતાવરણ કૃત્રિમ કરી લેવું. આ

ઉપાય તો સરસ છે પણ જીવની વર્તમાન પ્રાથમિક અવસ્થામાં તેમ કરવા તે મિલકુત્ર અસમર્થ હોય છે.

વાતને સમજવી સહેલી છે પણ એ વાતને કાર્યરૂપમાં મૂકવાનું જ અઘરું છે, કઠિન છે. સમજવામાં અને શ્રદ્ધા કરવામાં બહુ સમય નથી લાગતો પણ તેને પૂરું કરવામાં લાંબો સમય જોઈએ છે. હાલની નિકટ અવસ્થામાં પણ થઈ શકે અને પોતાની શક્તિ ઉપરવટો ન હોય એવો ઉપાય હોવો જોઈએ.

તેથી હવે બીજા ઉપાયનો વિચાર કરીએ.

બીજો ઉપાય—કુટુંબ સંબંધી ચિંતાઓ સહિત કુટુંબના વાતાવરણમાં રહીને, ધનોપાર્જનની ચિંતાઓ સહિત ધંધામાં રહીને, શરીર સંબંધી ચિંતાઓ સહિત શરીરની સેવામાં સંલગ્ન રહીને પણ વિકલ્પોથી અને વ્યાકુળતાઓથી બચવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં પણ બચી શકાતું નથી. એવી પ્રાથમિક અવસ્થા છે તેથી હવે થોડા વખત માટે પણ વાતાવરણ બદલવું જોઈએ. તો કેવા વાતાવરણમાં જવું ?

મંદિરની અનુકૂળતા

વાતાવરણ એવું હોવું જોઈએ કે ત્યાં જઈને વિકલ્પ ઉપસ્થિતિ થાય તો તે વીતરંગના સંબંધી જ હોય, શાંતિ સંબંધી જ હોય. અને શાંતિના આદર્શ જીવિત દેવ અથવા તેમની પ્રતિમાનું શરણ મળવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય.

વર્તમાનમાં જીવિત દેવ તો મળી શકે તેમ નથી. એટલે તેમની પ્રતિમાથી જ લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. પ્રતિમા ઘેર પણ રાખી શકાય. પરંતુ ધરતું વાતાવરણ જોઈએ તેવું અનુકૂળ થઈ શકે નહિ. તેથી મંદિરમાં જ શાંતિદેવનું શરણ લેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.

વિકલ્પોનું શમન કરવા જેટલું પૂરતું બળ હોય તો તો મંદિરની પણ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ અનુભવથી જાણીએ છીએ.

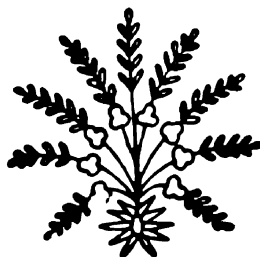
કે જીવનચર્યામાં વિઠ્ઠલો દબાવવાને બદલે ધણા વૃદ્ધિ પામે છે. માટે વિકલ્પના પ્રશ્નન માટે ધર આદિનું વાતાવરણ પ્રતિકૂળ રહે છે અને મંદિરનું વાતાવરણ અનુકૂળ રહે છે.

અનુકૂળ વાતાવરણમાં રહેવાથી પુરુષાર્થ કરવામાં કમ બળ વાપરવું પડે છે, ઓછી મહેનત પડે છે. જ્યાં સુધી આત્મમગ્ન ઓછું છે, જીવનની શક્તિ હીન છે ત્યાં સુધી પ્રતિકૂળ નિમિત્તના ત્યાગ અને અનુકૂળ નિમિત્તના ગ્રહણની આવશ્યકતા રહે છે.

મંદિરમાં આવીને પણ પ્રતિમામાં જીવિત દેવના દર્શન કરીને રાંતિમાં લય થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મંદિરમાં આવીને જો “આ મંદિર બહુ સુંદર છે, એના ચાંમલા પણ અરનના છે, એમાં ખૂબ ખર્ચ થયું હશે, હજી આમાં આટલી ખામી છે.” ઇત્યાદિ વિકલ્પોમાં પડી જવાય તો દેવ દર્શનનું કાર્ય ભૂલી જવાય અને મંદિરમાં આવવું નિર્ધનક બની જાય.

મંદિરમાં આવીને વિકલ્પોમાં નહિ પડતાં યથાર્થ રીતે દેવદર્શનનું કાર્ય કરવું એજ કર્તવ્ય છે. દેવદર્શન કે દેવપૂજામાં કાંઈ વિશેષ ફરક નથી. દર્શન જ પૂજન છે.

—શાંતિપથ પ્રદર્શનમાંની સામાર અનુવાદિત.

પ્રકરણ છવીશમું

મૂર્તિ સંબંધી પ્રશ્નોત્તર

લેખક

મુનિશ્રી ભદ્રંકર વિજયજી મહારાજ

*

નોંધ

મૂર્તિને નહિ માનવા માટે સ્થાનકવાસીઓએ અનેક તર્કો ઉપજાવી કાઢી શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી છે. તે શંકાઓને પ્રશ્નોમાં મૂકીને મુનિશ્રી ભદ્રંકર વિજયજીએ તેમના ‘પ્રતિમા પૂજન’ નામના પુસ્તકમાં તે પ્રશ્નોના સવિસ્તર ખુલાસા આપીને તે તર્કો-શંકાઓ વજુદ વગરની છે તે બતાવી આપ્યું છે. તે ખુલાસાઓ ખાસ સમજવા જેવા હોવાથી અત્રે તે ઉધૃત કરેલા છે. તે સર્વ પ્રશ્નોત્તરો ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને ખરાબર સમજી લેવાની વાંચકોને ભલામણ છે.

—ન. ગિ. શેઠ

*

પ્રશ્ન ૧—શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ સમયે જે હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો ભસ્મગ્રહ બેસવાથી શાસનને ધક્કા લાગ્યો. પણ તે ઉતર્યા બાદ સત્યધર્મ પેદા થયો એમ કહેવાય છે. તો તેમાં તથ્ય શું છે?

ઉત્તર—ત્યારે શું ભરમગ્રહ ઉતર્યા પહેલાં સત્ય ધર્મ ન હતો? તે વખતે વિચ્છેદ થઈ ગયાનું કયા સૂત્રમાં લખ્યું છે? શ્રી ભગવતી સૂત્રના વીશમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં ભગવાને દરમાખ્યું છે કે—

“હે ગૌતમ! આ જંબૂદ્વીપના ભરતખંડને વિષે આ અવસર્પિણી કાળમાં મારું શાસન ૨૧૦૦૦ એકવીશ હજાર વર્ષ પર્વત ચાલશે.”

આ સૂત્રપાઠમાં વિચ્છેદ થવાનું કે પુનરુદ્ધાર થવાનું કાંઈ નામ-નિશાન પણ નથી. ઊલટું, એકસરખું ચાલવાનું કહ્યું છે.

વળી શ્રી કલ્પસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“શ્રી વીર પ્રભુના નિર્વાણ બાદ બે હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો ભરમગ્રહ પ્રભુના જન્મનક્ષત્ર પર બેસશે. તેથી તે દરમ્યાન સાધુ સાધ્વીની ઉદય ઉદય પૂજા નહિ થાય. પણ ભરમગ્રહ ઉતર્યા બાદ સાધુ સાધ્વીની ઉદય ઉદય પૂજા થશે.”

ગ્રહના જોરથી જોમની પૂજા નહિ થતી હોય તેમની જ પૂજાગ્રહ ઉતર્યા પછી વિશેષ પ્રકારે થશે, તેથી ખીજને શું લાગે વળજે?

એ મુજબ, શ્રી આનંદચિમળ સુરિ, શ્રી હેમ વિમળસુરિ, શ્રી વિજયદાન સુરિ, શ્રી વિજયહીર સુરિ, જિનચંદ્ર સુરિ વગેરે આચાર્યોએ ક્રિયા દંદાર કર્યા ત્યારથી ત્યાગી શુદ્ધ સાધુની માન્યતા અને પૂજ્યતા લોકોમાં દિવસે દિવસે વિસ્તરવા તથા વધવા લાગી, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

શ્રી કલ્પસૂત્રમાં એમ તો કહ્યું નથી કે—ભરમગ્રહની સ્થિતિવાળા બે હજાર વર્ષ સુધી દયામય ધર્મના લોપ થઈ જશે. લોક દ્વિસાધર્મના કુરસને ચડશે તથા તે ગ્રહ ઉતર્યા બાદ અમુક આચાર્ય ફરી દયામય ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરશે. તેથી તેમની ઉદય ઉદય પૂજા થશે અને દયાની વૃદ્ધિ થશે

જેમ કાંઈ એક ઝીને મર્મ રહ્યો હોય તો પૂરા દિન ચયેથી તેને

જ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે પણ ખીજને નહિ. તથા રોગી પુરુષના રોગની સ્થિતિ પારપૂર્ણ થયેથી તે જ માણસ સામે થશે પણ ખીજને નહિ.

તેમ ભસ્મગ્રહના પ્રભાવથી જે સુનિવરોની પૂજામકિત નહોતી થતી તેમની જ ભક્તિ પાછી ગ્રહ ઉતર્યાથી થશે પણ ખીજની નહિ. એવો સ્પષ્ટ અર્થ છોડી, મારી મચડીને ખોટો અર્થ કરવો તે સત્યને ઉતારી પાડવા ભરાબર છે.

પ્રશ્ન ૨—પત્થરની ગાયને દોહવાથી જેમ તે દૂધ આપે નહિ તેમ પત્થરની મૂર્તિ પૂજવાથી પણ શું કાર્ય સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર—પ્રથમ વાત તો એ છે કે ગાયનું દષ્ટાંત અહીં લાગુ કરવું એ જ અઘટિત છે.

ગાય પાસેથી જેમ દૂધ લેવાનું હોય છે તેમ મૂર્તિ પાસેથી કાંઈ લેવાનું હોતું નથી. ગાય જેમ દૂધ આપે છે તેમ મૂર્તિ કાંઈ આપતી નથી.

પૂજક પોતે પોતાના આત્મામાં છુપાએલા વીતરાગતા આદિ ગુણોને મૂર્તિના આલંબનથી પ્રગટ કરે છે.

ખીજ વાત એ છે કે—જેમ પત્થરની ગાય દૂધ આપતી નથી તેમ સાચી ગાય પણ, ‘ હે ગાય ! તું દૂધ દે ’—એમ ઉચ્ચારણ કરવા માત્રથી દૂધ આપતી નથી. તો પછી સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના નામથી કે જાપથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થવી જોઈએ નહિ. અને પરમાત્માનું નામ પણ લેવું જોઈએ નહિ.

જે શુભ ઉદ્દેશથી ઇશ્વરના નામનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. તે જ શુભ ઉદ્દેશથી પરમાત્મની મૂર્તિની ઉપાસના કર્તવ્ય થઈ પડે છે. પરમાત્માનું નામ લેવાથી અંતઃકરણની ત્રિશુદ્ધિ થાય છે તેમ પરમાત્માની મૂર્તિના દર્શન આદિથી પણ અંતઃકરણની ત્રિશુદ્ધિ થાય જ છે.

એ જ રીતે કેટલાક કહે છે કે—જેમ સિંહની મૂર્તિ આવીને મારતી નથી તેમ ભગવાનની મૂર્તિ પણ આવીને તારતી નથી.

આવું કયન પણ અયોગ્ય છે. કારણકે 'સિદ્ધ, સિદ્ધ' એવું નામ લીધાની સાથેજ શું સિદ્ધ આવીતે મારે છે? નહિજ. તો પછી ભગવાનનું નામ લેવું નિરર્થક ઠરશે.

વળી સિદ્ધની મૂર્તિ મારતી નથી તેનું કરણ એ છે કે-મારવામાં સિદ્ધને પોતાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે, મરનારને નહિ. ત્યારે ભગવાનની મૂર્તિથી તરવામાં મૂર્તિને કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનો હોતો નથી; પરંતુ તરનારને પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. મુક્તિ મેળવવા માટે વ્રત, નિયમ, તપશ્ચર્યા સંયમ આદિની આરાધના પુરુષને કરવી પડે છે પણ— પરમાત્માને નહિ.

પરમાત્માના પ્રયત્નથી જો તરવાનું હોત તો પરમાત્મા તો અનેક શુભ ક્રિયાઓ કરી ગયા છે છતાં તેનાથી બીજાઓ કેમ ન તર્યા? પરંતુ તેમ બનતું નથી, એકે ખાધાથી જેમ બીજાની ભૂખ મટતી નથી તેમ ભગવાનના પ્રયત્ન માત્રથી ભક્ત વર્ગની મુક્તિ થતી નથી. ભક્ત વર્ગની મુક્તિ માટે તો ભક્તવર્ગ પોતે પ્રયત્ન કરે તો જ સિદ્ધ થાય છે. છતાં ભગવાનની મૂર્તિના આલંબનથી જીવને તપ, નિયમ આદિ કરવાનો ઉદ્દેશ જરૂર થાય છે. અને તેથી આ “ભગવાનની મૂર્તિ તારે છે” એમ ઉપચારથી કહેવામાં કોઈ પણ જાતની હરંકાર નથી.

પ્રશ્ન ૩—જડને ચેતનની ઉપમા આપી શકાય?

ઉત્તર—વસ્તુના ધર્મ અનંત છે. પ્રત્યેક ધર્મને આશ્રીને વસ્તુને જુદી જુદી અનંત ઉપમાઓ આપી શકાય છે.

એક લાકડી ઉપર બાળક સ્વારી કરે ત્યારે લાકડી જડ હોવા છતાં તેને ચેતન એવા ઘોડાની ઉપમા અપાય છે. પુસ્તક અચેતન હોવા છતાં તેને જ્ઞાન કે વિદ્યાની ઉપમા અપાય છે. એ રીતે સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા ધર્મ જો આત્મિક વસ્તુ હોવા છતાં તેને જડ એવા કલ્પવૃક્ષ અને ચિતામણી વગેરેની ઉપમા અપાય છે.

વસ્તુના અનંત ધર્મ આશ્રી કાર્મિક પણુ ધર્મ લઈ તેના વડે જે જે પ્રકારનું કાર્ય સાધી શકાય તે તે પ્રકારની ઉપમાઓ આપવાનો વ્યવહાર જગપ્રસિદ્ધ છે. પરમાત્માની મૂર્તિથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે તેથી તે મૂર્તિને પણ પરમાત્મા કહી શકાય છે.

પાંચસો રૂપીઆની હુંડી કે નોટને લોકો પાંચસો રૂપીઆ જ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં રૂપીઆ એ તો ચાંદીના કટકા છે. અને નોટ હુંડી એ તો કાગળ અને સાહીસ્વરૂપ છે. પરંતુ બંનેથી કામ એકસરખું થતું હોવાથી બંનેને રૂપીઆ જ કહેવાય છે.

તેમ પરમાત્માની મૂર્તિ પણ પરમાત્માનો બોધ કરાવનાર હોવાથી તેને પણ પરમાત્માની ઉપમા આપી શકાય છે.

પ્રશ્ન ૪—અક્ષરાકારને જોવા માત્રથી જ્ઞાન થાય છે તેમ મૂર્તિને જોવા માત્રથી જ્ઞાન થતું કેમ દેખાતું નથી?

ઉત્તર—અક્ષરાકારને જોવા માત્રથી જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું એ ખોટું છે, અક્ષરાકારથી જ્ઞાન થવા પહેલાં શિક્ષણદ્વારા તે અક્ષરોને ઓળખતાં શિખવું પડે છે. અક્ષરોને ઓળખ્યા પછી જ વાંચતાં કે લખતાં શિખી શકાય છે.

તેમ—ગુરુ આદિક દ્વારા આ દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગદેવની મૂર્તિ છે. એમના અજ્ઞાન આદિ દોષો નાશ પામ્યા છે. તેઓ અનંત ગુણોએ સહિત છે. દેવેન્દ્રોથી પણ પૂજિત છે. તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરનારા છે. મોક્ષને પામેલા છે. સંસારસાગરથી તરી ગયેલા છે. સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે. દયાના સાગર છે. પરિસહ અને ઉપસર્ગોની ફાળેને હઠાવનારા છે અને રાગાદિરહિત છે. એવું જેમ જેમ જ્ઞાન થતું જાય છે તેમ તેમ મૂર્તિનાં દર્શન આદિ કરતી વખતે તે તે ગુણોનું જ્ઞાન અને સ્મરણ દઢતર થતું જાય છે.

પ્રશ્ન ૫—સ્રીની મૂર્તિ જોવાથી પ્રત્યેકને કામવિકાર

ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે પણ પ્રતિમા જોઈને બધાને વિરાગભાવ ઉત્પન્ન થતો દેખાતો નથી. તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—જેઓને મૂર્તિ ઉપર દ્વેષ કે દુર્ભાવ છે તેઓને વીતરાગની મૂર્તિ જેવા છતાં શુભ ભાવ પ્રગટ થવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ જેઓ હજુકર્મા જીવો છે તેમને તો શ્રી વીતરાગદેવની શાંતમુદ્રાના દર્શન થવાની શ્રાવે જ રોમેરોમ પ્રેમ ઉભરાયા સિવાય રહેતો નથી.

કોઈ પાપી આત્માને મુનિની શાંત મૂર્તિ દેખીને પણ જેમ મનમાં ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન ન થાય તેમ જોણે મૂર્તિ પ્રત્યે દ્વેષ કે દુર્ભાવ કેળવેલ હોય તેવા આત્માને મૂર્તિના દર્શનથી પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય એ બનવા જોગ છે.

જગતનો સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે ગુણુવાનની મૂર્તિ દેખીને તેના જેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા સહેજે ઉત્કંઠા થયા સિવાય રહે નહિ. છતાં તેમાં પણ અપવાદ હોય છે.

શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં ફરમાવ્યું છે કે—

જે આસવા તે પરિસવા

જે પરિસવા તે આસવા

ભાવાર્થ—પરિણામના વશથી જે આસ્રવનું કારણ હોય તે સંવરનું કારણ બને છે. અને જે સંવરનું કારણ હોય તે આસ્રવનું કારણ બને છે.

ઈલાચિપુત્ર પાપના ધરાદાથી ઘેરથી નીકળ્યા હતા. છતાં પરિણામની વિશુદ્ધિથી વાંસના દોરડા ઉપર નાચ કરતાં કેવળ ગાન ક્રિપ્ત કરી લીધું હતું.

ભરત ચક્રવર્તીનું અરીસા—ભુવનમાં ૩૫ જેવા જેવું તે આસ્રવનું કારણ હતું. પણ મુદ્રકાના પડવ્યાથી શુભ ભાવનામાં આશ્લેષ થતાં તેમણે કેવળગાનને પ્રાપ્ત કર્યું.

તે જ રીતે સાધુ મુનિરાજો સંવર અને નિર્જરાતું કારણ છે. છતાં તેમને દુઃખ દેવાથી, તેમનું ખુરં ચિંતવવાથી તથા તેમની નિંદા આદિ કરવાથી જીવ અશુભ કર્મનો આસ્ત્રવ કરે છે. પણ તેથી સાધુ મુનિરાજનું પૂજનિકપણું નષ્ટ થઈ જતું નથી.

સાક્ષાત શ્રી ભગવાન મહાતીર દેવને જોઈને પણ સગમદેવ અને ગોવાળીઆ વગેરેને માઠા ભાવ થયા. તેમાં તેઓનો અશુભ ભાવ છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

પત્ર નૈવ કરીરવિટપે, દેષો વસંતસ્ય કિમ્ દૂષણમ્
ટલ્લકો ન વિલોક્યતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્ ।
વર્ષા નૈવ પતન્તિ ચાતક મુખે, મેઘસ્ય કિં દૂષણમ્
યદ માગ્યં વિધિના લલાટ લિખિતં, દૈવસ્ય કિં દૂષણમ્ ॥

અર્થ—કરીરના ઝાડ ઉપર પાંદડાં ન આવે તેમાં વસંત ઋતુનો શો દેષ ? ધ્રુવડ પક્ષીને દિવસે ન દેખાય તેમાં સૂર્યનો શો અપરાધ ? જળની ધારા ચાતક પક્ષીના મુખમાં નથી પડતી તેમાં મેઘનો શો દોષ ? અને એ જ પ્રકારે લલાટે લખાયેલ ભાગ્યાનુસાર ફળ ભોગવવું પડે તેમાં દૈવનો પણ શો દોષ ગણાય ?

એ જ રીતે શ્રી દેવાધિદેવની મૂર્તિ તો શુભ ભાવનું જ કારણ છે. તથાપિ તેના દ્વેષો, દુષ્ટ પરિણામી અને દિતમાગી જીવોને ભાવ પેદા ન થાય તે ખરેખર તેમની જ કમનશીબી છે.

સૂર્યની સામે કોઈ ધૂળ ફેંકે કે સુગંધી પુષ્પ ફેંકે તો તે બન્ને ફેંકનાર તરફ જ પાછાં ફરે છે, અથવા વજ્રમયી દિવાલ પર કોઈ મણી કે પથર ફેંકે તો તે વસ્તુઓ ફેંકનાર તરફ જ પાછી આવે છે અથવા ચક્રવર્તી રાજાની કોઈ નિંદા કે સ્તુતિ કરે તેથી તેનું કાંઈ બગડતું કે સુચરતું નથી. પણ નિંદક આત્મા પોતે જ દુઃખનો પાત્ર બને છે અને સ્તુતિ કરનાર પોતે જ ઉત્તમ ફળને મેળવે છે.

અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો જેમ પથ્ય આહાર કરવાથી ખાનાર મનુષ્યને સુખ મળે જ અને અપથ્ય ભોજન કરવાથી ભોજન કરનારને જ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આહારમાં વપરાયેલી વસ્તુને કાંઈ થતું નથી.

તે જ પ્રમાણે પરમાત્મ-મૂર્તિની સ્તુતિ, ભક્તિ કે નિંદા હીલના કરવાથી અલિપ્ત પરમાત્માને કાંઈ થતું નથી. પરંતુ નિંદક પોતે જ દુર્ગતિનું કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને પૂજક શુભ કર્મોપાર્જન કરી સ્વયમેવ સુગતિનું ભોજન ખાતે છે.

બીજી વાત વિચારવાની એ છે કે—બ્રહ્મચારી મહાત્માઓને સ્ત્રીની મૂર્તિ જોવાનો નિષેધ કર્યો. પરંતુ સાક્ષાત્ સ્ત્રીના હાથે આહાર-પાણી લેવાનો નિષેધ કર્યો નહિ.

સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા કે વંદન કરવા આવે, કલાકો સુધી વ્યાખ્યાન સાંભળવા ભેમી રહે. ધર્મચર્યા સખંધી પૂજપગ્ધ કે વાર્તાલાપ કરે, છત્વાદિ કાર્યોમાં સ્ત્રીનો સક્ષાત્ પરિચય હોવા છતાં નિષેધ ન કર્યો અને સ્ત્રીના ચિત્રામણવાળા મકાનમાં વસવાનો નિષેધ કર્યો, તેનું શું કારણ ?

ચિત્રામણની સ્ત્રીની આકૃતિ માત્રથી કાંઈ આહાર-પાણી મળી શકતા નથી કે બોલવું ચાલવું થઈ શકતું નથી. ચિત્રામણની સ્ત્રી જોડીને સ્પર્શ કરી શકતી નથી. છતાં શાસ્ત્રકારોએ તેનો નિષેધ કર્યો. કારણ એટલું જ કે—

ચિત્ર કે મૂર્તિ તરફ જેવી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય, મનમાં ખરાબ સંકલ્પ વિકલ્પ ઊઠે, ધર્મધ્યાનમાં બધા પદોએ તથા કર્મબંધન થવાના પ્રમતો ઉપાર્જ્યત થય તેવા, ધર્મનિમિત્તે સક્ષાત્ પરિચયમાં આવનાર સ્ત્રી-પ્રસંગમાં સંભવતા નથી. કારણ કે ત્યાં અશુભ માર્ગે ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાનો અવસર સાધુને ભાગ્યે જ મળે છે.

ત્યારે, મકાનમાં સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્ર હોય તો તે તરફ વારંવાર ધારી ધારીને નિહાળવાનું અને તેમાં ચિત્તની તથા મનની લીનતા

થવાનું અવશ્ય બની આવે તથા પરિણામે દિલમાં કામ વિકારો જાગૃત થઈ આવે, એ વિગેરે અનિષ્ટોત્તો પૂરેપૂરો બચ છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિઓની આજ્ઞા નિષ્પ્રયોજન કે વિના વિચાર્યે હોઈ શકે નહિ. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે મનને સ્થિર કરી શુભ ધ્યાનમાં લાવવા માટે શુભ એવું સ્થિર આલંબન શ્રી જિનરાજની શાંત મૂર્તિ જેવું બીજું એક પણ નથી.

આથી બીજી વાત એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તમ ધ્યાન અને મનની એકાગ્રતા કરવાની અપેક્ષાએ શ્રી જિનમૂર્તિનો દરજ્જો સાક્ષાત્ જિનરાજ કરતાં પણ વધી જાય છે. અને એવા જ કારણે શ્રી રાયપસેણીય આદિ શસ્ત્રગ્રંથોમાં સાક્ષાત્ તીર્થંકર દેવને વંદન નમસ્કાર કરતી વેળા દેવ્યં ચેદ્યં ઇત્યાદિ પાઠો છે. અર્થાત્ જેવી હું જિનપ્રતિમાની ભક્તિ કરું છું તેવી જ અંતરંગ પ્રીતિથી આપની (સાક્ષાત્ અરિહતની) ભક્તિ કરું છું.

વળી સાક્ષાત્ ભગવાનને નમસ્કાર કરતી વખતે—સિદ્ધગૃહ નામચેયં, ઠાણં સંપાવિત કાળસ્સ—સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને મેળવવાની ઇચ્છાવાળા એમ બોલવામાં આવે છે અને શ્રી જિનપ્રતિમાની સામે—સિદ્ધગૃહ નામચેયં ઠાણં સંપત્તાણં—સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકેલા, એમ કહેવામાં આવે છે. એ વગેરે પાઠોનું ખરું રહસ્ય સમજી, પૂર્વાચાર્યોએ અત્યંત બહુમાનપૂર્વક પ્રમાણિત કરેલ શ્રી જિનપ્રતિમાનો અંતરંગ આદર કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન ૬—જિન પ્રતિમાને નમસ્કાર કરવાથી તે નમસ્કાર મૂર્તિને થયો, ભગવાનને નહિ.

ઉત્તર—મૂર્તિ અને ભગવાન સર્વથા જુદા નથી. એ બેમાં કયારેય અભેદ છે. મૂર્તિ એ જિનેશ્વરની સ્થાપના છે. શ્રી જિન મૂર્તિને નમસ્કાર કરતી વખતે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનો ભાવ લાવીને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. માટે જુદા ન કહેવાય.

જેમ અહીં બેઠાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં બિરાજતા શ્રી સીમંધર સ્વામીને સર્વે જૈનો નમસ્કાર કરે છે. ત્યારે માર્ગમાં લાખજો ધર, વૃક્ષો, પર્વતો આદિ અનેક વસ્તુઓ આડી આવે છે તો નમસ્કાર તે વસ્તુને થયો કે શ્રી સીમંધર સ્વામીને ?

જો કહેશો કે—નમસ્કાર કરવાનો ભાવ ભગવાનને હોવાથી ભગવાનને જ નમસ્કાર થયો. બીજી વસ્તુને નહિ. તથા કેવળજ્ઞાનથી ભગવાન પણ તે વંદનાને તેમ જ જાણે છે.

તો પછી—તેવી રીતે મૂર્તિદ્વારા પણ ભગવાનનો ભાવ લાવી વંદન પૂજન કરવામાં આવે તેને શું ભગવાન નથી જાણતા ?

એ રીતે સાધુને વંદન નમસ્કાર કરતાં પણ, તેમના શરીરને વંદન થાય છે કે જીવને ? જો શરીરને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે તો, જીવ તો શરીરથી જુદી વસ્તુ છે અને જો જીવને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે તો વચમાં કાયાની આડ રહેલી છે. અને કાયાએ જીવથી જુદું પુદ્ગળ દ્રવ્ય છે.

જો કહેશો કે—એ પુદ્ગળ દ્રવ્ય સાધુનું જ ને !

તો પછી—મૂર્તિ પણ દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગ પ્રભુની જ છે એમ કેમ વિચારી શકતા નથી ?

મુનિની કાયાને વંદન કરવાથી જેમ મુનિને વંદન થાય છે તેમ શ્રી વીતરાગ પ્રભુની મૂર્તિને વંદન કરવાથી સાક્ષાત શ્રી વીતરાગ પ્રભુને જ વંદન થાય છે.

પ્રશ્ન ૭—મૂર્તિમાં શું વીતરાગના ગુણો છે ?

ઉત્તર—એક અપેક્ષાએ છે અને એક અપેક્ષાએ નથી, પૂજક-પુરુષ મૂર્તિમાં વીતરાગભાવનું આરોપણ કરીને પૂજા કરે છે ત્યારે તે મૂર્તિ વીતરાગ સદૃશ જ બને છે. એ અપેક્ષાએ શ્રી જિનમૂર્તિ શ્રી જિનવર સમાન છે.

દુષ્ટ પરિણામવાળા પુરુષને મૂર્તિના દર્શન આદિથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી. ઊંચડો અશુભ પરિણામથી કર્મનો ખંધ થાય એ અપેક્ષાએ મૂર્તિ વીતરાગ સદૃશ નથી એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય. પણ તેથી તેનામાં તારવાની શક્તિ છે તે ચાલી જતી નથી.

સાકર મીઠી છતાં ગર્દભને ભાવતી નથી, ઊંચડું તુકસાન કરે છે. તેથી કાંઈ સાકરનો સ્વાદ નષ્ટ થઈ જતો નથી.

તેમ મૂર્તિ પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને ન રુચે તો તેની મોક્ષદાયકતા ચાલી જતી નથી.

પ્રશ્ન—૮ પત્થરની મૂર્તિમાં પ્રભુના ગુણોનું આરોપણ શી રીતે થાય?

ઉત્તર—શણ વગેરે હલકી વસ્તુઓને સ્વચ્છ કરી તેના સફેદ કાગળો અને છે. તે કાગળો ઉપર પ્રભુની વાણીનાં શાસ્ત્રો લખાય છે, ત્યારે તે શાસ્ત્રને તમામ જાતના લોકો પ્રભુ તુલ્ય પૂજનીય ગણે છે. તેમ, ખાણના પત્થરોમાંથી મૂર્તિ અને છે અને તે મૂર્તિમાં ગુરુઓ સ્મરિમંત્રના જાપ વડે પ્રભુના ગુણોનું આરોપણ કરે છે, તે વખતે એ મૂર્તિ પણ પ્રભુતુલ્ય પૂજનીય બને છે.

કોઈ ગૃહસ્થને દીક્ષા આપતી વખતે ગુરુ તેને દીક્ષાનો મંત્ર (કરેમી ભંતે સ્ત્ર) સંભળાવે છે કે તુરત લોકો તેને સાધુ માની વંદના કરે છે. જો કે તે વખતે તે નવદીક્ષિત સાધુમાં સાધુના સત્તાવીશ ગુણો પ્રગટી નીકળેલા જ હોય તેવો નિયમ નથી. છતાં તે ગુણોનું તેનામાં આરોપણ કરીને તેને વંદના થાય છે.

તેમ મૂર્તિ પણ ગુણારોપણ બાદ પ્રભુ તુલ્ય વંદનીય બને છે. તેથી લોકો તેને વાંદે પૂજે અને નમસ્કાર આદિ કરે તે તદ્દન બ્યાજબી છે.

પ્રશ્ન ૯—નિરાકાર ભગવાનની ઉપાસના ધ્યાનદ્વારા થઈ શકે છે. તો પછી મૂર્તિ પૂજા માનવાનું શું કારણ?

ઉત્તર—મનુષ્યના મનમાં એવી તાકાત નથી કે તે નિરાકારનું ધ્યાન કરી શકે. ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકે તેટલી જ વસ્તુઓનો વિચાર મન કરી શકે છે. તે સિવાયની વસ્તુઓની કલ્પના પણ મનને આવી શકતી નથી.

જેટલા રંગ જોવામાં આવે, જે જે વસ્તુનો સ્વાદ લેવામાં આવે, જેનો જેનો સ્પર્શ કરવામાં આવે, ગંધ સુંઘવામાં આવે કે શબ્દો શ્રવણ કરવામાં આવે તેટલાનો જ વિચાર મન કરી શકે છે તે સિવાયના રંગ, રૂપ, ગંધ આદિનું ધ્યાન, સ્મરણ કે કલ્પના કરવી તે પણ મનુષ્ય શક્તિની બહારની વાત છે.

કોઈ એ પુરુષચંદ્ર નામના મનુષ્યનું નામ સાંભળ્યું છે તેને નજરે જોએલ નથી તેમ તેની છબી પણ જોઈ નથી. તો શું નામ માત્રથી પુરુષચંદ્ર નામના માણસનું ધ્યાન થઈ શકવાનું હતું? નહિ. તેમ ભગવાનને પણ સાક્ષાત અથવા તેમની મૂર્તિદ્વારા જોમણે જોયા નથી તેઓ તેમનું ધ્યાન કેવી રીતે કરી શકવાના હતા?

જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરવું હશે ત્યારે ત્યારે કોઈને કોઈ વસ્તુ દષ્ટિ સમીપ રાખવી જ પડશે. ભગવાનને જ્યોતિ સ્વરૂપ માની તેમનું ધ્યાન કરનાર તે જ્યોતિને શુકલ, શ્યામ આદિ કોઈને કોઈ વર્ણવાળી માનીને જ તેનું ધ્યાન કરી શકશે.

સિદ્ધ ભગવંતોમાં એવું કોઈ પણ પૌદ્ગલિક રૂપ છે જ નહિ. સિદ્ધોનું રૂપ અપૌદ્ગલિક છે. તેને સર્વગ કેવળજ્ઞાની મહારાજ સિવાય કોઈ જાણી શકતું નથી. શ્રી સિદ્ધચક્ર યંત્રમાં શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની લાલ વર્ણુ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે તે ફક્ત ધ્યાનની સગવડતા માટે છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી. નિરાકાર સિદ્ધનું ધ્યાન અતિશય જ્ઞાની સિવાય બીજા કોઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી.

કોઈ કહેશે કે—અમે મનમાં માનસિક મૂર્તિને કલ્પીને સિદ્ધ ભગવાનનું ધ્યાન કરીશું. પરંતુ પથરની જડ મૂર્તિને નહિ માનીએ.

તો તેઓનું આ કથન પણ વગર વિચાર્યું જ છે. કારણ કે તેઓને પૂછવામાં આવે કે—તમારી માનસિક મૂર્તિનો રંગ કેવો છે? લાલ, કાળો કે સફેદ? તો તેઓ શું જવાબ આપશે?

જો કહેશે કે—તેને રૂપ નથી, રંગ નથી કે વર્ણ નથી. માટે તેને કેવી રીતે બતાવી શકીએ?

તો તેઓને કહેવાનું કે—જેના રૂપ, રંગ કે વર્ણ નથી તેનું ધ્યાન કરવાની તમારી તાકાત પણ નથી.

આ રીતે પ્રગટપણે મૂર્તિ માનવાની વાતમાંથી છટકવા માટે માનસિક મૂર્તિ માનવા જતાં અંતે ધ્યાનરહિત દશા આવીને ઉભી રહે છે. જો મૂર્તિ વગર ધ્યાન બનતું જ નથી તો પછી તેને પ્રગટપણે માનવામાં હરકત શું છે?

માનસિક મૂર્તિ અદૃશ્ય અને અસ્થિર છે ત્યારે પ્રગટ મૂર્તિ દૃશ્ય અને સ્થિર છે તેથી ધ્યાનાદિ માટે અત્યંત અનુકૂળ છે.

વળી ભગવાન શ્રી તીર્થંકર દેવના સમવસરણમાં પણ ભગવાન પૂર્વાભિમુખે બેસે છે અને બાકીની ત્રણ બાજુ ભગવાનની ત્રણ મૂર્તિઓનું દેવતાઓ સ્થાપન કરે છે. એમ શ્રી સમવસરણ પ્રકરણ, શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર ટીકા. શ્રી તત્વાર્થ સૂત્ર ટીકા વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથો સાક્ષી પૂરે છે.

કેટલાક કહે છે કે—ભગવાનના અતિશયથી ચાર મુખ દેખાય છે પણ ત્રણ તરફ મૂર્તિ છે એમ નહિ.

આ વાત પણ ખોટી છે. કારણ કે કોઈપણ શાસ્ત્રોમાં એ રીતે કહ્યું નથી. સમવસરણની રચનાથી પણ ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે મૂર્તિની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

ભગવાનની બધી મૂર્તિના દર્શનથી તેમના ગુણો આવતાં શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યને સાક્ષાત ભગવાન મળ્યા જેટલો આનંદ થાય છે. અને

મૂર્તિને સાક્ષાત ભગવાન સમજી લાવયુક્ત ભક્તિ થાય છે, તે વખતે ભક્તિ કરનારના મનના અધ્યવસાયો કેટલા નિર્મળ થતા હશે તથા તે વખતે તે જીવ કેવા શુભ કર્મને ઉપાજીતો હશે તેનો સાચો અને પરિપૂર્ણ ખ્યાલ સર્વજ્ઞ સિવાય ખીજને આવી શકવો અશક્ય છે.

જેઓ સ્વકપોલ કલ્પનાથી પરમાત્માનું માનસિક ધ્યાન કરવાનો આડંબર કરે છે તેઓ શા માટે સેંકડો કે હજારો કોશ વાહન વગેરેમાં બેસી, પંચેદ્રિય સુધીના જીવોનો વિનાશ કરી સ્વગુરુ વગેરેને વાંદનાદિ કરવા જતા હશે? શું ગુરુનું માનસિક ધ્યાન ઘેર બેઠાં નથી થઈ શકતું? કે જેથી ગુરુના મૂર્તિમય શરીરને વાંદવા માટે આરંભ (હિસા) કરીને હજારો કોશ જવાની જરૂર પડે છે?

આ સંસારમાં મનુષ્યો અનેક પ્રકારની ચિંતા, જાળજ અને ઝગડાઓમાં હંમેશા અટવાયેલા રહે છે. કોઈ ધનની ચિંતામાં, કોઈ પુત્રની ચિંતામાં તો કોઈ એશ્વર્યારામમાં અને કોઈ ટંટાબખેડામાં — એમ જગતના જીવો અનેક ઉપાધિઓથી ઋસ્ત થઈ રહેલા હોય છે. આલંબન વિના તેઓને શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થવી શું રસ્તામાં પડી છે?

અસ્થિર મન અને ચંચળ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી એ ખચ્ખાંઓનાં બેલ નથી. કોઈ વાળાં, સિતાર કે તંબુરાના સુરવાળું મધુર ગાયન કાને પડ્યું કે તરત ચંચળ મન તે તરફ આકર્ષ્યું જાય છે. તેવે સમયે ધ્યાનની વાતો ક્યાંય જોડી જાય છે. એવી ચંચળવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને માટે શ્રી જિનની પૂજામાં લીન થવું એ જ એક પરમ ધ્યાન છે.

અનેક ઉપાધિવાળા ગૃહસ્થપણામાં શ્રી જિનપૂજનો અનાદર કરવો તે લાલને બદલે કેવળ હાનિ ઉઠાવવા બરાબર છે. દુનિયાદારીની અનેક વિટંબણાઓથી ઘેરાયેલા ગૃહસ્થોને મૂર્તિના આલંબન વગર માનસિક ધ્યાન થવું સર્વથા અસંભવિત છે. શ્રી જિનપૂજના આદરથી અને મૂર્તિ દ્વારા શ્રી જિનેશ્વરદેવના ગુણ આમ વગેરે કરવાથી ચંચળ મન સ્થિર

ચાય છે. અને સ્થિર થયેલા મનમાં સંસારની અસારતા આદિનું જ્ઞાન સહેજાઈથી કરાવી શકાય છે.

સુખદુઃખમાં જ્યાં સુધી સમાનભાવ નથી આવ્યો ત્યાં સુધી મોટા યોગીરાજની જેમ નિરાલંબન ધ્યાનની વાતો કરવી નિરર્થક છે.

જે વખતે તે તે સમભાવવાળી સ્થિતિ આવશે તે વખતે આલંબન પોતાની મેળે છૂટી જશે.

શ્રી જૈન ધર્મના મર્મને જાણનાર પૂર્વાચાર્ય મહર્ષિઓએ દરેક જીવોને પોતપોતાના ગુણસ્થાનક મુજબ ક્રિયા અંગીકાર કરવાનું ફરમાવ્યું છે. વર્તમાનમાં કોઈ પણ જીવ સાતમા ગુણસ્થાન ઉપરાંત ચડી શકતો નથી. સાતમા ગુણસ્થાનકનો કુલ સમય એકત્ર કરતાં તેનો સરવાળો એક અંતર્મુહૂર્તથી અધિક બનતો નથી. તેથી મુખ્ય રીતે જાંચામાં જાંચું છઠું જ ગુણઠાણું વર્તમાનના જીવોને સમજવાનું છે.

છઠું ગુણસ્થાનક પ્રમાદવાળું હોવાથી તે ગુણસ્થાનકે રહેલો જીવ પણ નિરાલંબન ધ્યાન કરવાને અશક્ત છે, આમ છતાં જેઓ છઠા ગુણસ્થાનકની હદે પણ પહોંચ્યા નથી અને અનેક સાંસારિક ખટપટોમાં રચ્યાપચ્યા રહેલા છે. તેઓ નિરાલંબન ધ્યાનની વાતોથી દેખાવ કરે તે કેવળ આડંબર સ્વરૂપ છે.

બ્રાવક ચોથે પાંચમે ગુણસ્થાનકે હોવાથી દ્રવ્યભાવ બંને પ્રકારની પૂજા કરવાના અધિકારી છે. (દ્રવ્ય પૂજા નિરવધ જ હોવી જોઈએ-ન. ગિ. શેઠ) ત્યારે તેનાથી જાંચે એટલે છઠે ગુણસ્થાનકે હોવાથી મુનિ માત્ર ભાવપૂજના અધિકારી છે.

ગુણસ્થાનકની જાંચી દશાએ પહોંચતાં ક્રિયામાં ફેરફાર થતો જાય છે પગથીઆં છોડી એકદમ કુદકો મારી મેડા ઉપર ચડવાનો અવિચારી પ્રયત્ન કરવાથી મેડો તો ધણો દૂર રહી જાય છે પણ ઊંચટો હેઠો પડવાથી વધારામાં હાથપગને તોડનારો થાય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—સંસાર પર રાગ ઘટાડ્યો અને પ્રભુ પર વધાર્યો તો પણ રાગ તો કાયમ રહ્યો ને ? જ્યાં સુધી રાગદ્વેષ રહિત ન બનાય ત્યાં સુધી મુક્તિ કેવી રીતે મળે ?

આ પ્રશ્ન પણ સમજણ વિનાનો છે. સર્વથા રાગરહિત થવાની શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી પ્રભુ પર રાગ કેળવવાથી સંસારના અશુભ રાગથી અને તેનાથી બંધાતા ખોટા કર્મથી બચી જવાય છે. ધરમાં બેઠાં અનેક પ્રકારની વૈભાવિક વર્તુણુક થાય છે, તેટલી જિનમંદિરમાં થઈ શકતી નથી.

પ્રભુની શાંત મૂર્તિના દર્શનથી અને તેમના ગુણગ્રામમાં લીન થવાથી ચિત્તમાં દુષ્ટ ભાવ તથા દુર્વિચારો ટકી શકતા નથી. એટલું જ નહિ પણ તેને દૂર હટાવવાનું એક પરમ સાધન મળી જાય છે. જ્યાં સુધી પૃથ્વી વિશુદ્ધિ થઈ નથી ત્યાં સુધી જીવને ઊંચે ચઢવાનો આ એક ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. જેઓ આ માર્ગને માનતા નથી પણ પોતાને પૂરા વિશુદ્ધ થએલા માની સમભાવને ધારણ કરનારા ગણે છે તેઓને પ્રજ્ઞાનું કે—

જો તમે ખરેખર જ રાગરહિત છો તો પછી તમે તમારા ગુરુ અમર અન્ય નેતાઓનું બહુમાન કરી તેમના ઉપર રાગ કેમ રાખો છો ? તેમના આહાર, વસ્ત્ર અને પાત્ર આદિ વડે ભક્તિ સન્માન આદિ કેમ કરો છો ? તે શું રાગરહિતપણાનું ચિન્હ છે ?

સમભાવમાં લીન રહેનારને સદા સામાયિક છે (એમ કહો છો) તો પછી ગુરુ પાસે જઈ સામાયિક અને પ્રતિક્રમણુ આદિ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? પોતાના ધર્મનું મંડન અને અન્યના ધર્મનું ખંડન તથા એ માટે પુસ્તકો છપાવવા કે બાપણો આપવા એ શું સમભાવનાં કાર્યો છે ?

સ્ત્રી પુત્ર આદિ પ્રિય વસ્તુના સંયોગથી હર્ષ અને તેમના વિયોગથી શોક. લક્ષ્મી, માલ, મિલકત, મકાન, હાટ વગેરેના હુંટાવાથી સંતાપ અને તેની પ્રાપ્તિથી હર્ષ, તેમજ કોઈ દુષ્ટ પુરુષો ગાળો તથા કષ્ટ આપે ત્યારે ક્રોધ અને સન્સાન આપે ત્યારે આનંદ ઇત્યાદિ પ્રકારે રાગદ્વેષ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ત્યાં વળી ‘કારણ’ કે ‘આલંબન’ વિના સમભાવ પેદા કરવાની વાત કરવી એ શું ઢોંગ નથી ?

મારું ઘર, મારી સ્ત્રી, મારું ધન, મારો પુત્ર. મારો નોકર ઇત્યાદિ મારું તારું કરવાનો સ્વભાવ નિર્મૂળ થયો નથી તેને સમાન દષ્ટિવાળા શી રીતે કહેવાય ? જેઓ સંપત્તિ તથા વિપત્તિમાં, શત્રુ કે મિત્રમાં. સુવર્ણ કે પથ્થરમાં, સ્ત્રીઓમાં કે તૃણ સમૂહમાં કાંઈ પણ ભિન્ન ભાવ રાખતા નથી તેઓ જ ખરેખર સમભાવવાળા, આત્મજ્ઞાની અને ઉચ્ચ દરજ્જે ચઢેલા છે. હાલના સમાજમાં એવા મહાન આત્માઓ કેટલા છે ?

મોટા ભાગની દુનિયા દુનિયાદારીની ખટપટોમાં ફસાયેલી છે. તેઓએ પોતે આધ્યાત્મિક હોવાનો ડોળ કરવો અને પોતાને ઉચિત કાર્યનો નિરાદર કરવો યોગ્ય નથી. યોગ્યતા વિના મિથ્યાભિમાન રાખવાથી કાંઈપણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ઇન્દ્રિયો તથા મનને અંકુશમાં લાવ્યા સિવાય નિરાલંબન ધ્યાનની વાતો કરનારાઓને શાસ્ત્રકારો કેવી ઉપમા આપે છે તે નીચેના શ્લોકથી સમજાશે.

સપ્રાજ્યૈર્જ્વલનૈર્વિના રસવતી, પાકં ચિકિર્યુઃ કુધી-
સ્ત્યક્ત્વા પોતમગાધવાધિતરણં, દોર્ભ્યાં વિધિત્સુશ્ચ સઃ ।

बीजानां वपनैर्विनेच्छति स च, क्षेत्रेषु धान्योदगमं,
यौऽक्षाणां विजयैर्विना स्पृहयति, ध्यानं विधातुं शुभम् ॥

અર્થ—જે માણસ ઇન્દ્રિયોને જીત્યાવિના જ શુભ ધ્યાન ધરવાને ઇચ્છે છે તે કુપ્રુદ્ધિ માણસ દેદીપ્યમાન અગ્નિ વિના રસોઈ પકવવાને

ધ્વજ છે, વહાણ છોડીને એ હાથે અગાધ સમુદ્રને તરવાને ધ્વજ છે તથા ખીજ વાળ્યા વિના જ ક્ષેત્રમાં ઉત્પત્તિ કરવાને ધ્વજ છે.

પ્રશ્ન ૧૦—નિરંજન નિરાકારની મૂર્તિ કેવી રીતે બની શકે ?

ઉત્તર—તમામ મતના દેવ તથા શાસ્ત્રોના રચનાર નિરાકાર નથી થયા પણ સાકાર જ થયા છે. દેહધારી સિવાય કોઈથી શાસ્ત્રો રચી શકાય જ નહિ. તમામ શાસ્ત્રો અક્ષરસ્વરૂપ છે. અક્ષરનો સમૂહ તાલુ, ઓળ, દંત વગેરે સ્થાનોથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે સ્થાનો દેહધારીજ હોય છે. તેથી તે દરેકની મૂર્તિ અવશ્ય હોઈ શકે છે.

મોક્ષમાં ગયા પછી તેઓ અવશ્ય નિરાકાર હોય છે તો પણ તેમને ઓળખાવવા માટે પણ મૂર્તિની આવશ્યકતા રહે છે. જેમ કે— શાસ્ત્રના રચનારા દેહધારીઓના મુખથી નીકળેલો અક્ષરોનો સમૂહ ખાસ કોઈ આકારનો હોતો નથી. છતાં તેનો આકાર કદપીને શાસ્ત્રનાં પાનાઓ ઉપર દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને તે જ તેનો બોધ થાય છે.

તેમ નિરાકાર એવા સિદ્ધ ભગવાનનો આકાર પણ આ દુનિયામાં તેમનો જે છેલ્લો ભવ થયો તે મુજબ કદપી, મૂર્તિમાં ઉતારવામાં આવે છે. તથા નિરાકાર સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ સમજી શકાય છે અને સાક્ષાત સિદ્ધની પેઠે તેનું ધ્યાન કરનારનાં સધળાં ધ્વજોતો પણ પૂર્ણ થાય છે.

એવો એક નિયમ છે કે—કોઈ પણ નિરાકાર વસ્તુને ઓળખાવવી હોય તો તેને સાકાર બનાવીને જ ઓળખાવી શકાય છે. એ માટે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત સર્વ પ્રકારની લિપિઓનું છે.

પોતાના મનનો આશય ખીજને શબ્દો દ્વારા જ સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકાય છે, અને એ શબ્દો જે વર્ણના બનેલા છે તે વર્ણને

જુદા જુદા આકાર આપવાથી જ પોતાના અર્થોતું સ્પષ્ટ લાન કરાવાય છે. માટે નિરાકાર વસ્તુનો સ્પષ્ટ બોધ તેને આકાર આપ્યા સિવાય કરી શકાતો જ નથી.

પ્રશ્ન ૧૧.—શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના સમયમાં બાકીના ત્રેવીશ તીર્થંકરોના જીવ સંસારમાં ભટકતા હતા છતાં તે સમયે તેમને વંદન કરવામાં ધર્મ કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર—શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીના વખતમાં બાકીના ત્રેવીશ તીર્થંકરોને વંદના કરવાનો વિષય દ્રવ્ય નિર્દેશને આશ્રયી છે. દ્રવ્ય વગર ભાવ, સ્થાપના કે નામ કશું યે ન હોઈ શકે.

શ્રી ઋષભદેવ ભગવાને જે જીવોને મોક્ષ ગામી બતાવ્યા તે સર્વે પૂજવા લાયક છે. જેમ કોઈ ધનાઢ્ય શાહુકારનાં હાથે લખાએલી તેની સહી સીકકાવાળી અમુક મુદતની હુંડિ હોય તો તેની રકમથી મુદત પુરી થયાં પહેલાં પણ કામ કાઢી શકાય છે, તેવી રીતે મોક્ષગામી ભવ્ય જીવોની શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીએ આપેલી ખાત્રી રૂપી હુંડી તેનો કોણ વિચારવંત પુરુષ અસ્વીકાર કરશે ?

અગવાનની ખાત્રી રૂપ પ્રબળ કારણને લઈને બાકીના ત્રેવીશ તીર્થંકરો તે સમયને આશ્રયીને વંદનીય હતા. વળી એ સંબંધમાં શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં મૂળ પાઠ પણ છે કે—

चत्वारि अह दस दोय वंदिमां जिणवरा चउव्वीसं

અર્થાત્—ચારે દિશામાં અનુક્રમે ચાર, આઠ, દશ તથા બે એમ ચોવીશ તીર્થંકરોનાં જિંખ શ્રી ભરત મહારાજને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સ્થાપન કરેલાં છે.

એ બાબતમાં નિયુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ખુલાસો કર્યો છે કે—

ભરતરાગ્નએ શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીને આ ચોવીશીમાં થનારા તીર્થંકરોના નામ, લાંછન, વર્ણુ શરીરનું પ્રમાણુ વગેરે પૂછીને તે પ્રમાણુ શ્રી અષ્ટાપદ ગિરિ ઉપર જ્ઞાનમંદિર બનાવી સર્વ તીર્થંકરોની પ્રતિમા આગ્રેહુમ આકારની સ્થાપન કરી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રેવીશ તીર્થંકરો થયા પહેલાં પણ તેમની મૂર્તિઓ મંદિરો વગેરે દ્વારા ભક્ત કરવાનો રિવાજ સનાતન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. અને તેને મહાન જ્ઞાની પુરુષોએ પણ સ્વીકારેલો છે.

પ્રશ્ન ૧૨—મૂર્તિ તો એકેન્દ્રિય પાપાણુની હોવાથી પહેલા ગુણુસ્થાનકે છે તેને ચોથા પાંચમા ગુણુસ્થાનકવાળા શ્રાવક તથા છઠા સાતમા ગુણુસ્થાનકવાળા સાધુ કેમ વંદન પૂજન કરે ?

ઉત્તર—પહેલાં તો મૂર્તિને એકેન્દ્રિય કહેનાર પુરુષ જૈન શાસ્ત્રોથી અજ્ઞાત છે. ખાણુમાંથી ખોદી કાઢેલ પથ્થર શસ્ત્રાદિ લાગવાથી સચિત્ત રહેતો નથી એમ શાસ્ત્રકારો ફરમાવે છે. અચિત્ત વસ્તુમાં ગુણુસ્થાનક ન હોય.

હવે જો ગુણુસ્થાનક રહિત વસ્તુને માનવાનો સર્વથા નિષેધ કરેલો તો પણ મહાદોષના ભાગી થવાશે કારણુ કે સિદ્ધ ભગવાન સર્વથા ગુણુસ્થાનક રહિત છે. છતાં તેઓશ્રી અરિહંત દેવ પછી સર્વથી પ્રથમ નંબરે પૂજવા લાયક છે, ગુણુ ઠાણુ સંસારી જીવોને હોય છે, સિદ્ધના જીવોને નહિ.

બીજી વાત એ છે કે—જેમ પથ્થરની મૂર્તિને ગુણુસ્થાનક નથી તેમ કામળ આદિથી બનેલાં પુસ્તકોને પણ કયું ગુણુસ્થાનક છે? છતાં પ્રત્યેક મતના અનુયાયીઓ પોતપોતાના અંધોનું બહુમાન કરે છે; જોએ આસને મૂકે છે તથા મસ્તકે ચડાવે છે. તેની સર્વ પ્રકારની આજ્ઞાતનાઓ વળે છે. થૂંકના છાંટા કે પગની ઠોકર તેને લાગી જાય

તો તેને પણ મહાદોષરૂપ ગણે છે જગતમાં કોઈ પણ મત એવો નહિ નીકળે કે જે પોતાના ઇષ્ટદેવની વાણીરૂપ શાસ્ત્રને મસ્તકે ચઢાવી તેનો ખડુમાન પૂર્વક આદરસત્કાર કરતો ન હોય!

શ્રી જૈન મતના શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં પણ નમો ચંમીય લીવીય કહીને શ્રી ગણધર ભગવંતોએ અક્ષરરૂપ આહ્વા લિપિને નમસ્કાર કર્યો છે. તો તેમાં ક્યું ગુણુસ્થાનક હતું?

મૃતક સાધુનું શરીર પણ અચેત હોવાથી ગુણુસ્થાનક રહિત છે છતાં લોકો ખીજાં કામ પડતાં મૂકી તેનાં દર્શન કરવાં કેમ દોડી જાય છે? તથા તે મૃત શરીરને પણ ધામધુમથી ચંદનના લાકડાથી કેમ ખાળવામાં આવે છે? એ કાર્યને ગુરુ ભક્તિાનું કાર્ય ગણી શકાય કે કેમ? જો ગણી શકાય તો પ્રતિમાને વંદન પૂજન આદિ જિન ભક્તિાનું કાર્ય કેમ ન ગણી શકાય?

પ્રશ્ન ૪૪—મૂર્તિ તો પાષાણુમય છે. તેને પૂજવાથી શું ફળ મળે? મૂર્તિને કરેલી સ્તુતિ મૂર્તિ થોડીજ સાંભળવાની હતી?

ઉત્તર—લોકોને ઉન્માગે દોરી જવાને માટે આ જાતિના કૂટ પ્રશ્નો મૂર્તિપૂજના વિરોધી વર્ગ તરફથી ઉભા કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેની પાછળ ભારોભાર અજ્ઞાન અને કુટિલતા છૂપાયેલી છે.

મૂર્તિપૂજક લોક જો પથરને જ પૂજતા હોત તો સ્તુતિ પણ તેઓ પથરની જ કરતા હોત કે—હે પાષાણુ! હે અમૂલ્ય પથર તું ખડુ કિંમતી તથા ઉપયોગી છે. તારી શોભા પાર વિનાની છે. તું અમુક સ્થળની ખાણુમાંથી નીકળ્યો છે. તને ખાણુમાંથી કાઢનાર કારીગર ખડુ હોંશિયાર છે. અમે તારી સ્તુતિ કરીએ છીએ.

પણ આ રીતે પથરના ગુણુ ગ્રામ કરતું કોઈ દેખાતું નથી અને સર્વ લોક પથરની મૂર્તિમાં આરોપિત શ્રી વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરતું

જ નજરે પડે છે કે—હે નિરંજન! નિરાકાર! નિર્મોહી! નિષ્કાંક્ષી! અન્નર! અમર! અકલંક! સિદ્ધ સ્વરૂપી! સર્વજ્ઞ! વીતરાગ! ઇત્યાદિ ગુણો વડે એ ગુણુવાળા પરમાત્માની જ સૌ કોઈ સ્તુતિ કરે છે.

શું પત્થરમાં આ ગુણો રહેલા છે કે જેથી પત્થરની ઉપાસના કરવાનો ખોટો દોષ ચડાવી લોકોને આડે મારે દોરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે?

જ્યારે પૂજક પુરુષ મૂર્તિમાં પૂજ્યપણાના ગુણોનું આરોપણ કરે છે ત્યારે તેને મૂર્તિ એ સાક્ષાત વીતરાગ જ હોય એમ પ્રતિષ્ઠાસિત થાય છે. અને જે જેવા ભાવથી મૂર્તિને જુએ છે. તેને તે તેવા કૃષ્ણની આપનારી થાય છે.

સાક્ષાત ભગવાન પણ તરણ તારણ હોવા છતાં તેમની આશાતના કરનાર પૂરા કૃષ્ણને ચાખે છે. તેમ મૂર્તિ પણ તારક હોવા છતાં તેની આશાતના કરનારને સંસારમાં દુખાવનારી પણ થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૪—શ્રી પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં પાંચ સંવર દ્વારમાં ચૈત્ય લખ્યાં નહિ અને આસ્રવદ્વારમાં ચૈત્ય લખ્યાં. શું કારણ?

ઉત્તર—આ ઠેકાણે પણ ચૈત્યનો દેવમંદિર એવો અર્થ તમામ જોનો કરે છે. એ જૂલવું જોઈએ નહિ.

શ્રી પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં સવરદ્વારમાં ચૈત્ય એટલે જિનમંદિરની માધુ વૈયાવચ્ચ કરે તેથી નિર્જરા થાય એમ સાફ કહ્યું છે. ત્યાં ચૈત્યનો અર્થ ઊલટો કરવો અને અહીં આસ્રવદ્વારમાં તેજ શબ્દનો અર્થ ‘મંદિર’ કરવો એ ન્યાય કોના ધરનાં?

ચૈત્યનો અર્થ મંદિર છે એ સ્વીકાર્યા બાદ તેને જે આસ્રવ દ્વારમાં મણાવેલ છે તેનું કારણ તે ચૈત્યો ભ્રેષ્ઠ આદિનાં સમજવાનાં છે. તે સખંધી ત્યાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—

નોંધ

અહીં મહારાજશ્રીએ પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્યેષ્ય ચૈત્યો મ્હેમ્મ આદિનાં છે એમ કહ્યું છે. પણ તે વાત શંકા પડતી છે. તેથી તેટલો ભાગ કાઢી નાખેલ છે.

ચૈત્ય બનાવવા તે આસ્ત્રવદ્વારમાં જાય. પરંતુ જિન ચૈત્ય બનાવવામાં જે ભક્તિભાવ અને ધર્મભાવ છે તે તો પુણ્ય છે અને પુણ્ય પણ આસ્ત્રવ જ છે. તેથી ચૈત્ય બનાવવા તે આસ્ત્રવમાં જાય. પરંતુ ચૈત્ય બનાવવામાં પાપ લાગે તેના કરતાં ભક્તિભાવ-ધર્મભાવનું પુણ્ય વધી જાય તેથી એકંદર રીતે તે પુણ્ય કાર્ય ગણાય છે.

પ્રશ્ન ૧૫—ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ કેટલાક ‘સાધુ’ કે ‘જ્ઞાન’ કરે છે તે શું ઉચિત છે?

ઉત્તર—ચૈત્યનો અર્થ સાધુ કે જ્ઞાન કોઈ રીતે થઈ શકે નહિ. તેમજ શાસ્ત્રના સંબંધમાં તે અર્થ બંધાયેલો પણ નથી.

સાધુને ઠેકાણે તમામ સૂત્રોમાં સાહુ વા સાહુણી વા અથવા મિક્કુ વા મિક્કુણી વા એમ કહેવાય છે. પણ ચૈત્ય વા ચૈત્યાનિ વા એવું તો ક્યાંય કહેલ નથી.

ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચૌદ હજાર સાધુ હતા એમ કહ્યું છે. પણ “ચૌદ હજાર ચૈત્ય” એમ કહ્યું નથી. એ રીતે વળી બીજા સર્વ તીર્થંકરો, ગણધરો આચાર્યો વગેરેના આટલા હજાર સાધુ હતા એમ કહ્યું છે પણ “ચૈત્ય હતા” એવા શબ્દો કોઈ સ્થળે કહ્યા નથી.

તથા ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ સાધુ કરે તો પછી સાધવીને વારને નારી જાતિમાં કયો શબ્દ તેમાંથી નીકળી શકશે? કારણ કે ચૈત્ય શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં જોવાતો નથી.

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં (૧) અરિહંત, (૨) સાધુ અને ચૈત્ય એમ ત્રણ શરણાં કહ્યાં છે.

ત્યાં જો ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ સાધુ કરે તો તેમાં ‘સાધુ’ શબ્દ જુદો કેમ કહ્યો? તથા જ્ઞાન અર્થ કરે તો અરિહંત શબ્દથી જ્ઞાનનો સંગ્રહ થઈ ગયો. કેમકે જ્ઞાન અર્થપી છે તે જ્ઞાની સિવાય હોય નહિ. માટે ચૈત્ય શબ્દથી જનપ્રતિમાનો અર્થ જ થવાનો. અરિહંત એવો અર્થ પણ સંભવે નહિ કારણ કે અરિહંત પણ પ્રથમ સાક્ષાત શબ્દમાં જ ઠરે છે.

ચૈત્ય શબ્દનો જ્ઞાન એવો અર્થ કરવો એ પણ તદ્દન અસત્ય છે. કારણ કે નંદીસૂત્ર આદિમાં જ્યાં જ્યાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનના અધિકાર આવે છે ત્યાં ત્યાં નાળં પંચવિહં પણ્ણત્તં એમ કહ્યું છે પણ ચૈદ્યં પંચવિહં પણ્ણત્તં એમ તો કયાંય લખ્યું નથી.

વળી તેના નામોમાં—મતિજ્ઞાન વગેરે નામોમાં પણ નાળ જ્ઞાન શબ્દ વાપરેલ છે પણ કયાંય ‘મતિચૈત્ય’ એમ કહી ચૈત્ય શબ્દ વાપર્યો નથી.

તે જ્ઞાન ધણીને મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, કેવળજ્ઞાની ઈત્યાદિ શબ્દથી ઓળખાવ્યા છે પણ “મતિ ચૈત્યી” વગેરે એવો પ્રયોગ કયાંય પણ કર્યો નથી.

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં જંધાચારણ વિધાચારણ મુનિઓના અધિકારે ચૈદ્યાઈ શબ્દ છે. તથા ખીજે ધણે ઠેકાણે તે શબ્દ વપરાયેલ છે. તેનો અર્થ જ્ઞાન કરશે તો જ્ઞાન તો એકવચને છે. અને ચૈદ્યાઈ બહુવચને છે. માટે તે અર્થ ખોટો છે.

વળી શ્રી નંદીશ્વરદ્વીપમાં અરૂપી જ્ઞાનતું ધ્યાન કરવા જવાની શી જરૂર? પોતાને સ્થળે તે ધ્યાન થઈ શકે છે. માટે ત્યાં પ્રતિમાઓની જ મતબલ છે.

હવે ચૈત્યનો અર્થ સાધુ કે જ્ઞાન કરનારાઓ પણ ધણે સ્થળે પ્રતિમા અર્થ કરે છે. તેનાં થોડાંક દષ્ટાંત—

(૧) શ્રી પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રમાં આસ્ત્રવ દ્વારે ચૈત્ય શબ્દનો અર્થ મૂર્તિ કર્યો છે.

(૨) શ્રી ઉવવાઈ સૂત્રમાં પુણ્નમદ ચેદ્ય હોત્યા છે ત્યાં ચૈત્યનો અર્થ મંદિર અને મૂર્તિ કરે છે.

(૩) શ્રી ઉવવાઈ સૂત્રમાં બહવે અરિહંત ચેદ્યાઈ છે ત્યાં પણ મંદિર અને મૂર્તિ એવો અર્થ કરે છે.

(૪) વ્યવહાર સૂત્રની ચૂલિકામાં દ્રવ્યલિંગીઓ “ચૈત્ય સ્થાપના” કરવા લાગી જશે એમ કહ્યું છે ત્યાં “મૂર્તિની સ્થાપના” કરવા લાગી જશે એવો અર્થ કર્યો છે.

(૫) શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર, ઉપાસક દશાંગસૂત્ર તથા વિપાકસૂત્રમાં પુણ્નમદ ચેદ્ય છે ત્યાં પૂર્ણભદ્રની મૂર્તિ કે મંદિરનો અર્થ કરે છે.

(૬) શ્રી અંતગડ દશાંગ સૂત્રમાં પણ જ્યાં યક્ષનાં ચૈત્ય કહ્યાં છે ત્યાં તેનો ભાવાર્થ મંદિર કે મૂર્તિ ખતાવે છે.

પ્રશ્ન ૧૬—શ્રી જિનપ્રાતમાથી જિનર્જિભ નહિ લેતાં શ્રી વીતરાગદેવના નમૂના તુલ્ય સાધુને ગ્રહણ કરે છે તે વ્યાજબી છે?

ઉત્તર—તેમની તે માન્યતા મનઃકલ્પિત અને જૂઠી છે. સૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે શ્રી જિનપ્રતિમા શ્રી જિનવર તુલ્ય કહેલી છે.

શ્રી જીવાભિગમ આદિ સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં શાશ્વતી પ્રતિમાનો અધિકાર છે ત્યાં ત્યાં ‘સિદ્ધાયતન’ એટલે ‘સિદ્ધ ભગવાનોનું મંદિર’

એમ કહ્યું છે પણ 'મૂર્તિ' આયતન ' કે 'પ્રતિમા આયતન' કહ્યું નથી. તેથી પણ પ્રતિમા શ્રી સિદ્ધ સમાન છે એમ સાબિત થાય છે.

વળી શ્રી રાયપસેશી, દશાશ્રુત સ્કંધ, ઉવવાધ સૂત્ર આદિ ધણા સૂત્રોમાં ભાવ તીર્થ કરોને વંદના કરવા જતી વખત શ્રાવકોના અધિકારે કહ્યું છે—દેવયં જેદ્યં પજ્જુવાસામિ એટલે દેવસ્વરૂપ ચૈત્ત્યસ્વરૂપ (પ્રતિમા સ્વરૂપ)ની પયુંપાસના કરું છું. છતાં અનેક સ્થળોએ ભાવ તીર્થ કર તથા સ્થાપના તીર્થ કરની એકસરખી પયુંપાસના કરવાનો પાઠ છે. તેથી બંનેમાં કાંઈ ફરક નથી.

ભાવ કે સ્થાપના બેમાંથી ગમે તેની ભક્તિ અને પૂજા જેવા ભાવથી કરવામાં આવે છે તે તે પ્રમાણે એકસરખું ફળ મળે છે.

શ્રી માતાસૂત્રમાં દ્રૌપદીના પૂજનના અધિકારે જિન મંદિરને 'જિનગૃહ' કહ્યું છે પણ 'મૂર્તિગૃહ' કહ્યું નથી. તેથી પણ જિનમૂર્તિને જ જિનની ઉપમા થટે છે, નહિ કે સાધુને.'

સાધુ વસ્ત્ર, પાત્ર, રજ્જેહરણ અને મુહપતિ આદિ ઉપકરણોએ સહિત છે ત્યારે ભગવાનને તેમાંનું કશું નથી. ભગવાન અતિશયોએ સહિત હોય છે. સાધુને એમાંનું કશું હોતું નથી. તો પછી સાધુ એવા વીતરાગની બરાબરી કેવી રીતે કરી શકે ?

પર્યાકાસને રહેલી સૌમ્ય દૃષ્ટિવાળી વીતરાગ અવસ્થાની પ્રતિમા તે શ્રી અરિહંત ભગવાન તુલ્ય છે. વીતરાગનો નમૂનો વીતરાગની મૂર્તિને કહેવાય પણ સાધુને કહેવાય નહિ. સાધુના નમૂનાને જ સાધુ કહેવાય.

શ્રી અંતમગ્ન દશા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—હરિણમથેષી દેવની પ્રતિમાને આરાધવાથી તે દેવ આરાધ્ય થયો. તેમ શ્રી વીતરાગની મૂર્તિને આરાધવાથી શ્રી વીતરાગદેવ આરાધ્ય થાય છે.

પ્રશ્ન ૧૭—જિનપ્રતિમાને જોવાથી કે પૂજવાથી કોઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનું સાંભળ્યું છે ?

ઉત્તર—શ્રી રાજપ્રશ્રીય વગેરે સૂત્રોમાં મૂર્તિપૂજા કદ્યાણુકારી મંગળકારી કહી છે, અને એ માટેના દૃષ્ટાંતો નીચે મુજબ છે—

૧. અનાય^૧ દેશનો રહેનાર શ્રી આર્દ્રકુમાર જિનપ્રતિમાના દર્શનથી જાતિ સ્મરણુજ્ઞાન પામી વૈરાગ્ય દશામાં લીન થયો. તેનું વર્ણન શ્રી સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યયનની ટીકામાં છે.

કેટલાક કહે છે કે—આર્દ્રકુમાર મુહુપત્તિ દેખી પ્રતિબોધ પામ્યા છે. આ વાત ગપ છે. કારણ કે સૂત્રમાં તો પ્રથમ જિન પઢિમા એમ સ્પષ્ટ પાઠ છે. એટલે પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીની પ્રતિમા જોઈને પ્રતિબોધ પામેલ છે.

૨. શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચોથા પટ્ટધર તથા શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રના કર્તા શ્રી શર્યભવ સૂરિ શ્રી શાંતિનાથજીની પ્રતિમાના દર્શનથી પ્રતિબોધ પામ્યાનું શ્રી કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં કહ્યું છે.

૩. શ્રી દ્વીપસાગર પત્રાતિ તથા હરિભદ્રસૂરિ કૃત આવશ્યકની મોટી ટીકામાં લખેલ છે કે—

શ્રી જિનપ્રતિમાના આકારની માછલીઓ સમુદ્રમાં હોય છે. તેમને જોઈ અનેક મગ્ગ જીવ માછલીઓને જાતિસ્મરણુજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને બાર વ્રત ધારણ કરી સમ્યક્ત્વ સહિત આઠમે દેવલોકે જાય છે.

આ પ્રમાણે તિર્થંકર જાતિને પણ જિન પ્રતિમાના આકાર માત્રના દર્શનથીય અવશ્ય લાભ મળે છે, તો મનુષ્યને મળે તેમાં શી શંકા ?

૪. શ્રી જ્ઞાતાસૂત્રમાં તીર્થંકર ગોત્ર બાંધવાના વીસ સ્થાનક કહ્યાં છે. તે મુજબ રાવણ રાજાએ પ્રથમ અરિહંત પદની આરાધના અષ્ટાપદ પર્વત પર રહેલ તીર્થંકર દેવની મૂર્તિ દ્વારા કરી તીર્થંકર ગોત્ર બાંધ્યું એમ રામાયણમાં કહ્યું છે.

૫. તે જ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે—રાવણે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ સામે બહુરૂપિણી વિદ્યા સાધી અને તે સિદ્ધ થઈ ગઈ.

પ્રશ્ન ૧૮—કોઈ વિધવા પોતાના મરણ પામેલા પતિની મૂર્તિ બનાવી પૂજા સેવા કરે તો શું તેથી તેને કામની શાંતિ કે પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય? ન થાય. તો પછી પરમાત્માની શાંત મૂર્તિથી પણ શું કાયદો થવાનો.

ઉત્તર—આ એક કુતર્ક છે. તેનો ઉત્તર તેવી જ રીતે આપવો જોઈએ.

પતિના મરણ બાદ તેની સ્ત્રી એક આસન પર બેસી હાથમાં જપ માળા લઈ પતિના નામનો જપ કરે તો શું તે સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂરી થશે અથવા તેને સંતાનની પ્રાપ્તિ થશે? નહિ જ.

તો પછી પ્રભુના નામની જપ માળા ગણવી પણ તમારા હિસાબે નિરર્થક સિદ્ધ થશે. પ્રભુના નામથી કોઈ પણ લાભ ન થાય એમ કોઈ પણ કહી શકે તેમ નથી.

ઊલટું, તે જ વિધવા સ્ત્રીને પતિનું નામ સાંભળવાથી જે આનંદ અને સ્મરણ આદિ થશે તેના કરતાં બમણો આનંદ અને સ્મરણ આદિ તેની મૂર્તિ કે ચિત્ર જોવાથી થશે, તેથી નામ કરતાં મૂર્તિમાં વિશેષ ગુણ રહેલો જ છે.

જે પુરુષ અમુક માણસને પ્રત્યક્ષ જોયો નથી, માત્ર નામ જ સાંભળ્યું છે તે પુરુષની પાસે થઈને પણ કોઈ વખત તે માણસ નીકળશે તો પણ ઓળખી નહિ જ શકે. પરંતુ જેણે તે માણસની છબી જોઈ હશે તે તો તુરત જ ઓળખી શકે કે—“આ અમુક માણસ છે.” આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક વસ્તુનું સ્વરૂપ ઓળખવા માટે નામ જેટલું ઉપયોગી છે તેના કરતાં મૂર્તિ અથવા આકાર વિશેષ ઉપયોગી છે.

પ્રશ્ન ૧૬—ભગવાનની મૂર્તિ એ જ ભગવાન હોય તો તેમના અલંકાર પાપી લોકો કેમ ચોરી જાય છે? તેમની હજારોની રકમો લોકો હજમ કેમ કરી જાય છે? તથા તેમની મૂર્તિ તે દુષ્ટ લોકો ખંડિત કેમ કરી નાંખે છે? વળી ભગવાન સર્વજ્ઞ છે તો તેમની મૂર્તિને જમીનમાંથી ખોદીને કેમ કાઢવી પડે? શાસન દેવો એ કાર્ય કેમ કરતા નથી?

ઉત્તર—શ્રી ક્ષીતરાગના ગુણોનું આરોપણ કરીને ભક્તિ માટે જડ વસ્તુની બનાવેલી મૂર્તિ જમીનમાંથી એની મેળે કેમ ન નીકળે કે તેમના અલંકારો આદિને ચોરી જતાં પાપી લોકોને શાસન દેવતા કેમ ન અટકાવે? એ પ્રશ્ન જ ઉદ્ધતાઈ ભર્યો છે.

જડ સ્થાપનામાં એ સામર્થ્ય ક્યાંથી આવે અને શાસનદેવ હરેક પ્રસંગે આવીને ઊભા રહે એવો નિયમ ક્યાં છે?

ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ વિદ્યમાન હતા તે વખતે તેમની સેવામાં લાખો દેવો હાજર રહેતા હતા છતાં મંખલીપુત્ર ગોશાલાએ તેઓ લેસ્થા વડે ભગવાનની સમક્ષ તે બે સ્ત્રીઓને બાળી નાખ્યા અને ભગવાનને તેથી લોહીખંડ ઝાડાનો બ્યાધિ થયો તે વખતે શાસનદેવોએ કાંઈ કર્યું નહિ તેથી શુ તેઓની ભક્તિમાં ફરક પડી ગયો?

કેટલાક ભાવો એવા હોય છે કે જેને દેવતાઓ પણ ફેરવી શકતા નથી. જે કાળે જે બનવાનું હોય તે કોઈ કાળે પણ મિથ્યા થતું નથી. ખુદ તીર્થંકર મહારાજ પાસે અનેક સ્ત્રી પુરુષોએ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને પછી વિરોધી થયા છે, અનેક પ્રકારના પાખંડ મત સ્થાપન કર્યા છે અને ભગવાનની નિંદા કરી છે. તો શું સર્વજ્ઞ ભગવાન નહોતા જાણતા કે— આ પાખંડીઓ ચારિત્ર વિરાધશે અને મિથ્યાત્વ પ્રદર્શશે? જાણતા જ હતા છતાં કેમ દીક્ષા આપી? એ જ માટે કે તેવા ભાવિભાવ આદિને પણ એ તારકો જાણતા હતા.

વળી હાલમાં શ્રી વીતરાગનો ધર્મ આત અદ્ય પ્રમાણમાં રહી ગયો છે. તેમાં પણ અનેક પ્રકારના જુદી જુદી શાખાઓ પડી છે. અને ધર્મ ચાળણીની માફક ચળાઈ રહ્યો છે. ઉત્સુક ભાષણો કરવામાં મિથ્યાત્વ અને દુરાગ્રહને આધીન થયેલા આત્માઓ કાંઈ બાકી રાખતા નથી. તો પછી આવા નિંદકો અને પ્રત્યનિકને રોકીને શાસનદેવ સત્ય માર્ગ કેમ ઉપદેશતા નથી ?

લોકોને શ્રી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર સ્વામીની પાસે લઈ જઈને તેમનાં દર્શન કરાવી શુદ્ધ ધર્મનો પ્રતિબોધ કેમ કરાવતા નથી ?

માટે દેવતાઓને હાથે પણ જે જે ચમત્કારો થવા નિર્મિત થયા હોય તેટલા જ થાય છે, વધારે નહિ. એમ માનવું જ જોઈએ.

વળી હાલમાં પણ ધણી મૂર્તિઓ જેવી કે—શ્રી ભોયણીજીમાં શ્રી મસ્તીનાથ ભગવાન અને પાનસરમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી ભગવાન આદિ માટે શાસનદેવો સ્વપ્ન આપી અનેક પ્રકારના ચમત્કાર પણ દેખાડે છે. અસંખ્યાતા વર્ષોની મૂર્તિઓની રક્ષા પણ કરે છે. એ સિવાય કેટલાક ઉપસર્ગ આદિનું નિવારણ પણ કરે છે અને કેટલાકનું નથી પણ કરતા. કારણ કે હરેક વખતે શાસનદેવો સહાય કરે જ એવો નિયમ નથી.

તો પછી હાલના વખતમાં કેટલાક હરામખોરો જિનમંદિરમાં ચોરી વગેરે દુષ્ટ કામ કરતા હોય તો તેનું ફળ તેઓ અવશ્ય ભોગવશે. તેથી શાસન દેવતાઓને કલંક લાગી જતું નથી. અથવા તેથી સ્થાપના અરિહંતનો મહિમા ધરી જતો નથી.

સ્થાપના અરિહંતનો મહિમા તો જ ઘટે કે સ્થાપના અરિહંતની ભક્તિ કરનાર આત્માઓને, એ ભક્તિથી વીતરાગ પરમાત્માના ગુણો આદિનું સ્મરણ ન થતું હોય કે વીતરામ ભાવ, દેશવિરતિ કે સર્વવરતિના પરિણામ, સંયમ અને તપને વિષે વીર્યોદ્ધાસ, ભવભ્રમણનું નિવારણ કે

મોક્ષ સુખની નિકટતા આદિ ન થતું હોય. તે વગેરે કાયદાઓનો કાઈથી પણ ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રશ્ન ૨૦—આનંદ આદિ શ્રાવકોએ જિન મંદિર કરાવ્યાનો પાઠ કયા સૂત્રમાં છે ?

ઉત્તર—આનંદ આદિ શ્રાવકોનાં મૂર્તિ વંદનનો પાઠ શ્રી ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં છે. તે સૂત્રની હકીકત વિષે શ્રી નંદી સૂત્રમાં તથા સમવાયાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ઉવાસકદસાસુ ણં ઉવાસગાણં નગરાણિ ઉજ્જનતિ ચેદ્યાઈ વણ્ણંહાઈં
રાયા અમ્માપિયરોં સમોસરણાઈં ધમ્માયરિયા ધમ્માકહાઈં પરલોગાઈં
ઈદ્દિવિસેસો.

ભાવાર્થ—શ્રી ઉપાસકશાંગ સૂત્રમાં શ્રાવકોનાં નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય (જિનમંદિર), વનખંડ, રાજા, માતા, પિતા, સમોસરણ આદિક ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, પરલોક આદિ તથા ઋદ્ધિ વિશેષ વર્ણવેલ છે.

એ રીતે કરેલા શ્રાવકોના જિન મંદિરોમાં આનંદ આદિ શ્રાવકોનાં દેહરાં પણ આવી ગયાં. શ્રાવકોને વાસ્તે જિન મંદિર બનાવવાની આજ્ઞા ન હોત તો તેનું વર્ણન અત્રે શા માટે આવત ?

પ્રશ્ન ૨૧—દેવો તો પોતાનો જીત આચાર સમજી પૂજા કરે તેમાં પુણ્ય કેમ હોય ?

ઉત્તર—પહેલાં જીત આચાર કોને કહેવાય તે સમજવું જોઈએ.

જીત એટલે અવશ્ય કરવા ચોખ્ખ એટલે અવશ્ય કરવા ચોખ્ખ કાર્યને જીત આચાર કહેવાય.

જેમકે—શ્રાવકનો જીત વ્યવહાર રાત્રી ભોજનનો ત્યાગ, અભક્ષ્ય-અનંત કાયનો ત્યાગ, સામાયિક આદિ ક્રિયાનું કરવું એ વગેરે છે તેથી પુણ્ય બંધાય કે નહિ ? જે કહેશે કે “ જરૂર બંધાય ”

તો, પછી દેવતાએ જીત આચાર તરીકે કરેલી મૂર્તિપૂજા પણ ધર્મપક્ષમાં તથા પુણ્યબંધનું કારણ જ ગણાશે. ભગવાને પણ તેમ જ ફરમાવ્યું છે.

જતાં જો જીત આચારથી પુણ્ય કે પાપ કાંઈ ન થવાનું કહેશે તો શાસ્ત્રમાં “જીવ સમય સમયમાં સાત કે આઠ કર્મ બાંધે” એમ કહ્યું છે તે કેમ મળતું આવશે ?

કદાચ કહેશે કે—પાપ બંધ થાય. તો તે કહેવું તદ્દન જુદું છે. કાન્ધુ કે ભગવાને તો એ કરણીનું મોક્ષ ફળ બતાવ્યું છે. વળી પૂજા વખતે દેવો કલ્કટ્ટ શુભ ભાવમાં વર્તે તો તેવા શુભ ભાવનું ફળ ગિરદુ અશુભ મળે એ શું ઘટિત છે ? કદી નહિ. ભક્તિ કરતાં મનુષ્યને તો પુણ્ય થાય અને દેવતાઓને કર્મબંધન થાય એ કેવળ મનના યથેચ્છ પ્રજ્ઞાપ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

પ્રશ્ન ૨૨—દેવો તો આખી જિંદગીમાં એક જ વાર મૂર્તિપૂજા કરે છે પછી નહિ. તથા સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ બન્ને વર્ગના દેવો તેમ કરતા હોવાથી તે જીત આચાર જ કહેવાય. તેને શુભ કરણી કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં સૂર્યામિદેવે જ્યારે પ્રશ્ન્યું કે— “મારે પરેલાં તથા પછી દિનકારી અને કરવા યોગ્ય શું છે ?” ત્યારે તેના સામાનિક દેવોએ કહ્યું કે—

તમારે પરેલાં અને પછી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની અર્યા, વંદના, પર્યુપાસના હિતકારી અને કરવા યોગ્ય છે.

આ ઉપરથી સમ્યગ્દષ્ટિ સૂર્યામ આદિ દેવોએ શ્રી જિનપ્રતિમાની અર્યાવંદના નિત્યકરણી તથા હિતકારી સમજી નિરંતર કરી છે એમ સમજવું બોધ્યું.

કોઈ પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવે શ્રી જિનપૂજા કરી હોય એવો ક્યાંય પણ સૂત્રમાં દાખલો નથી. તેથી એ કરણી સમસ્ત દેવોની નહિ પણ ફક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોની જ છે.

શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

અન્નેસિં બહુણં વેમાણિયાણં દેવાણં ય દેવીણ અન્વણિજ્ઞાઓ

અર્થ—ખીજ પણ ઘણા દેવો તથા દેવીઓને પૂજના લાયક છે.

ઈત્યાદિ પાઠથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ફક્ત સમ્યગ્ દૃષ્ટિ દેવો જ પૂજે છે. જો તમામ દેવોની એ કરણી હોય તો સર્વેસિં વેમાણિયાણં દેવાણં ય એમ સર્વે દેવોને ઉદ્દેશીને પાઠ હોવો જોઈએ.

દેવોનો વિવેક

દેવો એ જાતના હોય છે.—(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને (૨) મિથ્યાત્વી. મિથ્યાત્વી દેવો તીર્થંકર, સાધુ, શ્રાવકને ઉપદ્રવ કરે છે ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો ભક્તિપૂર્વક તે ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવોએ ઘણા જણાને ધર્મમાં પ્રવર્તાવ્યા છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં દેવોને ચારિત્રની અપેક્ષા એ નો ઘમ્મિઆ કહ્યા છે તેમ બાલ પણ કહ્યા છે, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ ત્રણે મોક્ષના માર્ગમાંથી દેવતાને સમ્યગ્ જ્ઞાન, તથા દર્શન હોય છે પણ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી નો સંયતિ પણ કહ્યા છે.

શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વને સંવર ધર્મ૩૫ કહેલ છે. અને શ્રી જિનપ્રતિમાનું વંદન પૂજન એ સમ્યક્ત્વની કરણી છે તેથી એ

હિસાબે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોને આરિત્રની અપેક્ષાએ નો ઘમ્મિઆ, ચાલ કે નો સંયતિ કહેલા છે. પણ સમ્યગ્દર્શન કે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ નહિ. નો સંયતિ આદિ પદોનો અર્થ અઘર્મી કે અસંયતિ આદિ કરવાનો નથી પણ ઇષ્ટસંયમી આદિ કરવાનો છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રના પાંચમા શ્લોકના ચોથા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે કે—

દેવતાને અસંયતિ ન કહેવાય અને કોઈ એમ બોલે તો મહાનિષ્કુર વચન બોલ્યું મથાય. દેવતાને સંયતિ કહીએ તો અબ્યાપ્ત્યન લાગે અને દેવોને સંયતાસંયતિ કહીએ તો અસદ્ભૂત વચન કહેવાય, માટે દેવતાઓને નો સંયતિ કહેવા.

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર, દશાશ્રુત સ્કંધ સૂત્ર, જ્ઞાતા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—લોકાંતિક દેવતાઓ અનતા કાળથી સ્વયંબુદ્ધ એવા શ્રી તીર્થંકર દેવોને દીક્ષાના કાળનું સ્મરણ કરાવવા પ્રતિબોધે છે કે—
“ હે ભગવન ! જગતને હિતકર તીર્થં પ્રવર્તાવો ! ”

શ્રી દશવૈકલિક સૂત્રમાં દેવતાઓને મનુષ્ય કરતાં મહાવિવેકી અને બુદ્ધિમાન કહ્યા છે—

ઘમ્મો મંગલ મુક્કિઠં, અર્હિસા સંજ્ઞમો તવો ।

દેવાવિ તં નમં સંતિ, જસ્સ ઘમ્મેસયા મળો ॥

અર્થ—જેમનું મન ઘમના વિષયમાં સદા પ્રવર્તમાન છે તેમને દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે (તો મનુષ્ય કરે તેમાં નવાઈ શી ?)

વળી શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં દેવતાઓ કેવી શુદ્ધ બાવના બાવી પોતાના આત્માને નિદે છે તથા પોતાના પૂર્વ જન્મના ગુરુનું કેટલું મધુ સન્માન કરે છે તે નીચેના પાઠથી સમજાશે—

(મૂળ પાઠ બાંબો હોઈ છોડી દીધો છે પણ તેનો અર્થ નીચે આપ્યો છે—ન. ગિ. સેઠ)

અર્થ—દેવ લોકમાં નવો જન્મ થયેલો દેવતા દિવ્ય કામ ભોગમાં મૂકી શકે તો નથી. કામ ભોગને અનિત્ય જાણી અતિ ગૃહ, અતિ આસક્ત થતો નથી. તે મનમાં વિચારે છે કે—મારા મનુષ્ય ભવના ધર્મોપદેશ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણિ, ગચ્છના સ્વામી કે જેમના પ્રભાવથી આ પ્રત્યક્ષ દેવતાની શ્રદ્ધા, દિવ્ય ક્રાંતિ, દિવ્ય દેવપ્રભાવ હું સમ્યગ્ભાવે પામ્યો છું. માટે હું જાઉં, તે ઉપકારી ભગવંતને હું વાંડું, નમસ્કાર કરું, સત્કાર કરું, સન્માન કરું. કલ્યાણકારી દેવચૈત્ય-જિનપ્રતિમાની સેવા કરીએ તેમ સેવા કરું. ઇત્યાદિ.

ભાવાર્થ—(વળી દેવો એવો વિચાર કરે છે કે—) મનુષ્ય ભવમાં મોટા મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ છે અને તપસ્રીઓ છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ કરુણીના કરનાર છે, સિદ્ધશુદ્ધ, સર્વબિલે કાઉસ્સગ્ગ કરનારા છે. દુષ્કર બ્રહ્મચર્યને પાળનાર છે. માટે હું જાઉં, એવા ભગવાનને વાંડું, નમસ્કાર કરું. યાવત્ સેવા ભક્તિ કરું.

ફરી પણ તેઓ ખેદ કરે છે કે—

અહો હો ! દશ દશાંતે દુર્લભ એવો મનુષ્ય જન્મ પામી પૂર્વભવમાં ગુરુ મહારાજના યોગે તપ સંયમ ગ્રહણ કરી પ્રમાદ છોડ્યો નહિ, તપ સંયમ રૂઢી રીતે પાળ્યા નહિ, આજસથી ગુરુ તથા સાધર્મીની વૈયાવચ્ચ પૂણું રીતે કરી નહિ, સિદ્ધાંત પૂરું ભણ્યો નહિ, ચારિત્રની મર્યાદા લાંબા વખત સુધી ઉત્તમ રીતે પાળી નહિ, હવે એવો સંજોગ ફરી હું ક્યાં પામીશ અને ક્યારે હું હૃદયમાં શુભ ધ્યાનને ધ્યાવીશ, મોક્ષપદને હું ક્યારે પ્રાપ્ત કરીશ ? જેથી ગર્ભાવાસમાં ફરીથી આવવાનું છૂટી જાય.

ઇત્યાદિ ઠાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ દેવો ધણે પ્રકારે શુભ ભાવનામાં લીન થાય છે અને જિનરાજની આજ્ઞાપાલન કરે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતાઓએ સાધુ તથા શ્રાવકને ઉપદેશ આપી જૈન

ધર્મમાં સ્થિર કરી, દુર્ગંતિમાં પડતા કેવી રીતે અટકાવ્યા છે તે નીચેની સૂત્રોમાંની વિગતો ઉપરથી સમજાશે.

શ્રી નિરયાવલી સૂત્રોમાં કહ્યું છે કે—મહા મિથ્યાત્વી સોમીલ તાપસ રાત્રિએ ધ્યાન લગાવી, નેતર જેવા કોમળ કાષ્ઠની મુખમુદ્રા બનાવી, મુખમાં ધાતી, બંને છેડા કાતે ચડાવી, ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખી બેઠો છે.

ત્યાં એક દેવે આવી કહ્યું—હું સોમીલ ! આ રીતે પ્રવ્રજ્યા (દીક્ષા) દુઃપ્રવ્રજ્યા છે. માટે શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને કહેલી સુપ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કર.

પણ સોમીલે તે ઉપર કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું. દેવ એમ પાંચ દિવસ સુધી કહેતો રહ્યો કે—સોમીલ ! આ તારી દીક્ષા જૂઠી છે. આ તારું કષ્ટ અજ્ઞાન કષ્ટ છે. માટે વારંવાર વિચાર કર.

આવાં ક્ષિતનાં વચનો વારંવાર સાંભળી સોમીલે શુદ્ધ જૈન ધર્મને માન્ય કરી, મિથ્યાત્વનું દુષ્કૃત્ય આલોવી, શુદ્ધ તપ જપ અને સંયમનું આરાધન કર્યું. અને તે મહાશુદ્ધ દેવ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયો. તથા આગામી ભવે મોક્ષે જશે.

તે દેવે ભગવાન મહાવીર પરમાત્મા સન્મુખ નાટક પણ કર્યું હતું.

શ્રી ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં બોધાલક મતનાં ઉપાસક સદાશ-પુત્રને દેવતાએ શ્રી મહાવીર સ્વામી પાસે જવાનો ઉપદેશ કરી ધર્મમાં દઢ કર્યો.

શ્રી જ્ઞાતા સૂત્રમાં કરમાવ્યું છે કે—મહામોહાંધ તેતકીપુત્ર મંત્રીને પોટિલ નામના દેવે ધણા ઉપાય કરી ધર્મ બોધ આપ્યો. તેથી તેણે જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો તથા તે જ વેળા તે કેવળ જ્ઞાનને પામ્યો.

એથી ઊલટું, મિથ્યાત્વી દેવની વાત જુઓ. શ્રી ઉપાસક દશાંગ સૂત્રમાં—ગોશાળાના બકત મિથ્યાત્વી દેવે કુંડકોલિક શ્રાવકને જૈન ધર્મથી બ્રષ્ટ કરવા ઘણા ઉપાય કર્યા. કુંડકોલિકે તે દેવને ઘણી યુક્તિથી શુદ્ધ ધર્મનો બોધ કર્યો છતાં તેણે પોતાની જાત ન છોડી.

શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં કહ્યું છે કે સૂર્યાભદ્રે તેનાં આભિયોગિક દેવોની સાથે ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી પાસે આવી વંદના કરીને પછી સમવસરણ રચી ભક્તિ કરવાની ઇચ્છા જાહેર કરે છે. ત્યારે શ્રી વીર પ્રભુએ શ્રીમુખે ફરમાવ્યું છે કે—

“ ચિર કાળથી દેવતાઓએ આ કામ કામ કર્યું છે. હે દેવાનુપ્રિય ! તમારો એ આચાર છે, તમારું એ કર્તવ્ય છે, તમારી એ કરણી છે. તમારે એ આદરવા યોગ્ય છે. મેં તથા ખીજા તમામ તીર્થંકરોએ અનુજ્ઞા આપેલી છે. ”

આ પ્રમાણે સાક્ષાત ભગવાને જ વખાણ કરેલ છે.

ભગવાનનાં પાંચે કલ્યાણકો વખતે દેવો ભારે મહોત્સવ કરે છે. એમ જંબૂદ્વીપ પ્રજાપિત સૂત્રમાં કહ્યું છે.

જિનશ્વરદેવનાં અસ્થિઓને કેવા ઉત્તમ ભાવથી અનેક અસુર-કુમાર દેવદેવીઓ તથા ચમર અસુરેન્દ્ર વગેરે પૂજે છે તેનું વર્ણન તથા કૃષ્ણ શ્રી ગૌતમ સ્વામીના પૃછવાથી શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ શ્રી ભગવતી આદિ સૂત્રોમાં ફરમાવ્યું છે.

શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજાપિતમાં પણ દાદાના અધિકારે કહ્યું છે કે— કેટલાક દેવો જિન ભક્તિ જાણી તથા કેટલાક ધર્મ જાણી પ્રભુની દાદા અસ્થિઓને લીએ છે.

શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં દેવાળં આસાચના એ પાઠ કહી દેવતાની આજ્ઞાતનાનો મિચ્છામી દુકલં દેવામાં આવે છે.

શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રના પાંચમા ઉદ્દેશે કહ્યું છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોની આજ્ઞાતના કે નિંદા કરવાથી જીવ ચીકણાં કર્મ બાંધે છે અને દુર્લભભોધિ થાય છે એટલે તેને જૈન ધર્મની પ્રાપ્તિ જન્માંતરમાં દોહિલી થાય છે.

પાંચ સ્થાનકે જીવ દુર્લભભોધિપણાનું કર્મ બાંધે અને જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ દોહિલી કરે છે તે આ પ્રમાણે—

- (૧) અરિહંત ભગવાનના અવશ્યવાદ—નિંદા કરવાથી.
- (૨) અરિહંત ભગવાને પ્રરૂપેલ ધર્મના અવશ્યવાદ બોલવાથી.
- (૩) આચાર્ય ઉપાધ્યાયના અવશ્યવાદ બોલવાથી.
- (૪) ચતુર્વિધ સંધના અવશ્યવાદ બોલવાથી.

(૫) પાછલા ભવમાં પરિપૂર્ણ તપ તથા બ્રહ્મચર્ય શુદ્ધપણે પાળવાથી દેવપણું પામ્યા એવા સમ્યગ્દષ્ટિ દેવોની નિંદા અવશ્યવાદ બોલવાથી.

આ પાંચ કારણથી જીવ દુર્લભભોધિપણાને ઉપાર્જન કરે. તેથી ત્રદાપૂર્વક જૈનધર્મની ફરીવાર પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ થઈ જાય.

અને તેમના ગુણગ્રામ કરવાથી જીવ સુલભ બોધિ થાય એટલે જનનભાષિત ધર્મને સુખે કરી પામવાવાળો થાય.

પ્રશ્ન ૨૩—અસંખ્યાત વર્ષોની પ્રતિમાઓ હોવાનું કહો છો પણ પુદ્ગળની સ્થિતિ તેટલા વર્ષોની ન હોવાથી શી રીતે રહી શકે ?

ઉત્તર—શ્રીભગવતી સૂત્રમાં પુદ્ગળની સ્થિતિ બતાવી છે તે દેવસહાય વિનાની સ્વાભાવિક સ્થિતિ વર્ણવેલી છે. પણ જેની દેવ રક્ષા કરે તે તો અસંખ્યાત વર્ષ રહી શકે છે.

શ્રી જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપિત સૂત્રમાં લખ્યું છે કે—

“ભરત ચક્રવર્તી દિગ્વિજય કરી ઝપભકુટ પહાડ પર આવી, આગળ થઇ ગયેલા અનેક ચક્રવર્તીઓનાં નામ લખેલાં જોઇ, એક ચક્રવર્તીનું નામ ભુંસાડી નાખી પોતાનું નામ લખે.”

હવે વિચાર કરો કે—ભરત ચક્રવર્તી પહેલાં અઢાર કોડકોડી સાગરોપમનો ભરતક્ષેત્રમાં ધર્મનો વિરહ રહેલો છે. તો તેટલા અસંખ્યાતા કાળ સુધી મનુષ્ય લિખિત નામ રહ્યાં કે નહિ? રહ્યાં જ રહ્યાં. તો પછી શ્રી શંખેશ્વર પ્રાર્થનાથ આદિની મૂર્તિઓ દેવતાની મદદથી રહે તેમાં શી નવાઈ?

ઝપભકુટ આદિ પહાડ શાશ્વતા છે. પણ નામ તો કૃત્રિમ છે. જે નામ પણ શાશ્વતાં હોય તો તે જૂંસી શકાય નહિ.

વળી કોઈ કહે કે—પૃથ્વી કાય તો ૨૨૦૦૦ બાવીશ હજાર વર્ષથી વધારે ન રહે તો શું દેવતા આયુષ્ય વધારવાને સમર્થ છે!

તેના જવાબમાં કહેવાનું કે—મૂર્તિ પૃથ્વીકાય જીવ નથી પણ અજીવ વસ્તુ છે, તેને અનુપમ દેવશક્તિથી અગણિત વર્ષો પર્યંત પણ રાખી શકાય છે. કારણ કે જૈન શાસ્ત્રાનુસારે કોઈ પણ પુદ્ગળ દ્રવ્યનો સર્વથા નાશ અનંતા કાળે પણ ન થાય. અર્થાત્ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તમામ પુદ્ગળ શાશ્વતા છે! પર્યાયની અપેક્ષાએ અશાશ્વતા છે!

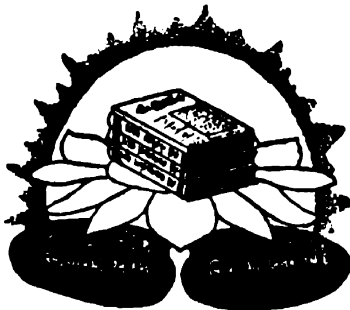
જેમકે પર્વતમાં એક પત્થરનો ટુકડો લીઓ તો તો તે ટુકડાના

પર્યાય બદલાશે પણ બિલકુલ નાશ તો કોઈ કાળે નહિ જ થાય.
તે રીતે તમામ પુદ્ગળનું સમજવું.

વળી શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિમાં અવસર્પિણી કાળના પહેલા
આરાનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

“ગાઢ વનો, વૃક્ષો, ફળ, ફૂલોથી સુશોભિત, સારસ હંસ
વગેરે જનવરોથી ભરેલી, એવી વાવડીઓ તથા પુષ્કરિણિ
અને દીર્ઘિકાઓથી શ્રી જંબૂદ્વીપની શોભા થઈ રહી છે.”

વિચાર કરો કે—પહેલા આરામાં આ વાવડીઓ વગેરે ક્યાંથી
આતી? આ ભરતક્ષેત્રમાં નવ કોડાકોડી સાગરોપમથી તો યુગલીઆ
રહેતા હતા. તેઓ તો બનાવે નહિ. જો તે શાશ્વતી નથી તો પછી
કોણે બનાવી? જેમ એ વાવડીઓ એટલાં અસંખ્યાતા વર્ષની કાયમ
રહી તો પછી દેવતાઓની મદદથી મૂર્તિઓ પણ કાયમ કેમ ન રહે?

અમારા પ્રકાશનો

૧ ધર્મમય જીવન	૨૮ સ્થા.મુ.પ્રભાવક પ્ર
૨ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૧	૨૯ ગુણાનુરાગકુલક
૩ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૨	૩૦ જૈનધર્મ અને એકતા
૪ જૈન સૂત્રો-ઇતિહાસ	૩૧ કર્મનું સ્વરૂપ
૫ સામાયિક સૂત્ર	૩૨ પાંચભાવનું સ્વરૂપ
૬ જૈ.સિ.બોલસંગ્રહ ભા.૧	૩૩ અંતગડસૂત્ર
૭ પ્રતિક્રમણસૂત્ર ભા. ૧	૩૪ પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના
૮ પ્રતિક્રમણસૂત્ર ભા. ૨	૩૫ પ્રાતઃસ્મરણ ભા. ૩
૯ સમાનહક વાર્તા	૩૬ જીવનમાં કેળવણીનું સ્થાન
૧૦ વીરવાણી ભાગ ૧	૩૭ ભગવતી આરાધના ભાગ ૧
૧૧ જૈ.સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૨	૩૮ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર
૧૨ અહિંસાદર્શન ભા. ૧-૨	૩૯ ભગવતી આરાધના ભા. ૨
૧૩ જૈ. સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૩	૪૦ જૈ. સિ. બોલસંગ્રહ ભા. ૪
૧૪ માર્ગાનુસારીના ૩૫ બોલ	૪૧ મૂળ જૈન ધર્મ અને હાલના સંપ્રદાયો
૧૫ જૈનધર્મ અને તેરાપંથ	૪૨ ભગવતી આરાધના ભાગ ૩
૧૬ સત્યદર્શન	૪૩ સમાધિમરણ અને અંતિમ આરાધના
૧૭ અહિંસાદર્શન ભા. ૩	૪૪ ઐતિહાસિક સ્થળો
૧૮ સત્યધર્મ પ્રકાશ	૪૫ ભગવતી આરાધના ભાગ ૪
૧૯ આલોચણા ક્ષમાપના	૪૬ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ
૨૦ સમાધિમરણ	૪૭ છળોપદેશ અને સમાધિતંત્ર
૨૧ વીરવાણી ભા. ૨	૪૮ આત્મવિજ્ઞાન
૨૨ શ્રમણોપાસક આનંદ	૪૯ સ્થા. જૈનોનું ધર્મ કર્તવ્ય
૨૩ સમ્યગ્દર્શન	હવે પછી છપાશે
૨૪ ધર્મમાં શેની જરૂર છે ?	૫૦ ચૌદ ગુણસ્થાન
૨૫ દશ લક્ષણ ધર્મ	૫૧ જ્ઞાનાણું
૨૬ ભાષ્યના	૫૨ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર
૨૭ આવશ્યક સૂત્ર	૫૩ તપ અને યોગ